گۆڤاری کۆڕی زانیاری عیراق

"دەستەی کورد"

بەرگی هەژدەهەم و نۆزدەهەم

١٩٨٨

گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق

"دەستەی کورد"

بنکەی ژین

بەرگی هەژدەهەم و نۆزدەهەم ١٩٨٨

چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق

بەغدا

گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق

"دەستەی کورد"

بنکەی ژین

بەرگی هەژدەهەم و نۆزدەهەم ١٩٨٨

چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق

بەغدا

دەستەی نووسەران :

دکتۆر جوامێر مجید سلیم ـ سەرۆك

دکتۆر حسن کتانی ـ ئەندام

عبداللطیف عبدالمجید گلي ـ ڕازگر

بنکەی ژین

مێژووی ئەردەڵان

نووسینی :

ماهشەرەف خانم «مەستوورە»ی ئەردەڵانی

د. حسن جافو شوکور مستەفا لە فارسیەوە

کردوویانە بە کوردی

سوپاس شایانی خودایێکە لە کەس نەبووەو نامرێ ، هەر دەمێنێو لە نەمان نایـە ، ئەفرانکارێکی لە پاکیدا بێهاوتا ، ڕۆزیدەرێکی لە هەموو ئاکارێکیدا تاكو تەنها . « سبحان الذی لم یلد ولم یولد ولم یکن له کفوا أحد » ، هەبوویێکە سەرپەنجە لە ڕوونکردنەوەی سوپاسیدا لاڵ ، پەرستراوێکە خامەو زمان لە سوپاسنووسینیدا شەرمەزارەو ئارایشتیڕوخساری ئاخاوتن لە پەسنو پێداهەلگوتنی ئەوە ، ڕازاندنەوەی ئەگریجەی قسان بە پەرستنی ئەوە . چامەیێ شایستەی سوپاسی ئەوبێ بە بیری هیچ کەسێکدا نەهاتووە ، زمانی هیچ خاوەن هۆشو بیرێ بە هیچ هەلبەستێ ، شیاوی سوپاسی ئەو بێ هەلنەهاتووە ، ئاوەزی بە ئاوەزان لە ستایشتیدا گێژو سەراسیمە ، بەهرەی بەهرەمەندان لە پێداهەڵدانیدا پەشێوو سەرگەردان ، دیباچەی بەرەبەیان لە پرتەوی نووری حەزرەتی خۆیەتی ، تیشکی سەردێری ئەوین لە ڕۆشناییی گەشی پێشەنگی ڕوخساریەتی « الله نور السموات والأرض مثل نوره کمشکاة فیها مصباح ، المصباح في زجاجة » ، بە هەستی پەستو نزمەوە دەم لە وەسپو ئاکارگێڕانەوەی کارێکی بێجێو ناشایانەو بەم هەستە پەستەمان پەسنو ستایشتی ئەو وەهمو خەیاڵە،پەسنو وەسپی بە ترازووی هۆش هەڵناسەنگێو

ناساندنی له بنچینەی بیردا ناگونجێ ، « سبحانك لا أحصى ثناءاً عليك أنت كما اثنيت على نفسك ، فلك الحمد حتى ترضى ، ولك الشكر حتى رضيت ».

هەڵبەست

كه وەسپی ئەو بە گوتن دوایی نایێ
ئەوە چاكە زمان لە مەڵاشوودا بمایێ

دروودی بێ پایان بۆ یەكەم بەری خامەی توان ، بنیچەی بنەماڵەی پەیامبەری ، هۆی داهێنانی هەردوو گەردوون‌و شاسواری مەیدانی هەردوو دنیای جنۆكەو ئینسان ، گەورەیێكی ئەگەر لەبەر بوونی ئەو نەبوایە ، هیچ بوویێك نەدەبوو ، بە كام‌گەیشتوویێكی ئەگەر مەبەست لە ئەفراندنی دنیا زاتی بەختەوەری ئەو نەبوایە ، خامەی چارەنووس هیچ ئەفراندەیێكی لەسەر تاتی توانی بوو نەدەنووسی ، هۆی ئەفراندنی دایكە حەواو باوكە ئادەم ، مایەی گووراندنی تات‌و خامە هەر ئەوە « لولاك لما خلقت الجن والانس والأفلاك ».

هەڵبەست

محمد شەهەنشایی دنیاو دین
شەفیعی گوناە ، شافیعی موزنیبین
اللهمّ صلّ على رسوله المبشّر وآله المكرم المطهّر
ئەوجا لە پاشان :

منی هەژاری هیچ ، مەستوورەی ئازاد ، كیژی خوداڵی‌خۆشبوو ئەبولحەسەن بەگ‌و نەوەی نیهادپاكی موحەممەد ئاغای كوردستانیم خودا گڵی گۆڕیان پڕ گۆڵاوكا ، عەرزی زانایانی بەدەم‌وپل‌و بەهرەمەندانی هونەر فرەوانان دەكەم،پاش ئەوەی لە سای لاسامەی سەرڕێژی خودای هەمووشتێ هەورازترو لە پەنای بەزەیی‌و میهرەبانیی داوەری بێ‌هاوتا لە زگی دایكمەوە كەوتمە باوەشی پەروەردەی باوكمەوە،نیوەشیعر:ڕەحمەت لەو گۆڕە پاكەی لە فەڕی نەخشی تێوچاوانی بەهرەو هێزی بینای بە خشندەگی‌و لە بەرەكەتی

ئـەو ئەختـەری چڵەپۆپەی زانستو خۆری گەردوونی ئاوەزە کە مەیلی سروشتیو شەوقی ڕاستەقانیی لە پەروەردەکردنی منداڵانو بەهێـزکردنی جگەگۆشاندا زۆربوو ، بە تایبەت منی یەکەم گوڵی ئەو گوڵشەنەو نوخشە نەمامی ئەو چەمەنە کە دەستم خامەی ئاشنایی گرتو چاوم بە نامەی ڕۆشنایی هەڵێنا ، ناوبەناو مەیلی سروشتیمو ئارەزووی زگماکم بە متاڵای کتێبان دەبزووت ، تا ڕۆژێکیان ڕێم کەوتە دیوانەکانی پێشینانو تۆمارو بەیازی پاشینان ، مێژوویێکم لە کوردان دە ستاوێژێکم لە نیشتمانەکەم بەرچاوکەوت. پاش متـاڵاو دوای نامەگۆڕینەوە ، تەماشـام کردو خوێندیشمەوە کـە شەرحێکیان لەمەڕ چۆنیەتیی حاڵوباڵی فەرمانڕەوایانی وڵاتی کوردستان[1] نووسیوە . ئەم نووسینانە ئەگەرچی بە دووردرێژی نووسراون ، بەڵام بە هۆی ئەوەی ، کە کورتەیێك لەمانەی ماونەوە دوڕی نەسمراو بوو ، منی کەمینە ، کە کەمترین دارخورمای گوڵشەنی ئەم گوڵزارە وەك ئیرەم بنیات نراوە ، پشتاوپشت نەمامی سـایە پەروەری ئەم بنەماڵەیەمو ئێستا بەژنی بەهرەم بـە زێوەری چەندین پشت لەگەڵ ئـەو زنجیـرە پایە بڵینـدەدا ڕازاندۆتەوەو بە سەر قەڵاندۆشکانی شانازیی بە بەزەکی هاوپێوەندی لەگەڵ ئەو بنەماڵە ستایشتکراوەدا ڕازاندراوەمەوەو بە سروشتی بڵێسەدارو زەینی ڕەخنەگرانەوە بە دووی درێژەپێدانەوە چوونم بە پێویست زانیو پەرژامە سەر نووسینی ئەم چەند دێڕەو دەنگو باسی پاشەڕۆژ بە خێرو خۆشیو بەختەوەری گوزەڕێنیی زنجیرەی پایەبڵیندی بەنی ئەردەڵانم بە بەشێك کە لە مێژووم هەڵێنجاوەو لە پێشینانم بیستووەو بەرچاوی منی کەمینە کەوتووە، لەم نوسخەیەدا ڕوونکردۆتەوەو لە خوێنەرەوە چاوەڕوانی نزای چاکەم .

لەمەڕ بنەچەکەی بابا ئەردەڵان

ئەگەرچی لەمەڕ ڕوونکردنەوەی بنـەچەکەیاندا کێشەیێکی بەربڵاو هەیەو بەشێکی کە لە ماکی بنـەچەکەی ئـەو زنجیرە پایـەبڵیندە پشتی

پێ‌دەبەسترێ ئەوەیە کە : ڕۆژگارێکی زوحاکی ناپاك لە سۆنگەی دڵپیسیی ئەهریمەنیو هانەهانەی خواستی دەروونی سەرپێچی لە گۆێ‌ڕایەڵیی خودای گەورەو لە هەمووشت سەرووتر کردو دەبدەبەی یاخی‌بوونی لە سەرانسەری دنیادا دەنگی دایەوە ، لە تۆڵەی ئەو کردارەی دوو پارچە گۆشت ، وەکو حەزیا لەسەر شانی ئەو شۆفارە نەگریسە دەڕوێو لە ڕادەبەدەر ئێش‌وئازاری ئەو نموونەی شـۆفاری‌یە دەدەن ئیبلیسی نەحلەتی دەچێتە کڵێشـەی حەکیمێکی بەبەزی‌یەوە کە گوایە چارەسەری دەردی بێ دەرمانی ئەم سپڵەی بێ‌دینە بە لای ئەوەوەیە ، دەڵێ دامرکاندنەوەی نەوس‌و ئاڵهای ئەم حەزیایە لە مێشکی سەری مرۆ داین‌دەکرێ ، یەکسەر بۆ ئەزموونو تاقی‌کردنەوە سـەری کابرایێك لە لەشـی جـوێ‌دەکرێتـەوە ، مێشکی ئەو بێ‌گوناهە زۆرلێ‌کراوە دەکا بە هەتوانی ئەو دوو مارەو مارگەلی تایەن دەسرەون • هەنگێ بڕیار دەدرێ هەموو ڕۆژێ دوو کەس لە بێ‌گوناهان بەردەوام بە ئاشپەزی ئەو خوێنخۆرە شۆفارە بسپێردرێو مێشکیان بکرێ بە خۆراکی ئەو دوو مارە • لەبەر ئەوەی کە ئاشپەزی ئەو دڕندەیە لاوێکی بەئاکارو پەسند دەبێ، هەموو ڕۆژێ لاوێکی لە کۆتی مەرگ لەوان ڕەهادەکردو مەڕێکی لە بری وی سەردەبڕیو مێشکی لەگەڵ مێشکی ئەو لاوەدا تێکەڵ دەکردو پیشانی دەدا •

ئەوانەی لە تێخی زۆرداری ڕزگاربیوون لە ترس‌و سامی زوحاکی ناپاكو چەپەڵ بە شەوی تاریكو ئەنگوست‌لەچاو ڕوویان لە دوندو ترۆپکی کەژوکێوو لاچەپو کەلاوەو بیابانو کۆسارانی سەختو دژوار دەکردو لەو شـوێنانـە خـۆیان حەشـار دەداو ڕۆژگارو سـاڵانو چـەرخو چاخی دوورودرێژیان بەو ئاوایە دەگوزەراند •

قسەی بەناووبانگ ئەوەیە کە یەك لەوان تیوی کورد بووە ، پاش زاوزێو ژنوژن‌خوازی کوردان سەرتۆپیـان لەو نیهادپاکە سروشت‌خاوێنە

کەوتوونەوە[٢] لە گەورەگەوران و کەڵەپیاوانی ئەو هۆزە مەزنە چوار تیرە هاتوونە گۆڕێ : یەکەم و هەرە مەزنیان تیرەی گەورەی بەنی ئەردەڵانە کە لەگەڵ سەرتۆپی هۆزو تیرەکانی کورددا ، لە خوووڕەوشت و گەورەیی و خوێندەواری و کەڵەمێردی و جوامێری و دەهندەیی و دەستبڵاوی دا دەسکیان لەدووناکرێ و کەس بە تۆزی قولەپێیان دا ناگا . خۆیان بە سایەچەوری سەرلەبەری هۆزو تیرەکان زانیوەو دەزانن . دووەمیان تیرەی لوڕە کە لە لوڕستان هێوریون و هێندیکیان فەرمانڕەوان .

سێیەمیان تیرەی کرماجە[٣] کە بە دەماودەم و لە نێو ڕەشەخەڵکان بە بابان نێویان ڕۆیشتووە . چوارەمیان تیرەی گۆرانە[٤] کە ئێستاکانێ لە کرماشان نیشتەجێن و کوڕەکوڕەی ئازاو دلێریان لێ هەڵکەوتوون و هەمیشە کەڵەوەکێشی و سەرپێچی یان لە زۆرینەی فەرمانڕەوایان کردووەو سەریان بۆ کەس دانەنەواندووە . بەڵام زۆربەی پێشینان لەو بڕوایەدان و پشتیان بەوە بەستووە کە زنجیری پایەبڵندی بەنی ئەردەڵان لە ڕەچەڵەکدا دەگەنەوە ئەردەشیری بابەکان[٥] بە گەڕوخولی ڕۆژگار بەرەو وڵاتی شام[٦] ڕاکشیون لەوێیان بەسەربردووەو لە سەروبەندی ئیمام حەسەنی موجتەبادا (د) بە فەرمانی ئیمامی سەردەم بە فەرمانڕەوایی ئەیالەتی کوردستان سەرفرازبووەو ئیتر لەو سەردەمانە بەدواوە تەنها تا ئێستاکە ، کە ساڵی ١٢٦٢ی کۆچی یە ، لەم دەوروبەرانەدا لە پیرۆزیی دەستەوداوێن بوونی دەروونیی ئەو پشتاوپشت دەبن بە فەرمانڕەواو حوکمڕان . بۆ ڕاستیی ئەم قسەیەیش ئەو گوستیلکە ئاقیقەیە کە بە خەتی کووفی لە سەری هەڵکەندراوەو بە ناوی پیرۆزی و موفەڕکەوە لەو سەروەرە پایەبەرزە بە دەستی بابا ئەردەڵان گەیشتووەو تا ئێستایش بە دەست بنەماڵەی شان و شکۆداری ئەردەڵانەوە ماوەتەوە ، خودا دەوڵەت و شەوکەتیان تا ڕۆژی قیامەت هەر پایەدارکا . لە کتێبێکی مێژوودا کە مەلا موحەممەدی شەریفی قازیی ئەردەڵان دای ناوەو

لە نوسخەیەکیش‌دا کە هی خودالێ‌خۆشبوو خوسرەو بەگی کوڕی موحەممەد بەگی ئەردەڵانە ، دەربارەی ئەم بەشە ، نووکی قەڵەم وای ڕوون‌کردۆتەوە کە سەرەتای دەوڵەت‌و فەرمانڕەوایی ئـەم بنـەماڵەیە ، لـە سـەردەمی حوکمڕانیی چەنگیزخانی‌یەکان‌دا ، لە هەرێمی مووسڵ‌و دیاربەکرو ئـەو دەوروبەرانە بـووە • بە گەڕوخوڵی ڕۆژگارو ڕووداوی ئاسمانی بابا ئەردەڵان لـە هۆزو خێڵەکانی خـۆی دوورکەوتۆتەوەو بەرەو ڕووکاری شارەزوور هەڵکشیوە • پاش ئەوەی کە لە سایەی فەڕی خودای دادگەرو بەیارای بەهرەو توان‌و لێ‌هاتوویی‌و یارمەتیی بەخت لەو ناوچەو هەرێمانەدا سەربەخۆیی وەدەست‌هێناوەو بووە بە فەرمانڕەواو ماوەیێکیش بە سـەر پاڵنگان ڕاگەیشتووەو لەو شوێنەدا کە مۆڵگەی کوردی گۆران بووە ، فەرمانڕەوایی کردووە •

لە ئاخروئۆخـری دەسـەڵاندارێتیی چـەنگیزی‌یەکان‌دا ، لە سـای [illegible] خۆیەوە توانی کۆیەو هەریرو شارەزوورو بابان بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی‌و سالانی ساڵ بەشی زۆری کوردستانیان بە دەستەوە بووە •

دەگێڕنەوە : ئـەمیر تەیمووری گورگانی فەرمانڕەوایی کوردستانی جار لە دوای جـار بەرەوڕووی بابا ئەردەڵان کردۆتەوە • بـەڵام ئەقڵی بێ‌خەووش‌و چێژو سەلیقەی ڕاست ئەم قسەیە ناسەلمێنێ ، چونکە سەردەمی فەرمانڕەوایی چەنگیزخانی‌یەکان تـا سەردەمی دەسەڵات‌و توانی ئەمیر تەیمووری گورگانی ماوەیێکی دوورو درێژەو لەگەڵ ئـەم قسـەیەدا ڕێك‌ناکەوێ • خودا هەر خۆی لە ڕاستیی هەموو شتێ ئاگادارە •

بابـا ئـەردەڵان (٧) میرێکی بیروبڕواپاك‌و نیهادخاوێن‌و خـوداێکی سروشت‌چاك‌و باوەڕپتەو بووە ، سەرلەبەری کاتی خۆی بـە خوداپەرستی

بەسەربردووەو هەرگیز هەلپەی کاری دزێوو ناپەسندی نەداوە • وڵات لە سایەی دادیدا ئاوەدان ، خەڵك لە دەهندەیی‌و دڵاوایی شادمان ، لـــە نێو ڕەشەخەڵکاندا بە گەورەو ئاکارچاك بەناووبانگ ، وێڕای دەسەڵاتداری سەرپێچیی لـــە دەستوورو گوێبەفەرمانیی کردگار نەکردووەو هەرگیـز دەورو خولی کاری گەنی نەداوە • چەندین ساڵ لە ناوچەکانی کوردستاندا خۆی بە حوکمڕانییەوە سەرقاڵ کردووەو سەرەنجام شەربەتی مەرگی بـــە دەسی ساقیی ڕۆژی خۆی نۆشیوەو ڕەخشی بەرەو ئاخـــرەت تاو داوە • فەرمان هەر هی خۆیەتی‌و هەموو بەرەو ڕووی ئەو دەبینەوە •

فەرمانڕەوایی کلۆلی بەنیئەردەڵان

پاش مردنی بابا ئەردەڵان،کلۆلی کوڕی چووە سەر تەختی فەرمانڕەوایی دام‌ودەزگای ســـتەم‌و زۆرداریی لـــە قەلەمڕەوی وڵاتەکـــەی پێچایەوە • تەلاری داد لـــە سایەی ئـــەوەوە دامەزرا ، بناخەی دەهندەییی لـــە پەنای بەختەوەرییەوەی پایەدار ، سێبەری میهرەبانیی بەسەر خەڵکەوە سەیوان ، هومای بەزەییی بوو بە چەلەنگی سەری خەڵك‌و خوا ، سەرتۆپی تێکڕای خەڵك شادمانی دیداری ، سەلەبەری مەردوم بە هەوایای خزمەتی ، دەستی بە تەنگەوەهاتنی دەرووی هەموو چاولەدەست‌بوونێکی بەستووەو لە فرەیی دەهندەیی‌و دەس‌بڵاوییدا سەرپاکی نیازمەندانی لـــە کۆتی دەســـــکورتی ڕزگارکردووە ، سەروەرێکی بەخشندەو دڵاوا ، دادگەرێکی ســـەرڕاست بوو • لە نەریت‌و داوودەستووری باووباپیرانیدا گۆی گرەوی بردۆتەوەو هەرگیز خۆی لـــە قەرەی کردەوەی ناشایستەو ناپەسەند نەداوە ، یاساو دەستووری وڵاتداری لـــە سای ئەوەوە پایە ئەستوور ، بنکەی کرداری پەسەندو شایان لـــە هیممەتیەوە پایەدار • چەندین ساڵ بـــەم تەرزو ئاوایە وڵاتداری کردووەو سەرەنجام بە پێی وتەی خودای گەورەو مـــــەزن

« كل نفس ذائقة الموت » بەرەو بەهەشتی بەرین چووەو لە پەنای کاروئاکاری چاکی خۆیدا گیانی بە نەمری شاد بووە •

سەرداریێتیی خدری کوڕی کلۆڵ

پاش مردنی باوك خدری کوڕی چووەسەر تەختی حوکمڕانی • دەرکی دووزمانیو ئاژاوەگێڕیو چەپەڵکاریی لە ڕووی ژێردەستانی خۆی پێوەدا •

میرێکی پاوەخێرو پاتشاییێکی دەسبلاوو دڵاوابووە • ڕێگای باووپاپیرانی گرتۆتەبەرو خوداێکی بەخشندەو دادگەرو بەپەرۆش بووە ، هەمیشە هاودەمەکانی زاناو خاوەن بەهرە بوون • لە دژ زۆردارو ئاکارپیسان بە ڕكو کینە ، ژێردەستان لە سای چاوێرییەوەی کامەران بوون • گەورەو بچووك لە فەڕی پەرۆشی شادمان ، لە چەسپاندنی بناخەی دادبڵاوکردنەوەو خێڵ پەروەریدا بێمانەند ، لە کاروباری وڵاتداریدا خاوەن ڕاوتەگبیر ، لە ڕێوڕەسمی دادگەریدا پەیڕەوی فەرمانڕەوایانی پێشووی ، ژێردەستانی لە کردەوەی جوانیدا سوپاس گوزارو ڕەزامەند •

لە پاش ماوەییێك فەرمانڕەوایی ، لەم دنیای بۆ کەس نەماوە ڕەخشی بەرەو کۆشکی هەتاهەتایی تاو داوە •

فەرمانڕەوایی ئەلیاس کوڕی خدر

کاتێکی خدر ڕۆژی کۆچی دوایی هات ، ئەلیاسی کوڕی لەسەر بالیفی وڵاتداری پاڵی داوەتەوەو بە شێوەی دادگەری ڕازاوەتەوەو بە زێوەری بەخشندەییو دەهندەییو نیهادپاکی ئارایشت دراوە • بە خاوەن ویژدان بەنامێ ، خێرەومەند لە نێوان خەڵكوخوادا ، لە ناو سەروەراندا بەڕەوشتبەرزی ناسراو • پایەبڵیندانو ناسراوانی وڵات لە هیمەتبڵیندیو

سروشتخاوێنی ئەودا شانازی‌یان دەکردو بەردەوام لە پێناوی بەدادگەیشتن‌و دادخوازی‌دا ، خاوەن‌ڕەفتاری بەرزو ئاکاری پەسند • لە فرەبەخشندەیی ئەودا حاتەمی تەی باروبنەی پێچاوەتەوە •

هەیت‌وهووتی شان‌وشکۆی گاڵتەی بە دەبدەبەی جەم‌وکەی کردووەو لە خۆش‌گوزەرانی سپایی‌و ژێردەستانی‌دا گەیوەتە ئەوپەڕی‌و چاوی لە خەیانەتکاری‌یان پۆشیوە • لە برەوپێدانی شەریعەتی پاکدا تاك‌و لە ڕێ‌وڕەسمی وڵاتداری‌دا خاوەن‌بیرو فرەزان • بە کرداری شایان‌و ئاکام‌خێر پاشماوەی ژیانی پێچایەوەو بەرەو باخاتی ڕەزەوان بەڕێکەوت • (بەر بەزەیی خوداکەوێ) •

لەبارەی خدری دووەمی کوڕی ئەلیاسەوە

ئەویش لەسەر ڕەوشتی باوباپیرانی سەردەمی خۆی بە ئارامی‌و بێ‌ئاژاوەو هەرا ، بە هێزو توانەوە بەسەربردووە ، هەمیشە لەگەڵ خاوەن‌هۆش هاونشین‌و هاودەم • لەسەروبەندی میرایەتیی‌دا سەربەخۆییێکی تەواوو دەسەڵاتێکی بێ‌چەندوچوونی هەبووە • فەرمانڕەواییێکی سەردەم‌پیرۆزو پاتشاییێکی ئاکاربەفەڕ ، ستەم‌و زۆرداری لەوەختی حوکمڕانیی‌دا چیرۆکی سیمرخ ، زوڵم‌و ناڕەزایی لەسەروبەندی فەرمانڕەواییی‌دا وەك ئیکسیر ، بە زێوەری ئەقڵ ڕازاوە ، نیشانەی زۆرزانیی لە ڕەنگ‌وڕووی دیاری ، دنیاو هەرچی‌یەکی تێدایە لەکن وەك با وا بووە ، گەورەو بچووك بە بوونی دڵخۆش‌و شادبوون‌و سەرڕای ئەم هەموو دادە بە پێی ئایەتی « کل‌شیءهالك‌الاوجهه » ماڵاوایی لە دنیای فانی کردووەو ڕێگای مەرگی وەبەرگرتووە •

لەبارەی فەرمانڕەوایی حەسەنی کوڕی خدری دووەمەوە

دوای کۆچی دوایی باوکی ، ئەو پاتشا دادگەرە بە پلەکانەی پایەبڵیندی‌دا بەرەو سەروو هەنگاوی هەڵێناوەو دەرووی چاکەو نوازشتی

له ڕووی خەڵك كردۆتەوە • دەگێڕنەوە : میرێكی نیهادپاكو ئاكارپەسند بوو ، ئێوو ئێورۆك لێك جووتبوون • لە ڕێوڕەسمی فەرمانڕەوایی‌دا ، لە فەرمانڕەوایانی پێشووی لەبەرتر بـــوو • لەبەر ئەوەی لاوێـــكی خاوەنڕاوتەگبیرو قسەزانێكی بێ‌هاوتا بوو ، لە داوودەستووری باووباپیرانی بستێ نەترازا • لە خێروخۆشی بۆ ژێردەستان فەراهەم كـردندا هێندەی چاو بتروووكێنی ئۆقرەی نەدەگرت • هەركەسەی بە پێی پلەو پایەی خۆی ڕێزلێ‌دەناو هەموو كەسێكی بـــە پێودانی لێوەشاوەیی خۆی سەربەرز دەكرد ، هەرگیز مەیلی بـــە لای گوناهو خراپەدا نەدەبزووتو دەرگای ڕابواردنی لە ڕووی خۆی نەدەكردەوە • ئاشقەخوداپەرستێ‌بوو زۆر بـــە پەرۆشی ئەوەوە بوو كـــە ملكەچی پەروەردگاربێ • بـــە ڕاستبێژیو كردارپاكی ناسراوبوو ، ناووبانگی دادگەریی بـــە گوێی دوورو نزیـــك گەیبوو • لە داوودەستووری ئازایەتی‌دا تاكو تەنیاو لە ڕەوشتی جوامێری‌دا بێ هاوتا بوو • سەرەنجام لەم دنیا باروبنەی بۆ ئەو دنیا پێچایەوەو فەرمانی دادگەری بێ‌هاوتای بەجێ‌هێنا •

هەڵبەست

سەرپێچی لە كەسێ ناكەم دۆستی خۆش بوێ

ئەوەی ئەوی خۆش دەوێ خۆشم دەوێ

ذلك تقدير العزيز العليم

لەمەڕ دادگەریی بابلوولی كوڕی حەسەن

دەگێڕنەوە بابلول لاوێكی جوانخاسی بـــە زێوەری دلێری ڕازاوە بووەە • زۆربەی گەنجینەو دراوی باووباپیری بە ژێردەستانو پایەبڵیندانو

پیاوماقوولاَن بەخشیوە • کاو کێوی لـە پێش چاو وەك یەك بوون • زۆر جـاران لەشکری هەڵدەکـردە سـەر یاخیو سەرپێچانی دەولـەتو بـە سەرکەوتوویی دەگەڕایەوە • خەڵکی وڵاتو میرەکانی لـە بەرەکەتی هیممەتو سامو شکۆیەوە لەترسو هیوادا دەژیان • سەروەرێکی دانـاو دادگەرێکی بەفەڕو هونەرو توانا بوو • لە دەسبڵاویو دڵاواییدا دەبدەبەو ناووبانگی لە مەعنی شەیبانیی تێپەڕاندبوو ، لـە دەهندەییو سەخاوەتدا گۆی گرەوی لـە یەحیاو جەعفەری دووەمبردبۆوە • لـە ناو بێشەی هیچوپووچان نەڕەشێرو لـە مەیدانی شەڕدا شمشێری تیژیبوڕاو لـە مەردایەتیو ئازایەتیدا ، لە سەرانسەری وڵاتدا ، بەناووبانگو لە دادگەریدا دنیا بە تاسەی دیداریەوە بوو • چون ماوەیێکی بـە ڕاپاکیو نیهادخاوێنی بەسەربرد مەرگ بەرۆکی گرتو گیانی پاکی بۆ بەهەشت ڕەوانەکرد •

چیرۆکی سەروەرایەتیی مونزیری کوڕی بابلول

دوای مردنی باوك جەنابی مونزیر بە سەرکەوتوویی و بەختەوەرییەوە تەختی میرایەتیی بـە خـۆی ڕازاندەوەو فـەڕودادی بـە دنیا بەخشیو خەڵکی وڵاتو سـەرسنوورو دەوروبەر کەمەری خزمەتیان بـۆ بەستو بۆ گوێڕایەڵیی ئـەو گەورەیە بە گیانو بەدڵ ئامادەبوون • گەورەپیاوان لە هەمـوو گۆشـەو کەنارێکەوە بە ناردنی دیاریو شتی گرانباییو موژدەو شادی دەربڕین دەستی خزمەتیان درێژ کردو میرو لێپرسراوان بە پێشکێشی شایان بە خزمەتی شەرەفمەند بوونو ڕوویان لە هاسانەی کردو ئەویش بـە خەڵاتی گرانبەهاوەی بەڕێکردن • سـەبارەت بەوە کە زۆر سەرگرانو دووربین بوو ، لە داوودەستووری گەورەییدا لە باووباپیرانی لە پێشترو ، تەنها نیهادخاوێنێك بوو ، وڵات لە سای دادیدا ئێکجار ئاوەدانو خەڵك لە ڕادەبەدەر ، ڕەزامەندو سوپاسگوزاربوون • لە ڕێورەسمی ئازایەتیو کەڵەمێردیدا بێهاوتاو لە شێوەی کۆڵنەداندا کەس شانی لە شان نەدەدا •

گەورەو مەزنان زۆر بە دڵەوەی گوێ‌بەفەرمان بوون • چاك‌و خراپ لە سروشت‌پاکیی شادو کامەران ، لە سایەی دادی‌دا مەڕو گورگ پێکەوەیان ئاودەخواردەوە ، لە سای نوازشتی‌دا بازو مەلیچك هاوڕێ‌بوون •

پاش ماوەییێك لە حوکمڕانی ، کاتێکی ڕۆژی دواییی هات‌و نیشانەی مەرگی لە خۆدا بەدی‌کرد ، مەئموون بەگی کوڕی کرد بە جێ‌نشینی خۆی‌و ئەو پایە بەرزەی سەرفرازکرد • دوای ماوەیێ مەلیچکی گیانی بەرەو بەهەشتی بەرین هەڵفڕی‌و لەگەڵ ڕەوشت‌و ئاکاری خۆی‌دا سەری ئاسایشتی نایەوە •

لەمەڕ فەرمانڕەواییی مەئموون بەگی کوڕی مونزیر

بە یەغباڵ بەختەوەرو بە ئەستێرە بەرزو بە سەردەم‌و کات سەرکەوتووو ئەختەری پیرۆزی بووکی فەرمانڕەوایی لە باوەش گرتووەو نازەنینی حوکمڕانیی لە تەنیشتی خۆیەوە داناوەو ولاتی لە چەپەڵیی دژمنان خاوێن‌کردۆتەوەو یاخی‌یانی لە ناوبردووەو خۆشەویستانی دەوڵەت لە دیداری شادمان‌و هاوڕێ‌و هاودەمانی لە پیرۆزیی هیمەتی بڵیندی کامڕەواو کامەران‌و ئاوازەی دەسبلاویی دنیای سەرلەبەر تەنیوۆوەو دەبدەبەی دەهندەیی‌و دلاواییی لە گوێی لاووپیران دەزرینگایەوەو تێخی ئاوداری کوشندەی گیانی ڕۆستەم‌و ئەسفەندیارو تیری پڕیشك‌هاوێژی لەتکەری گیانی دژمنی نالەبار • لە شێوەی زانست‌و وزانیاری‌دا لە باووباپیرانی گەورەو مەزنی بە بەهرەتر بووو لە ئایینی سەرگرانی‌و بوردەباری‌و ژیری‌دا لە هەموان بەشدارتربوو • سپاهی‌یانی پێ پشت‌ئەستوورو لە سایەی سەرڕێژی‌یەوە تاجیك لە دوویەوە وشووچنی خەرمانی شەوکەتین‌و لە ڕۆژگاری کۆنەوە کاری چاك‌و کردەوەی پەسندی زۆری بە یادگار لێ‌بەجێ‌ماون‌و بەسەر زۆربەی ولاتی باوکی ڕاگەیشتووەو کەس‌سەرپێچیی لە فەرمانی نەکردووەو وردودرشت گوێ‌ڕایەڵ‌و گوێ‌بەفەرمانی بوون •

پاش ئەوەی ماوەی سی‌و دوو ساڵی خشتی لە حوکمڕانیی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی بەوپەڕی سەربەخۆیی‌یەوە بەسەربردووەو ڕێگای ڕاستی‌و بیروبڕواخاوێنی‌و گەورەییی گرتۆتەبەرو گەورەپیاوانو کەڵەی وڵاتی لە خزمەتی خۆی کۆکردووەتەوەو بە زمانی گەوهەرباری فەرموویەتی : وا کاتی کۆچی دواییم لەم دنیایە نزیك‌بووەتەوەو دەستی چارەنووس بەرۆکی گرتووم، ئاواتم ئەمەیەو ئارەزووم ئەوەیە ، ژێردەستان کە ئامانەتی پەروەردگارن ، پێویستە بەخۆش گوزەرانی‌و سەرئاسوودەیی بژین‌و لە چەرمەسەرێی ڕۆژگار قوتاربن‌و لە بشێوی‌و ئاژاوە بە دووربن • لەبەر ئەوە چاکتر وایە وڵات لە نێوان کوڕەکانم‌دا دابەش‌کەین • بۆ ئەوەی لەپاش ئێمە بێ ناکۆکی‌و دووبەرەکی‌هەریەکە بە کاروباری ڕەعیەت‌پەروەری‌یەوە خەریك‌بێ‌و هەر کەسە بە ڕێ‌وڕەسمی دادپەروەریی ژێردەستانی خۆی سوپاس گوزارکاو ستەم‌لێ‌کراوان نەبن بە پێشێلی ئاشووب‌و ئاکارپیسی‌و دانیشتوان بە ستەم‌و کێشەوبەرە لە ناونەچن •

دانشوەران وایان بە چاك‌زانی ئەیالەتەکانیان بەم شێوەیە بەسەر کوڕەکانی‌دا دابەش‌بکا • ژێردەستانیان بە ئامانەتی‌بەم جۆرە پێ‌سپاردن • چونکە بیگە بەگ ، کە کوڕەگەورەی باوك بووو لە هەموو کوڕەکانی ژیرترو لە پێشتر بوو ، ناوچەکانی زەڵم‌و گوڵعەنبەرو شەمیران‌و هاوارو دەودان‌و نەوسووی بە فەرمانڕەوایی پێ‌سپێردران‌و سورخاب‌بەگی کوڕە ناوەنجیی بوو بە فەرمانڕەوای (نوێ)و مەریوان‌و تەنوورەو ئەورامان‌و میهرەیان‌و کلۆکلاس ، بە وتەیێکی تر کلاشیش‌و نەشکاشیشی پێ‌سپێردران ، کە ئەم وڵاتانە هەندێکیان ئەمڕۆکە ڕوون نین • بەڵام وەك مێژوونووسان نووسیویانە ئێمەیش هەر بەو جۆرەمان نووسین • سروچك‌و قەرەداغ‌و ئالان‌و شارەزووری بە محەمەد بەگی کوڕە گچکەی سپارد .• پاش دابەش‌کردنی وڵات بەسەر کوڕەکانی‌دا ماوەیێکی تر بە کاروباری دادگەری‌و ژێردەست‌پەروەری‌یەوە خەریك‌بووەو دەبدەبەی نێووبانگ‌چاکێتیی لە

سەرانسەری دنیادا دەنگی داوەتەوە • لەبەر ئەوەی میرێکی دادگەرو کیشوەرگیرێکی دادپەروەر بوو ، زنجیرەی بەنی ئەردەڵان تا ئەمڕۆکە بە ناوی بەناووبانگی ئەوەوە ، بە « مأمونی » ناویان ڕۆیشتووە • سەرەنجام بانگی « كل من عليها فان »ی بە گوێی گیان بیستو فەرمانی مردنی بەجێهێنا ، ڕەحمەت لەو گۆڕە پاکەی بێ •

لەبارەی سەربەخۆیی بیگەبەگەوە

پاش مردنی باوک کوڕەکانی هەریەکە بە پێی وەسیەتی باوکیان بوو بە فەرمانڕەوای ناوچە • بیگەبەگ کە تەمەنی لە براکانی تری زیاتر بووو لەوان پایەبڵیند تر بوو ، تێکڕا بە گەورەو دەمڕاستی خۆیان هەڵبژاردو کەمەری خۆبەبچووکزانیو گوێبەفەرمانیان بۆ بەستو هەریەکە لە سنووری قەڵەمڕەوی خۆیدا خەریکی کاروباری ڕەعیەتپەروەری خۆی بووو ڕێوڕەسمی گرتەبەرو لە ڕاستەڕێی باووباپیری خۆی لای نەدا • ئاوازەی ڕەوشتچاکیی بە بەدکاری نەدۆڕاندووە ، وڵات لە دادی ئاوەدان بووە • لە بەخشندەییو دڵاوایی‌دا ژێردەستانی پێخۆشحاڵو شادمان بوون • هەمیشە بۆ ڕەزامەندیی بیگەبەگی براگەورەیان تێکۆشیونو مافی خۆبەبچووک زانینیان هەرگیز لەبیرنەکردووە • بیگەبەگیش بەش بەحاڵی خۆی پێداویستی گەورەیی خۆی لە ڕاستیان نواندووەو هەرگیز بە پێچەوانەی بیروڕای ئەوانەوە نەجووڵاوەتەوە • لە ئەیالەتی خۆیدا ماوەی چلو دوو ساڵی فەرمانڕەوایی کردووەو پاشانەکێ ماڵاوایی لە دنیای فانی کردووە • « منها خلقناكم وفيها نعيدكم ومنها نخرجكم تارة اخرى » •

لەبارەی فەرمانڕەوایی مەئموون بەگی دووەمەوە

پاش کۆچی دوایی بیگەبەگ مەئموون بەگی دووەمی کوڕی بوو بە جێنشینی • دەرگای دووزمانیو شۆفاریی لە ڕووی دووزمانوگێرەشێوێن

بەست • لاوێکی تا بڵێی ڕووخۆش و ئاکارنەرم و ڕەوشتخاوێن و نوکتەزانێکی قسەخۆشی زاتچاك و نیهادپاکێکی بە غیرەت ، بە دەهندەیی و دەسبڵاوی بەناووبانگ ، بە ئازایەتی و گەڕناسی و مێرخاسی بە نامێ ، لە لاوچاکی و قۆزی و قۆچاخی‌دا بێ‌هاوتا ، لە ڕەوشتباشی و زمانشیرینی‌دا بێ‌مانەند ، ژێرستانی پێ‌دڵخۆش و شادمان ، دەست و پێوەندانی لە سای ڕەفتاری بەرزی و ئاکاری بلیندیەوە بە ختەوەر و خۆش گوزەران •

پاش مەرگی باوکی دووساڵی بە سەربەخۆیی تەواو و بە دەبدەبەو شان و شەوکەتەوە بەسەر وڵات ڕاگەیشت ، تا سوڵتان سەلیم[8] خونکاری ڕۆم کەوتە سەر کەڵکەڵەی داگیرکردنی کوردستان و شارەزوور • بە پێی قسەی خوسرەوبەگی موسەننیف[9] حوسین[10] پاشا ناوێکی بە سوپایێکی زۆروزەوەندەوە بۆ داگیرکردنی ئەو وڵاتانە بەڕێ‌خست • حوسێن‌بەگ کاتێ گەیشتە خاکی شارەزوور لەگەڵ مەئموون بەگ بەشەڕهاتن ، بەڵام هیچ لایێکیان بەسەر لایەکەی تردا سەرنەکەوت • مەئموون بەگ زانی گوڕو توانی بەرەنگاربوونی هێرشەکەی بەبەرەوە نی‌یە ، ناچار خۆی لە قەڵای زەڵم قایم کرد • حوسێن پاشا ماوەیێك ئەو قەڵا سەخت و دژوارەی گەمارۆداو بە لەشکرێکی گەورەو گرانەوە لە دوورەوە هەواری گرت و دەرگای لە خەڵکەکە پێوەدا • سەرەنجام مەئموون‌بەگ لەبەر زۆرخایاندنی گەمارۆکە تەنگەتاوبووو توانی شەڕکردنی لەخۆی‌دا نەدیت و ناچار لە شەڕ کشایەوەو لە ناکاو لە قەڵا وەدەرکەوت و لەگەڵ برێ خەڵك‌دا ڕووی لە بارەگای سوڵتانی خونکار کرد•سوڵتانیش بەپێچەوانەی ڕێ‌وڕەسمی سوڵتان و پاتشاو خاقانەکان ئەو لاوە نائومێدەی خستە زیندانەوە • بە پێی کتێبەکەی مەلا محەمەد شەریفی قازی سوڵتانی ڕۆم فەرمانی داگیرکردنی ئەو وڵاتەی بە سوڵتان عەلی بەگ ناوێ داوە • دوای ڕاکردنی مەئموون بەگ و بە بارەگای سوڵتان گەیشتنی زۆری ڕێزلێ‌گرتووە بەڵام بە ناچاری قەڵەمی نائومێدی بە سەر مافی فەرمانڕەوایی وڵاتی باووباپیرانی‌دا کێشا • ناوچەی

حیللەی [11] سەر بە ویلایەتی بەغـدای پێبەخشیوەو ئاخروئۆخری ژیانی لەوێ بەسەربردووەو تا ڕۆژی خـۆی هاتووەو مردووە • پاش ئەوەی مەئموون بـەگ گەیشتە ڕۆم ، سورخابی مامی وڵاتەکەی خستە سـەر قەڵەمڕەوی خۆی‌و بە نەرم‌و نیانی لەگەڵ لەشکری ڕۆم‌دا جووڵایەوە [12] •

لەبارەی فەرمانڕەواییی سورخاب بەگ‌و ئاگاوڕووداوەکانی

سورخاب‌بەگ پاش‌هەڵاتنی مەئموون بەگی برازای قەڵای زەڵم‌و شارەزوورو سەرانسەری ئەیالەتەکانی تری خستە سەر قەڵەمڕوی وڵاتەکەی خۆی • بۆ بەرژەوەندی خۆی لەگەڵ ڕۆمەکان‌دا ڕێك کەوت • پاش ماوەیێك کە لە کاروباری فەرمانڕەوایی‌دا بە تەواوی سەربەخۆیی وەدەست‌هێنا ، سەرپێچیی لە سوڵتانی ڕۆم‌کرد • سوڵتانی ڕۆمیش سەبارەت بەم کردەوەیەی بڵێسەی تووڕەیی بە جارێ بەرزبۆوەو بۆ لەناوبردنی دەس‌بەکاربوو • وا مەشهوورە ، مەئموون‌بەگی دووەم تا ئەو سەروبەندە لە بەندیخانەی سوڵتان‌دا بووە • پاش ئەوەی سوڵتان ئەم ڕووداوەی بیستەوە وای بە بەرژەوەند زانی لـە بەندیخانەی ڕەهاکاو فـەرمان ڕەوایی حیللە بـە خۆی‌و فـەرمانڕەوایی سروچك بە ئیسماعیل‌بەگی کوڕی بسپێرێ • بۆ ماوەیێک هەردووکیان لـەو دوو ناوچەیەدا فـەرمانڕەوایی‌یان کردووە • وەك دەگێڕنەوە ، تـا ساڵی ١٠٠٤ی کۆچی ، نەوەو نەتیژەکانی لە حیللە حوکمڕان بوون • خودا بۆ خۆی دەزانێ •

سورخاب بـەگ پاش بەسەرڕاگەیشتنی ناوچە بـە میرات بـۆ بەجێ‌ماوەکانی ، توانی بەشە وڵاتەکەی محەمەد بەگی برایشی بە زۆر لـە دەست دەرێنێ‌و وەسەر قەڵەمڕەوی وڵاتەکەی خـۆی‌خا • بەمە بوو بـە فەرمانڕەوای سەرانسەری وڵاتی لـە باووباپیرەوە بۆ بەجێ‌ماوو ئاوازەی هیمەت‌بلیندیی لە سەرتاسەری دنیادا دەنگی دایەوەو دەبدەبەی شان‌و شەوکەتی بەرگوێی لاوو پـیران کەوتەوە • ئەلقاس میرزای بـرازای

شاتاهماسپ ڕووی لە دەوڵەتی ئێران وەرگێڕا بوو ، پەنای وەبەر دەوڵەتی عوسمانی بردبوو • سوڵتانی ڕۆمیش ئەم هەلاتنەی ئەلقاسی بە هەل و دەرفەت زانی ، بەوپەڕی ڕێزلێنانو دڵنەوایی کردنەوە پێشوازی لێکرد • سەرلەشکرێکی بەناووبانگی لەتەك سوپایەکی گەورەوگراندا بەگەڵخستو بەرەو کوردستانو سەرسنووری ئێرانی بەڕێخستو پاش هەوڵو تەقەلایەکی زۆرو لەشکرکێشییەکی بێ شومار ، چونکە ئەختەری بەختی ڕوولەکزیو ئەستێرەی یەغباڵی ڕوولەکشان بوو هیچی پێنەکرا • سپاهییەکان لەوەی کە بەرەو ڕۆم بڕۆن پەشیمان بوونەوە • ئەلقاس میرزا ناچار پەنای بۆ سورخاب بەگ هێناو داوای لێکرد ، لە خزمەت شادا پوزشتی بۆ بێنێتەوەو لە گوناهی خۆش بێ • شاتاماسپیش لە بەر دڵی سورخاب بەگ لێی خۆش بووو چاوی لە تاوانەکانی پۆشی • فەرمانی سەرداریتیی شیروانی وەك جاری جاران لەگەڵ بڕێ خەلاتی شاهانەدا بۆ ڕێزلێنانو سەربەرزکردنی پێبەخشی • ناوبراو بە ترسو ئاواتەوە بەرەو شیروان بەڕێکەوت • پاش ئەوەی گەیشتە شیروان پاتشا بیروڕای لێگۆڕی • شا نیعمەتوڵلای قەهستانیو بڕێ پیاوماقووڵو هەمەکارانی دەوڵەت فەرمانی بەندکردنی ناوبراویان پێ سپێردراو ئەوانیش کۆتو زنجیریان کردو لە قەڵای قەهقەیان بەندکرد • پاش ساڵێکی ڕەبەق ئەنجا فەرمانی کوژرانی دراو لەسەر قەڵاکەوە هەڵیانداشتە خوارێو بەم شێوەیە لەناوبرا • سورخاب پلەوپایەی بەم کارە هێندەی دیکە بەرزبۆوەو ساڵانەیێکی هەزار تمەنیی لە خەزینەی پاتشاوە بۆ بڕایەوە ، هەموو ساڵێ بەڕێكوپێکی وەریدەگرت •

هەروەك لە پێشەوە گوتمان سورخاب بەگ قەڵەمڕەوی موحەممەد بەگی برای لە دەست دەرێناو خستیە سەر قەڵەمڕەوی فەرمانڕەوایییەکەی خۆی • هەرچی موحەممەدبەگ بوو ، کە توانی بەربەرەکانێی سورخاب بەگی برای بە خۆیەوە نەدەدیت ، ناچار ڕووی لە دەرباری سوڵتان سەلیم کردو لە بێویژدانیی سورخاب بەگی برای کەوتە سکالاو گلیو گازن • جا سوڵتانی

ڕۆم یارمەتی‌دانی ئەوی بە ئەرکی سەرشانی خـۆی زانی ، ڕۆستەم پاشای سەرەکوەزیرو چەند پاشایەکی تر هەروەها عوسمان پاشای میرمیرانی لـە تەك لەشکرێکی گەورەوگران‌دا بەگەڵ موحەممەد بەگ خست‌و لەشکرەکە بەرەو جێگای مەبەســـت بەڕێ‌کەوت‌و بۆ هێمنی‌و ئاسایشت‌دابین‌کردن گەیشتە شارەزوورو دەوروبەری • هەرچی سورخاب‌بەگ بوو ، چونکە توانی بەربەرەکانێی لەشکری ڕۆمی بە خۆیەوە نەدەدیت ، ناچار لە قەڵای زەڵم خۆی حەشارداو لەسەر بورجی قەڵاوە دەستیان بە شەڕکرد • لـەو کاتەداگوللەیێکی وێڵ لە لایەن یەکێ لە شەڕکەرانی قەڵاوە بەر موحەممەدبەگی کەساس‌کەوت‌و لەناوچوو • لەشکری ڕۆمیش کەوتە تاڵان‌و بڕۆی ناوچەکەو ئالآی زۆرداری‌و ستەمیان هەڵکرد .• بەم جۆرە گەمارۆدانی قەڵادوو سالی خشتی‌خایاند ، تا هەواڵی لەشکرکێشی بە شاتۆماسپ گەیشت • حوسێن‌بەگ ناوێکی بە لەشکرێکی گەورەوگرانەوە بـۆ یارمەتیی سـورخاب نارد • سەرلەشکرو پاشایانی ڕۆم کاتێکی ئـەم هەواڵەیان بیست ، وازیان لـە گەمارۆدانەکە هێناو عوسمان پاشای میرمیرانیش هەر لەو شوێنەدا کۆچی دوایی کرد • خەڵکی قەڵایش کە ماوەیێکی دوورودرێژ بوو لە ژێر باری گەمارۆدانەکەدا بوون ، پشوویێکیان داو کەوتنەوە سەر کاروباری ژیانی خۆیان • لەو دەمەدا موحەممەد پاشا ناوێ کە یەکێ لە سەردارانی لەشکرەکە بوو دەرفەتی هێنا ، سەربازێکی زۆری لە دەوری خۆی کۆکردەوەو سالی ٩٦٩ پێی ئازایەتی‌و مەردایەتیی لە ڕکێفی کەڵەمێردایەتی توند کردو خۆی هاویشتە نێو قەڵای زەڵمەوە • هەرچی سەرەڕۆو کەڵەوەکێشی نێو قـەڵا هەبوون ، سەرلەبەری فڕاندن‌و ناووبانگی ئازایەتی‌و گەڕناسیی بەرگوێی دوورو نزیـك کەوتەوەو زەڵـم‌و شارەزوورو دەوروبەری ، سەرانسەر گرتەدەست • سورخاب‌بەگیش ناچار داوای ڕێك‌کەوتنی لەگەڵ دەوڵەتی ڕۆم‌دا کردو بەشێ لـە ئەیالەتەکانی خرانە سـەر قەڵەمڕەوی دەوڵـەتی عوسمانی (١٢) •

سورخاب یازده کوڕی هەبوون : حەسەن بەگو ئەسکەندەر بەگو بەهرام بەگو زولفەقار بەگو سەلماس بەگو شاسوار بەگو ساروخان بەگو قاسم بەگو بسات بەگ و یەعقووب بەگو سولتان عەلی بەگ •

دەگێڕنەوە : سولتان عەلی بەگی کوڕی سورخاب بەگ بە مەردایەتیو ئازایەتیو دلێری ناووبانگی ڕویشتبووو لەسەردەمی باوکیدا بە زۆری بازووی کەلەمێردیی خۆی توانی زەلمو دەوروبەری لە ژێر چەنگاڵی عوسمانییان دەربێنێو خۆی ببێ بە فەرمانڕەوای ناوچەکە •

بارام بەگ ، کوڕەکەی تری سورخاب بەگ ، لە ژیانی باوکیدا لە ڕەواندزو ئامێدی بووە بە فەرمانڕەواو بەوەندە بەشە داکەوتووە • لەو سەردەمەوە تا ئەمڕۆکە ساڵی ١٢٤٢ی کۆچییە ، کوڕانو نەوەو نەتیژەکانی هەر حوکمڕانن •

هەرچەندە لە کتێبانda بەرچاونەکەوتووە ، بەلام وەك لە بەرینانم بیستووە ، سورخاب بەگ لە ژیانی خۆیدا ولاتەکەی بەسەر کوڕەکانیدا بەشیوەتەوە • ناوچەی ئێلاخی بە سەلماس بەگ سپاردووە • ئێوبراو لەو ناوچەیەدا گەرماوو کۆشكو تەلارێکی بەهەیتوهووتو دەبدەبەو سەنسەنەی بنیات ناوەو ئاوەدانییەکیبەرچاوی خستووەتەوە • گوندیسەلماس ، ئێستاکانێ ، لە کاتی نووسینی ئەم چەند لاپەڕەیەدا لەوپەڕی ئاوەدانیدایەو بووە بە هەوارگەی فەرمانڕەواو حوکمڕانانی ئێلاخو تیرەی سلێمانی کە ئەمڕۆ لەوێ دەژین لە کوڕانی ئەون • هەروەها ناوچەی مەریوانی بە کوڕەکەی تری ، ئەسکەندەربەگ ، سپاردووەو کوڕەکانی تا ئەمڕۆیش لە مەریوان ماون • (خودا هەر بۆخۆی دەزانێ) •

سورخاب بەگ ماوەی شێست ساڵێ ، یا وەك دەڵێن ، شێستو حەوت ساڵێ ، لە ئەیالەتی کوردستانو شارەزوور ، ئازادو سەربەخۆ ، فەرمانڕەواییی کردووە ، تا فەرمانی خودای ، بە فەرمایشتی « ارجعي الى ربك راضية مرضية » مالاواییی لە دنیای ناپایەدار کردووە •

فەرمانڕەواییی سوڵتان عەلی بەگ کوڕی سورخاب بەگ

پاش باووباپیرانی دادپەروەرو بە هونەرانی خۆی ، تەختی سەروەریی ڕازاندۆتەوەو ماوەی سێ ساڵێ بەوپەڕی سەربەخۆییو سەربەستییەوە بەسەر ئەردەڵانو شارەزوور ڕاگەیشتووە ، تا لە هەرەتی لاوێتیدا ئەو نوێباوی باخی کامەرانییە ماڵاواییی لە دنیای فانی کردووەو باروبنەی بەرەو سەرای هەتاهەتایی کێشاوە • دوو کوڕی بەختیاری بە ناوی تەیموورخانو هەڵۆخانەوە لەپاش بەجێماون ، کە بەهۆی تەمەنبچووکییانەوە نەیانتوانیوە ئەرکی فەرمانڕەوایی لە ئەستۆ بگرن • لەبەر ئەوە ، بسات بەگ ، برا هەرە گچکەی سوڵتان عەلی پێی هاویشتە سەر پلەوپایەی بڵیندترو چووە سەر تەختی فەرمانڕەوایی •

میرایەتیی بسات بەگی کوڕی سورخاب بەگ

لاوێکی خووڕەوشتچاکو میرێکی شۆخو شەنگو قۆچاخو بە بیروبڕوادروست بوو • وڵاتی بە فەڕی پیوقەدەمی پیرۆزی خۆی ئاوەدان کردەوەو ژێردەستانی لە دادپەروەری لە خۆی دڵشادکرد • زۆربەی کاتی بە خوداناسییەوە بەسەردەبرد • شەووڕۆژ بە دادپەروەرییەوە خەریك بوو • لە شێوەی دانایی وفەزڵو هونەردا لە هەمووان لەپێشترو لە ئادابی زانستو ئەقڵو ژیریدا بێنیاز بوو • لەگەڵ ئەمیندارو میراندا نموونەی گەورەییو لەگەڵ خەڵكوخوادا شیمەی دادی لەپەڕەی دڵاندا بووە • ماوەیێ بە ڕێوڕەسمی پەسندەوە حوکمڕانی کردووە ، تا ئەو دەمی تەیموورخانو هەڵۆخان بە تەمەنی لاوێتی گەیوون ، هەوای فەرمانڕەواییو سەرۆکایەتییان کەوتۆتە سەرو بە نیازو ئامانجی دادخوازییەوە ڕوویان لە بارەگای شاسمایلی سەفەوی کردووەو ماوەیێ لەوێ ماونەوە ، تا شاسمایل فەرمانی خودای بەجێهێناوە • تەیموورخانو هەڵۆخان بێ ئەوەی بە ئامانج بگەن بە نائومێدی بەرەو وڵاتی خۆیان گەڕانەوە • لەم هەنگامەیەدا تەیموورخان

کەوتە تالان و برۆی وڵاتی ئەردەڵان و بریاری دا مامی لەناوبەرێ و قەڵەمڕەوی وڵاتەکە سەرلەبەر بەتالاندا و نیشتەنی یانی هەموو بێنێتە ژێر تێخی سیاسەت و بە شەڕ و ئاژاوە ناوچە بە میرات بۆ بەجێماوەکانی لە چەنگاڵی بسات بەگ دەرێنێ • لەبەر ئەوەی کە بسات بەگ میرێکی نیازپاك و رەفتارخاوێن و ڕەوشت پەسندو حوکمدارێکی دادخوازو ژێردەستپەروەر بوو ، لە ژیانی خۆیدا ، سەرەڕای ئەوەی کە تەیموورخان هەمیشە خەریك بوو لەناوی بەرێ، گەورەو بچووك گوێ بەفەرمانی بوون ، تا گەردوون باروبنەی پێ پێچایەوەو دوایی بە بەزمی ژینی هێناو گیانی بەگیانئافەرین سپارد •

تەیموورخانی کوڕی سوڵتان عەلی

تەیموورخان پاش کۆچی دوایی مامی لە ساڵی ۹۸۶دا بە ئەختەری بەختەوەری و سەردەمی شادی و خۆشییەوە تەختی لە باوکەوە بۆ بەجێ ماوی بە جەستەی خاوەن هەستی و پیاوەتی ڕازاندەوەو سەریری سەروەریی بە پیرۆزیی هاتنە سەر تەختەوە ئارایشتدا • پاتشاییکی دادپەروەرو خوداتێکی دەسبڵاوو دڵاوا بوو • لە مەردایەتی و ئازایەتیدا ڕۆستەمی زاڵی دووەم و لە پیاوەتی و دەهندەییدا بێ هاوتاو بێ وێنە بوو • خودای داوەر پشتیوانی بووو بە یارمەتی و کۆمەگی پەروەردگاری مەزن سەرکەوتبوو ، تیشکی ئاوری بە سەر گەورەو چووکەوە سەیوان و سێبەری نوازشتی بە سەر هەمووانەوە چەلەنگ و تانجبوو •

لە پاش داگیرکردنی ناوچەی ئەردەڵان بە پێی بەرژەوەندی خۆی لەگەڵ خونکاری ڕۆم نێوانی خۆی خۆش کرد • لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە سێ نیشانەی ، کە بە زمانی ئەو وڵاتە توغی پێ دەڵێن ، بۆ گەورەکردن و ڕێزلێنان پێ بەخشراوەو نوازشتێکی ئێکجار زۆرکراوەو نازناوی « میرمیران »ی پێ خەڵاتکراوە (۱۳) • ناوچەی (سەنقەر) دینەوەری وەسەر قەڵەمڕەوی وڵاتەکەی هاویشتووەو بەسەر بەخوییەوە لەوێ و لە ئەردەڵان و

شارەزوور بووە بە فەرمانڕەوا • بە هۆی بەلای عوسمانی‌دا داتاشینیەوە سەت هەزار ئاقچەی خەرج‌وباجی ناوچەی شارەزووری بە سالآنە بەردەوام پێ دەبەخشرا • بەلاّم بە پێچەوانەی ڕێ‌وڕەسمی مەزنایەتی‌یەوەو بەرەواژیی ڕەوشتی دادپەروەری‌یەوە هەمیشە ئەو ولاّتەی بە تالاّن‌و بڕو بردووەو زۆری حەز لە ئازارو ئەشکەنجەدانی دراوسێکانی بووە • لە ئاکام‌دا سەرپێچیی لە فەرمانی ئێران‌و ڕۆم کردووەو ئازادو سەربەخۆ لە ولاّتەکەی‌دا حوکمڕانیی کردووە • تەیموورخان ولاّتەکەی بەسەر کوڕەکانی‌دا بەشی‌یەوە • فەرمانڕەوایی سنەو حەسەن‌ئابادو قزلجەو زەلمو شارەزووری بە سولتان‌عەلیی کوڕە گەورەی ، کە بە ناوی بە نامێی باوکیەوە ناونرابوو ، سپارد • کوڕەکەی دیکەی ، بوداق بەگیش لە ناوچەی قەرەداخ دانا • ناوچەی مەریوانیشی بە موراد بەگ بەخشی • هەرچی ناوچەی شارباژێڕیش بوو (١٤) بە ئەمیر عەلەمەددین بەخشی ، کە بە تەمەن لە هەمووان منداڵ‌تر بوو •

تەیموورخان پاش ماوەیێ کە بە سەربەخۆیی لە ولاّتەکەی خۆی‌دا فەرمانڕەوایی دەکرد ، دەستی بۆ کرماشان‌و زەڕین‌کەمەریش ، کە ئەمڕۆ بە گەڕووس بەناووبانگە ، درێژکردو هەردوو ناوچەکەی داگیرکرد •

ئەم ناوداره زۆربەی کاتی بە ڕاووڕووت‌و تالاّن‌وبڕۆ بەسەردەبرد ، تەنانەت دوو سێ جار هۆزی عومەربەگی کەلهوڕی تالاّن کردو ئەو بێ‌دەرەتانانەی ئاتاجی نانی شەوێ کرد • لە دواجاردا عومەربەگ پەنای وەبەر شاوێردی‌خانی لوڕ بردو داوای کۆمەگی لێ‌کرد • شاوێردی خانیش بە پێی ڕێ‌وڕەسمی دراوسێتی‌و بەدەمارییی هۆزەکی لەشکرێکی لە ئازاو کەلەمێردانی هۆزەکەی خۆی پێکەوەناو بە هاواری عومەربەگ‌و هۆزەکەوەی نارد•لەدەربەندێك‌دا کە لەسەرەڕێی لەشکرەکەی تەیموورخان‌و لەشکرە بێ‌شومارەکەی ئەردەلاّن‌دا بوو ، خۆیان لە بۆسەداو لە کاتێك‌دا کە لەشکرەکەی تەیموورخان بەوپەڕی دڵنیایی‌یەوە ، خەریکی تالاّن

دابەش‌کردن بـــوون ، هۆزی لوڕو کەڵهوڕ لێیان ڕاپەڕین و هــەڵیان‌کوتایە سەریان‌و کار بەدەسەوبەرۆك بوون گەیی‌و شەڕ گەرم بوو • پاش هەڵایسانی ئاگری شەڕ ، چونکە بواری شەڕەکە تەنگ‌و سەخت‌بوو ، دلێرە ناودارو گەڕناســەکان لەبــەر شەکەتیی ڕێگاوبان ، دەرگەی ڕزگاربوونیـــان لێ وەتەنگ‌هات ، ناچار تەیموورخان دەستی لــە شەڕەکە هەڵ‌گرت ، چونکە شـــوێنەکە نــە ڕێی هەڵاتنی هەبووو نە بە دەستی خـــۆی بوو ، بڕێ لە پیـــاوماقووڵان‌و کەڵەمێردان لەگەڵ تەیـــموورخان‌دا بەدیل گیران‌و هەرچی تالانی‌یەکی وەختی خۆی کردبوویان لەگەڵ دەسکەوتێکی زۆری دیکەدا بۆ خاوەنەکانیان گەڕایەوەو خەڵکی کەڵهوڕ لە ئەشکەنجەو ئازاری ڕابردوو سەر ئاسوودە بوون • پاش چەند ڕۆژێ شاوێردی‌خان‌و عومەربەگ بەوپەڕی ڕێزلێنان‌و حورمەتەوە تەیمـــوورخان‌و دەس‌ودایەرە کەیان ئازادکردو بـــۆ ئەردەڵانیان ناردنەوە • سە رەڕای ئەوەی کە هێشتا گەردی پەشیمانی بـــە ســـەرووڕووی کەڵەمێــــردانــەوە مابـــووو هێشـــتا لە ماندوێتیی شـــەڕ نەحەســـابوونەوەو چـــون پێشتر ئەیالەتی زەڕین‌کەمەر لە ژێر دەستی ئەو میرە کینەتۆزەدا بووو لە لایەن دەرباری سەفەوی‌یەوە دەو لەتیار ســـوڵتانی سیامەنسووری بۆ سەرپەرشتیی ئەو ئاوچەیە داندرابوو ، تەیموورخان ئەمەی بەدژی خۆی زانی‌و بە مانای لە پایەکەم‌کردنەوەی دایەقەڵەم ، لەبەر ئەمـــە ساڵی ٩٩٨ی کۆچی سپاییکی‌ســـازکردو دەوڵەتیار سوڵتان سیامەنســـووری ئەم ڕووداوەی بە دەرباری پاتشای ئێرانێ ڕاگەیاند • لە ئاکام‌دا هێزێکی لە بـــارو کۆکی بـــۆ یارمەتی‌و کۆمەك نێردرا • کاتێ تەیموور بـــەڕێ‌کەوت دەوڵەتیار سوڵتان سیامەنسووری پێشدەستیی خۆی‌کردو بـــە لەشـــکرێکی گەورەوگرانەوە بەرەنگاری سوپای تەیموورخان بوو • پاش شەڕوشۆڕێکی گەورە لە نێوان هەردوولادا ، تەیموورخان سەرکەوت‌و نەیارانی ژێرکەوتن • بەم شێوەیە سوپای ئەردەلان زاڵ‌بووو قزلباش‌و سوڵتان سیامەنســـووری بەزین‌و ڕوویان لە مەیدانی شـــەڕو نەبەرد وەرگێڕاو زۆربەی لەشکرەکەی

بەدیل گیرانو ئەودواکەی بە شیر لەتوپەت کرانو ئەوانەی مایشنەوە پەنایان وەبەر قەڵای زەڕین کەمەر بردو شوورەو وارشەکانیان کرد بە سەنگەری خۆیان •

تەیموورخان بە هۆی ئازایەتیو کەڵەمێردایەتییەکی پێی ناسرابوو ، بەوپەڕی شانازییەوە ، بێ ئەوەی گۆی بە وتەوتەو پڕوپووچی دەوروبەری بگرێ قەڵاکەی گەمارۆدا • دژدارو قەڵاچییان ئەگەرچی داوای ئامانیان کرد ، هیچ سوودی نەبوو ، سەرەنجام لەسەر دیواری قوڵلەو وارشەکانەوە تەقەو لێکدان گەرم بوو ، لەم کاتەدا ، بە پێی « چارەنووس ناگۆڕێ » لە گەرمەی شەڕوشۆڕدا ئەو میرە خوێندەوارە بوو بە قوربانی گوللەیێ • پاش ئەوەی سوپا ئازاو دلێرەکەی چاویان بەم ڕووداوە پڕمەترسییە کەوت تۆڵەیان لە کێلان هاویشتەوەو تەرمی تەیموورخانیان بەرەو وڵات گەڕاندەوە « ذلك تقدير العزيز العليم » •

هەڵۆخان

پاش ئەوەی تەیموورخان لە ساڵی ٩٩٨ی کۆچیدا کوژرا هەڵۆخانی برای بووکی وڵاتی لە باوەش کرد ، چوون فەرمانڕەوایی بە پێوقەدەمی پیرۆزی فراژیبووو گەشایەوەو گوڵشەنی پاشایی لە دەهەندەییو دڵاوایی تەڕوپاراو بووو وڵات لە سەروبەندیدا ئاوەدانو ژێردەستان لە دادپەروەرییدا کامەران بوو • لە کەڵەمێردیو ئازایەتیدا سەت پلە لە براکەی لەپێشتربووو لە خەڵك نەوازیو بدەییدا ، لە سەرانسەری وڵاتدا ببوو بە داستانی سەرزاری گەورەو بچووك • سپاییو لەشکری لە پیرۆزیی پێوقەدەمی شادمانو ڕەعیەتو ژێردەستان لە فەیزی بەزەییو نوازشتی جمرانەی ئاسوودەییو سەرسووکی • چیمەنی فەرمانڕەوایی لە هەوری دادپەروەرییەوەی تێرو نەمامی کامەرانیی لە زوڵاڵی بەزەیییەوەی تەڕوپڕاو • ئەویش وەك برا ناودارەکەی هەر لە سەرەتای کارەوە لەگەڵ

سوڵتان مورادی پاتشـــای ڕۆمدا ڕێك کەوت • هەروەها لەگەڵ شاعەباسی سـەفەوی‌دا لـە ڕووی بـەرژەوەندەوە دەرووی دۆسـتایەتیی کردەوە • سـەروساماتێکی زۆرو گەنجێکی بێ شوماری لە سەروبەندی خـۆی‌دا پێکەوەنا • زۆربەی کاتی یرمایـەی بە قەڵاڕۆنـانو مزگەوتبنیـاتنانو قوتابخانەدروستکردنەوە بەسەربرد • هەروەها قەڵای زەڵمو قەڵای پاڵنگان کە بە ئەسڵ پێتەختی تیرەی گۆران بۆوەو بە گەردوخولی ڕۆژگار وێرانو خاپوور ببوو ، ئاواکردەوە • دەڵێن ، قەڵاییکی تـا بڵێی سەختو دژێکی ئێکجار قایم بووە ، تەنانەت لەبەر سەختیو دژوارییی ڕێڕەوەکەی دژمنو نەیار زۆر بە زەحمەتی لێ‌پەڕیونەوەو لە کاتی قەڵاپارێزی‌دا بوو بە کۆسپو لەمپەر لە ڕێی هێرشکەراندا • هەروەها قەڵای حەسەنئاوایشی ئاواکردووە ، کە بەڕاستی خودای ئەفرانکار ، سەرانسەری دنیابگەڕێی ، قەڵاو مەڵبەندێکی وا بەم شانو شکۆیەی لە هیچ شوێنێ دروستنەکردووەو هیچ دنیادیتەییێك چاوی بە شتی وا نەکەوتووە • ئەمەیش باسوخواسی لە هەموو دێرۆكو مێژووی دنیادا تۆمار کـراوەو پەسنو وەسپی لـە پەرتووكو دەفتەری زۆرینەی جیهاندا نووسراوە • منئەم کەمینەیە ، خۆم بە چاوی خۆمدیتم باڵیۆزی ڕووسو ئینگلیس لەسەردەمی فەرمانڕەواییی ئامانو للاخانی‌والی‌دا بەناوی دیتنی ئەم قەڵایەوە ، بەسەر کوردستان (سنە)دا تێ‌دەپەڕینو لە گەڵ ئەوەش‌دا کە قەڵاکە وێرانەبوو ، سەیرانی شوێنەوارو کەلاوەکەیان دەکرد • (١٥) لە شاری مەریوانیش ، قەڵایەکی سەختو قایـمو بازاڕو گـەرماوو قوتابخانەو مزگەوتێکی دڵگیری بنیات ناوە •

وەك دەڵێن ، ئاسەواری ئـەم خانووبەرەو ئاوەدانی‌یە تـا ئێستایش هەر ماوە • بەرە بەرە قەڵەمڕەوی فەرمانڕەوایی‌یەکەی فرەواتر بووەتەوەو شانوشکۆی بە ڕادەیەگەیشتووە خەیاڵی هیچ کەسێ توانی ژماردنی نەبووە • لەبەرئەوە دەرووی ڕێك کەوتنی لەگـەڵ پاتشایانی ڕۆمو ئێراندا بەستو بەوپەڕی سەربەخۆیی‌یەوە لـە وڵاتی خـۆی فـەرمانڕەواییی دەکـرد •

ناوبەناوێکیش دەستی دەدایە تالآنو برۆی دەوروبەری خـۆیو ئاوازەی شانو شەوکەتی خۆی بە گوێی دوورو نزیك دەگەیاند ، تا لە سالّی ۱۰۱۹ی کۆچیدا حوسەینخانی لوڕ (۱٥) کەڵکەڵەی تۆڵەساندنی کەوتەسەر ، بـە لەشکرێکی زۆرەوە هەڵیکوتایە سەر هەڵۆ خان ، لـە قەڵای حەسەنئاباد شەڕو شۆڕێکی گەورە دەستی پێکرد • هەڵۆخانیش نەیکردە نامەردی لەشکرێکی بۆ تەمێکردنی حوسەینخان لەسەر ئەم بێئەقڵیو ملهوڕییەی بەڕێخستو زۆر چاکیان گوێڕاکێشا ، ئەویش کـە دیتی ئالآی بەختو خواستی کەچو سەرەوژێرە ، بە سەرشۆڕییەوە هەڵاتەوە بۆ وڵاتی خۆی • ئیتر هەڵۆخان ، بـەم جۆرە پێی لـە فەرمانڕەواییو حوکمڕانیدا پتـر چەسپیو دەسەڵاتی قایمتر بوو •

دەگێڕنەوە ، شاعەباسی سـەفەوی چەنـد جارێ لەشـکرێکی گەورەوگرانی بـۆ ژێردەستخستنی هەڵۆخانو وێرانکردنی قـەڵاو قەڵاچەکانی ئەو هەرێمە بەڕێخستووە ، بەڵام بێئەوەی بە هیچ ئامانجێ بگا ، بە سەرشۆڕی گەڕاوەتەوە بۆ بارەگای سەفەوییان • سەرەنجام ئەمە بووە بـە هۆی زێتر باوەشێنکرانی ئاگری تووڕەیی پاتشای سەفـەویو تەنانەت ، پاتشا ، خۆی بـە لەشـکرێکی بێ شومارەوە ، بە نیـازی گوێڕاکێشانی هەڵۆخانەوە ، پێی هاویشتۆتە سنووری وڵاتی هەڵۆخانو لە گوندی مەیهەم ، کە کەوتۆتە ناوچەی ئەسفەندئابادەوە ، تەشریفی هەواری گرتووە •

ڕۆژێکیان ، بـە نیازی ئەوەی شـارەزای ناوچەکە بێ تەماشای کەژوکێوانی کوردستانی دەکرد ، بە سەر کەژێکەوە گیرسایەوە • زۆربەی بەرپرسیارانی دەوڵەتی پاتشایی دەستەونەزەر ڕاوەسـتابوون ، (ئالـی بالیزەنگەنە) کە جەڵەوکێشی پاتشا بوو ، جەڵەوی ئەسپەکەی پاتشای بـە دەستەوە گرتبوو ، لە خزمەتیدا ڕاوەستابوو •

لەبەر ئـەوەی هۆزی زەنگەنە لـە کوردستانەوە نزیکنو دراوسێی

یەکن ، شاعەباس لــە ئالی‌بالی‌زەنگەنەی پرسی ، داخوا ئـــەو مەڵبەندەو قەلاکانی لە چ حاڵ‌وباڵێکدان ، باری سوپای هەڵۆخان لە چ رادەیەکدایە ؟ ناوبراویش لە وەلامدا ، گوتی ، ئەوەی شیاوی باسە ، کوردستان قــەلاو قەلایچەی زۆر سەخت‌و کەژوکێوی تا خەیاڵ بفەرمووی دژواری هەن ، تەنانەت مەلی خەیالیش ناتوانێ بیان‌گاتێ‌و داگیرکردنی لە وزەو توانی هیچ خاوەن دەسەلاتێکدا نی‌یە . لەو بێشەیەدا نەرەشێرو هوژەبرانی کینەوەری وا هەن لافی هاوشانیی رۆستەمی داستان‌و ئەسفەندیاری پالەوان دەدەن ، مەترسی لەوەدایە سوپای پاتشا بە نیازی تەمێ‌کردنی هەڵۆخان بەرێ‌کەوێ‌و خودانەخواستە ماوەی گەمارۆدانی قــەلا درێژە بکێشێ‌و لەبەر سەختی‌و دژواری قەلا لە گرتنی نائومێد بێ‌و بێ ئەوەی بە هیچ ئامانجێ بگا ، لــە هەلکوتانەسەری پاشـــگەزبێتەوەو بــە بێ هیچ دەسکەوتێ رێی‌هــەلاتن بگرێتەبەرو ئەمەیش ببێ بە مایەی نەنگ‌و شوورەیی بۆ دەسەلاتی پاتشایی‌و دیارە شتی وایش لەگەڵ بەرژەوەندی دەوڵەتدا ناگونجێ‌و لەوانەیە ئــەم کزی‌و بێ‌دەسەلاتی‌یە ببێتە هۆی ئەوە کە هەڵۆخان بە جارێ دەست بەسەر هەموو ناوچەکانی ولاتدا بگرێ . جـــا لەبەر ئەوە چاك ئەوەیە خودانی دنیا ، پاتشا دەستی نوازشت‌و لاواندنەوە بە سەریدا بێنێ‌و بە تەگبیرو راو پرس چارەسەری کارەکەی بکاو بەمە بخرێتە ریزی نۆکەرانی دەوڵەتەوەو رێگای خزمەت‌و سەرراستی بگرێتە بەر . شایش بــیری وردو سەرنجی راستی ئالی‌بالیی پەسندکردو پلەو پایەی زیادکردو لە چوونەسەرهەڵۆخان پەشیمان بۆوە(١٦) .

هەڵۆخانیش پاش ئەم کەین‌وبەینە خان ئەحمەدخانی کوڕی ، کە لە ناو کوڕەکانیدا ، بــــە ئازایەتی‌و دەهندەیی‌و شــۆخی‌و قۆچاخی ناووبانگی رۆیشتبوو ، بە دەس‌ودیاریی گرانبایی‌یەوە نارد بۆ دەرباری شاعەباس . خان ئەحمەد خانیش پاش ئەوەی بەخزمەت شاعەباس گەیشت ، خەلاتێکی زۆر کراو لە رادەبەدەر چاودێری‌کراو پەیتا پەیتا ئــەو پاشـــا دادگەرە

ناوبراوی به نوازشتی زۆرو زەوەند سەربلیند دەکرد • پاش ماوەیێ کە بەهرەو توانی خان ئەحمەد خان لە شاعەباس ڕوون بۆوە ، لە پایەوپلەی زیادکردو خوشکە گەوهەرە درەخشانەکەی نێو گەوهەردانی شاهێتی‌و ئەستێرە پرشنگدارەکەی ناو بورجی سەڵتەنەتی ، کەناوی زەڕین‌کولاه بوو پێ بەخشی‌و سەری بەزاواو خەزووریی شا بەرزبۆوە • وێڕای ئەوەی کە مێژوو لەم بارەوە زۆری لەسەر نەڕۆیشتووە ، بەلآم وەك لە پێشینانم بیستووە ، دوای نیشانکردنی زەڕین‌کولاه ، ئەو گەوهەرە گرانبایی‌یە ئەختەربلیندە بە هاوسەریی خان ئەحمەد خان قایل نەبووە •

حەزرەتی پاتشا کە لاوچاکی‌و ئازایەتیی خان ئەحمەد خانی لێ‌ڕوونبووو دلێری‌و کەلەمێردیی کە جێگەی شانازیی بنەماڵەی ئەردەلآن بوو ، لە ئاوێنەی بیری‌دا ڕەنگی‌دابۆوەو سەردەرانەی تالاری بە بوونی بەختەوەرانەیەوە ڕازاندبۆوەو بە فەڕی هێنابوو • زەڕین‌کولاهی بۆ ئەو جێگایە کە ئاسمانێ بوو لەسەر زەوی جێگیر ببوو ، لە تەنیشت خۆیەوە دانا ، ئەنجا فەرمانی‌دا کە لە دەرگای حەوشەوە خان ئەحمەد خان بێنن‌و لە دەرگایەکی دیکەیشەوە ، نەڕەشێرێکیان کە چەندین ساڵ بوو لە کن شێرەوانەکانی شاله زنجیر درابوو بەرەڵاکرد ، شێری تایەن لەو چەقی مەیدانەدا هەڵی‌کردە سەر خان ئەحمەد خان‌و پەلاماری‌دا • ئەو هۆژەبرە چاونەترسە نەسلەمی‌یەوە ، یەکسەر شمشێری دلێریی هەڵکیشاو بە هێزی بازووی شێرانەی‌و دەمی شمشێری دلێرانەی شێرەکەی کوشت‌و لەناوی‌برد • شای سەفەوی ئەگەرچی ئازایەتی‌و دلێریی خان ئەحمەد خانی لەبەرچاو زیاتر بوو ، بەلآم لە کوشتنی شێرەکەو بێباکیی ئەو دلێرە ، ناوبراوی سەرزەنشت‌کرد • خان ئەحمەد خان لە وەلآم‌دا فەرمووی ، ئێمە دوو شێری هاوتاو دلاوەر پەلاماری یەکترمان‌دا ، یەغباڵ هێنای‌و بەخت سواربوو ، من ئەوم بەزاند • شا فەرمایشتە جوانەکەی ئەو لاوچاکەی زۆر بە دڵەوە چووو زەڕین‌کولاه بە هاوسەریی ئەو هومای کەشکەلانی بلیندی‌یە شاد بوو •

ئینجا به ڕێوڕەسمێکی شایانی شاریاران بێو به بەزمو دۆزەکو دەبدەبەو سەنسەنەیێکی لـە شانی گەورەپیاوان بوەشێتەوە هـەردوو پرشـنگدار جووتبوونو به یەکگەیشتن[17] که ماوەیێکی زۆر خان ئەحمەد خان لـە باوەشی پەروەردەکردنی شادا ئۆقرەی گـرت ، شا ڕۆژ لـە دوای ڕۆژ پلەوپایەی بلیندتر دەکـردەوەو چەندین ساڵ بـوو شا زۆر بـە ئارەزووی دیدەنیی هەڵۆخانەوەبووو لەمێژبوو مرخی له داگیرکردنی کوردسـتان خۆش‌کردبوو ، بەڵام سەبارەت به سەختیو دژواریی قەڵاو قەڵایچەکانی کارەکەی به شەڕوشۆڕ بۆ جێبەجێ نەدەکرا • سەرەنجام له دووی خـان ئەحمە دخانی ناردو دووبەدوو به یەکگەیشتن • ڕایەخی بەزمو ڕابواردنیان ڕاخستو لەپاشـی خۆشـەویستیدەربڕینو دڵسۆزیو نوازشـت دەرخستن مەبەستو نیازی ڕاگەیاندێو گـەنجینەی ڕازی بۆکردەوە ، فەرمووی : لـە مێژە من به ئارەزووی دیدەنیی باوکتەوەم ، بـەڵام لەبەر سـەختو دژواریی قەڵاو قـەڵایچەکانی کوردسـتان نەمان‌توانیوە ئەم ئارەزووەمان بەدی بهێنینو لەم ڕووەوە شەرمەزارین • جا ئێستا ، که تۆ پێوەندی‌یەکی تەواوت لەگەڵ ئەم دەوڵەتە بەرزەدا هەیە ، هەر کاتێ گەڕایتەوە بۆ کوردستان ، سا به هەر فێڵێ بێ ، هەڵۆخانمان بۆ دەربار بۆڕەوانە بکەو خۆت سەری کارەکە بگرەدەست • بێ گومان ئەم کردەوەیەت دەبێ به مایەی ڕەزامەندیی پاتشاو بەرزبوونەوەی پلەو پایەتو سەری پێوەنازینت دەگاتە ئاسمان •

خان ئەحمەد خان به هۆی زاوایەتیی پاتشاو تەماحی حوکمڕانی‌یەوە بەڵێنی دا که خواستی شا بەجێبێنێو بەم جـۆرە به دڵنەوایی‌یەکی زۆرو خەڵاتێکی گرانبەهاو بەخششێکی فرەوە له دەرباری سەفەوی ترازاو بەرەو کوردستان بەڕێکەوت • کاتێ گەیشتە ئـەوێ هەڵۆخان له مێژبوو کوڕە بـەڕێزکـەی نەدیتبوو ، وەکـو ڕۆحی خۆی لێی نزیك بۆوەو بەوپەڕی ئاسوودەیی‌یەوە ڕایان دەبوارد • خان ئەحمەد خان کەوتبووە سـەر ئـەو

نیـازە باوکی بگرێتو بـۆ دەرباری ئەسـفەهانی بنێـرێ • خـۆی لە پیـاوماقوولانو گەورەپیـاوان نزیكخستەوەو دەرووی خۆشـەویستیو میهرەبانیی بۆ خستنە سەرپشت • هەریەکەیانی بە پێی پلەوپایەی خۆی بـە خـەلاتی گرانبەهاو ڕێزو بەزەیی زۆورەوە نرخلێدەنا ، تـا ڕۆژێـکیان هەلۆخان کۆڕێکی بۆ کورەکەی ڕازاندەوە ، لەو کۆڕەدا پیاوماقوولانو سەرانی سەرلەبەر هەموو کۆکردبوونەوە • خان ئەحمەد خان سەرکارەکەی ڕاسپارد شیرینیو نوقڵو نەباتی زۆری ئەسفەهانی بۆ دانیشتوان هێنا ، تا دەمیان شیرین کا • هەلۆخان گورجێ ، لە کارەکە گەیشتو دڵی زۆر نارەحەت بوو ، فەرمووی ، بە شیرینیو فڕوفێڵ دەمی منت لە گوژاڵك تاڵتر کرد • گوایە دەتەوێ ، هەر وا بەم زمانلووسییە چمكو داوێنی فەرمانڕەواییکەم لە دەست دەرێنی ؟ کار گەیشتە ناخۆشیو کێشەوبەرەو خان ئەحمەد خان کۆڕەکەی بەجێهێشتو لەوێ هەلبڕا ، چوو سـواری ئەسپەکەی بوو • لەتەك هاودەستانیدا لە دەرەوەی قەلا گیرسایەوەو لە دژی باوکی ڕاپەڕیو دەرووی مافی بابو فرزەندیی لە خۆی بەجارێ پێوەدا • قەدەرێ لە دەرەوەی قەلا بە شەرمەزارییەوە مایەوە • ئینجا لەوگفتو بەلینەی بە شای دابوو ، دەستەپاچە وەستاو لە دەشتی بەرینی سەرگەردانیو ڕووزەردیدا هەر وا دەتلایەوەو بۆ خۆیشی نەیدەزانی چی بکا ••• هەلۆخانیش لەم ماوەیەدا دەرگای قەلای داخست • مـاوەی گەمارۆدانی قەلا زۆری درێژەکێشا ، لە ئاکامدا دایکی خان ئەحمەد خان یاساولو دژدارانی قوللەو بورجەکانی فریوداو لە ژێرەوە لەگەلیان دەستی تێکەل کردو بڕیاری دا لە نیوەشەودا دەرکەی قەلا بکەنەوە تا خان ئەحمەد خان بێتە قەلاوەو کاری باوکی تەواو کاو فەرماتێکی لە ئەستۆی خرابوو جێبەجێیکا • بۆ ڕاگەیاندنی ئەم موژدەیە مەلا یەعقووبی ، کە باوەگەورەی مەلا عەباسی شیخولئیسلامە ، ناردە کن خان ئەحمەد خانو بە گفتو بەلێنی خۆش دلی خۆش کرد • پاش ئەوەی مەلا یەعقووب گەڕایەوە بۆ ناو قەلا ، پیاوێکی سـەر بە هەلۆخان بەم کەینو

بەینەی زانیو ڕاستیی مەسەلەکەی لە خان گەیاند • هەڵۆخان یەکسەر فەرمانی بەندکردنی مەلا یەعقووبی دا • بڕیاردرا ، هەر بۆ سبەینێی ئەو ڕۆژە بە سەختی سزا بدرێ • چون خوا وای فەرمان لە سەربوو ، مەلا یەعقووب ڕۆژی تەواو نەبێ ، سەرلەئێوارە کە لەشکری تاریکی هێرشی هێنایە سەر ڕۆشنایی خۆر ، شاهەنشای مانگ لەگەڵ سوپای ئەستێراندا هەڵیانکردە سەر ڕووناکیی خۆری تاوناك • خان ئەحمەد خان بە پێی تەمێی دایکیو پشتیوانی خودای دادگەر هاتە بن قەڵاکەو بە یارمەتیی پەیژەی بەزەییی خوداوەند بەرەو قوللەکانی قەڵا وەسەرکەوت • بڕێکی لە دڵسۆزانی دەوڵەت بۆ پاسەوانیی دەرکەی قەڵاو بورجو بارۆو وارشەکان هەڵبژارد • خۆیشی هاتە ناو سەرای دەوڵەتەوە ، چووە ناو حەرەمسەراوە ، لە کاتێکدا هەڵۆخانی باوکی لەسەر جێگای حەسانەوە پاڵی دابۆوە ، خان ئەحمەد خان لەگەڵ چەند هاوڕازێکی خۆیدا هەڵیکوتایە سەریو چاوی لە مافی باوكو فرزەندی پۆشیو باڵبەستیکردو هەر لەو کاتەدا لەگەڵ چەند یاساوڵێکی ئازاو چاونەترسدا ڕەوانەی ئەسفەهانی کرد • مەلا یەعقوبیشی لە بەند ڕەهاکردو دڵنەواییێکی زۆری کرد • پاش گەیشتنی هەڵۆخان بە دەرباری سەفەوی ڕێزێکی زۆری لێنراو خرایە ژێر ئەوپەڕی چاوێریو بەزەییی پاتشایانەوە • لە کتێبەکەی خوالێخۆشبوو مەلامحەمەد شەریفدا بەم شێوەیە باسیکراوە : هەڵۆخان پاش ئەوەی گەیشتووەتە ئەسفەهان بە چەندین جۆر بەزەیی شاریاری دڵشاد کراوەو تا ئەو ڕۆژەی مردووە ڕۆژگاری ژیانی بەوپەڕی ڕێزلێگیرانەوە بەسەربردووە • بەڵام بە پێی نووسینی خوسرەوبەگی بەنی ئەردەڵان ، هەڵۆخان پاش ئەو هەموو ڕێزو دڵنەوایییانەی کە ئەمەیش ڕێوڕەسمی پاتشایانەو ڕەوشتی خوسرەوانەیە بە خەڵاتێکی زۆرەوەیان ناردووەتەوە بۆ وڵاتی خۆیو بڕیاردراوە کە هەرگیز دەست لە کاری فەرمانڕەوایی وەرنەداتو دوورەپەرێز بژی • (خودا هەر بۆ خۆی لە هەموو کاران ئاگادارترە) •

لەبارەی جیهانەوانیی خان ئەحمەد خانی کوڕی هەڵۆخانو کورتەیێك لەسەربهوردی ئازایەتیو کەڵەمێردیی ئەو خودانە •

چون لە سالی ١٠٢٥دا خان ئەحمەد خان بێ ئەشکەنجەو ئازار بووکی وڵاتی بە هەزار ئازەوە لە باوەش گرت ، شنەی خۆشیو شادی بە سەرگەورەو بچووكدا هەڵیکرد ، بڵیندو نەوی بە بەزەیی هەمەتەرزی ئاسوودە بوون ، پیاوماقووڵانو ژێردەستان سەرلەبار ، لە سامی لوتفی بێ پایانیەوە ، بەوپەڕی شانازی گەیشتن • ماوەیێکی زۆر لە پێناوی کامەرانیو خۆش گوزەرانیی خەڵکی وڵاتدا تێکۆشا • هەریەکەی بە پێی پلەو پایەی خۆی نازدەکێشا • خزمو بیانی لە لێشاوی دەهندەییی بەهرەمەندبوون ، داراو نەدارا لەبەر چاوی یەکسانو خۆشەویستبوون • تا کاتێکی کەڵکەڵەی وەدەستهێنانی وڵاتی ڕۆمی کەوتە سەرو[18] بە لەشکرێکی لە ژمارەی ستێران بەدەر هێرشێکی توندو تیژی بردە سەر تیرەی بڵباسی شەڕخوازو هەڵیکردە سەر مەڵبەندی ئەو بەدئاکارانەو ناوچەکەیانی داگیرکردو ئاڵای سەرکەوتنی هەڵکرد[19] • تیرەی بڵباسیش پاش بیستنی ئەم هەواڵە لەشکرێکی لە لەژمارەبەدەری کۆکردەوەو بە هەزار ترسو سامەوە دەستیاندایە شیروتیرو ڕێیان لە خان ئەحمە دخان گرتو بەرەوبڕییان لێکرد • سوپای سەرکەوتووی ئەردەڵان لە ترسی ئەو میرە وڵاتگیرە ، بە پێی ڕێوڕەسمی زگماکی لە خۆبوردوویی یەکسەر تیغی زاخاودراوی لە کالان هەڵکێشاو بەوپەڕی بێباکییەوە هەڵیانکوتایە سەر لەشکری وەك دەریای بە جۆشیوخورۆشی بڵباسو بە هێرشی مەردانەو نرکەی دلێرانە ئەو سپا لە ژمارەبەدەرەیان بەزاندو سەرەنجام زۆربەی سەرۆكو یەکەپیاوانی ئەو هۆزە کوژرانو چەندین لەو کینەلەدڵو بەدبیرانە بەدیلگیرانو سەرشۆڕکران • هێندێکیش لەوانەی ، لەو تەنگو چەڵەمە پڕمەترسییە ڕزگاربوون ژیانێکی سەرلەنوێیان وەدەستهێنایەوەو بەرەو وڵاتی خۆیان گەڕانەوە •

بڵباسەکانماڵوکۆچو پەپرەوانی خۆیان کۆچپێکردو لە جێگایێکی

سەختدا ، کە لە کاتی ئەم جۆرە ڕێکەوتنانەدا پەناگایان بووە ، جێگیربوونو ئەوانەی لەو شەڕەدا بە زیندویتی مابوونەوە بەرەوبڕییان لە لەشکری نەبەزی ئەردەلانی‌یەکان کردو دەستیان بەشەڕکرد • لە یەکەم هەلمەتدا چەند شێردلێکی ئەردەلانیان تخێلی زەوی کرد ، سەرەنجام ئەردەلانی‌یەکان هێرشێکی دلێرانەیان بردە سەریانو هیممەتێکی پیاوانەیان بۆ تەفروتوناکردنیان نواندو ئەو تیرە شەڕخوازەیان بە جارێ لەناوبردو دوایان بڕینەوە • بلباسەکان کە چاویان بەم حەشروهەنگامەیە کەوت ، هەر بە یەکجاری دەستەجلەوی خۆڕاگریو بوردەبارییان لە دەست ترازاو هەموو هەلاتن • هەرچی دلێرانی ئەردەلان بوون ئەسپی تیژڕۆیان هێنایە جوولەو دەسکەوتێکی زۆریان لە ماڵو سامانی ئەو بەدمەزەبانە وەدەستهێناو لەوێرا ئەسپی عەزمیان تاوداو تا ئەو جێگە سەختەی خۆیانیان تێدا قایم کردبوو ڕێشمەیان شل‌نەکرد • چەند ڕۆژێ گەمارۆیاندانو ڕێی هاتوچۆو کاروباریان لێ‌بەستن ، تا بەم شێوەیە داوینی دان‌بەخۆدا گرتنو سەبریان لەدەست‌بدەنو واز لە لووت‌بەرزی بێننو ملکەچی قوبووڵ‌بکەن • ئەگەرچی ، دوایی ، هێرشەکەیان ڕاگرت ، بەلام ئەم ڕووداوە لە هەموو کانگای دلیانەوە نەبوو • لەبەر ئەوەی ڕێگای بەوێ گەیشتن یەکجار سەختو تووش‌بووو بواری شەڕوشۆڕیان نەبوو ، لە سەروبەرنانی ئەم کارەدا سەریان سوڕماو لەو دەشتەدا سەرگەردان مانەوە • سەرەنجام ڕۆژێکیان کەلەژنێکی جوانی ژیروزیرەکی ئەو تیرەیە ئارەزووی گەشتو سەیران دەکا • دەوروبەری سوپا بێ سەنگەرو سوپەربوو • بە ڕێکەوت تووشی بوو بە تووشی کاربەدەستی خانەوە ، لێی پرسی هۆی لێرە هەوارگرتنیان لەبەرچی‌یەو ئەم هەموو خۆئامادەکردنو خۆسازکردنە لەبەر کێ‌یە؟کاربەدەستەکە لە وەلامدا گوتی ، هۆی هەوارگرتنمان لێرە ئەوەیە ڕێگاوبان نی‌یەو ڕێڕەوەکە زۆر تەنگەبەرەو بە ئاسانی توانی لێوەدەربازبوونمان نی‌یە• ئەو ئافرەتە شەنگە بە تانووتو پلارێکی نازو عیشوە ئامێزەوە ، بوو بە باوەشێنی بلێسەی ئاگری

تووڕەیی‌و ڕکی خان • هـەر دەم‌ودەست فەرمانی ئامادە بوونی لەشکری سەرکەوتووی داو چیرۆکی ئەم ژنە نیهادپاکەی لە نووکەوە بۆ سەردارانی سوپا گێڕایەوە • سەردارانی سوپایش دەسبەجێ دەستیان لە گیانی خۆیان شوشت‌و دەستیان بـە قلفی توندوتۆڵی فەزلی خوداوەندی دوو جیهانەوە گرت‌و لاوانی خەنجەربەدەست بـە تێخی ئـاودارەوە چـاکی ئازایەتی‌یان لێ‌هەڵکردو دەستیان دایە شیرو ڕم‌و بە یارمەتیی خودای بێ هاوتا ڕوویان کردە سەر لوتکەی چیاکان‌و لە نشێوانەوە بـەرەو هەورازان هەڵکشین‌و دەرووی شەڕوشۆڕیان لە ڕووی دژمنان هاویشتە سەر گازی پشت • ئەم تیرە چارەبەدە ئەم هەنگامەیەیان دیت دەسبەجێ دەستیان بە شەڕ کردو بە تەقەکردن‌و گابەردگلۆر کردنەوەوە تێ‌هەڵچوون‌و ئەو دلێرە ڕۆستەم ئاکارانە بە تێخ‌و تیرو تەورەوە خۆیان گەیاندە سەنگەرە بەسامەکانیان‌و تیرو مێیان لە تێخ کێشان[٢٠]و پاشماوەی ماڵ‌و سامانیان بوو بە دەسکەوتی ئەو سوپا سـەرکەوتووەو لەشکری زاڵ‌بوو بە دیـل‌و یەخسیرێکی زۆرەوە ، لەوە زێتـر پێـوەنەچوون‌و بە سـەرکەوتـن‌و زاڵ‌بوونەوە گەڕایـەوە[٢١] • فەومانڕەوایانی سابلاخ‌و مەراغەو ئەو ناوچانە بە بیستنی ئەم سەرکەوتنانە بێ چەندوچـوون بە دیاری‌و پێشکێشی نایابەوە دەستەونەزەر ڕوویان لە بارەگای‌کردوئەوپەڕی لە خۆبردن‌و خزمەتگوزاریی خۆیان نواند • سەرکاری خان ئەو ناوچە بەدەست‌هێندراوانەی یەکە بە یەکە بەرەوڕووی فەرمانڕەوا دڵسۆزەکانی دەوڵەت کردەوە • پاش دوایی‌هاتنی کاروباری خان لەو ناوە ، بە سەربەرزی‌یەوە لە ڕێگای کۆیەو هەریرەوە بەرەو ڕەواندزو عیمادی‌یە دای کێشا .• چەندکەسێ لە کوڕانی بارام بەگی کوڕی سـورخاب بەگ کە پێشتر باسـمان‌کردن‌و لەسەردەمی حوکمڕانیی باوکی‌دا فـەرمانـڕەوایی ڕەواندزو عیمادی‌یەیان پێ‌سپێردرابووو بـە هۆی ناسـازیی ڕۆژگـارو چارەنووسی پەروەردگارەوە لە فەرمانڕەوایی کەوتبوون‌و پەست‌و سەرشۆڕ ببوون ، بـە بەزەیی‌و نوازشتی خوسرەوانەیەوە کۆی کـردنەوەو دوو سێ

کەسێکی لە سەرۆکەکانیان لە سەر تەختی فەرمانڕەوایی جێگیرکرد • لە ئاکامی بارانی بەزەیی یەوە چیمەنی دوواڕۆژیان گەشەی کردو لە ســای لێشــاوی چاوێری یەوەی تەلاری بە شانوشکۆیان ئاوەدان بۆوە • هەروەها ڕەواندزی بە قەرەحەسەن بەگو خۆشناوی بە خالید بەگو عیمادی یەی بە عوسمانی بەگ سپاردو لەسەر تەختی حوکمڕانیی چەسپاندنو ژەنگی پەستیو خواریی لە ئاوێنەی دەولەتیان سڕی یەوە •

سەبارەت بەوەی حەسەن بەگ لە ڕووی شۆخو شەنگیو دلێری یەوەو لە ئاکارپەسندیو فەزڵو کەماڵو ڕەوەشتی مەردایەتیو ئازایەتی‌دا لە سەرووی ئەوانی دیکەوە بــوو ، خەلاتکراو بە سەرکردەی ئــەو هــۆزو تیــرەیە هەڵبژێردراو بە گەورەیی خۆی فەرمانڕەواو سەرلەبەری ئەو بنەماڵەیەی خەلاتکردو تا ئیمڕۆکەیش کە ســاڵی ١٢٦٣ی کۆچی‌یــە فەرمانڕەوایانی ڕەواندز وەچەی ئەون •

دەگێڕنەوە ، تیرەی حەمە ڕەشید بەگی وەکیل بە ڕەچەڵەك ، لە چەنــد سەرێکەوە ، دەچێتەوە سەر خالید بەگی میری خۆشناو[٢٢] • لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خان ئەحمــەد خان‌دا هێندێکیان هاتوونــە کوردستان[٢٣]و بە پلەی وەکیلی سەربەرزکراون • پاش ئەوەی خان ئەحمەد خان کاروباری ناوچەی بلباسەتیو ڕەواندزو عیمادی یەی سەروبەر ناو ئاسوودەو سەرسووك بوو ، بڕیاری‌دا هەڵکاتە سەر تیرەی داسنی[٢٤]و خالیدی • کاتێ گەیشتە نزیکی وڵاتی ئەم تیرەو هۆزانە یەکسەر لەم هەڵکردنەسەرە ئاگادار بوونو زۆر پیاوانەو بەو پەڕی ئازایەتیو دلێری یەوە هۆزەکانی خۆیان خڕکردەوەو بڕیاری شەڕیان‌دا • هونەروەرانی ئەردەڵان وەك سەمەندر[٢٥] بەرەو ئاگر هەڵیان‌کوتاو ڕیزیان تێكوپێك شکاندنو لە یەکەم هەڵمەت‌دا بنەڕەتی بوونو توانیان لە بێخوبنیچەوە لەبەریەك هەڵتەکاندنوهەرچی‌یەکیشیان ڕزگاربوون بەملاو بەولای وڵات‌دا ئاوارەبــوونو پەرتوبڵاوبوونەوە • یەكسەلەفانی مەیدانی ئازایەتی بە یەغبالی ڕوونەوە شەووڕۆژێ وەدووی داسنیو خالیدی

کەوتن‌و دیل‌و بەرزەولاخ‌و ساماتێکی زۆرو زەوەندیان لێ‌وەدەست‌هێنان‌و زاڵ‌بوون‌و بەسەریان‌دا سەرکەوتن • هەر لەو شوێنەوە خان هەمەکارانی بەرەو کۆیەو هەریر ناردو خۆیشی بە سەرکەوتنەوە بەرەو مووسڵ چووو ئاوازەی هاتنی لەشکری بە گوێی فەرمانڕەوای مووسڵ گەیشت • ئەویش کە بەمەی زانی پەشۆکا • نەی‌توانی بەرەوبڕی لێ‌بکا ، ناچار بۆ حەڵەب هەڵات .• پیاوماقووڵان‌و سەرۆکانی مووسڵ بە دەس‌ودیاری‌یەکی زۆرو گرانبایی‌یەوە چوون بۆ خزمەتی ئەو میرە وڵات‌گیرەو سەری گوێ‌بەفەرمانی‌و مل‌کەچی‌یان بۆ دانەواندو خانیش زۆری ڕێزلێ‌گرتن‌و یەکە یەکەیانی بە خەڵاتی گرانبایی خەڵات‌کردو سەری بلیندکردن‌و لەتەك فەرمانڕەوای تازەیان‌دا گەڕانەوە بۆ جێی خۆیان •

دەس ودایەرەی خانی سەرکەوتوو بێ هیچ کۆسپ‌و شەڕوشۆڕێ ، بێ هیچ بگرەوبەردەیێ ناوچەکەی بە پێ‌وقەدەمی ڕازاندەوەو بە دیدەنی‌و زیارەتی یونس پێغەمبەر شەرفمەندو بەهرەدار بوو • نامەی سەرکەوتنی بە هەموو لایەك‌دا بڵاوکردەوەو خۆیشی لەو مەڵبەندەدا چل ڕۆژێ مایەوە • پاشان فەرمانی بۆ خەڵکی مووسڵ دەرکرد کە کارگەران‌و دەس‌وپێوەندانی خویان بنێرن خەلەو خەرمانی حەسەن‌ئاباد بکوتن‌و دانەوێڵەکەی خڕکەنەوە • کە لەو ڕۆژانەدا سەربازە دلێرەکان ، پاش ڕێ‌کردنێکی زۆرو ماندووبوون خۆیان‌و ئەسپ‌و وڵاغەکانیان پشوویێکی چاك‌بدەن‌و تێکڕا سەرئاسوودە بن .• ئەوجا فەرمانی بە میرزاو نووسیارانی‌دا ، ڕووداوی ئەم سەرکەوتنەو ڕاستیی ئازایەتی‌و بوێریی لەشکری ئەردەڵان بە دوورودرێژی لە دەرباری ئەسفەهان ڕاگەیێنێ ، سەرەنجام خان ئەحمەد خان لە لایەن دەرباری ئەسفەهانەوە بە پشتوێنی گەوهەردارو ئەسپی ڕەسەن‌و چەك‌و زینی زێرین خەڵات‌کراو ، دنەدرا بەغدا داگیرکا • خان ئەحمەدخانیش پاش سەروبەرکردنی باری ئەو ناوچانەی بە دەستی‌هێنابوون ، لەشکری کردەسەر ناوچەی کەرکووك‌و قەڵاکەی • هەرچی تیرەو هۆزی ئەو ناوە هەبوون سەرلەبەری

خستنە ژێر قەڵەمڕەوی خۆی ، تا گەیشتە دەوروبەری بەغدا • بەغدا ئەگەرچی شارێکی یەکجار ئاوەدانەو قەڵایەکەی زۆر سەختو دژوارەو نیشتەنی‌یەکانی لەوپەڕی توانو ئامادەیی‌دان ، بەڵام گرتنی لەسەردەمی هیچ کەڵەپاتشایێکی تاجداری ئازاو گەڕناس‌دا سەری‌نەگرتووەو هەرگیز ملی بۆ کەس نەداوە • ئەوەندە هەیە ، لەو سەروبەندەدا ، چونکە دەبدەبەی ئازایەتی‌و کەڵەمێردیی ئەو کەڵەمیرە بەرگوێی پیرو لاو کەوتبوو ، خەڵکی بەغدا وێڕای ئەو هەموو توانو خۆتەیارو ئامادەکردنە ترس‌وسامێکی لەکێش‌بەدەری ئەو خودانە خوسرەونەژادەیان چووبووە دڵەوەو هەرچەندیان دەکردو دەکراند ، زاتیان نەدەکرد بەرەنگاری‌بن‌و لێی ڕاسێن • هەروەکو لە سەرەتاوە بە هەزار ترس‌و دڵەلەرزەوە هێرشێکیان‌برد ، بەڵام زۆری نەبرد وازیان هێناو ملی ڕێککەوتنیان‌دا •

بە پێی نووسینی مەلامحەمەد شەریف ، دەروێش‌محەمەدبەگی سوباشی بەغدایی ، لە دڵی خۆی‌دا مەیلی ملکەچیی هەبووە ، لەبەر ئەوە ، ئەم ڕێککەوتنە بوو بە هۆی دڵ‌بەهێزکردنی سەربازانی ئەردەڵان‌و پاڵپشتی بۆ سوپاکەی‌و بەم جۆرە چوونە ناو قەڵای بەغداوە • لەبەر ئەوەی کە خەڵکەکە حەزیان لە شەڕ نەبووو شەڕکردنیان لە بەرژەوەندی خۆیان نەدەزانی‌و سەرپێچی‌یان بە مایەی سەرلێ‌شێوانو لەناوچوونی خۆیان دەزانی بۆ ڕێککەوتن هاتنە پێشەوە • کەتخوداو خاوەن پلەوپایەکانو گەورەپیاوان بە دەس‌ودیاری‌یەکی زۆرو گرانبایی‌یەوە هاتنە خزمەت‌و گوێ‌بەفەرمانی‌و ملکەچیی خۆیان لە ڕاستی دەربڕی • پاش ڕەزامەندیی هەردوولاو شەڕو شۆڕکوژانەوە والیی (دار السلام) بە خزمەتی جەنابی خان گەیشت‌و تان‌وپۆی دلسۆزی‌و یەکدڵی خۆیان لێک‌ڕایەڵ‌کردو چەندین ئەسپی کەحێلەی ڕەسەنی عەرەبی‌و کەل‌وپەلێکی زۆری گران‌بایی‌و چەندین جۆر دەست‌ودیاری‌یان پێشکێش بە خزمەتی کرد • ئیتر بەم جۆرە سەرکێشی‌و یاخێتی بە گوێ‌بەفەرمانی‌و ملکەچی گەڕاو ئاشتی جێگای ناکۆکی‌و کێشەو

بەرەی گرتەوە •

هەر بۆ سبەینێی ئەو ڕۆژە میری بەختـــەوەر بە خۆشیو شانوشکۆو دەبدەبەو سەنسەنەوە تەشریفی گەیشتە (دار الســـلام)ی بەغداو ئـــەو سەرزەوی‌یە پیرۆزە بە فەڕی پێوقەدەمی خۆی شەرەفمەند کرد • لەو کاتەدا وەزیری بەغـــدایش چەندین پێشکێشی شایانی بـــۆ خزمەتی هێناو لەگەڵ ئـــەمیرانو بـــەرپرسیارانی دەولـــەتیش‌دا کەوتـــە چاکوخـــۆشی‌کردنێکی گەرموگوڕ • پاش چەند ڕۆژێ کە دەستی لە کاروباری بەغدا بەتاڵ بووو بە هەموو ئامانجێکی خۆی گەیشت ، بەرەو ئەردەڵان گەڕایەوەو پیرولاوی بە پێو قەدەمی پیرۆزی شادمانو دڵخۆش‌کرد • مێژوونوسان ماوەی ئەم سەفەرەیان بە حەوت ساڵ لەقەڵەم‌داوە • هەرکە دەنگ‌وباسی گرتنی بەغدا بە شاعەباس گەیشت ، شا لەو بنەماڵەیە بە ژنوژن خوازی نزیك بوونەوەی بە مایەی شانازیو شانوشکۆ بەرزبوونەوەی خۆی زانیو سەرلەنوێ بە دەس‌ودیاریی گران‌باییو خەڵاتو نوازشت دەربڕینی دڵسۆزانە پایەو نرخی هێندەی دیکە بەرزکردەوە • ئەویش بەوپەڕی توانیەوە فەرمانڕەوایی ، بە ئارەزووی خۆی ، لە ولاتی پشتاوپشت‌بۆبەجێماوی‌دا بەڕێوەدەبرد ، تا ئەو ڕۆژەی کە شاعەباس فەرمانی خـــودای بەجێ‌هێناو بە پێی گوتەی خودای گەورە « کل من علیها فان ویبقی وجه ربك ذو الجلال والاکرام » گیانی بە بە بەهەشتی بەرین شادبووو شا سەفی جێگای ئەوی گرتەوە •

شا سەفیش هەر لەسەر ئەو بەندوباوو ڕێوڕەسمەی کە باوکی لەسەری دەڕۆیشت لەگەڵ خان ئەحمـــەد خان‌دا مایەوە • هەروەها سورخاب بەگی کوڕی خان ئەحمەد خان کە گەوهەرێ‌بوو لەسەدەفی زەڕین‌کولاه دەرچوو بووو لە باوەشی شـــاعەباس‌دا گەورە ببـــوو لەسەر یاسای کۆنی باوکی خزمەتو هاودەمیی شاسەفیشی لە ئەستۆ گرتبوو • شاسەفی چونکە نیشانەی زیرەکیو زانایی تێدا بەدی‌دەکرد دڵی لێی کرمێ بووو کەڵکەڵەی لەناوبردنیی کەوتە کەللەوە ، تا ڕۆژێ شاوێردی خانی لوڕ کە پێشتر باسمان کرد ، (بە

یارمەتیی عومەر بەگی کەڵهوڕ لەشکری کردە سەر تەیموورخانی مامی خان ئەحمەد خانو تێـوان هەردووبنەماڵەکە لە نوێ‌ژەنــەوە تووشی کێشــەو دووبــەرەکی بوونــەوە) • شــاوێردی خان چونکە ڕکۆکینەی کۆنی لە دڵداهەبوو ، لەم سەردەمەدا هاتە خزمەتی شــاســەفی ، پاش وتووێژێکی دوورودرێژ لە هەموو بابەتێ شامەسەلەکەی خستە دەستی شاوێردی خانەوەو داوای ڕاوتەگبیری لێ کرد • ئەو بەدبەختــە بەدئاکارە ، کە هێشتا تاڵاوی شمشێری ئاوداری دلێرانی ئەردەڵانی لەزاردا مابوو ، پێی گوت ، سورخاب بەگ لاوێکی ئاکارپەسندەو تا بڵێی پیاوەو خاوەن ئەقڵو ئاوەزە ، چەندی بفەرمووی ژیرو وشیارە ، سەرباری ئەمەیش باووباپیرانی دەستی دەسەڵاتیان لە زۆربەی وڵاتو ناوچەکاندا درێژبووەو خۆیان بە سەروەرو خودان زانیوە، تەنانەت ئەگەر خۆی بە خاوەنهەقو ماف بزانێ سەبارەت بەو بەندوبارەی لەگەڵ سەڵتەنەتو خیلافەتدا بوویەتی ، هەقیەتیو بەجێیە •

لەبەر ئەوە دەبێ بە هەر نرخێ بێ ، تازووەو دەرفەت لەدەست نەچووە ، بە لاوێتی لەناوببرێ • ئەم ئەفسانەیەی شاوێردی خان چوو بە مێشکی شاوەو دەســبەجێ فەرمانی چاوهەڵکۆڵینیداو میرغەزەو بێ سێ‌ودوو چاویــان هەڵکۆڵیو پیشانی شایاندا • پاش چەند ماوەیێ ئەم خەبەرە شوومە گەیشتە خان ئەحمەد خان ، پەنا بە خوا ، خان ئەحمەد خان لە ژیان بێزاربووو بــە دەم ئاخو ئۆخو ناڵەوفیغانەوە ئاراموئــۆقرەی لێبڕابووو خــەوی لەچــاو نەدەکەوتو لە وەسفی ئەو نووری چاوەدا ئەم چەند بەیتەی گوتووە :

بێ تۆ ئەی گیانی جیهان بەم دڵی خوێناوی‌یە چ بکەم !

لە تاو بێ چاوی تۆ ئەی چاوی دنیا بین چ بکەم !

بێ گوناه چاویان هەڵکۆڵیت •

کوێراییم دایێ بڵێ منی بێچارە چ بکەم ؟

سەرەنجام بە نەخۆشی سەوداو ماخۆلان گرفتار بووو ماوەی ساڵێکی

ڕەبەق ، سەرەڕای هەزار داودەرمانو پزیشكوپزیشككاری هیچ چارەسەرێكی نەبوو . تەنانەت كار بەڕادەیێ گەیشت ناچار كۆتوسندمیان كرد .

دەگێڕنەوە ، ئیسماعیل بەگی عینایەتوڵڵا بەگ كە لەو سەردەمەدا بە پلەوپایەی وەزیری گەیشتبوو ، بە ڕاوتەگبیری جوانی ، لەو ماوەیەدا خان لە كۆتو زنجیردرابوو ، ئەو كاروباری وڵاتی بەڕێوەدەبردو هیچ كەموكووڕی یەك نەدەكەوتە كاریەوە . تا پاش ساڵێك بە یارمەتیی خودای گەورە ، خانی مەزن چاكبۆوەو بە خۆهاتەوە . شاعیران ، مێژووی نەخۆشكەوتنی خانیان بە حیسابی ئەبجەد بەم تاكە شیعرە تۆماركردووە : « در غلط گشت ابله و مجنون »(٢٦) . پاش ئەوەی لەم بێهۆشی یە بە هۆشهاتەوە جارێكی دی دڵی بۆ كارەساتی كوڕەكەی بەجۆشهاتەوە ، سەرەنجام ، ناچار سەرپێچیی لە شا سەفی كردو لەگەڵ سوڵتانی ڕۆمدا ڕێككەوتو لە ئێران دەستی بە تاڵانو بڕۆ كردو هەرچی یەكی لەو تاڵانە وەگیردەكەوت دەیدایە هاوسەنگەرانی خۆی . خان ئەحمەد خان كرماشانو هەمەدانو گەڕووسو ورمێو سەنقەری گشت خستە سەر قەڵەمڕەوی وڵاتەكەیو هەرچی ناوچەكانی دەوروبەریش بوون سەرلەبەری تاڵان كردن(٢٧) . هەركە ئەم هەواڵە بە شا سەفی گەیشت ، زاڵخانو سیاوەشخان كە هەردووكیان لە شاوە نزیك بوون ، كران بە سەركردەی سوپایەك ، لە هەڵمەتو نەبەرددا وەك شەپۆلی جەیحوونو لە بێ شوماریدا لە پێكوڕەو مێروو زۆرتر بوو ، بۆ لەناوبردنی شەڕی خان ئەحمەد خان . خان ئەحمەد خان بە بیستنی ئەم هەواڵە بەجارێ ڕێگای سەرپێچیی گرتە بەرو لەشكری خۆی خڕكردەوەو خەبەری لەشكركێشیی شای ئێرانی ڕاگەیاندە دەرباری سوڵتانی عوسمانیو داوای كۆمەكو یارمەتیی كرد . لە لایەن پاتشای ڕۆمەوە مەنووچەرخانێكی بە یاریەوە هات . پاش ڕێگاوبانبڕینێكی دوورودرێژو چەندین قۆناخ هەردوولا لە كن دەریاچەی مەریوان ، كە هەمیشە شوێنی

شەڕو لێکدانی ئازایانی ئێرانو ڕۆم بووە ، دەگژ یەکڕا چوون • ئـە دوو لەشکرە گەورەو گرانە بە توندوتیژی خرۆشانو بانگی « ان زلزلة الساعة لشيء عظيـم » بـەرگوێ کەوتو شێرانی بێشەی ڕکۆکین دەستیان دایە شیروتیرو هەڵیانکوتایە سەر یەکتر • لە یەکەم هێرشدا بێ گوناهێکی زۆر لە هەردوولا سەریان تێداچووو سوپای قزڵباش شکستیان هێناو هەڵاتن • ئێرانی‌یەکان کە دیتیان سوپای دژمن لە پشتیانەوەیەو زۆنگاوو زەمەندی مەریوان لە پێشیانەوەیەو خـۆ لە ڕمو شمشێری پاڵەوانانی مەیدانی شەڕ بواردن کارێکی لەکێش‌بەدەرەو ڕێی هەڵاتنیان نی‌یەو لەو تێداچوونە ناتوانن خۆیان ڕزگارکەن ، ناچار بە تەگبیری زاڵ خانی سەردار دەستیان لە گیانی خۆیان هەڵگرتو شمشێری کینو تۆڵەیان لە کالان دەرکێشاو هەڵیانکردە سەر سوپای خان ئەحمەد خانو لەشکری ڕۆم • لەبەر ئەوەی سەرکەوتن بەدەست خـودای گەورەیە ، شنەبای سـەرکەوتن ئاڵای ئێـرانی‌یەکانی شەکاندەوەو سوپای ڕۆمو لەشکری خان ئەحمەد خان وێڵو سەرگەردانی هەڵدێری پەرێشانی بوونو هێندێکیان بە هەزار فڕوفێڵ سـەری خـۆیان ڕزگارکرد • سەرەنجام لەشکری ڕۆم بە سەرشکاوی گەڕایەوەو خان ئەحمەد خانیش لەگەڵ برێ لە خەڵکی کوردستان ڕەوانەی مووسڵ بوونو هەر لەو ساڵەدا فەرمانی خودای بەجێ‌هێنا •

هەڵبەست

حەیف بۆ لاویی ئەو شێرە پیاوە
بۆ زۆری بازووو بۆ دەستوبردی
ئێستایش نەمزانی ئایینی ئەم گێتی‌یە چی‌یە ؟
کەسی بە نەمری تێدا نەژیا •

بەڕاستی میرێکی ئازاو دلێرو دڵدەریاو خوداێکی بە دادو دەس‌بڵاو بوو • بە ئاکاری جـوان ڕازاوەو بەڕەوشتی پەسـند ناسرابوو • تا بڵێی

پیاوێکی بەسەلیقە بوو • دەگێڕنەوە : جل‌وبەرگی کوردەواری کە یەکێ لە جل‌وبەرگی پیاوانە یە ، داهێنانی دەستی ئەوە • دەڵێن یەکێ لە جۆلاکانی ئەسفەهان پارچە شاڵێکی پێش‌کێش بە سەرکاری پاتشا کردبوو ، چون خان ئەحمەد خان لەو شوێنەدا حازر دەبێ دەی‌دەنێ‌و ئەویش بە سەلیقەی خۆی کوردەداری‌یانە هەڵی‌دووری‌و لەبەری‌کردو هاتە خزمەتی شاو هەزار جاریان ئافەرین‌لێ‌کرد[28] •

سلێمان کوڕی میرعەلەمەددین خان کوڕی تەیموورخان‌و چەند لاپەڕەیێ لە دەنگ‌وباسی •

پاش نەمانی خان ئەحمەد خان ساڵی١٠٤٦ک سلێمان خان هاتە سەر تەختی فەرمانڕەوایی • سلێمان خان فەرمانڕەوایەکی دەهەندەو دەریادڵ‌و خۆش ئاکاربوو • لە ئازایەتی‌و دلێری‌دا بێ‌هاوتابوو • لە کاروباری سەرۆکایەتی‌و گەورویی‌دا خاوەن ڕاو تەگبیری خۆی بوو • لە گەڵ هەموو خەلکی ولاتدا ، هەریەکە بە پێی پلەوپایەی خۆی دلی ڕادەگرتن‌و لەگەڵ ژێردەستانی‌دا زۆر چاک‌بوو • مەیلی زاناو خوێندەواری زۆر بوو بەشی زۆری کاتی بە خوداپەرستی‌یەوە بەسەردەبرد • دەگێڕنەوە : میرعەلەمەددین خان کوڕی تەیموورخان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خانی کوڕی هەلۆخاندا کە ئامۆزای یەکتر بوون ، پەنای وەبەر سولتان موورادی ڕۆم بردووە• کاتێ ڕۆژی خۆی هات هیچ کارێکی ئەوتۆی ڕانەپەڕاندو لەدەرباری سولتانی ڕۆمدا دنیای ڕۆشنی بەجێ‌هێشت •

سلێمان خانی کوڕی ، ماوەیێ لە خزمەتی خان ئەحمەد خاندا گوزەرانی کرد • چونکە لە زۆربەی شەڕوشۆڕەکانی خان ئەحمەد خاندا ئازایەتی‌و پیاوەتیی نواندبوو ، نیشانەی گەورەیی‌و مەزنایەتیی لە ڕەنگ‌وڕوودا بەدی‌کردبوو ، هەر لەبەر ئەمە لێی پرینگایەوەو ویستی سا بە هەر دەک‌و دەهۆیەک بێ لەناوی‌بەرێ • سلێمان خان کە سوێسەی ئەوەی‌کرد خان ئەحمەد خان چ نیازێکی خراپی لەدڵدایە ، لە ناکاو ڕووی لە دەرباری شا

سەفی کردو ماوەیێ لەوێ بە هەزار ناخۆشی وەختی بەسەربرد • تا شا سەفی بە نیازی گوێڕاکێشانو ملکەچ‌کردنی ڕۆمی‌یان کە لـە ئیرەوان بوون ، لە پێتەختەوە بـەرەو ئـەو ناوچەیە جمی • لـە کاتی گەمارۆدانی دژمنو شەڕوشۆڕدا سلێمان خان بە تەنها ئەسپی ئازایەتیی تاوداو هەڵی‌کردە سـەر ئیرەوانو چەند کە سێکی لە ئازایانی ڕۆم سەرپەڕاندو لە خاکی سەرشۆڕیو خواری‌دا گەوزاندنیو پاتشا بەمە ، زۆری‌ڕێزلێ‌ناو پلەوپایەی بەرزکردەوە •

پاش مەرگی خان ئەحمەد خان لە لایەن دەرباری ئەسفەهانەوە خەڵاتی فەرمانڕەواییی ئەردەڵانی پێ‌سپێردراوەو بەرەو ویلایەت چووەو بە فەرمانی پاتشـا قەڵاکانی زەڵمو پاڵنگانی وێران‌کردووەو لە سـەنەندەج کە ئـەو سەردەمە گوندێ بووە بە ناوی سینەو جێگای تیرەی کەفش‌زەڕینە بووەو بە ڕەچەڵەك دەچنەوە سەر تووسیو نەوزەر[٢٩] و ئێستایش ژمارەیێکی زۆر لەم بنەماڵەیە ماونەوەو لەوپەڕی چەرمەسەریێ ڕۆژگاردان •

سلێمان لەم شوێنەدا بناغەی چەندین خانومانو مزگەوتو فێرگەی لێ‌داوەو شارەکە بەرە ــ بەرە ڕەنگ‌وڕووی شارستانێتیی تێ‌گەڕاوەو لەو ڕۆژەوە تا ئەمڕۆ پێتەختی والی‌یە مەزنەپایەدارەکانی ئەردەڵانە •

چون جێگای ئاوەدانی‌یەکە لە شوێنەکانی دەوروبەری بڵیندترەوە ، ئاوبۆڕاکێشانی کارێکی هاسان نەبووە ، سەرەنجام ئاوێکیان کە ئێستا بـە ئاوی پل‌بەند بـە ناووبانگە بە شێوەی وشترگەروو سەرخستووەو ئاویان گەیاندووەتە شارەکە • دوای فەرمانڕەواییی ئەو ، ئاوەڕۆکەی خراپ بوو • تا حەسەن عەلی خان لە ساڵی ١٢١٠دا ، هەر بەو شێوەیەو لەو ڕێگەیەوە ئاوەکەی سـەر خستووەو گەیاندوویەتیە نێوەندی فـەرمانڕەوایی‌یەکەی • زۆربەی باخ‌وباخاتی ماڵەمیرو ئەمیندارەکان لەم ئاوە ئاو دەخۆنەوە • پاش چەند سـاڵێ بە سەر تێپـەڕبوونی فەرمانڕەواییی سلێمان خان‌دا سوڵتان موراد ،[٣٠] خونکاری ڕۆم ، بە لەشکرێکی گەورەوگرانەوە ، بۆ داگیرکردنی بەغـدا بزووتو توانی ئەو قەڵای وەك ئیرەمـە لە دەسـت ئێرانی‌یـەکان

دەڕێنێتەوە • پاش ئەم سەرکەوتنە خوسرەو پاشـــای وەزیر ئـــەعزەم بە لەشکرێکی گەورەوە هەڵیکوتایە سەر قەڵەمڕەوی وڵاتەکەی • خوسرەو پاشا پاش چەند قوناخێ گەیشتە سەر سنوورەکانی ئێرانو ڕۆمو لەگەڵ لەشکری قزڵباش‌دا بەشەڕهاتنو لەو شەڕانەدا سەرکەوت • دوای ئەم شەڕە ناوچەکانی زەڵمو شارەزوورو شارباژێرو قەرەداخی خستە سەر قەڵەمڕەوی خۆی • لەو سەردەمەوە تا ئێستا ئەو ناوچانە بە بەشێ لە وڵاتی ڕۆم دادەنرێن •

ئێتر بەمە سلێمان خان بە فەرمانڕەوایی کوردستانو[31] دەوروبەری داکەوتو ماوەی ٢٢ ساڵ بە فەرمانڕەوایی‌یەوە خەریك بوو ، بەڵام لەبەر ئەوە کـــە سەرسنوورەکان بەدەست ڕۆمەوەبوونو سلێمان خان توانستی ئەوەی نەبوو بەرەنگاریان بێتەوە ، شـــا سەفی لێی‌بەگومان کەوتو بـــۆ ئەســـفەهانێی بانگ‌کردو لەوێی هێشتەوەو نەی‌هێشت جارێکی دیکە بـــۆ کوردستان بگەڕێتەوە ، هەر لەوێ مایەوە ، تا فەرمانی خودای بەجێ‌هێنا • بە قسەی مەلامحەمەدی قازی ، لابردنی سلێمان خان لە سەردەمی شاعەباسی دووەم‌دا بووە[32] • خودا خۆی ئاگادارە •

کەلب‌عەلیی کوڕی سلێمان خان

پاش لابردنی ســـلێمان خـــان مریدوەیس سوڵتان کـــە فەرمانڕەوای کەڵهوڕ بووو پایەی سەرپەرشتی‌کردنی ناوچەی ئەردەڵانیشیان پێ‌سپاردبوو، نەی‌هێشت بیـــانی پێ باوێتـــە نێو وڵاتی ئەردەڵان • ئەم مریدوەیسە بـــۆ کەلب‌عـــەلی خـــانی کوڕی سلیمان‌خان تێ‌کـــەوتو کەوتە تکاوتکاکاری فەرمانڕەوایی‌یەکەی باووباپیری پێ‌بسپێرنـــەوە • ســـەبارەت بـــەوە کـــە مریدوەیس لە دەرباری سەفەوی‌دا خاوەن ڕێزو پلەوپایەی بەرز بووە لـــەم لایەنەوە لە پێشتربوو ، ئەم بۆ تێ‌کەوتنەی ســـەری گرتو کەلب عەلی لـــە ساڵی١٠٦٨دا فەرمانڕەوایی کوردستانیان پێ‌سپاردو لە لایەن دەربارەوە بە خەڵاتێکی زۆرو فەرمانی حوکمڕانیی ئەیالەتی کوردستانەوە بەرەو وڵاتەکەی

گەڕایەوەو چووە سەر تەختی حوکمڕانی • کەلبعەلی خان پیاوێکی دڵچاکو ڕاستگۆو سینەچاك بوو • لاوێکی بێ ڕكوکینەبوو • مرۆییکی بەبەزەیی‌و بە وەفابوو • میرێکی خووڕەوشت‌جوان‌و میهرەبان‌بووو فەرمانڕەوایێکی دڵسۆزو دەم‌ودووشیرین بووو لە زمان‌لووسی‌و قسەخۆشی‌و دەوڵەت‌زۆری‌و شان‌وشەوکەت فرەیی‌دا لە هەموو فەرمانڕەوایانی دیکە لە پێشتر[٣٣]و لە زۆریی گەنجینەو نەختینەو زێڕوزیودا لەناو وڵات‌دا بە ناووبانگ بوو • بەڵام سەرەڕای ئەم هەموو سەروەت‌و سامان‌و شان‌وشکۆو هەیت‌وهووتە لە بەدەیی‌و دڵئاوایی‌و دەسبڵاوی‌دا لاوازو بێ دەست‌وبردبووو دەرووی دەسبڵاویی لە ڕووی کەس هەرگیز نەدەکردەوە ، ئەمەیش لە ڕەفتارو ئاکاری پاشایان نایەو ناوەشێتەوەو ئاکارێکی پەسند نی‌یەو ڕێ‌وڕەسمێکی ناشیرین‌و دزێوە • لە سەرەتای فەرمانڕەواییی کەلبعەلی خانەوە حوکوومەتی مەریوانی بە خوسرەوخانی برای سپاردو ناوچەی سەقزی بە زۆراوی کوڕی‌و ناوچەی هەورامانیشی بە سانەکانی خۆی‌داو میروەیسیشی‌کرد بە هەمەکارەی پاڵنگان‌و سەفی خانی سوڵتانیشی کرد بە فەرمانڕەوای جوانڕۆو محەمەد سوڵتانی گەڵباخی‌و هەموو پیاوە گەورەو ماقوولەکانی دیکەش لە خزمەتی‌دا کاروباری دیوانیان بەڕێوەدەبردو بەوپەڕی ڕێك‌وپێکی‌و دڵپاکی‌و دەسپاکی‌و یەك‌زمانی‌یەوە ئەرکی سەرشانی خۆیان بەجێ‌دەهێنا • کاتێکی خەڵکی کوردستان لە شا یاخی‌بوون‌و دەرگای سەرپێچی‌و یاخێگەری‌و بێ‌فەرمانی‌یان لە دژ بەرپرسیارانی دەوڵەت خستە سەرگازی پشت ، بە دیاردیی دەرباری ئەسفەهان کەلب عەلی خان بۆ گوێڕاکێشانی ئەو کۆمەڵە یاخی‌یە بەخۆکەوت‌و لەشکرێکی گەورەوگرانی بەرەو جێگای مەبەست بەڕێ‌خست • هۆزی یاخی‌بوو سەرێکیان بزواندو لە پێشان هەڕوگیف‌و لاف‌وگەزافێکی زۆریان بەبادا ، پاش سووکە شەڕێك ئاڵای سەرکەوتنی کەلب عەلی خان شەکایەوە • کاتێکی نیشانەی شکستیان لێ‌بەدیارکەوت دەستیان لە بەرەنگاربوون هەڵ‌گرت‌و ڕێی هەڵاتن‌و قووچاندنیان وەبەرگرت • ئەو

سەروەرە ، پاش گوێ ڕاکێشانی ئەم هۆزە ناوچەکەی داگیرکردو لە ڕێکخستنی ناوچەکەدا کۆششێکی زۆری بە خەرجدا • پاشان بە یارمەتیی خودای بەدادو بە دەستهێنانی سەرکەوتن ، گەڕایەوە بۆ مەرکەزی ئەیالەتەکەی خۆی • کارامەیی و لێزانی و زرنگیی لە کن شا دەنگی دایەوەو بە قەدرزانین و نوازشتی زۆر ، بەرانبەر بەم سەرکەوتنە ، سەربەرز بوو • کەلب عەلی خان لە ماوەی ٢٢ ساڵدا بەوپەڕی سەربەخۆیی یەوە لە کوردستان حوکمڕانیی بەسەربردووە ، تا ڕۆژی خۆی هاتووەو گیانی پاکی بەرەو بەهەشت ڕۆیشتووە •

لەبارەی فەرمانڕەواییی خان ئەحمەد خانی دووەم و لەدەستدانی فەرمانڕەواییی لەبەر بێئەزموونی و لێنەزانی •

کاتێ کەلب عەلی خان لە دنیای ناپایەدار بەرەو کۆشك و سەرای نەمری ڕەختی کۆچی هەڵبەست ، خان ئەحمەد خانی دووەمی کوڕی لە جێی دانیشت • وا مەشهوورە هێند دەسبڵاوو سەخیتەبع بووە ، هەرچی سەروەت و سامانێکی باوکی وەختی خۆی کۆی کردبۆوە ، ئەو بێئاوەزە لە ماوەیێکی زۆر کورتدا سەرلەبەری بە فیڕۆداوە • سەخاوەت و دەهندەیی هەرچەندە ئاکارو ڕەوشتی میرو سەروەرانە بەڵام ئەم میرە هەرگیز ئەو دەسبڵاوی یەی لە جێی خۆیدا بە کارنەدەهێناو زۆر بێجێ بوو • چاوی لە ڕێورەسمی گەورەیی پۆشیبوو خۆی لە پێداویستی پلەوپایەی میرایەتی گێل کردبوو • زوربەی کاتی بە ڕابواردن و نائاگاییدا بەسەردەبردو هەمیشە خەریکی هاونشینیی سەرسەری و هیچ و پووچ و لەگامان بوو •

ئەوی خۆی بە پیاو دەزانی لێی دوورکەوتەوەو کەسی وای بەدەورەوە نەما بۆنی پیاوەتی و گەورەیی یێکی لێبێ ، بەڵام وێڕای ئەوەش لە دەسبڵاوی و بەخشندەییدا وێنەی نەبوو • لە نێو خەڵکدا بە ناوی خانەزەڕینە بەناوبانگ بوو • لەبەر ئەوەی بە کاروباری فەرمانڕەوایی یەکەوەی کەمتر

خەریك بوو • خوسرەوخانی مامی بە دەرفەتی زانی ، بەهرەی لە بارودۆخی بشێوی وڵاتو لەخـۆڕایی سامان بەفیرۆدانی خان ئەحمـەد خانی دووەم وەرگرتو بە تـۆمەتی یاخیبوون لێیخستو خـۆی لە جێی بـوو بـە فەرمانڕەوا • هەرکە فەرمانی فەرمانڕەواییی وەرگرت ، هەر بۆ شـەوێ ، لە مەریوانەوە چـوو بۆ سنەو ، دەمـەوبەیانێکی زوو گەیشتە ئـەیالەتو دەسبەجێ خان ئەحمـەد خانی گرتو بە کۆتو زنجیرەوە بۆ ئـەسفەهانی بەڕێکردو خۆی بوو بە فەرمانڕەوای وڵات •

ماویەتی

* ★ *

بنکەی ژین

پەراوێز

(١) مەبەستی مەستوورەی کوردستانی ، ئەردەڵان یا ئەیالەتی «سنە» یە ، کەشارەکانی سنەو بیجاڕو سەقزی ئەمڕۆبووە .
سەرەڕای ئەوەی کە لە باشـــوورو باشووری ڕۆژاوای لەو سەردەمەدا لە ئیستای بەربڵاوتربووەو کەوشەنی لە نزیکی شاری کرماشانو قەسری شیرین دەگەڕێتەوە .

(٢) سەرچاوەی ئەم داستانە بەڵگەی کۆنەو نرخی مێژوویی‌نەیشی هەر بەو ئەندازە داستانەکەی « ئەژدەهاك = ضحاك »ە . لەم بارەیەوە فیردەوسیش بەدەم باس‌کردنی ڕووداوەکانی ڕۆژگارەوە دیاردیی بۆ کردووەو لەپاش چۆنێتیی نەخۆشیی ئەژدەهاكو هەڵاتنی خەڵکەکە ئاوها دەڵێ :

کنون « کرد » از آن تخمه دارد نژاد
که آباد باید بدل برش یاد

(٣) لە کوردستانی باکوورو ڕۆژاوا بە شارنشینان ونیشتەنی‌یانی گوندان کرماجو گرمانجو کوردمانج دەگوترێ ، هەروەکو لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتو باشوور (کرماشانوئەردەڵان) گۆرانیان پێ‌دەگوترێ .

(٤) شارنشینانو نیشتەنی‌یانی گوندی کوردستانی ئەردەڵانو کرماشان (کە بە پێچەوانەی کوردی ڕەوەندەوە کە بە پێی پێداویستی وەرزی لەوەڕگاو زستانەوار « ئێلاخو قشلاخ » گەرمیانو کوێستانیان دەکرد) لە کۆنەوە « گۆران »یان پێ‌گوتراوەو شێوەزاری گۆرانیش کە تا ئەم دوواییی‌یانەیش زمانی شیعرو ئەدەب بووەو هێشتا هەر بە برەوو ڕەمێنە ، زارێکی تایبەکاری زمانی کوردی‌یەو لە زاری هەورامی یەوە زۆر نزیکە .

(٥) سەبارەت بەوە کە زنجیرەی ساسانی لە کوردی شوانکارە هەڵکەوتووە ، ڕەنگە سەرچاوەی ئەم داستانەش ، واتە : سەربە ئەردەشێری بابکان بوونی بابائەردەڵانیش هەر لەم سەرچاوەوە ئاو بخواتەوە .

(٦) بەشی گەورەی نیشتەنی‌یانی ئێستای کوردستانی ئەردەڵان ئەو کوردە کۆچ‌کردووانەن کە لە سەدەی دەیەمی ز. یا زووتر ، لە سەروبەندی جیاجیادا لە کوردستانی باکوورو ڕۆژاواوە کۆچیان کردووەو بە هۆی لە نیشتەنی‌یە ئەسڵی‌یەکانەوە نزیکیی تەواویان ، بەبێ لێك‌هەڵەنگوتنو

کێشەهەرا لە ئەردەڵان جێ گیربوونو لەگەڵ خەڵکی دیکەی ئەو ناوچەیەدا تێکەڵبـوون وەك ئـەردەڵانیـانو گەڵباخیـانو شـامەنسـووریانو بۆرەکەیی یەکانو ...

(٧) لەبارەی بنەچەکەی بنەماڵەی ئـەردەڵانـەوە « شەرەفنامە» دەنووسێ : « لە کوڕانی فەرمانڕەوایانی دیاربەکر ، لە سۆرەوتۆرەی ئەحمەدی کوڕی مەروانن ... بابائەردەڵان‌ناو ... لە ئاخروئۆخری دەوڵەتی جەنگیزیەدا بە سەر ویلایەتی شەهرزول (شارەزوور)دا ڕاگەیشتووە » ...

(٨) « شەرەفنامە » سوڵتانی ڕۆم (عوسمانی)ی لەم سەردەمەدا بە سوڵتان سلێمان خان نووسیوەو سەرداری سپاکەیشی بە سوڵتان حوسێن بەگ ، فەرمانڕەوای عیمادی‌یە لە قـەڵەم داوە کـە لەگەڵ هێنـدێ میـرانی کوردستان‌دا ویلایەتی شارەزووریان گرتووە .

(٩) کتێبەکەی خوسرەو بەگ سەرچاوەیێکە لە بارەی مێژووی کوردستانو ئەردەڵانەوە کە مەسـتوورە کەڵکی لێ‌وەرگرتووە . ئەم کتێبە خوسرەو کوڕی محەمەدی بەنی ئەردەڵان لە ١٢٤٩ی قەمەری‌دا نووسیویەو بـە کتێبخانەی فەرمانڕەوای ئەردەڵان خوسرەوخانی ناکامی پێشکێش‌کردووە.

(١٠) واتە : فەرمانڕەوای عیمادی‌یە .

(١١) بە قسەی « شەرەفنامە »لە ساڵی «١٠٠٥»دا سنجاقی «حلە»بە دەست مەئموون بەگەوە بووە .
مەبەست لە (حلە) حەلەبجە ـ هەڵەبجەیە ، (حلە)ی باشووری بەغدا نی‌یە (رۆژبەیانی) .

(١٢) ئەمیـر شەرەفخان لە کتێبەکەی خـۆی‌دا ئەم مەسـەلەیەی ڕوونتـر لێك‌داوەتەوەو دەنووسێ : « ئیدی لەو سەردەمەوە شارەزوور بوو بـە بەشێ لە زەوی‌وزاری عوسمانی » .

(١٣) « شەرەفنامە »دەڵێ : « ... نێوی نرا تەیموورخان پاشا » . (پاشا وشەیێکی کوردی‌یە ، ئـەسڵەکەی « پادشا » یە . ئەم وشەیە تورکو لەپاشان عەرەب وەریان‌گرتووەو کردوویانە بە نازناوی سپاییو زاراوەی سیاسیی خۆیان) .

(١٤) سەربە پارێزگای سلێمانی‌یە لە کوردستانی عیراق .

(١٥) ئەم قەڵایە لە دووریی ٦ کیلۆمەتریی باشووری سنەیەو لە سەر کێوێ هەڵنراوە .

(١٦) بەپێی مێـژووی « مەلامحەمەد شـەریف قازی » بە بۆنەی ئەم چـاك

بیرکردنەوەیە شاعەباس پایەی سەرەکوەزیری (وزیر اعظم) بە ئالی بالی باپیرەی شێخ عەلی خانی زەنگەنە دەبەخشێ .

(١٧) لەبارەی خەیانەتی « کڵاوزەڕخانم » (زەڕین کولاه) بە خان ئەحمەد خان‌و چۆنێتیی ئیعدام‌کردنی «یوسویاسکا» وەرگێڕی تایبەکاری خانی ئەردەڵان هێشتا هەر بە سەرزاری خەڵکی کوردستانەوە دەگەڕێ‌و پیرورِدێن‌سپی‌یانیش ئەو شیعرانەیان کە لەم بارەوە گوتراون ، هێشتا هەر لەبەرە .

(١٨) سەبارەت بەوە کە ئیمپراتۆری‌یەتی عوسمانی خاوەنی خاکی ڕۆمی ڕۆژهەڵات بوو ، بە هەموو وڵاتەکانی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی خاکی ڕۆم دەگوترا .

(١٩) ئەوەی ڕوونە هەر تیرەو هۆزێ کەلە قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆری‌یەتی عوسمانی‌دا بووبن مەستوورەی کوردستانی بە دژمنی داوەتە قەڵەم‌و لەم دژمنایەتی‌یەدا وەك مێژوونووس ، بێ لایەنی خۆی نەنواندووە (وەرگێڕ) .

(٢٠) نووسیار لێرەدا بێ لایەنیی خۆی لەدەست‌داوەو کەوتۆتە ژێر کاری هەست‌وخوستی تایبەکاری خۆوە .

(٢١) لە مێژووی قازی‌دا نووسراوە کە : تیرەی بڵباس هەرگیز باجیان بە کەس نەداوەو سەریان بۆ کەس شۆڕنەکردووە ، سەرەنجام ملیان بۆ خان ئەحمەد خانی کوڕی هەڵۆخان کەچ‌کرد و لە گوێ‌ڕایەڵی‌و فەرمانی نەدەچوونە دەر .

(٢٢) بە پێی ئەم قسەیە دەبێ بنەماڵەی وەکیل کە لە بنەماڵە کۆنەکانی سنەن ، بە ڕەچەڵەك لە ئەردەڵانی‌یەکان بێ .

(٢٣) مەبەست ناوچەی «سنە»یە .

(٢٤) گیان‌لەبەرێکە لە کۆمەڵەی بۆگەل ، لەشی درێژو چوارپەلی هەیەو کلکی درێژە .

(٢٥) ئەم تاکە شیعرە لە پارچە چامەیێك‌دا کە لە پەراوێزی مێژووی ئەردەڵان ، نووسینی شەریفی قازی‌دا نووسراوە ، هاتووە . ئەم شیعرە وەك بەرچاو دەکەوێ مێژووی لە دایك‌بوون ، چوونەسەرتەخت ، نەخۆشی ، چاك‌بوونەوەو تەنانەت مردنی خان ئەحمەد خانیشی تێدا بەدیارخراوە . ئەمەش پارچە شیعرەکەیە :

خان اکراد یعنی خان احمد

سال بخت آمد از عدم بیرون (١٠٠٢ك)

سال کج بخت یافت حکم جلوس (۱۰۲۵ك)
در غلط گشت ابله و مجنون (۱۰۳۹ك)
باز صحت بیافت اندر غم (۱۰٤۰ك)
یافت حکمی ز بیشتر افزون
سال غمها هزیمتش دادند (۱۰٤٦ك)
رفت بیرون از این زمانه دون

(٢٦) له جەژنێـكدا كه خان ئەحمەد خان به بۆنەی چوونەسـەر تەختەوەی گیرابووی شێخ شەمسەددین خودبەیێكی به ئاووتاوی خوێندەوه . بـۆ خوێندنەوەی دەقی ئەم خودبەیه بروانه كتێبی (سنەاردلان) نووسینی مەردۆخ « كوهستان » .

(٢٧) نیسبەت درانی ئەم بەرگەو داهێنانی به خان ئەحمەد خان ناچێتەوه سەر هیچ دەساوێژێكی مێژووو هیچ بەلگەیێكی لەسەر نییه . مەگەر مەبەستی مەستووره جلوبەرگێكی كوردیی تایبەت بێ .

(٢٨) لـه رۆژهەلاتی سنه گردێكه بـه ناوی تووسی نەوزەر كه گۆیا تیرەی « كۆشەزەرینه » سەربەوه ، ئەمەیان راستتره .

(٢٩) مورادخانی چوارەم ، كوری محەمەد خان .

(٣٠) مەبەست له كوردستان ئەردەلانه .

(٣١) قازی محەمەد شەریف له مێژووەكەیدا بەدەم گیرانەوەی ئەم چیرۆكەوه باسی ئەو خزمەتگوزارییه گەرمو دلسۆزانەیەی كه بۆ رێزلێنانی سلێمان خان كراوه به درێژی دەكا .

(٣٢) كەلب عەلی خـان غەزەلیاتی جـوانی به شێوەی گۆرانی گوتووه كـه هێندێكیان تا ئەم چەنانەی دوواییش هەر بەسەر زارانەوه بوو .

بنكەی ژین

ملخص المقال

بين يدي القارىء الكريم الترجمة الكردية للقسم الاول من كتاب « تاريخ اردلان » لمؤلفه « ماهشەرفخانم » المعروفة بـ « مستوره » الكردستانية وهي الشاعرة المعروفة ، من سلالة أمراء بني اردلان •

تناول هذا القسم الحديث عن نسب بابا اردلان وحكمه وامارة كل من « كلول » ورئاسة « خضر بن كلول » وحكومة « الياس بن خضر » و « خضر الثاني بن الياس » و « حسن بن خضر الثاني » وعدالة « بابلول بن حسن» ورئاسة «منذر بن بابلول» وحكومة «مأمون بگ بن منذر» واستقلالية حكومة « بيگەبگ » وأيالة « مأمون بگ الثاني » وايالة « سلطان على بگ بن سرخاب بگ » وامارة « بساط بگ بن سرخاب بگ » و «تيمور خان بن سلطان على » و « هلوخان » وحكومة « خان أحمد خان بن هلوخان » وحكومة « سليمان خان بن امير علمالدين خان » •

وقد القت المؤلفة الضوء على كثير من سير اولئك الامراء وما جرى من الأحداث في عهود حكمهم من خلال العلاقات المتشابكة بينهم وبين شاهات ايران وسلاطين آل عثمان من جهة والعلاقات الايرانية العثمانية الملتهبة من جهة أخرى •

سەرنجێك لە
فەرهەنگۆكی هۆنراوەی ئەحمەدی
لـەگـەڵ
دارِشتنەوەی لـەسەر شێوەی فەرهەنگ‌و
پێداچوونەوەی
عبدالرزاق بیمار

بەشی یەكەم

سەرنجێك لەفەرهەنگۆكی هۆنراوەی ئەحمەدی

پشـــەكی :ـ

(ئەحمەدی) فەرهەنگۆكێكی هۆنراوەی عــەرەبی ـ كوردی‌یە شێخ مارفی نۆدەیی (١٧٥٣ـــ١٨٣٧)بە ناوی (ئەحمەد)ی كوڕی‌یەوە كە پاشان بە شێخ كاك ئەحمەد ناسراوەو لە ١٧٩٨هاتۆتە ژیان دای‌ناوە بۆ ئەوەی لــە سەرەتای خوێندن‌دا فێری عــەرەبی ببێ • فــەرهــەنگۆكەكە هــەمووی (٣٧٠)دێرە هەڵبەستە بە (١٣)دێری پێشەكی‌یەوەش ئەم فەرهەنگە بەو پێ‌یە كە كوردێك لە ڕۆژانێك‌دا دای‌ناوە كە كوردی‌نووسین باو نەبووەو بووەتە سەرەتای تۆماركردن‌و بەكارهێنانی وشەگەلی كوردی بەرهەمێكی بەنرخ‌و مایەدارە .• ئەم جۆرە فەرهەنگانە « ساماتێكی ئێجگار گەورەن لە مێژووی فەرهەنگ ـ نووسیی كوردی‌داو هــەروەها بـۆ نووسینی فــەرهــەنگی

کوردی ـ کوردی لـه بەشە کوردی‌یـەکانیان ئەتوانرێ کـەڵکی باشـی وەربگیرێ...»[1] .

هەر ئەم فەرهەنگۆکە جگە لەو دەستپێشکەری‌یە پیرۆزەی کە زەنگی هوشیارکردنەوەبوو بـۆ نووسەرو ڕۆشنبیران لـە ناوچەی باباندا « بـە سەدان وشەی کوردیی بۆ چەسپاندووین کـە وەکو دەنکی مرواری لـە تێو گەنجینەی زمانەکەماندا دەدرەوشێنەوە..»[2] لـەڕاستی‌دا ئەوانـەی فەرهەنگی عەرەبی‌ـ‌کوردی یان کوردی‌ـ‌کوردی‌یان داناوە ، کـەموزۆر وەکو سەرچاوەیەك کەڵکیان لێ‌وەرگرتووە ، جگەلەوە کە هەر لە سەرەتای دانرانی‌یەوە لە قوتابخانەکانی ئاینی‌دا خوێندراوەو پێویست‌کراوە قوتابی‌و فەقێ‌یان لەبەری‌بکەن ، هەروەها سەردەماو سەردەم نووسەران‌و ڕۆشنبیران کەڵکیان لێ‌وەرگرتووە .

کوردایەتیی ئەحمەدی :

بێ‌گومان فەرهەنگۆکەکە عەرەبی‌ـ‌کوردیە ، بەڵام ئایا بەرهەمێکی کوردی‌یە ؟ ئەم پرسیارەش بۆیە دەکرێ چونکە دیاردەیەکی چاوخەڵەتێنی وا بەرچاو دەکەوێ کەوا بزانرێت دانەر نامیلکەکەی بە فارسی داناوە ..واتـا ڕایەك ـ بابێ هێزیش بێت ـ لای هەندێ کـەس پەیدا بکات بڵێ : کـە شێخ ویستوویەتی کاك ئەحمەدی کوڕی فێرە عەرەبی بکات دیارە ناچارە مانای وشەکان بـە کوردی بـۆ دیاربکات بـەڵام چوارچێوەی دانـان‌و شی‌کردنەوەی هەر بە فارسی بووە کە ئەوسا زمانی باوی نووسین‌و دانان بووە .. ئەوەتا پێشەکی‌یەکەی ئەحمەدی کـە بریتی‌یە لـە ئامانجی دانانی فەرهەنگۆکەکەو پێ‌ناسینی ناوەرۆکـەکـەی‌و دانەرەکەی هەر بە فارسی نووسراوە ! شی‌کردنەوەی هەندێ مانای وشەی عەرەبییش هەر بە فارسی داڕێژراوە ، لەو جێگایانەدا کە دانەر وشەیەکی کوردی بەرامبەر بە وشەیەکی عەرەبی دانەناوە هاتووە بە ڕستە وشەیەك مانای لێك‌داوەتەوە وەکو دەڵێ :

٢٩٩ ـ (خيل) جمع اسپها و سوارها
(كيل) پێوان (وزن) كێشان (سم) ژار[٣]
١٥٦ ـ (تسعون و تسعين)نەوەد
(عوج،اود)كەچى بوەد
هەندێ جاریش دانەر ماناکەو فیعلە مساعدەکەشی هەر بە فارسی نووسیوە :
٣٠٧ ـ (سمكه) ماهىاست ، ، (يربوع) است رزق
(معلبه) پەیکانی پان (تنين)گەورەمار
٣٢٥ ـ (هرم) پيرى ، (شيب)مووى سفيد
(رجاءوأمْلوأمَل)هەم(امله) باشد اميد
٣١٩ ـ (منيه،امنيه) چىيە؟ ئارەزوو
(خرز)دروونە ، (خيط)چە باشد ؟ دەزوو
هەندێ جاری دیکەش یەکسەر مانا بەرامبەرەکە با تاکە وشەیەکیش بێت بە فارسی لێك دەداتەوەو لە ڕێگەی زمانی فارسییەوە ئاوڕ لە کوردییەکە دەداتەوە :
٣١٧ ـ (زوج) بود شوهرو(زوجه)زەنە
(طلح)و(قراد)است بە کوردی گەنە
بەڵام ئەم ڕایە لەبەردەم ڕۆژگارو هەلومەرجی سەرهەڵدانی نووسینی شیعرو پەخشان بە زمانی کوردی لە سەدەی نۆزدەمینو لە ناوچەی باباندا خۆی ناگرێت • بێگومان بەر لەو سەردەمە دانانی کتێب هەر بە فارسیو بە عەرەبی بووە ، تەنانەت تا سەرەتای سەدەی بیستەمیش نامەنووسینو دەفتەرگرتنی بازرگانانیشم هەر بەو زمانە دیتوە ! بۆیەکارەکەی شێخ مارف کارێکی ڕچەشکێنو پێشڕەوانەیە • خۆی یەکێکە لەو زاتەدەگمەنانەی کە ئاوڕیان لە کوردینووسین داوەتەوەو هاوچەرخی بناغەی ڕاپەڕینی ئەدەبی

کوردیی شێوەزاری سۆرانیبووە کە لە پاشاندا نالیو شاعیرانی دی بینایان لەسەر بەرزکردەوە •

من لەو بڕوایەدام دانەر یەکسەر بیری لەوە کردوەتەوە کە نامێلکەیەك بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی بە کوردی دابنێ ، بەلاّم کە تا ئەوسا بە تەواوی قەڵەمی لە کوردی نووسین ڕانەهاتووە ، ناوناوە جڵەوی لە دەست دەردەچێو دەگەڕێتەوە سەر فارسی ، بەلاّم هەر وەکو حاڵەتی بێ ئاگایی وایە بۆیە گورج جڵەو هەڵدەکێشێتەوەو دێتەوە مەیدانە کوردی یەکە •

لەو پێشەکی یەدا کە (١٣)دێڕی گرتوەتەوە ئامانجی خۆی دەردەبڕێو دەڵێ :

کنم زبان عرب‌را بیان

٦ ــ در این رساله به کردی زبان

دوای ئەوەی کە ئاشکرای دەکات نامێلکەکەی کوردیزمانە گورج بادەداتەوە مەیدانی کوردیو دەڵێ :

٧ ــ تا که فرزندم (احمد) بی تعب

شود دانای لغات عرب

٨ ــ لهذ ناوم نا (احمدیه)(٤)

والله ارجو اصلاح النیة

هەر بەم جۆرە بە بێ ئاگایی کوردی یەکە بەسەر پێشەکی یەکەدا زاڵ دەبێت :

١٢ ــ زیر هەر فعلی میکنم تقریر

مضارعو مصدر ، کەم بێ یا کەثیر !

سەرباری ئەوەش دەبێ بڵێین کە سێ دێڕو نیوی پێشەکی یەکە بە زمانی عەرەبی یە •

بۆ وەلاّمی ئەو بۆچوونەش کە گوایا مانا لێكدانەوە ئەگەر لە تاکە وشەیەك تێپەڕیو بوو بە ڕستەیەك دانەر بە فارسی مانای دەردەبڕێ ،

ئەمەش مەرج نىیە چونکە لە زۆر شوێنیش‌دا ئەمەی بە کوردی کردووە ، واتا کوردییەکە لە شیکردنەوەو مانا دەربڕینیش جگە لە وشە بە وشەیی بە ڕستەش هەر بەکارهاتووە •

٢٩٢ ـ (عکنه)لۆچی سك لەبەر قەڵەوی
(نجد) جێی بڵند (وهده)جای نەوی
٣١٦ ـ (صومعه) چی ؟ مەعبەدی نەصرانییان
هەم هەڵۆیە ، (مربع‌ومنزل)هەوار
٣٥١ ـ (ساری)ئەو کەس بەشەو دەڕۆ
(رقعه،خرقه)هەر دوو پەڕۆ

گرنگی ئەحمەدیی پێشبەر :

گرنگیی ئەحمەدی لە ڕووی زمانەوە ئەوەیە کـە بە ناو قوتابخانەی مزگەوتەکان‌دا بڵاوبوەتەوە ، هەروەکو لـە لایەن فێرکردنی عەرەبیەوە کەڵکی گەیاندووە ، لە لایەن فێرکردنی وشەگەلی کوردیشەوە بە تایبەتی وشەی زارزمانی ناوچەیەکی گرنگ کە ناوەندی حوکمڕانیی میرنشینی بابانە بێ‌کەڵك نەبووە • سەرباری ئـەمەش کۆمەڵێـك وشەی کـوردی بـۆ پاراستووین‌و بەڵگەی مێژوویی هەندێ وشەیشە کە ئەمڕۆ سواون یـان بەکارهێنانیان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دی جیاوازیی تێکەوتووە • بە نموونە وشەی (لیو) کە بە مانای (رمل)ە ئەمڕۆ بووە بە (لم) ، بەڵام وشەی (لیم)مان هەیە کە لە دەربڕینی زەویی لیمەران‌دا بەکاردێت • (کورك) بـە مانا (وبر) کە لە ناوچەی پارێزگای هەولێردا ماوە •، هەروەها (قالب) کـە ئێستا لە ناو نووسینی ئەدەبی‌دا بە مانا وشەی لەش نابینرێ‌و لە ناوچەی دی لە شێوەی (قەلب)دا هەر ماوە •

جۆری دروست‌کردنی ناوی بکەر لە زار زمانی شارەزوورو سلێمانیی جاران هەروەکو کرمانجی سەروو بووە کە (کوشتی) لە جێی (کوشتوو) بەکارها تووە ، هەنـدێ وشەی وەك (چەسپان)(٥) لـە شوێن (سریع)و

(شۆك)لە جێی دۆشاو ، پەی بـۆ (عصب) ، دار كونار بـۆ (سدره ، نبق)و ئەندێش بۆ (فكر)و گلێنە بـۆ (مقله) ، پیالە بۆ (كاس)[٦] سوالەت بـۆ (خزف)[٧] ڕەوان بۆ (جاری)•••••هی دیش ، لـە ڕووی زمانەوانی‌یەوە بایەخێكی باشیان هەیە •

هەرچی گرنگیی ئەحمەدی‌یە لە ڕووی ئەدەبەوە ئەوە وەكو گوترا بەر لە هەموو شتێك ئەحمەدی دانراوێكی كوردی‌یە • بەر لەو مێژووەی كـە ئەو نامێلكەیەی تێدا دانراوە بە سەدان ساڵ فەقێ‌یان زمانی عەرەبی‌یان خوێندووەو یارمەتی‌دەرێكی وایان بـە كوردی لـەبەردەست‌دا نەبووە ، تەنانەت دوای قورئان ئەزبەر كردن وردەنامێلكەی فارسی‌زمانیان دەخوێند !
ئەوجا دانانی ئەم نامێلكەیە بە كوردی ڕچەشكاندنێكی گرنگە لـە ڕێگای كاروانی ڕۆشنبیریی كوردی‌دا • هۆنینەوەی زانیاری‌یەك بە زمانی كوردی‌و بەكاربردنی دووكێشی بڕگەیی ٨ پەنجەو ١٠ پەنجەیی لە ڕۆژگاری ئەوسادا كارێكە لـەو كارە بناغەیی‌یانەی كـە تەلاری ئەدەب‌و ڕۆشنبیریی كوردیی لەسەر دامەزرا •

كە دەڵێین ئەدەب وەنەبێ خۆ وابزانین كە ئەحمەدی كارێكی ئەدەبی‌یە؟ چونكە دیارە نە هۆنینەوەو بوونی كێش‌و قافیە دەبێ بە هۆی ئەوە كارە كە بە ئەدەب بژمێردرێت ، نە ناوەرۆكەكەشی باسی ئەدەب‌و بابەتەكانی ئەدەبە •

كاتێك كە ئیبراهیم پاشای بابان سـالی ١١٩٩ك ـ ١٧٨٤ز شـاری (سلێمانی)ی دروست كردو ناوەندی میرنشینی‌یەكەی لە قەڵاچوالانەوە ـ كە شارەدێ‌یەكـی ناوچەیەكی لاچەپی شاخاویی سەختە ـ گوێزایەوە بـۆ سلێمانی ، دەوری دامەرزانی شارستانی لە ناوچەكەدا چەسپا • شار فراوان بوو • مزگەوت‌و قوتابخانەو كتێبخانەی لێ‌دروست‌كراو مـەلا چاكەكانی ناوچەی میرنشینی‌یەكە گوێزایانەوە ئەوێ ، لەوانە شێخ مارفی نۆدەیی كـە لە ساڵی ١١٩٠دا دەرس‌وێژ بوو لە قوتابخانەكانی قەڵاچوالان • دوای مردنی مەلا محەممەدی غەزایی مامۆستای بوو بە مەلای گەورەو سەرپەرشتی گشتی

کتێبخانەی بابان لەوێ‌و لە ساڵی ١٢٠٠دا لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی‌دا بوو بە مامۆستا • لەو قوتابی‌یانەی لەبەردەستی ئەو پێ‌گەیشتوون چەند زاناو ئەدیب‌و مەلا چاکێکن کە لە بەگوڕخستنی ڕاپەرینی ڕۆشنبریی کوردەواری‌دا دەورێکی دیاریان بووە وەکو فەیضیی زەهاوی شاعیرو موفتی ، شێخ حسێنی قازی دانەری مەولوودنامە بە ناوبانگەکەی بە کوردی ، مەلا ئەحمەدی *چاوماری زاناو شاعیرو شێخ عەبدوڵلای خەرپانی‌و شێخ محەممەدی بەرزنجی‌و* شێخ مەحموودی گڵەزەردەو مەلا مەحموودی گەلاڵی کە ئەوانیش کۆمەڵێك شاعیرو زانای بەناوبانگیان پێ‌گەیاند[٨] •

هاوچەرخانی شێخ مارفیش لە سێبەری دامەزراویی میرنشینی‌یەکەدا کە بەرەو شارستانێتی‌و نوێ‌کردنەوە (سەرەڕای هەندێك تەنگوچەڵەمەی ناوخۆ) ڕۆژبەڕۆژ هەنگاوی هەڵ دەهێنا ، ڕاپەڕینی ئەدەب‌و ڕۆشنبیریی کوردیی‌یان گوڕپی‌دا ، وەکو مەلا عەبدوڵلای بێتووشی (١١٦٠ــ ١٢٢١ك)دانەری نامێلکەو کتێبی زۆرو شاعیر بە زمانی عەرەبی‌و کوردی ، هەروەها مەولانا خالیدی نەقشبەندی (١١٩٣ــ١٢٤٢ك)کە شاعیر بووەو بەرهەمی شیعری کوردی‌و عەقیدەنامەیەکی بە زمانی کوردی لەپاش بەجێ‌ماوە ، هەروەها ئیبنولحاج (خاوەنی مەهدی‌نامە)کە مەلایەکی زاناو شاعیرو کوردی نووس بووەو هی دیش ••

لەو سەردەمەدا هەستی بە کوردی‌نووسین (لەناوچەکەدا) جۆشاو باوی سەند ، بەرهەمێکی زۆری شیعر پێ‌گەیشت کە هونەرەکەی بۆ دەستپێشکەریی چەند مامۆستایەکی وەکو شێخی نۆدێ دەگەڕێتەوەو ڕچەشکاندنەکەشی لەوە دیارە کە کوردی گەیاندە ڕیزی عەرەبی لە دەرس خوێندن‌داو کێشی خۆماڵی هەڵبەستی لە هۆنینەوەدا بەکارهێنا • وەکو بڵێی لە خەڵکەکەی گەیاند بەڵێ زار زمانەکەی ئێوەش توانای پێ‌نووسین‌و مانادەربڕینی هەیە •

ئەحمەدیو نەوبەهار :

جگە لە ئەحمەدی فەرهەنگۆکێکی هۆنراوەی (عەرەبی ـ کوردی)مان هەیە کـە ئەحمەدی خانی (١٦٥٠ـ١٧٠٦)بـە ناوی نەوبەهـار دای‌ناوە ، سەرنجی خوێنەری بەرێز بـۆ ئەوە ڕادەکێشین کـە مامۆستا عەلی دزەیی بەراوردێکی وردو بەنرخی لـە نێوان هەردوو فەرهەنگۆکدا کـردووە ، لەبەرئەوە هەرچی لەوبارەیەوە لێرە بنووسرێ لە هی ئەو چاکتر نابێتو دوور نی‌یە دووبارە کردنەوەی بۆچوونەکانی ئەو بێت ، بەڵام ئەوەی سەرنـج ڕادەکێشێ ئەوەیە کە مامۆستا لای وایە شێخ مارف چاوی بە (نەوبەهار)ی خانی کەوتووە چونکە بـە ڕای ئەو (قالبو فۆرمەکـەی ئەحمەدی وەك نەوبەهار هۆنراوەتەوە ، تەنانەت لە لایەن ناوەرۆکیشەوە)[٩] •

بەڵام ئەگەر هاتو لە لایەن ناوەرۆکەوە لە یەك بچن ئەوە نابێ بە بەڵگە چونکە وەکو خۆیشی دەڵێ : « بێ گومان بە هۆی ئەوەی هەر دوو نامیلکە فەرهەنگی عارەبی بۆ کوردین وێکچوونی ناوەرۆکی‌یان بە یەکتری شتێکی سەیر نی‌یە ، دەبێ لە یەکتری بکەن •»[١٠]من لەو بڕوایەدام ئەگەر شێخ مارف نەوبەهاری دیتبا نەی‌دەنووسی :

٣٩ ـ اکحل : چاوڕەشی بێ‌سورمە

کەوا شێخی خانی لە نەوبەهاردا جوانترو کوردانەتر نووسیویەتی :

اکحل مرۆڤی چاڤ ب‌کل[١١]

هەرچی قالبو فۆرمیشە ، ئەوا گەلێك جیاوازی بنەڕەتی لـە نێوان شێوەی ڕیزکردنی وشەو جۆری مانا لێدانەوەو هۆندنەوەی هەردووکیاندا هەیە کە بۆیان هەیە ڕایەکە بێ‌هێزبکەن •

بە نموونە سـەیربکەین دەبینین ڕێزو بەندبەندکردنی نـەوبـەهـار جیاوازی‌یەکەی لەگەڵ ئەحمەدی لەوەدایە کە نەوبەهار بـە پێشەکی‌یەکی پەخشانی سەجع‌دار دەستپێ‌دەکاو دوای ئەمە بەندێك بـۆ باسی باوەڕی ئیسلامەتی تەرخان‌دەکاکە ١٣ بەیتەو بە سەردێڕی (القطعةفی‌بحرالهزج‌المکفوف

المحذوف)ه پێوەندی‌یەکی وەهای بە فەرهەنگ‌سازی‌یەوە نی‌یە • هەروەها بۆ هەر پارچەیەکی تر پێشەکی‌یەکی دوو بەیتی بە ناوی نەسیحەت‌و پەندوبۆناساندنی جۆری بەحری عەرووزی‌و شی‌کردنەوەی تەفعیلەکانی تەرخان دەکات • لە کاتێکدا ئەحمەدی ئەم ڕێبازەی نەگرتووە ، ئەوەی هەیە ئەوەیە کە نامیلکەکە کراوە بە دوو باب ، یەکەمیان (الباب‌الاول‌في ترجمة الاسماء)ودووەمیان (الباب‌الثاني‌في‌ترجمة‌الافعال)، بۆ دیار کردنی کێشی هۆنراوەکانیش دوای دێڕی (٢٩٥)چەند سەرناوێك دەبینین وەکو (قطعه دیگر از بحر رمل) هەروەها (قطعه دیگر از بحر منسوج)و ئنجا (قطعه دیگر از بحر متقارب)••بەلام تەفعیلەکانیان شی‌نەکراونەتەوە •

پۆلێن‌کردنی وشە عەرەبی‌یەکان‌و هەڵبژاردنیشیان لای هەر یەکێکیان ڕێبازێکی تایبەتی گرتووە ، ئەگەر لە ئەحمەدی‌دا تا ڕادەیەك بە پێی بابەت‌و لێك نزیکی مانا وشە ڕیزکرابێت‌و وشەی عەرەبیی زیندووی وەهای تێدابێت کە تا ئێستا بەکارهێنانیان ڕەوان‌و بەردەوامە‌و خوێندەواران پێویستیان پێی‌یان دەبێت ، ئەوا لە نەوبەهاردا ڕیزکردنی وشە هەندێك جار بۆ لێدانەوەی ئایەتی قورئانەو هەندێ جاریش ڕستەیەك نەك یەك تاك وشە مانا لێ‌دراوەتەوە وەکو : (١ ـ فما خطبکم ایها المرسلون ٢ ـ تعالوا سریعاً ٣ ـ فهذه جنة لنذهب ونلعب وناکل معا)[12]هەندێ جاریش ئەیدیۆم‌و کینایەی عەرەبی پیشاندراوە کە ئەمە لە ئەحمەدی‌دا نی‌یە وەکو (ابو الامن ، ابو القیس ، ابو جعفر ، ابو جعده ، ابو اللهو ، ابو العقل)[13] •

شێوەو ناوەرۆکی ئەحمەدی :

وا دیارە شێخ مارف یەکەم جار ویستوویەتی وشەکان بە پێی پەیڕەوێك ڕێك‌بخات ، وا پێ‌دەچێ لە ئەندامانی لەشی مرۆڤەوە دەستی پێ‌کردبێت .• ئەوەتا لە دوای پێشەکی‌یەوە تا دێڕی (٥٥)زۆرترین ئەندامەکانی لەشی باس‌کردووە ، لە دێڕی (١٤٤)یشەوە تا دێڕی ١٥٦ ژمارەکانی عەرەبی

لێك‌داوەتەوە • بەڵام داخەکەم تا سەر ئەم نەخشەیەی بەکارنەبردووە ، تەنیا ئەوە هەیە ئەگەر ئەوەشی پێ‌نەکرابێ هەوڵی داوە بە پێی تواناو ماوەدانی کێش‌وقافیە وشە مانالێك‌نزیکەکان کۆبکاتەوە یا هەندێ وشەی دووریشیان بکەوێتە نێوانەوە ، وەکو ئەوە کــە باسی ناوی ئەندامانی خێزان دەکات :

١١٣ ــ (عم)ئیسمی مامە (خال) خاڵە
(اکمە)کوێرە (اخرس) لاڵە

١١٤ ــ (عمە) پوورە خوشکی باوکە
(خاڵە) پوورە خوشکی داکە

پاشی دوو دێڕی دی:

١١٧ــ (غنم)ئیسمی بزن‌و مەڕە
(بنت)و(ابن)کچ‌و کوڕە

پاشی چواردێڕی‌دی :

١٢٢ ــ (والدە)داکە (والد)بابە
(نوم‌و رقود ، کری) خوابە

هەر بەم جۆرەش کە ویستوویەتی چەند وشەیەکی هاوواتای عەرەبی باس‌بکات بــە دێڕێك وازی نەهێناوە یا وشــەی لاوەکیی تریش بکەوێتە نێوانەوە ئەو مەبەستی خۆی هەر دەربڕیوە وەکو لەم نموونەیەدا وشەگەلی هاوواتای (مطر ، غیث ، جود ، حیا ، طل ، صیب ، صوب ، ودق ، وابل ، وبل)هەموو لەم چەنددێڕەدا کۆ کردۆتەوە •

٢٣٥ ــ (مطر،غیث،جود،حیا) بارانە
(خریف)پایزە(شتاء) زستانە

٢٥٠ ــ (عندلیب)بولبول،(ثۆلول) بالووکە
(طل)چی؟ بارانی خەفیف‌و سووکە

٢٥١ ــ (صیب‌وصوب،ودق) بارانە
(شبکە) داوە (غارە) تالانە

٢٥٣ ـ (وابل) بارانی قەترە گەورە
بباریٚ بە سەخت (وبل)بەو تەورە

هەر بەم شێوەیە ناوی دارو گوڵ ، کان ، ئاژەڵ ، میوەو بەروبوومو بابەتی تر کەمێ لێکەوە نزیك باس‌دەکات ، بەڵام بە بێ پرۆگرامو نەخشەیەکی ورد ، بۆیە هەندێ جار بابەتەکان زۆر نارەوا تێکەڵ دەبن •

نموونە بۆ ناوی ئەندامانی لەش ئەم وشانەی کۆکردوەتەوە : (سەر ، چاو ، قالب ، لووت ، برۆ ، ڕان ، ئەژنۆ ، تەوێڵ ، پشت ، شان ، لێو ، ددان ، سك ، سنگ ، باسك ، قۆڵ ، ئەنگوشت ، پێ ، جوموشك ، گوێ ، ئانیشك ، ڕوو ، نێوشان ، ئێسقان ، بن‌هەنگڵ ، تەنشت ، سی ، ڕیخۆڵە ، شان ، کوڵمە ، پاژنە ، ڕەگ ، پەی ، ورگ ، گەروو ، قاپ ، پووك ، گورچیلە ، شەویلە ، لەپ ، ڕوخسار ، ئەستۆ ، ڕوو ، لوێچ ، مست ، گەز ، بست ، جەرگ ، سپڵ ، دڵ ، تف ، زوبان ، دەم ، بەڵغەم ، چڵم ، لیك ، قەد ، ناوك ، گەردن ، زولف ، ساق ، چەناگە) •

لە ئەحمەدی‌دا بە چەند جۆرێك مانای وشەی عەرەبی بە کوردی خراوەتە ڕوو کە ئەمانەن :

١ ـ دەقاو دەق کوردی‌یەکە بەرامبەر بە عەرەبی‌یەکە پێشان‌دەدرێ وەکو :

٣٥١ ـ (غالی)گران(رخیص) هەرزان
(عالم)دانا(جاهل) نەزان

٣٤٩ ـ (لجام)لغاو(خطام) هەوسار
(راکب) بە کوردی حوشترسوار

١٠٦ ـ (اصل)گەورە (فرع) بچووك
(ملك)پاشا ، جەمعی(ملوك)

٢ ـ بۆ وشە کوردی‌یەکە (ە)ی کرداری یاریدەر یان (یە) زیاد دەکرێت ، وەکو :

١٢٦ ـ رائحە (بۆ)یە ، ریح(با)یە

طَرْفاء گەزە ، غَرَب (پەڵك)ە   خلاف (بی)یە ، وسخ (چڵك)ە

بێ گومان وشە کوردی‌یەکان بۆ یەکێك کورد نەبێت یان کوردی نەزانێت ئاڵۆزی‌و نەناسینەوەی لاپەیـدا دەکەن ، بەوێنە کـە دەگوترێ (انف : لووتە ، حاجب : بـرۆ) دەبوایە بڵێ (انف : لووت ، حاجب برۆ)یان (انف لووتە ، حاجب برۆیە) مەبەستم ئـەوەیـە پێویست بەوەدەکات وشە کوردی‌یەکە بە ڕووتی پێشان بدرێت •

٣ ــ وشەی (چی) یان (چی‌یە)ی ئامرازی پرسیار بەکاردێت ، هەروەها وشەی (بڵێ) :

١٨٨ ــ سعلات‌و غول (بڵێ) حۆڵە
حمل‌و جنین (چی‌یە) ڕۆڵە

٢٦١ ــ مَکحلە:کلدان،کحل(چی) کلە
اثمد:سورمەیە ، قفا:پشت‌ملە

٤ ــ هەندێ جار تاکە وشەیەکی عەرەبی بە ڕستەیەك مانا لێ‌دەدرێتەوە ، وەکو :

٢٤٨ ــ (سرحوب) ماینی‌کلك‌درێژە

٢٥٢ ــ (وابل)بارانی قەترەگەورە
بیارێ بەسەخت (وبل)بەو تەورە

فەرهەنگۆکی ئەحمەدی زوربەی زۆری وشە کوردی‌یەکانی ناون‌و لە بەرامبەر ناوە عەرەبی‌یەکاندا لە ژێر یەك (باب)دا داندراون ، بابی دووەمیش کارن • لـە ناو ناوەکانیش‌دا چاوگ (مصدر)ی بەکارهێناوە کـە جۆری داڕشتنی ئەو چاوگانە مایەی سـەرنج ڕاکێشانە ، وەکـو ناوی بـەرکار (کوشتی:ذبیحە) ، ناوی کارا (چڕندە :صارخ ، بڕندە (حسام:شیری‌بڕندە) ، زایندە:ولود ، ڕۆیندە : ماشی ، گۆیا : ناطق ، پەیوەست : موصول‌یان متصل • خۆشڕەو لە گەروو (زلال)،کێردکەر(سکان) •

بـە سەرنج‌دانێکی گشتی لـە وشە کوردی‌یەکانی ئەحمەدی گورج

ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە دانەر ئەو وشانەی زۆر مەبەستبووە کە مانای دەوروبەرو ژیانی کوردەواری دەردەبڕن وەکو ژینگەی لادێو کشتوکاڵو مزگەوتو ناوبازاڕو ناوماڵ ، کۆمەڵێك لەو وشانە نایابو دەگمەنن ، لە وێنەی : (کەنگر ، ماست ، دۆ ، کەشك ، هەرزن ، گەنم ، خەرمان ، کاسە ، هەمبانە ، جەواڵ ، سێکوچکە ، کوندە ، کەندوو ، دیزە ، مەشکە ، کورتان ، تەشی ، خەرەك ، بار ، گوریس ، کەوە ، کەویج •

وشە عەرەبی‌یەکانیش زیاتر ئەوانەن کە قوتابی پێویستی پێیان دەبێ بۆ لەدەرس گەیشتنو فێربوونی وشەگەلی زمانی عەرەبی ، تا ئێستاش لە کاردێنو ڕۆشنبیرانی کورد پێویستی‌یان پێیان دەبێ • لەگەڵ ئەوەش‌دا هەندێ جار جەنابی شێخ مارف ئاستی وشەکانی بەرزتر کردۆتەوەو ناوناو وشەی ڕەقی وا تووش دەبین کە شایەنە پێیان بگوترێ وشەی قاموسی ، لە وێنەی : (جبر ، فرصاد ، حضاجر ، غداف ، صیب ، شعوب ، عضب ، عنصل ، لقم ، کعیت ، صؤابـة ، صلصل ، صوار ، اطم ، شوشب ، شصر ، سلك ، سلف) بەلام لەگەڵ ئەوەش‌دا نەی‌گەیاندوەتە ڕادەی وشە مردووە کەس‌نەبیستەکان •

مامۆستایەك وای زانیوە ئەحمەدی لە سەر یەك کێش هۆنراوەتەوە.‌(١٤) بەلام ئەمە ڕاست نی‌یە چونکە لە گشت دانە چاپکراوەکاندا ئەگەر هــەر سەرپێی‌یی سەیریان بکەین سەرناوی دوو سێ کێشی عەرووزی دەخوێنینەوە جگە لــە کێشە باوەکـانی دی • مامۆسـتا عەلی فەتاح دزەیی لــە کتێبی (نەوبەهاری خانیو ئەحمەدیی شێخ مارفی نۆدێ)دا شەش کێشی لە ئەحمەدی جیاکــردوەتــەوەو هــەریەکــە لەگەڵ نموونەی خــۆی‌دا تەفعیلــەکانی شی‌کردوەتەوە(١٥) •

لەبەر گرنگیی باسی کێش لە هۆنراوەی ئەحمەدی‌دا بە پێویستم زانی

سەرنجێکی ئەو کێشانە بدەم کە هۆنراوەکانی لەسەر داندراون •

١ ــ پێشەکی‌یەکەی ئەحمەدی لەسەر کێشی دە بڕگەیی‌یە • مامۆستا دزەیی لای وایە لە بەحری متقاربی تەواوو مقبوض نزیکە ، بەڵام ئەگەر متقارب تەواو (سالم)بێت لە ١٢ بڕگەو مقبوض بێت لە ١١ بڕگە کەمتر نابێت‌و قبض لە تەفعیلەی دووەم‌و چوارەم‌دا پێکەوە بە جارێك دروست‌نابێ • ئەگەر هەر پێی لێ‌دابگرین‌و بە تەرازووی عەرووز بی‌کێشین خۆ لە (فعولن) چاکتر (مستفعلاتن)ە کە ئەمەش ترنجاندنی هۆنراوەی کوردی‌یە لە قاڵبێکی تەسك‌دا •

٢ ــ دوای ئەو پێشەکی‌یە هەتا دێڕی (٢١٤)بە کێشی هەشت بر گەیی هۆنراوەتەوە ، دیسان لەگەڵ بۆچوونەکەی مامۆستا دزەیی نیم کە دەڵێ ئەم کێشە لە کێشی هەزەجی مەجزووئی عەرووزی نزیکە ، بەو پێ‌یە کە نیشانەو بەڵگەی وا هەیە کە پشتگیریی ئەوە بکەن کە کێشەکە هەشت بڕگەیی کوردی‌یە •

ئەگەر بڕوانینە چاپەکەی (سەییدیان)ی مەهاباد دەبینین لە سەرووی ئەم دێڕانەوە کە بەو دێڕە دەست‌پێ‌دەکات :

١٤ ــ (راس) سەرە (عین)چاوە
(بدن) قالب (اسم)ناوە

نووسراوە (قطعەی‌رقص)ئەم وشەی رەقصە بە ڕای من کێشی ئەو هەڵبەستانە دەگەیەنێ کە شایی کوردی‌یان لەسەر دەگەڕێ‌و ئەوانیش هەشت بڕگەیین‌و پەیوەندی‌یان بە عەرووزەوە نی‌یە •

وا دیارە دانەر ناوی لەم کێشە ناوە کێشی شایی ، هەر بۆیە لە چاپەکەی ڕەواندزیش‌دا لەسەر پارچە هۆنراوێکی دی کە بەم دوو دێڕە دەست‌پێ‌دەکات‌و هەموو لەسەرکێشی هەشت بڕگەیین :

٣٢٩ ــ (زار ، زئیر) دەنگی شێرە
(ریان)تێرئاوێژی نێرە(١٦)

٣٣٠ ــ (ريا) مێ‌يه (ذيل)داوێنه
(غد) صبحه‌ينه(امس)دوێنه

نووسراوه (قطعه‌يكی ديكه له مه‌قامی سه‌مادا (ل١٥) هه‌ر به‌م جۆره‌ش له‌سه‌ر هه‌مان پارچه له چاپه‌كه‌ی (سيديان)يش‌دا نووسراوه (قطعه ديگر در مقام رقص)ل‌ـ٥٣ •

٣ ــ له دێڕی (٢٠٥) به‌ولاوه له‌سه‌ر كێشی ده بڕگه‌يی كوردی‌يه ، شايانی باس كـردنـه له‌دوو دانه‌دا ئـه‌م كێشه ناوی به مه‌قامی گۆرانی هاتووه ، له‌و دانه ده‌ستنووسه‌دا كه له كۆيه‌وه ده‌ستم كه‌وتووه به مه‌ره‌كه‌بی سوور له‌سه‌رووی ئه‌م دێڕه‌وه نووسراوه (قطعه در مقام گورانی) :

٢٠٥ ــ مقله گلێنه طرف‌و بصر چاو
عه‌مامه مێزه‌ر طاقيه كلاو

له چاپه‌كه‌ی مه‌هابادیش‌دا له‌سه‌ر هه‌مان دێڕ نووسراوه قطعه ديگر در مقام گۆرانی ــل٢٩) •

٤ ــ پارچه‌يه‌كی يه‌ك قافيه‌يی (آر) له‌سه‌ر كێشی ره‌مه‌لی مه‌حذووفه •

٥ ــ چه‌ند دێڕيكی تری له‌سه‌ر كێشی (موته‌قاربی مقصور)ه كـه ئه‌م ناوه له زوربه‌ی دانه چاپ‌كراوه‌كان‌دا ده‌ست‌نيشان‌كراوه ، ئه‌م كێشه له دانه‌ی چاپی سه‌يدييان‌دا له دێڕی (٣٢٤)ه‌وه ده‌ست‌پێ‌ده‌كات :

٣٢٤ ــ وتر چی ژێ ، وطر حاجه‌ت ، نقی مێشك

٦ ــ حه‌وت دێڕ له (٣١٧ــ٣٢٣)به‌و ناوه ده‌ست نيشان‌كراوه (قطعه ديگر از بحر منسوج)•به‌لام وه‌كو مامۆستا دزه‌يی ده‌ڵێ نه به‌حرێك‌و نه زحاف‌و عيلله‌تێك به ناوی نه‌سج‌و مه‌نسووجه‌وه نی‌يه ، بۆيه ده‌بێ له عاست ئه‌م كێشه‌دا كه‌مێك پێ‌دابگرين • من وای بۆ ده‌چم وشه‌ی (منسرح) گۆڕينی به‌سه‌رداهاتبێ‌و وشه‌ی (منسوجی) لێ‌په‌يدابووبێت ده‌نا ڕاسته كێشێك به‌و

ناوە لە عەرووزی عەرەبیو فارسیدا نییە •

بەحری (منسرح)لە عەرەبیدا تەفعیلەکانی ئەمانەن :

مستفعلن مفعولات مستفعلن

لە ئەنجامی زحافدا مستفعلن بۆی هەیە ببێ بە مفاعلن (خبن)و مفتعلن (طی)و فعلتن (خبل)و فاعلن (خرم) • مفعولاتیش دەشێ ببێ بە فاعلات ، فعولات ، فعلات(١٦) •

بەڵام لە فارسیدا سەرباری ئەوەی سەرەوە ، مستفعلن بۆی هەیە ئەم شێوانە وەربگرێ : مفعولن (مقطوع) فعلن (احذ مسبغ) فعلان (احذ مسبغ)و مفعولان (مقطوع مسبّغ) • مفعولاتیش دەبێ بە مفاعیلُ (مخبونو فعولان (مخبون موقوف) فعولن (مخبون مکشوف) ، فاعلن (مطوي مكشوف)و تاد •••(١٧)

لەبەرامبەر ئەو چەندو چوونەی کێشی (منسرح)ەدا حەوت دێڕەکەش پێویستییان بە کەمێك ڕاستکردنەوە هەیە چونکە زۆر باش ناخوێندرێنەوە ، هەرچەندە من دەستمکرد بە شیکردنەوەیان لەسەر بنەڕەتی تەفعیلەکانی منسرحو کەمێ دەستکاریی بچووك بۆ تەرازوومەند کردنیان ، بەڵام دوای ئەوە کە سەیری دانە چاپکراوەکانی ترم کرد ڕوانیم هەندێکیان ئەم پارچەیەیان لەسەر بحری سریع داناوە • ئەوەتا کۆنترینیان کە چاپەکەی ڕەواندزە لە سەرووی ئەم هەڵبەستانە نووسیویەتی • (قطعەیکی دی لە بەحری پەلەدا لەسەر وەزنی مستفعلن مستفعلن ـلاپەڕە(١٤) دیارە مەبەست لە بەحری پەلە (بەحری سریع)ە بەڵام تەفعیلەکانی ئەم بەحرە بەم جۆرە نییە کە لەو دانەیەدا نووسراوە •

لە چاپەکەی مەهابادیشدا نووسراوە (قطعە دیگر از بحر سریع مفتعلن مفتعلن فاعلن ـلاپەڕە٤٩٥) ئەوەی هەستی پێدەکرێ دەقی هۆنراوەکان لەو

دانانەدا وەکو یەك نین‌و کەمێك جیاوازی‌یان لە نێوان‌دا هەیە بەڵام کێشانیان بە بەحری سریع دوای کەمێك تێبینی کارێکی ئاسانە •

بنالوەتی بەحری سریع لە عەرەبی‌دا ئەوەیە :

مستفعلن مستفعلن مفعولات

بەڵام زیاترو باوتر ئەم کێشەیە :

مفتعلن مفتعلن فاعلات

سەرباری ئەمەش مستفعلن بۆی هەیە ببێ بە : مفتعلن (مطوی) مفاعلن (مخبون)مفعولن (مقطوع)فعلتن (مخبول)

مفعولاتیش چوار گۆڕانی ڕێ‌پێ‌دراوی هەیە :

فاعلن ، فاعلان ، فعلن • فع‌لن •

بە شێوەیێکی گشتی کێشانی ئەو دێڕە هۆنراوانە بەکێشی (سریع) لەبارترو ساناترە •

٧ ــ بەشی دووەمی فەرهەنگۆکەکە کە بۆ فیعل تەرخان‌کراوە ، مامۆستا عەلی دزەیی لای وایە لەسەر کێشی (المتدارك‌التام‌المخبون والمقطوع) داندراوە ، ئەم کێشەش هەر کێشە هەشت بڕگەیی شایی بابەتەکەیە کە لەمەوپێش باس‌کرا ، با لەو کێشە عەرووزی‌یەشەوە نزیك بێت •

وەکو دەردەکەوێ (ئەحمەدی)بەو پێ‌یە کە بەرهەمی هۆنراوەی زانایێکە لە کێش‌و قافیەی کۆلیوەتەوەو نامێلکەیەکی لەسەر (عروض)داناوە ، گەنجینەیەکە لە لایەنی کێش‌و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی‌یەوە دەبێ بە سەرچاوەو کەڵکی لێ‌وەردەگیرێ •

تێبینی : دوای نووسینی ئەم باسە بە ڕێکەوت لە سەیری لاپەڕە (١٠١)ی (الاعمال الکامله للشیخ معروف النودهی البرزنجی الکردی)دا کە لەم

دوایی‌یه‌دا چاپ‌کراوه‌و بـه داخه‌وه فریای باسـه‌که‌ی من نه‌که‌وت وێنه‌ی گیراوه‌ی ده‌ستنووسێکی سه‌رچاوه‌یه‌ك له سه‌رچاوه‌کان پیشاندراوه ، لـه‌و ده‌ستخه‌ته‌دا له سه‌رووی ئه‌و پارچه‌یه‌ی که به‌و دێره ده‌ستپێ‌ده‌کات :

ایل بزنه کێویی نێرو صوت ده‌نگ

توت تووه ، شیمه خووه لون ڕه‌نگ

نووسراوه (قطعه دیگر از بحر منسرح)و ته‌فعیله‌کانی به مفیعلن مفعولن فاعلن دیاری کراوه هه‌ر چه‌ند حه‌وت دێره‌که دێڕی لاوه‌کی‌و کێش‌جیاوازیشی تێکه‌ڵ بووه .

چاپه‌کانی ئه‌حمه‌دی :

تا ئێستا چه‌ند جارێك ئه‌حمه‌دی بـه چاپ گه‌یشتووه ، لـه ڕووی به‌راورده‌وه وا تێ‌ده‌گه‌م ڕاسترین‌و چاکترینیان دانه‌ی چاپه‌که‌ی به‌غـداد بێت که له ۱۹۳٦ چاپ‌کراوه ، له‌م چاپه‌دا دیاره که ساغ‌که‌ره‌وه‌و سه‌رپه‌رشتی چاپ مه‌لابووه‌و سه‌رباری کوردی عه‌ره‌بی باش‌زانیوه‌و له په‌راوێزدا به زمانی عه‌ره‌بی گه‌لێك ئاڵۆزی شی کردووه‌ته‌وه‌و تاك‌و کۆو هه‌ندێ ڕشته‌ی ڕێزمانی فیعل‌و وشـه عه‌ره‌بی‌یه‌کانی پیشانداوه . وا بزانـم جارێکیش جیاوازیی نوسخه‌ی ده‌ست‌نیشان‌کردووه ، ئه‌ویش مامۆستا (هدایةالله‌الحسینی)یه کـه پێشه‌کی‌یه‌کی به نرخی بۆ نووسیوه ، زۆر به پێویستم زانی دووباره لێره‌دا بینووسمه‌وه . چونکه ئه‌م پێشه‌کی‌یه له ڕووی ئاگاداری له ساغ‌کردنه‌وه‌و سه‌رچاوه‌ی ده‌ستنووسی باوه‌ڕپێ‌کراوه‌وه ڕاسته‌قینه‌ی به‌ڵگه‌داری پیشان داوه . نووسه‌ر به ناوی (المصحح‌هدایةالله الحسینی) له پێشه‌کی‌دا ده‌ڵێ :

«باعشی طه‌بعی کتێبی (ئه‌حمه‌دی)له ته‌ئلیفاتی شیخ معروفی نودێی عالمی مه‌شهووری کورد . له پاش چاوپێ‌که‌وتنی (متعدد)کتێبی ئه‌حمه‌دی بـۆم مه‌علووم‌بوو کـه واسیته‌ی (صحیح)نه‌بوونی ئـه‌م هه‌موو نوسخه‌یانه لـه قه‌ڵه‌می ناسخه‌وه‌یه ، له‌به‌ر ئـه‌وه که ئـه‌م ئاساره موباره‌که‌و به نه‌فعه لـه مه‌عره‌ضی زه‌وال‌دا نه‌مێنێ هاتم به ئه‌زیه‌تێکی زۆر به به‌رامبه‌رکردنی هه‌موو

سەر سەری لـە سەروژێر خەتی درێژەوە ئیشارەی پێ کـرا بەم صوورەتە ـَـ ـِـ ـُـ وە لە پاشان مەصدرەکانیان بەیان کرا • نەفسی مضارع تەرك کرا .•

وە لەگەڵ نوسخەی موجودە لە خزمەتی زەعیمی کوردا جەنابی شێخ مەحموود ئەفەندی بەرابەرم کردو ڕوخسەتی چاپکردنی پێدام ــ المصحح هداية الله الحسينى • »(١٨) •

لـە ئـەنجـامـی بـەراووردکـردنی زۆر جێگای ئـەم دانە چاپکراوە لەگەڵ دوو دانەی چاپکراوی دی کە لە کاتی لێکۆڵینەوەدا لە بەردەستمدا بوون ئەوانیش چاپی کەرکووکی محمد امین عصری و چاپی مامۆستا گیوی موکریانی ، سەیرم کرد لە هەر دووان ڕێك‌ترو بێ‌هەڵەترەو بە هیچ مەبەستێك دەستی دەستکاری بۆ درێژنەکراوەو لەگەڵ ئەو دانەیە بەراوردکراوە کە لای جەنابی شیخ مەحموود بووە کە نەوەی دانەرەو لەوانەیە دەسخەتی دانەربوو بێت یان نزیکترین دانەبێت کە لەبەر دانەی دەسخەتی یەکـەم جـار دەستنووس کرابێت ، ئەمەش بەڵگەیەکی بەهێزی ڕێگەی زانستانەی ساغ کردنەوەیە •

ئـەنجـام

هەموومان دەزانین کرداری وشـە دۆزینەوە لە فەرهەنگی هۆنراوەدا کارێکی سەختەو پێویستیی بە بیرەوەرییەکی ئێجگار بەهێز هەیە ، زۆرجار لوغەتێکی لە گەڵ کوتوبی لوغەتی عەرەبیدا ڕاستو ساغم کردەوەو ، هەم لەبەر ئەوە کە ئەم ئەزیەتەی خۆشم وەکو سەعیی شیخی مەرحوومی نۆدێی دووبارە لە فەوتان دوورو ضائع نەبێ ، ئەولادی وەطەنە عەزیزەکەمان خەیری لێ ببینن مەجبوور بووم کە حەول بدەم چاپی بکەم •

بۆ جەمعەکانی ئیشارەمان بـە جیم لـە حەرفی هیجادانا بۆ حەرەکەی ناوەڕاستی فیعلە مضارعەکان لەبری بۆر واو ، لە جیاتی ژێر ژێری و لە باتی

گەلێك ماندوو بووم تا وشەیەكی عەرەبی یـان كوردیم لـە (ئەحمەدی)دا دۆزیوەتەوەو كاتێكی زۆری لە دەست داوم ، لە بەر ئەوە بیرم بۆ ئەوە چوو كە ئەم فەرهەنگە بەنرخە دەبێ زیاتر بە كەڵكی خوێنەواران بێتو زیاتر لـە بەهرەی پرشنگداری سوودمەندبن ، بۆیە بەچاكم زانی فـەرهـەنگۆكەكە لەسەر شێوەی قاموس بە پێی زنجیرەیی ریزی پیت وشەكانڕێك بخەم ،تا بە ئاسانی خوێندەوارو نووسـەران كەڵكی لێوەربگرن • لـە ڕیزكردنو ڕێكخستنی وشە عەرەبییەكاندا نەمكردەستكاریی شێوەی ڕێزمانییان بكەم ئەگەر تاكو ئەگەر كۆ یان ناوی بكەرو چاوگ یان بەركار بووبن ، وەكو قاموسە عەرەبییەكانیش هەر وشەیەك بگێڕمەوە سەر ڕەگی فیعلی سێ پیتی (ثلاثی)یان چوار پیتی (رباعی)و هیتر • هـەر وشەیەكیش چاك بـۆم نەخوێندرابێتەوە یان واتاكەیم نەزانی بێت بۆ ساغكردنەوەی تەماشای دانە چاپیو دەستنووسەكانو فەرهەنگی عەرەبیـعەرەبی كۆنو تازەم كردووە ، ئەگەر وشەیەكیش مایەی سەرنجدانو تێبینی بوو بێت ئەوا لە پەراوێزدا بـە پێی تێگەیشتنی خۆم لێی دواوم •(١٩)

واتا كوردیەكانیش هەروەها بەبێ دەستكاری دووبارە نووسراونەتەوە ، چ وشەیەك یان ڕستە یان چەند وشەیەك بووبن •

لە تەنیشت هەر وشەیەكو واتاكەیدا ژمارەی ئەو دێڕە هۆنراوەیەم نووسیوە كە وشەكەی تێداهاتووە تا خوێندەوار بە ئاسانی بتوانێ بە بنەڕەتی هۆنراوەكەی ئەحمەدیدا بچێتەوەو لێی دڵنیا بێت •

ئیتر بەو هیوایەم كە ئەم هەوڵە لە قوڕنەیەكەوە كەڵكێكی بە زمانی كوردی گەیاندبێت •

پەراوێزو سەرچاوە :

١ ـ د • ئەوڕەحمانی حاجیمارف ـ لـە بواری فـەرهـەنگنووسیی كوردیدا ـل ـ١٠ •

٢ ــ عەلی فــەتاح دزەیی ــ نەوبەهــاری خانیو ئەحمەدیی شیخ مارفی نۆدی ـ لێکۆڵینەوەو بەراوردکردن هەولێر ــ ١٩٨٥ ٠

٣ ــ ئەو ژمارانەی لەبەردەم دێــڕە هۆنراوەکاندا داندراون ژمــارەی زنجیرەی دێڕەهۆنراوەکانی ئەحمەدییە ٠

٤ ــ ناوی فەرهەنگۆکەکە ئەوەی بەسەر زمانی خوێندەوارانی کوردەوەیە (ئەحمەدی)یە بەڵام ئەگەر بەعەرەبی ناودێر بکرێت دەشێ بنووسرێ (الاحمدیه) بەو پێیە دانەر فەرهەنگۆکەکەی ناوناوە (رساله) ئیتر بەسەریەکەوە دەبێ بە (الرسالة الأحمدية) ٠

٥ ــ لەبارەی وشــەی چەسپانەوە مامۆســتا جەمیل ڕۆژبەیانی دەڵێ : چەسپان وشەیێکی زۆر کۆنی کوردەوارییە ، تەنیا لە فەرهەنگی (بەهدینان)ی کۆنی زەردەشتییەکاندا بۆ تیژ بەکار هاتووە ، لــە هــەموو شیوەکانی فــارسیدا (چەسپان)بــۆ پێکەوە نووســـان بەکارهاتووە ٠

٦ ــ ئێستا لە شاری سلێمانی پیاڵە تەنیا بۆ دەفری چاخواردنەوە (واتــا ئیستیکان) تایبەتیکراوە ، بۆیە لە شوێنێکدا وشەی (پیاڵە) م بــۆ تەرجەمەی (کاس)بەکارهێنابوو ، ببووە مایەی سەرسامی ٠

٧ ــ ئەمڕۆش سواڵەت لــە مانای گشتەوە بووە بــە مانای بەشێك لــە گشتییەکە ، کەوا بەو پارچەو وردە خەزەفانە دەڵێن کە زیاتر لەسەر گۆڕی مردووان دادەنرێن ٠ بەڵام ئێمە ئەگــەر بگەڕێینەوە ســەر سەرچاوەی بەکارهاتنی وشەکە هەروەکو لە ئەحمەدیدا بەکارهاتووە وشەیێکی زۆر جــوانو شیاومان دەستدەکەوێتەوە کــەوا لێمان ونبووە ٠ لە جیاتی پێشانگای خزف یان سیرامێکی هونەرمەندێکی کورد چەند جوانە بنووسین پێشانگای سواڵەت ٠ بێ گومان سواڵەت لــە گڵینە چاکترە ، چونکە ئەمەیان مــەرج نییــە سوورەوەکراوبێتو

گەیشتبێتە پلەی فەخفووری • هەروەها وشەگەلی (گۆزەو دیزە)ش بە وردی (خزف)ەکە ناگرنەوەو کەلوپەلو ئامانی تریش هەیە کـە سوالەتن •

٨ ــ بۆ ئەم زانیاری‌یە مێژوویی‌یانە تەماشای کتێبی (خلاصة تاريخ الكرد وكردستان)و (مشاهير الاكراد)ی ئەمین زەکی بەگ کراوە •

٩ ــ عەلی فەتاح دزەیی ــ سەرچاوەی پێشوو ــ ل٥٩ •

١٠ ــ سەرچاوەی پێشوو ــ ل٥٨ •

١١ ــ صادق بهاء الديـن ــ نوبهارا سەیدایێ مەزن ــ بـەغـداد ١٩٧٩ لاپەڕە (٤٥) •

مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی لەم ڕووەوە دەڵێ :

قسەکەی (نۆدێ‌یی) ڕاستە • (اكحل)بە عەرەبی واتا کەسێ بە سوروشت برژانگ‌و پێڵووی هێندە ڕەش بێ وەك سورمەرێژکرابێ • بۆ ئەمە سەرنجی (صيحاحی جەوهەری) بدە • وا دیارە (خانی) ئەم هەڵبەستەی بەم جۆرە نەهۆندۆتەوە ، ڕەنگە ئەویش هەروەك (نۆدێ‌یی) وتبێتی : (اكحل مرۆی چاو ڕەشی بێ کل) بەڵام پاشان روونووس کاران تێکیان دابێ •

١٢ ــ سەرچاوەی پێشوو ــ ل ٩٣ •

١٣ ــ سەرچاوەی پێشوو ــ ل ٩٢ •

١٤ ــ سەرچاوەی پێشوو ــ ل ١٩ •

١٥علی فتاح دزەیی ــ ل ٥١ •

١٦ ــ ئەم دێڕە بە بێ ساغ‌کردنەوە لە چاپەکەی (ڕەواندوز)ەوە بە نموونە هێنراوەتەوە ، ئەگەرنا •• ئەزانم تەواو نی‌یە •

١٧ ــ شمس رازی ــ المعجم في معايير اشعار العجم بـە فارسی لاپەڕە (١٣٨) •

١٨ ـ أ ـ ئەم دانەیە کە دڤلۆپکراوەکەی لای مامۆستا حەمەبۆری دۆستم بوو ، ماوەیەکی باش لای دانام ، لەسەر بەرگەکەی بە پیتی درشتی چاپ نووسراوە (کتێبی ئەحمەدی)و لە ژێری‌یەوە بە پیتی ورد نووسراوە :

(مەعنای زوبانی عەرەبی‌یە بە زوبانی کوردی بە شیعر ـ دروست‌کراوی فاضلی کامل مەشهووری عولەمای کورد شێخ مەعرووفی نۆدێ ، خوا ڕوتبەی قیامەتی گەورەتر بکا •

لە چاپخانەی فورات لە بەغدا سالّی ١٣٥٤ك ـ ١٩٣٦ز چاپ‌کراوە ، قەوارە ناوەنجی‌یەو ٣٩ لاپەڕەیە •

ب ـ چاپەکانی تری ئەحمەدی کە ئەوانیش لای مامۆستا حەمەبۆر دەستم کەوتن ئەمانەن :

١ ـ احمدی ـ کتێبی لغتی کوردی‌و تاتی(عربی)یە •
السید حسین حزنی الحسینی مکریانی •
٩ی مانگی ڕۆژوو سالّی ١٣٤٥ ـ ڕەواندوز (ئەم) مێژووە هیجری‌یە بەرامبەر بە سالّی ١٩٢٦ی زایین دەوەستێ) •

٢ ـ کتێبی لوغەتنامەی ئەحمەدی
کوردی‌و ئارەوی
کتێب فرۆشی سیدییان لەمهاباد •
دانەیێکی دەستخەتی خۆش‌خوێنی ئۆفسێت‌کراوە (سالّی چاپی لەسەر نەنووسراوە•)

٣ ـ الاعمال الکاملة للشیخ معروف النودهی البرزنجی الکردی ـ الاحمدیة في ترجمه الکلمات العربیة بالکردیة ، دراسة وتحقیق محمود احمد محمد ، الشیخ بابە علی القرەداغی ، الشیخ محمد عمر القرەداغی •

له هه‌ندێ شوێنێ له مه‌ولا به ناوی دانه‌ی (اوقاف) ناوی ده‌برێ •

١٩ ــ ئه‌و فه‌رهه‌نگانه‌ی بوون به‌سه‌رچاوه ئه‌مانه‌ن :

١ ــ معجم متن اللغــة ــ الشيخ احمد رضا ــ منشورات مكتبة الحياة ــ بيروت •

٢ ــ لسان العرب ــ ابن منظور ــ بيروت ١٩٥٥ •

٣ ــ المختار من صحاح اللغة ــ مطبعة الاستقامة ــ القاهرة ــ ١٩٣٤ •

٤ ــ المعجم في اللغة الفارسية ــ د• محمد موسى هنداوي ــ مصر ــ ١٩٥٢

٥ ــ فه‌رهه‌نگی خاڵ ــ مامۆستا شێخ محمدی خاڵ •

٦ ــ قامووسی زمانی کوردی ــ زه‌بیحی •

❊ ★ ❊

بنكەی ژین

بەشی دووەم

دارِشتنەوەی لەسەر شێوەی فەرهەنگ و پێداچوونەوەی

ـ ا ـ

أَب : باوك (٥٣)
أَبْرَص : بەڵەك (٢٠٩)
إبْرَة : دەرزی (٢٣٠)
إبريق : مەسینه (٢٢١)
إبْصار : دیدەن (١٩٤)
إبْط : بن هەنگل (٣٠)
أَبْقَع[1] : (تەیر، هەمسەگی) بازوو(٢٩٣)
أَبْكَم : لاڵ (١٨٣)
إبِل : وشتر (٢٥)
أَبْلَق : بازوو (٩٨)
إبن : كوڕ (١١٧)
ابْن آوی : چەقەڵ (٢٥٨)
أَبْيَض : سپی (٦٨)
أَثْفِيَّة : كوچك[2] (٢٢٥)
إثْم : گوناه (١٢٤)
أَثْمَد : سورمه (٢٦١)
إثْنَيْن : دوو(١٤٤)
أَجاج : ئاوی تاڵ (٢٦٥)
أجاص : هەلووژه (٢٣٩)

أَجْنَبِّي : بێگانه (٣٠٦)
اجُر[3] : خشت (١٤٧)
أَجَل : وەیه (٣٣٩)
أَجَمَة : بێشه (١٩٥)
أَحْجِيَّة : مەتەڵ (٢٤٥)
إحْن : قین (١٧٤)
أَحْوَل : خێل (١٨٣)
أَحْوَى : رەش (٧٠)
أَخ : برا (٩٢)
أُخْت : خوشك (٩٢)
أَخْذ : گرتی (٣٥٥)
أَخْرَس : لاڵ (١١٣)
أَخْضَر : سەوز (٧١)
أَخْمَص : پاژنه (٥١)
إدام : پێخۆر (١٦٠)
آدَر[4] : شەخسی قۆڕ (٢٤٥)
أدهَم : رەش (٩٨)
أديم : چەرم (٧٥)
أَذان : بانگ (٥٦)
أُذُن : گوێ (٢٨)

أرْبَعة : چوار (١٤٥)
اربَعون چل (١٥١)
أربعين : چل (١٥١)
أَرَج(٥) : بۆیخۆش (١٢٨)
أرُزّ : برنج (٦٠)
أَرقَ : بێخەوی (٢٦٧)
أرْنَب : کەروێشك (٢٢٥)
أَزْرَق : شین (٦٨)
اُسَامة : شێر (١٧٢)
اُسْبُوع : هەفتە (١١٦)
استاذ : وەستا (١٥٥)
اُسْرْ : میز گیران (٣٠١)
أسَف : حوزن (١٣٨)
أَسَل : رم (١٣٤)
إسْم : ناو (١٤)
اسْوَد : رەش (٦٨)
اُسْطُوانة : کۆڵەکە (٨٣)
إشْرَب : بی نۆشە (٢٦٥)
اشَلّ(٦) : دەست شەل (٢١٨)
اَشْمَط : بۆز (١٠٨)
أَشْهَب(٧) : سپی (١٠٨)
اُصْبُع : ئەنگوشت (٢٦)
اصْطَبل الدواب : پشتیر (٢٢٧)
أصْفر : زەرد (٦٩)
أصَمّ : کەڕ (٦٥)

أصْل : گەورە(٨) (١٠٦)
أصيل : وەقتی ئێوارە (٣٠٤)
أطْرَش : کەڕ (٩١)
أطم : قەڵات (١٦٩)
إعاء : زەرف (١٧٠)
أعْرَج : پێ لەنگ (٢١٨)
أعْوَج : خوار (٨٩)
أعْوَر : یەك چاو (٢٣٤)
أعمی : کوێر (٦٥)
إعْياء : ماندەگی(٩) (٢٩٦)
إغْماء : بێهۆشی (٢٢٨)
افيون : تریاك (٨٥)
أقْرَع : کەچەڵ (٢٤٥)
أَقطّ : کەشك (٣٥٢)
اَقْطَع : یەك دەست (٢٣٤)
اكاف : کورتان (٩٧)
أَكْحل : چاوڕەشی بێسورمە (٣٩)
أكَلَ : خواردی (٣٥٥)
أَكْمَه : کوێر (١١٣)
الآن : ئێستە (١٤٩)
ألف : هەزار (١٤٥)
أُمّ : داك (٥٣)
أَمام : پێش (٣٠٥)
أَمْر : کار (٣٠٣)
أَمْسِ : دوێنێ (٣١٣ ، ٣٣٠)

امش : برِۆ (٥١)
أَمْعاء ريخۆڵه (٣١)
أمَلْ : ئومێد (٣٢٥)
إمْلة : ئومێد (٣٢٥)
امْنِيّة : ئارەزوو (٣١٩)
إنْ : ئەگەر (٣٠٩)
أَنْتَ : تۆ (٣١١)
اُنْثى : مێ (٢٦)
أنْفْ : لووت (١٥)
آنِفاً[10] : ئێستە (١٤٩)
أَنْفُحة : فريشك (٣٢٤)
أَنْوَك[12] ئەحمەق (٣٢٧)
آنُك[11] : قەڵایی (٢٨٨)
أَوَدْ : کەچی (١٥٦)
إوَز[13] : مراوی (٢٨١)
أيّانَ : کەی (٣٠٩)
أَيِّلْ : بزنەکێویی نێر (٣١٧)
أَيْنَ : لەکوێ (٣٠٩)

ـ ب ـ

باب : دەرگا (٢٩٧)
بارِحْ (عام) : پار (ساڵی) (٣١٣)
بازيّ : باز (١٠٠)
باسِل : دلێر (١٧٢)
باشِقْ : واشە (١٠٠)
باطِنْ : پەنهان (٢٣٦)
باعْ (١٤) : دەست (٢٤)
باقِلاّء : پاقله (١٧٨)
بال : ئیسمی حاله ، دڵه (١٢٧)
بَحْر : دەریا (٩٢)
بُخار هەڵم (٣٤١)
بَخيل : رژد (٩٣)
بَدَا : دەرکەوت (٣٥٦)
بَدْر : مانگی شەوی چواردە (١١١)
بَدَن : قالب[15] (١٤)
بُرّ : گەنم (٣٢٣)
بِرّ : ئیحیسان[16] (٣٢٣)
بَرَدْ : تەرزە (١٩٣)
بَرْد : سەرما (١٩٦)
برغوث : کێچ (٨١)
بُركه[17] : برکه (١٤٠)
برهان : دەلیل (١٢٥)
برمه[18] : دیزە (٢٥٩)
بُزاق : تف (٦٤)
بساط : بەڕ (١٠٢)
بستان : باغ (٢١٣)
بَسَطَ : ڕای‌خست (٣٦٣)
بشارة : موژدە (٩٣)
بُشرى : موژدە (٩٣)
بصاق : تف (٤٧)

بَصَر : چاو (٢٠٥)
بصل : پیاز (١٢٠)
بط[١٩] : قاز (٢٢٦)
بطل : دلێر (١٧٢)
بُطم : قەزوان (١٦٩)
بطن : سك (١٨)
بطيء : سست (٢٤)
بَعَثَ : ناردی (٣٥٦)
بعرة : پشكل (٢٨٦)
بَعْل : شەوهەر[٢٠] (٩٩)
بعوضة : مێشوولە (١٦٢)
بعيد : دوور (٦٩)
بُغْض : قین (٥٢)
بَغَل : ئێستر (٢٥٣)
بَقّ : مێشوولە (١٦٢)
بُكاء : گریان (١٦١)
بَلَد : شار (١٨٤)
بُلْعُوم : گەروو (٣٦)
بَليد : کەودەن (١٩٤)
بنْت : کچ (١١٧)
بَنْج : بەنگ (٨٥)
بَنَفْسَج : وەنەوشە (٧٤)
بوم : کوند (١٦٥)
بَيْت : ماڵ (١٣٤)
بَيْدَر : خەرمەن (٣٠٣)
بَيْضَة : هێلکە (٤٢)
بَيْع : معامەلە (٧٨)
بَهِيّ : خوب (٣٢٦)

ـ ت ـ

تاجر : بازرگان (٢٦٠)
تِبْر : شووشەی زێڕوزیو (١٥٧)
تِبْن : کا (١٢٦)
تَبِعَ : دوای‌کەوت (٣٦٧)
تَثَاؤب : باویشك (٢٤٩)
تَثْريب : لۆمە (١٣٩)
تَحْت : ژێر (٣٠٤)
تُحْفة : دیاری (١٥٨)
تُراب : گڵ ٤٦ ، ١٣٧
تَرَح : بێ‌کەیفی (٢٢٨)
تِرْس : مەتاڵ (١٣٤ ، ١٦٣)
تِرْياق : تریاك (٢٣٣)
تِسْعَة : نۆ (١٤٨)
تِسْعُون : نەوەد (١٥٦)
تِسْعين : نەوەد (١٥٦)
تَعَالَ : وەرە (٥١)
تُفّاح : سێف (١٠٢)
تَقْبيل : ماچ (١٠٥)
تَلّ : تەپۆلکە (٨٣)
تلميذ : شاگرد (١٥٥)

تمر : قەسپ (٢٨٤)
تِنّين : گەورەمار (٣٠٧)
تَوْأَم : دوانە ٢٨٧
تُؤْم(٢١) : دوانە (٢٨٧)
توت : توو (٣١٧)
تَيْس : تەگە (٦٧)
تين : هەنجیر (١٢١)

- ث -

ثَدْي : مەمك (٣٢٢)
ثَرْوَة : دەوڵەت (٨٠)
ثَرى : خاك (٩٠)
ثُعْبان : مار (١٠٤)
ثَعْلَب : ڕێوی (٢٢٦)
ثَغْر : ددانی‌پێشین (٥٢)
ثُقْبَة(٢٢) : کون (٣٢٦)
: سۆراخ (٢٤١)
ثَقيل : گران (٦٠)
ثَلاثة : سێ (١٤٥)
ثَلاثون : سي (١٥٠)
ثَلاثين : سي (١٥٠)
ثَلْج : بەفر (١٩٣)
ثَمانية : هەشت (١٤٧)
ثَمانون : هەشتا (١٥٥)
ثَمانين : هەشتا (١٥٥)

ثَمَر : میوە (١٣٠)
ثَمْلان(٢٣) : مەستی‌شەڕاب (٢٧٠)
ثَمَّة : لەوێ (١٣٦)
ثَوْب : جامە (٣٠٠)
ثَوْر : گاو (٣١١)
ثُؤْلول : بالووکە (٢٥٠)
ثُوم : سیر (١٢٠)

- ج -

جار : هەمسایە (٣٠٥)
جاري : ڕەوان (٢٤٧)
جاف : وشك (٣٥٢)
جامِد : وشك (٣٥٢)
جاهل : نەزان (٣٥١)
جبان : شەخسی‌ترسنۆك (١٧٣)
جبل : کێو (٦٦)
جُبْن : ترسان (٢٣٣)
جَبين : تەوێڵ (١٦)
جَبْهَة : تەوێڵ (١٦)
جِدّ : بزورگی (٩٥)
جَدّ : باپیر (٩٦)
جدار : دیوار (١٣٤)
جَدَث : گۆڕ (٩٧)
جُدَريّ : ئاوڵە (٣٠٦)
جَدّة : نەنك (٩٦)

جَدْي : کار[٢٤] (٣١٥)
جَدِيد : تازە (٣٤٥)
جَذَبَ : کێشای (٣٦٢)
جَذْع : شەك[٢٥] (٣٣)
جَذْل : سرور[٢٦] (٢١٢)
جِراب[٢٧] : زەرف (١٧٠)
: تێشوودان (١٧١)
جَرَادة : کولە (٢٢٩)
جُراز : شیری بوڕا (١٦٧)
جُرْح : برین (٢٣)
جَرْیال[٢٨] : شەراب (٢٧٠)
جَرِین : خەرمەن (٣٠٣)
جَزَر : گێزەر (٣٥٠)
جَسَد : بەدەن (١٧٩)
جُسْمَان : بەدەن (١٧٩)
جَصّ : گەچ (٨١)
جَعْبَة[٢٩] : کێشك (٣١٦)
جَفْنَة[٣٠] : کیلان ، کاسە (١٠٧)
جَلاء : رۆشن (٣٢٨)
جُلّ : جل (٢٩٦)
جِلْد : پێست (١٤٣)
جَلَسَ : دانیشت (٣٧٠)
جَلِید : سیخوار (٢٨٤)
جمّاء : کوڵ (١٩)
جَمَد : سەهۆڵ (١٥٩)

جَمْرة : پشکۆ (٢٣١)
جَمِیع : هەمە (١٠١)
جَمِیل : خوب[٣١] (٣٢٦)
جُناح : گوناح (٤٣)
جَناح : باڵ (٤٣)
جَنْب : تەنشت (٣٠)
جُنْد : لەشکر (٢٤٤)
جَنِین : رۆڵە (١٨٨)
جَوالق : جواڵ (١٦٣)
جُود : باران (٢٣٥)
جُوعان : برسی (١٧٥)
جَوْهَر : گەوهەر (٢١٥)
جَیِّد : چاك (٩٠)
جِید : گەردن (١٦٨)
جَیْرِ[٣٢] : وەیە (٣٣٩)
جَیْش : لەشکر (٢٤٤)
جِیفَة : لاشە (٢٩٨)

- ح -

حائِك : جۆلا (٢٨٨)
حائِط[٣٣] : باغ (٢١٣)
: حەسار (٣٥٣)
حاجِب : برۆ (١٥)
حافِد : نەوە (١١٠)
حافِي : پێخاوس (٣٤٦)

حالِك : رەش (٧٠)
حامِض : ترش (٢٢١)
حان : شەرابخانە (٢١٩)
حَبْ : دانە (٦١)
حِبالَە : داو[٣٤] (٢٤٧)
حَبْحَب : شووتی (٣٤٤)
حِبْر : مەرەکەب (٣٤٣)
حَبْر : عالم (١٩٠)
حَبْل : گوریس (٧٩)
حَبَّة الخضراء : قەزوان (٣١٥)
حِجْر : عەقل (٢٦٦)
حَجَرْ : بەرد (٧١)
حَجَلَة[٣٥] : کەو (٢٢٣)
حِجَّة : ساڵ (١١٦)
حُجَّة : دەلیل (١٢٥)
حِجى : عەقل (٢٢٦)
حَدّاد : ئاسگنەر (١٨١)
حَدْأَة : کۆلارە (٢٩٦)
حَدَقة : گلێنەیچاو (٢٧١)
حدیث : سوخەن[٣٦] (٣٥٣)
حَدیقة : باغ (٢١٣)
حِذاء : کەوش (٧١)
حَرّ : گەرما (١٦٦)
حَرْب : شەڕ (٨٤)
حَرْبَة : زەرگ (١٦٤)

حَرَثَ : کێلای (٣٥٨)
حَرَجْ : گوناه (١٢٤)
حِرْص[٣٧] : گەن (٣٢٦)
حِرْفَة : پیشە (١٨٩)
حِزام : پشتێن (٢٠٧)
حِزْب : گرۆه (٣١٢)
حسام : شمشێریبڕندە (١٦٥)
حَشیش : پووش (٧٦)
حِصْرِم : بەرسیلە (٢٤٠)
حُصْن : قەڵات (١٦٩)
حَصى : بەردیبچووك (٣٢٧)
حَضاجِرْ : کەمتیار (١٨٦)
حَضْرَة[٣٨] : مەرتەبە (٣٤٣)
حَطَبْ : هێزم[٣٩] (١٠٤)
حَفْنَة : مست (٢٠٤)
حَفید : نەوە (١١٠)
حِقْد : قین (١٧٤)
حَلَبَ : دۆشی (٣٦٧)
حُلْبَة : شملی (١٢٠)
حلو : شیرین (١٣٢)
حِلف : سەوگەند (٢٤٢)
حَلْق : گەروو (٣٦)
حُلْقوم : گەروو (٣٦)
حُلُم : ئیحتیلام (٢٨٢
حَلَمة : گۆیمەمك (٣٢٢)

حليل : مێرد (٢٠٣)
حَلِيلَة : ژن (٢٠٣)
حَمَأ : رەشەقوڕ (٣٣٢)
حِمار : کەر (٢٥)
حَمامة : کۆتر (٢٢٣)
حِمْل : بار (١٩٠)
حَمَلْ : شەك،بەرخ (٧٨)
حِمَّصْ : نۆك (٢١)
حَمِيمْ : ئاوی گەرم (١١٢)
حِنْطَة : گەنم (٦١)
حَنَك : مەلاشوو (٣٣٣)
حَيَا : باران (٢٣٥)
حَيَاءُ : شەرم (٧٥)
حَيَّاك : جۆلا (٢٨٨)
حَيَاةُ : ژیان (٥٤)
حَيٌّ : زیندوو (١٤٤)
حَيْدَرُ : شێر (١٦٤ ، ٩٩)
حِيلَة : فێڵ (١٦)
حَيَّة : مار (٧٦)
حُوتُ : ماسی (٣٦)
حَوْلُ : ساڵ (١١٦)

- خ -

خاثِرُ : ماست (٨٩)
خاصِرَة : کەلەکە (٢٠٩)
خال : خاڵ (١١٣)
خالَة : پوور (خوشکی‌داك) (١١٤)
خَبِيثُ : پیس (٩٠)
خَتَنْ : زاوا (٢٥٥)
خَدٌّ : کولم (٤٠)
خَرَزُ : موروو (٢٤٥)
خِرْزُ : دورووون (٣١٩)
خِرْقَةُ : پەڕۆ (٣٥٠)
خَرُوفُ : بەرخی‌نێر (٧٧)
خَرُوفَة : بەرخی‌مێ (٧٧)
خَرِيف : پایز (٢٣٥)
خَزَفُ : سواڵەت (٢٤٤)
خَسٌّ : کاهوو (١٥٩)
خَشَبُ : دار (١٠٤)
خَشَفُ : بێچووە ئاسك (٢٥٤)
خَشِنْ(٤٠) : زبر (١١٢)
خَشْيَةُ : ترسان (٢٣٢)
خَصْرُ : کەلەکە (٢٠٩)
خُضْرة : سەوزی (٢٣٠)
خَضْراء : ئاسمان (٢٤٩)
خُطّاف : پەڕەسێلك (٢٤٤)
خِطام : هەوسار (٣٤٧)
خَطْب : کاری گەورە (٣٠٣)
خُطْوَة : هەنگاو (٢٠٠)
خُفّ : سۆل (٧٢)

خُفّاش : شەبپەڕ (٢٢٥)
خَفَر[٤١] : حەیا (١٧٨)
خَفِيٌّ : ون (٣٢٨)
خَفيف : سووك (٦٠)
خَلّ : سرکە (١٤٠)
خِلاف : بی (١٩١)
خَلاق : بەش (١٤٦)
خَلَعَ : دای کەند (٣٦٧)
خِلْعة : خەلات (١٦٩)
خَلْف : پەس[٤٢] (٣٠٥)
خَمْر : شەراب (١٤١)
خَمْسة : پێنج (١٤٦)
خَمْسون : پەنجا (١٥٢)
خَمْسين : پەنجا (١٥٢)
خَميس : لەشکر (٢٤٤)
خَميس : قوشەن (٣٢٨)
خَنْزير : بەراز (١١٨)
خِوان : خوان (١٦٠)
خَوْف : ترسان (٢٣٢)
خِياط : دەرزی (٢٣٠)
خَيِّر : چاك (١٤٨)
خَيْشوم : لای ژووری لووت ٢٤٤
خَيْط : دەزوو (٣١٩)
خَيْل : جمع أسپها وسوارها (٢٩٩)

ـ د ـ

داء : دەرد (٧١)
دَأْمَاء : دەریا (٩٢)
دابّة[٤٣] : ولاغ (٢٤١)
داجي : شەوی تاریك (٨٨ ، ٢٧٨)
دار : خانوو (١٣٣)
دامِس : رەش (٣٣١)
داني : نزدیك (١٢٩)
دانِق : دانگ (٥٩)
دُبّ : ورچ (١١٨)
دُبّاء : کوولەکە (٢١٦)
دِبْس : شۆکە (١٧٣)
دِبْشي : شووتی (٣٤٤)
دَبور : رەشەبا (٢٤٣)
دَجاج : مریشك (٢٨)
دُخان : دووکەڵ (١٨٠)
دُخْنَة[٤٤] : هەرزن (٣٢٣)
دَرّ : شیر (٢٨٧)
دُرّاج : پۆڕ (٩٧)
دَرْب : رێگە (١٨٥)
دِرْع : زرێ (٦٤)
دَرَقَة : مەتاڵ (١٦٣)
دَرَن : چڵك (١٨٢)
دِرْهم : درهەم (٥٩)

دَرَى[٤٥] : زانى (٣٦٦)
دِرْيَاق : ترياك (٢٣٣)
دِعَامَة : ستوون (١١٩)
دقيق : باريك (٨٨)
دقيق : ئارد (٩٦)
دَلال : ناز (١٠٩)
دِلّ : ناز (١٠٩)
دُلْبَه : چنار (٣١١)
دَلْو : دۆلچە (١١٨)
دَم : خوێن (٣٤٨)
دِمَاغ : دەماغ (٢١٣)
دَمْع : فرمێسك (٣٢١)
دُنُوب : دۆلچە (١١٨)
دُهْن : رۆن (٥٣٤ ، ٤٦)
دَيْجُور : شەوی تاريك (٨٨)
دِيك : كەڵەشێر (٢٩)
دَيّة[٤٦] : بيابان (٣٠٢)

– ذ –

ذِئْب : گورگ (٤٣)
ذُباب : مێش (٨٥)
ذَبْح : كوشتى[٤٧] (٩٤)
ذَبِيحة : كوشتى (٩٤)
ذِرَاع : گەز (٤٤)
ذِرَاع : دەست (٢٤)
ذَرَع : پيواى (٣٦٥)
ذَقَن : چەناگە (٥٥)
ذَكَر : نێر (٢٦)
ذَكِيّ : زيرەك (١٩٢)
ذَنْب : گوناه (١٢٤)
ذَنَب : كلك (٤٣)
ذَهَب : زێڕ (٦٦)
ذَيْل : داوێن (٣٣)

– ر –

رائِب : ماست (٨٩)
رائِحة : بۆ (١٢٦)
رَأْس : سەر (١٤)
رَأي : ڕووانى (٣٦٨)
رِئة : سى (٣١)
رَئيس : سەردار (١٩٠)
راعِي : شوان (١٦٠)
راكِب : سوار (٢٣٩)
راكب : حوشترسوار (٣٤٧)
رَبْوَة : تەپولكە (٨٣)
رباح : صەرف (١٧٠)
رَبْح : صەرف (١٧٠)
رِبْح : صەرف (١٧٠)
رَبيع : بەهار (٢٣٦)
رِجْل : پێ (٢٧)

رَجُل : پیاو (٢٠٨)
رَحَى : ئاش (١٠٠)
رَحَضَ : شوشتی (٣٥٩)
رُخَام : مەرمەڕ (٢٣٧)
رَخَمُ : پیرۆز (٢٢٥)
رَخِيصُ : هەرزان (٣٥١)
رَدْفُ : کەفەڵ (٢٥٨)
رَدِيء : خراپ (٩٠
رَسَن : گوریس (٧٩)
رَصَاص : مز (١٣٥)
رُضابْ : تف (٤٧)
رُطَبْ : خورما (٢٨٤)
رَطِبْ : تەڕ (٨٤)
رَغِيْف : کولێرە (٥٨)
رَفّ : ڕەفە (٣٢٠)
رُقَادِ : خەو[٤٨] (١٢٣)
رَقَبة : عەبد ، گەردەن (٥٤)
رُقْعَة : پەڕۆ (٣٥٠)
رَقَمَ : نووسی (٣٦٤)
رُقُود : خواب (١٢٢)
رَقّي : شووتی (٣٤٤)
رَقِيْق : تەنك (٩٦)
رَقِيْق : غولام (٢٨٢)
رَقِيْق : باریکی (٢٩٥)
رَكِبَ : سواربوو (٣٥٩)

رُكْبَة : ئەژنۆ (١٥)
رَكِيَّة : بیر (٣٣)
رَماد : خۆڵەمێش (٣٣٥)
رُمَّان : هەنار (٢٣٩)
رَمَدْ : چاوێشە (٣٣٥)
رَمْس : گۆڕ (٩٧)
رَمَقْ : دواگیان (٢٩٠)
رَمْل : لیو (٤٦)
رَهَبَ : ترسا (٣٦٨)
رَهْط : هەر لەسێ هەتا
نۆیان (٢٧٦)
رَوْب : ماست (٨٩)
رَوْث : شیاکە ٢٨٦)
رُؤيا : خەو (٥٧)
رُؤية : دیدەن (١٩٤)
رَيَّان : تێراوی نێر (٣٢٩)
رَيَّاء : تێراوی مێ (٣٣٠)
رَيْب : شك (٣٣)
رِيحُ : با ، بۆ ١٢٦ ، ١٢٧
رِيشُ : پەڕ (٢٩٨)
رِيق : تف (٤٧)
رِيمُ : ئاهوو (١٥٩)

— ز —

زَأْر : دەنگی شێر (٣٢٩)
زَئير : دەنگی شێر (٣٢٩)

زَبَدْ : کەف (٤٧)
زُبْد : کەرە (٤٧)
زَبیب : مێوژ (٢٤٠)
زُجاج : شووشە (٢٥٧)
زَرْد[٤٩] : دوگمە (٢٩٧)
زُرْزُور : ریشۆڵە (٢٢٤)
زَرَعَ : چاندی (٣٦٥)
زَرْعٌ : تۆوی چەناو (٢٥٩)
زُعْرُور : گۆیژ (٢٤٠)
زِقٌّ : مەشکە (٢٩٨)
زُکامُ : هەڵامەت (٢٦٢)
زُلال : ئاوێکە ساردو خۆش‌و
ساف ، خۆشڕەو لە گەروو (٢٦٣)
زَمْهَرِیر : مانگی‌سەختی‌سەرما٢٨٩
زَهْر : گلووك (٧٥)
زَوْج : شەوهەر[٥٠] : (٣١٨)
زَوْجة : زەن (٣١٨)

– س –

سَأَلَ پرسی (٣٦٠)
ساحِل : کەنار (١٨٦)
سارِقُ : دز (١٣٥)
سارِیَة : ستوون (١١٩)
سارِي : ئەو کەسەی
بەشەودەڕوا (٣٥٠)
ساعِد : باسك (١٩)
ساق : ساق (٥٥)
سُبات : خەو (٢٠٢)
سُبْحَة : تەزبێح (٣٣٧)
سَبُع : دڕندە (٢٨٠)
سَبْعَة : حەوت (١٤٧)
سَبْعون : هەفتاد (١٠٤)
سَبْعین : هەفتاد (١٠٤)
سَبَقَ : پێش‌کەوت (٣٥٥)
سَبِیل : ڕێ (١٨٤)
سِتْر : پەردە (٣٠٠)
سِتّون : شەست (١٥٣)
سِتِین : شەست (١٥٣)
سَجْف : پەردە (٣٠٠)
سَجَنْجَل : ئاوێنە (٨٢)
سَجْل : دۆلچە (١١٨)
سَخْلة[٥١] : بەرخ (٢٩٦)
سَخین : ئاوی گەرم (١١٢)
سُدْل : پەردە (٣٠٠)
سِدْرَة : کنار (٢٩٦)
سِرّ : پەنهان (٣٠٨)
سِراج : چرا (٢١٠)
سَراویل[٥٢] : دەرپێ (٢٠٦)
سِرْبُ : گرۆە (٣١٢)
سَرْج : زین (٢١٧)
سَرْحان : گورگ (٢٧)

سَرْحُو[٥٣] : ماینی كلك درێژ(٢٤٨)
سُرَّة : ناوك : (٥٣)
سَرى : رفتن شب (٣٢٨)
سَرِير : تەخت (٩٥)
سَرِيع : چەسپان (٢٤)
سَطْح : سەربان (١٣٣)
سَطْر : دێڕ (٨٧)
سُعال : كۆكە (٢٦٢)
سِعْرُ : نرخ (٧٨)
سَعَلَ : كۆكی (٣٦٤)
سُعلاة حۆڵ (١٨٨)
سَفَرجل : بەهێ (٢٤٠)
سَفْرَة : سەفەر (١٩٣)
سَفِينَة : كەشتی (٩٤)
سَقْف : بان (١٣٣)
سِقْط : باڵ (٢٩٨)
سَكّانْ : كێرد كەر (٢٠٣)
سُكْرُ : سەرخۆشی (٢٢٨)
سِكَّة : كووچە (٢٠١)
سِكّين : كێرد (٢٠٣)
سُلافَة : شەراب (٢٦٨)
سُلْك : بێچووە كەو (٢٧٣)
سِلْك : رشتە مرواری (٢٧٤)
سِلْسِلَة : زنجیر (١٢١)
سَلْسَال : ئاوی خۆش وسارد
(٢٦٤)
سُلْطان : دەلیل (١٢٥)
سُلْعَة : لوو (٢١١)
سِلْعَة : كوتاڵ (٢١١)
سُلْف : بێچووە كەو (٢٧٢)
سِلْم : سولح (١٩٧)
سُلَّمْ : پەیژە (٩٥)
سَلى[٥٤] : یزدان (٢٨٥)
سَمّ : ژار (٢٩٩ ، ٣٠٩)
سُمْرة : دارنەبق (٣١٦)
سَمْسَمْ : رێوی (٢٧٥)
سُمْسُمَة : مێروولەی سوور
(٢٧٥)
سِمْسِم : كونجی (٣٠١)
سَمِعَ : بیستی (٣٦٠)
سَمَكَة : ماهی (٣٠٧)
سَمَنْد[٥٥] : چارەوێ (٢٥٣)
سَمين : قەڵەو (٢٢٣)
سمين[٥٦] قەڵەوی (٢٦٧)
سَمَيْدَع : گورگ وشێر (٢٩٤)
سِنّ : ددان (١٧)
سُنْبُلة : گوڵ (٢٥٩)
سِنْدان : سندان (٢٨٥)
سَنّوت[٥٧] : زیرە ، هەنگوین (١٧٤)
سِنَّوْر : كتك (٢٢٢)

سِنَة : وەنەوز (١٠٨)
سَنَة : ساڵ (٥٦)
سِوَار : بازن (٣٢٣)
سُؤال : سوئال (٢٤٣)
سُور : شوورا (٣٥٣)
سُوق : بازاڕ (١٧٧)
سهاد(٥٨) : بێخەوی (٢٦٧)
سُهْد : بێخەوی (٢٦٧)
سَهْل : ئاسان (٦٧)
سَهُلَ : ئاسانبوو (٣٦٣)
سَهْمٌ : بەش (١٤٦)
سَهْم : تیر (٤٩)
سهو(٥٩) : خەو (٢٠٢)
سِيدْ : گورگ (٢٧ ، ٢٩٤)
سَيْف : شمشیر (١٦٤)

– ش –

شاب : جوان (٤٩)
شادِنٌ : بێچوە ئاسك (٢٥٤)
شارِب : سمێڵ (٢٣)
شارِق : ڕۆژ (١٣٥)
شامة(٦٠) نیشان (٢١٩)
شاة : بزنومەڕ (٧٣)
شَبْ : زاخ (٩٨)
شَبَبْ : گایپیر (٢٧٣)
شِبْرٌ : بست (٤٤)
شَبْعان : تێر (٩١)
شَبَكَة : داو (٢٥١)
شِبْل : بەچەشێر (٢٨٠)
شَبِمٌ : ئاوی سارد (١١١)
شَبْوة : دووپشك (٢٧٣)
شِبْهٌ : وێنە (٨٢)
شِتَاء : زستان (٢٣٥)
شَجَا : حوزن (١٣٨)
شُجاع : دلێر (١٧٢)
شَجَرْ : درەخت (٧١)
شَجَن : حوزن (١٣٨)
شَجِيٌّ : مەحزوون (٣٤٦)
شَحّاذ : سوالکەر (٢٤٤)
شَحْذ سواڵ (٢٤٣)
شَحْم : پیو (٤٦)
شَحْنَاء : قین ٥٢
شحیح : ڕژد ٩٣
شَذَا : بۆیخۆش ١٢٨
شَرارة : پزیسك ٣٢١
شَرِبَ : تۆشی ٣٦٨
شَرَرْ : پزیسك ١٨٠
شَرَفْ : بڵندی ، جێگەی بڵند ٢٥٣
شَرَهْ : حرص ٣٢٦
شریر : بەد ١٤٨
شَصَرْ : بێچووەئاسك ٢٧٢

شطّ : کەنار ٤١
شَعْر : موو ٢١
شعوب : مردن ١٧٩
شَعْواء : هەڵۆ ٢٨١
شُفْر : پێڵوو ٢٦٤
شَفْرة : کارد ٢٦٤
شَفْع : جووت ١٧٥
شَقیق : برا ٢١٠
شَقیقَة : خوشك ٢١٠
شَكّ : شك ٢١٠
شِلْب : چەڵتووك ٦٠
شَلْجَم : شێلم ١٢٩
شِمال : شەماڵ ٢٤٣
شِمال : چەپ ٣٠٥
شَمْس : ڕۆژ ٥٩
شَمع : مۆم ١٣١
شَفَة : لێو ١٧
شَن : کوندە ١٦٥
شَنْف : گوارە ٢٧٩
شِواء : کەباب ٢٦٩
شَوْحَة[٦١] : کۆلارە ٢٧٩
شَوْشَب : دووپشك ٢٤١
شَوْك : خار ٣٠٢
شَهْر : مانگ ٥٦
شَیْب : مووی سفید ٣٢٥
شِیمَة : خوو ٣١٧

ـ ص ـ

صاحِي : هۆشیار ١٥٣
صارِخ : چڕندە[٦٢] ٢٦٠
کەڵەشێر ٢٧٩
صارِم[٦٣] : شیپیری بوڕرا ١٦٧
صاع[٦٤] : ربە ٢٠٢
صاغِر : زەلیل ١٢٥
صافِي : ساف ٢٢
صالِح : چاك ٨١
صامِت : بێدەنگ ٢١٨
صِبْر : تاڵیشاری ٢٨٣
صَبِيّ : منداڵ ١٨٣
صَحراء : دەشت ٢٠١
صِحاح[٦٥] ساغودروست ٣٤٥
صَحیح[٦٦] ساغودروست ٣٤٥
صَدَأ : ژەنگ ١٨٢
صَدَی : ئاواز ١٦٧
صَدْر : سنگ ١٨
صُدْغ : زوڵف ٢١٤
صَدیق : دۆست ١٤٣
صَدید : کێم ٣٤٦
صِرّ : بای سەخت ٣٣٧
صِراط : ڕێگە ١٨٥
صَرْصَر : سەرما ٢٨٤

: بای سەخت ٣٣٧
صَرْع : فێ ١٢٣
صَعُبَ : سەخت بوو ٣٦٣
صَعْب : سەخت ٦٧
صَقيع : سیخوار ٦١
صَلاة : نوێژ ٥٦
صَلْصَل : کۆترەباریکە ٢٧٨
صُعْلُوك : فەقیر ٢٧٠
صَنْعَة : پیشە ١٨٩
صَنيعَة : پیشە ١٨٩
صُؤابَة : رشك ٢٧٣
صُوار : گاگەل ٢٧٣
صَوْب : باران ٢٥١
صَوْت : دەنگ ٣١٧
صُوف : خوری ١٨٢
صَوْمَعَة : هەلۆ ٣١٦
صِهْر : خەزوور ٢٥٥
صَيّاد : ئێچیرەوان ٢٧٦
صَيْب : باران ٢٥١
صَيْد : ئێچیر ٢٤٧
صَيْف : هاوین ٢٣٦

ـ ض ـ

ضَأن : مەڕ ١٠٣
ضائِن : مەڕ ١٣٨
ضامِر : لەڕ ٣٣٢
ضَبّ : سووسەمار ٣٠٠
ضَبُع : کەمتیار ١٨٦
ضَحا : چێشتەنگاو ٢٠٠
ضَحْوة : رۆژ ٢٠٠
ضَدّ : مخالف ٢٦٦
ضَرَب(٦٧) : شانەی سپی و ئەستوور ٢١٢
ضَرَبَ : لێی دا ٣٦١
ضِرْس : خرێ ٦٤
ضَرْع : گوان ٢٨٧
ضِرْغام : شێر ٧٧
ضَرير : کوێر ٩١
ضِغْن : قین ٥٢
ضِفْدَع : بۆق ٣١١
ضِلْع : پەراسوو ٢١٣
ضَمير : دڵ ٤٥
ضَيْعَة : باغ و زەمین ٢١٧
ضَيْغَم : شێر ٧٧
ضَيْف : میوان ١١٥

ـ ط ـ

طائِفَة : گرۆه ٣٠٢
طاق(٦٨) : تار ٢٩٧
طاقِيَة : کلاو ٢٠٥
طاقة : هەودا ٣٤٠
طالِح : خراپ ٨٠

طاهِرٌ : پاك ٧٩

طُحَال : سپڵ ٤٥

طُحْلُب : قەوزە ٧٠

طِحْنٌ : ئارد ١٠٠

طَحَنَ : هاڕی ٣٥٧

طِرْس : كاغەز ٨٧

طِرْف : جوانوو ٢٩٧

طَرْفٌ : چاو ٢٠٥

طَرْفاء : گەز ١٩١

طَرِيق : ڕێ ١٨٤

طَعِمَ : خواردی ٣٦٨

طِفْل : منداڵ ١٨٣

طَلٌّ : بارانی خەفیف‌و سووك ٢٥٠

طلا : بێچووە ئاسك ٢٥٤

طَلْح : گەنە ٣١٨

طَلْعة : ڕوخسار ٤١

طَلِي : كارژۆلە ٢٧٣

طُنُب : تەناف ٢٦٤

طَوْد : كێو ٣١٣

طَوِيل : درێژ ٢٥٦

طِينٌ : قوڕ ١٠٣

- ظ -

ظاهِرٌ : دیار ٢٣٦

ظَبيٌ : ئاهوو ١٥٩

ظَعْن : كۆچ ٢٠١

ظِفْر : نینۆك ٢٢

ظِلّ : سێبەر ٣١٠

ظَنّ : گومان ١٩٥

ظَهْر : پشت ١٧

ظَهَرَ : دەركەوت ٣٥٦

- ع -

عائِلٌ : فەقیر ، موحتاج ٣٣٦

عاتِقٌ : شان ١٦٨

عارِضٌ : ڕوو ٤٢

عارِي : ڕووت ١٧٦

عالِمٌ : دانا ٣٥١

عام : ساڵ ١١٦

عامٌ بارِح : ساڵی پار ٣١٣

عامِر : ئاوا ٧٢

عَبْد : بەندە ٢٩٠

عَبَرَ : ڕابورد ٣٧٠

عَبْرَة : فرمێسك ٣٢١

عِبْرة : عەجەب ٣٢١

عَبْهَر : نێرگس ، یاسەمین ٢٣٨

عَتُود : كارژۆلە ٢٩١

عَتِيق : كۆن ١٠٩

: ئازاد ٢٨٢

عَجَاج : تۆز ٣٤١

عِجْل : گوێرەكە ٢٢٧

عَجْلان : چوست ٢٠٤

عَجَنَ : شێلای ٣٥٧
عَجِین : هەویر ٢٧٠
عَدَدٌ : شمار ٢٩٨
عَدَس : نیسك ٢١
عَدل : تابار ١٩٠
عَدَم : فەقیری ٢٩١
عَدوّ : دوشمن ١٤٣
عِذار : زوڵف ٥٥
عَذَبة(٦٩) : لفکە ٢٠٨
عَذْقٌ : هێشووی دارخورما ١٩٦
عَذَلَ : لۆمەی‌کرد ٣٦٩
عِرْسٌ : ژن ٢٠٨
عَرْف : بۆی‌خۆش ١٣٠
عُرْف : یاڵ ٤٣
عُرْفُ الدیك : پۆپە ٢٦٨
عُرف : عەطایە ٢٦٨
عَرَفَ : ناسی ٣٥٦
عِرْق : رەگ ٣٥
عَرْموط(٧٠) : هەرمێ ١٨٧
عَرُوس : زاوا ، بووك ٣٧
عُرْوَة : دەستوو ٢٥٧
عُرْیان : رووت ١٧٥
عَرِین : لانە ٣٨
عَرِیض : پان ١٦٨
عَسْجَد : جەوهەر ، زێڕ ٨٧
عَسْکَر : لەشکر ٢٤٤
عَسَل : هەنگوین ١٣١
عُشّ : هێلانە ٣٨
عَشَاء : طەعامی‌شەوێ ٣٣٨
عُشْب : گیاه ٧٦
عَشَر : دە ١٤٨
عِشْرون : بیست ١٤٩
عِشْرین : بیست ١٤٩
عَشِیَّة : وەقتی‌ئێوارە ٣٠٤
عَصا : عەسا ٢٥٦
عَصَب : پەی ٣٥
عُصْفور : پاساری ٢١٥
عضب : شیری بوڕرا ١٦٧
عَضُد : قۆڵ ١٩
عُطاس : پژمین ٢٤٩
عَظْم : ئێسقان ٢٩
عَفَص : مازوو ٩٨
عُقاب : هەڵۆ ٩٧
عُقار : شەراب ٢١٩
(عِقار) و (ضَیْعَة) :
باغ‌و زەمین ٢١٧
عَقِب : پاژنە ٣٥
عَقَدَ : بەستی ٣٦٤
عِقْد : گەردن‌بەندی دوڕ ٢٩٧
عَقْرَب : دووپشك (١٠٤)

عَقْل : ئیحتلام[٧١] (٢٨٢)
عَقِیم : نەزۆك (٢٦٢)
عُكّاز : وەكاز (٢٥٦)
عَلَق : زەروو (٣٦)
عَلَم : بەیداخ (١٥٧)
عَلَم : كێو (١٥٧)
عَلَن : ئاشكار (٣٠٨)
عِنان : دەستەجڵەو (٣٤٩)
عَناق : چوشتیر (٢٢٧)
عِنَب : ترێ (١٢١)
عُنْصُل : پیازەخووگانە (٣٣٣)
عُنُق : ئەستۆ (٤٢)
عُنْقُود : هۆشە (١٣٠)
عُكْنَة : لۆچی‌سك
لەبەرقەڵەوی (٢٩٢)
عَمّ : مام (١١٣)
عِماد : تیرەك (١٩٢)
عِمامَه : مێزەر (٢٠٥)
عَمِل : كردی (٣٦٦)
عَمُود : تیرەك (١٩٢)
عَمّه : پوور (خوشكی‌باوك) (١١٤)
عَمِیق : قووڵ (١٦٨)
عِوَج : كەچی (١٥)
عَیْن : چاو (١٤)

– غ –

غابة : بێشە (١٩٥)
غارة : تالآن (٢٥١)
غاسِق : شەوی‌تاریك (٢٧٨)
غالي : گران (٣٥١)
غامر : چۆڵ (٧٢)
غائِط : مرداری (٢٧٤)
غُبار : تۆز (٢٣١)
غَبْراء : زەمین (٢٤٩)
غَنَمٌ : لەڕ (٢٢٣)
غَدٌ : سوبحی (٣٣٠)
غداء : تەعامی‌سوبحی (٣٣٩)
غُداف : قەلەڕەش (٣٣١)
غراب : قەلەڕەش (٣٣١)
غَزُرَ : زۆر بوو (٣١٢)
غَزَلَ : رستی (٣٦٣)
غَزْل : ریس (٣٤٠)
غَسَلَ : شوشتی (٣٥٩)
غُصْن[٧٢] : شاخی‌دار (٣٠٦)
غَلِیظ : ئەستوور (٢٩٥)
غَمامَه : هەور (٢٦٨)
غِمْد : كێلان (٣١٦)
غَمْرَة : گێژ[٧٣] (٢٤٨)
غُمْص : خەو (٢٠٢)
غَیْث : باران (٢٣٥)

غَيْهَب : تاريكى (٢٩٥)

ـ ف ـ

فاخِتة : كۆترەباريكە (٢٧٨)
فارِس : ئەسپسوار (٢٧٧)
فارِغ : خالى (١٤٢)
فَأرة : مووش (٧٦)
فَأس : تەور (٢٢٠)
فاقَة : فەقيرى (٢٩١)
فاكِهَة : ميوە (٣١٠)
فَجّ : رێ (١٨٤)
فَجْل : توور (١٢٩)
فَحْل : نێر (٩٩)
فَحْم : خەڵووز (٢٣١)
فَخّ : فاقە (٥٥)
فَخْذ : ران (١٥)
فراشه[٧٤] : پەپوولە (٢٢٩)
فَرْث : سيخوڕ (٢٨٥)
فَرَح : كەيفخۆشى (٢٢٨)
فَرْخ : بێچوو (٤٢)
فَرَس : ئەسپچ نێرچ مێ (١٨٧)
فِرْصاد : توو (١٠٢)
فَرْع[٧٥] : شاخىدار (٣٠٧)
فَرْع : بچووك (١٠٦)
فَرَق : ترسان (٢٣٢)
فِرْقَة : گرۆه (٣٠٢)
فَزِع : ترسا (٣٦٠)
فَشَل : ترسان (٢٣٢)
فَشِل : ترسا (٣٦٠)
فِضَّة : زيو (٦٦)
فَطِين : زيرەك (١٩٢)
فَعَل : كردى (٣٥٨)
فَقِه : زانى (٣٦١)
فِكْر : ئەندێشە (١٩٥)
فَلاة : بيابان (٣٠٢)
فُلْك : كەشتى (٩٤)
فَم : دەم (٤٨)
فَن[٧٦] : شاخىدار (٣٠٦)
فَنَك : دەڵەك (٣٤٢)
فَهْد : يۆز[٧٧] (٢٥٥)
فُؤاد : دڵ (٤٥)
فَوْج : پۆل (٣٠٣)
فَوْق : ژوور (٣٠٤)
فُول : پاقلە (١٧٨)
فولاذ : پۆلا (٢٨٨)
فَيْء : سێبەر (٣١)

ـ ق ـ

قاطِع : بوڕندە (٢٨٠)
قاع : جێگەى نەرمانو دەشت (٣٠)
قامُوس : دەريا (٢٤٨)
قاني : سوور (٢٣٠)

قَبَاء : کەوا (٢٠٦)
قَبَج : کەو (٣٢٢)
قَبْر : گۆڕ (٩٧)
قُبْلَة : ماچ (١٠٥)
قِتَال : جەنگ (١٩٧)
قَتَام : تۆز (٢٣١)
قَتَلَ : کوشتی (٣٦٠)
قَتَم : تۆز (٢٣١)
قِثَّاء : خەیار (٣١٠)
قُدَّام : پێش (٣٠٥)
قِدْر : دیزە (٢٢٢)
قَدُوم : تەوشی (٢٢٠)
قَرّ : سەرما (١٦٦)
قَرَأَ : خوندی (٣٦٦)
قَرَاح : ئاوی ساف (٢٦٥)
قَرَاد : گەنە (٣١٨)
قِرْبَة : کوندە (٢٩٠)
قُرْبَة : طاعەت (٢٩٠)
قِرْط : گوارە (٢٧٧)
قِرْطَاس : کاغەز (٢٣٧)
قَرَعْ : کوولەکە (٢١٦)
قَرْن : شاخ (١١٩)
قَرْنَاء : شاخدار (١٩)
قَرَنْفُل : مێخەك (٢٨٦)
قَرِيب : نزدیك (٦٩)

قَرْيَة : دێ (١٨٤)
قَسَم سەوگەند (٢٤٢)
قَسْوَرَة : شێر (١٦٤)
قَصَب : قامیش (١٨٩)
قَصِير کۆتا (٢٥٦)
قَضِيب : شیری بوڕرا (١٦٧)
قِطّ : کتك (٢٢٢)
قَطَا : کوڕکوڕ (٢٢٤)
قَطْف : بەر (٣٠١)
قَطِيع : مێگەل (١٦٠)
قَعَدَ : دانیشت (٣٧٠)
قَعْر : غەورتك (٣٢٢)
قَفَا : پشتمل (٢٦١)
قَفْر : بیابان (٣٠٢)
قَفِيز (٧٨) : (کەو) (٢٠٢)
قَلّ : کەمبوو (٣٦٥)
قَلِيل : کەم (١٠١)
قُلَّة : فەوقی کێو (٣١٣)
قِمَاط : دەسرازە (٢١٤)
قُمَّل : گەنە (٣٢٦)
قَمِيص : کراس (٢٠٦)
قَنَاة : ڕم (١٣٩)
قَنَّاص : ئێچیرەوان (٢٧٦)
قَنْص : ئێچیر (٢٤٦)
قُنْفُذ : ژیژك (٢٩٤)

قُنَّة : فەوقی کێو (٣١٣)
قَوِيم : راست (٨٩)
قَيْد : زنجیر (١٢١)
قَيْظ : هاوین (٢٣٦)
قَيْن : ئاسنگەر (١٨١)

— ك —

كابُوس : شەوە (١٢٣)
كَأس : پیاڵە (٢١٨)
كاسِي : پۆشتە (١٧٦)
كاهِل : ئێوشان (٢٩)
كَبِد : جەرگ (٤٥)
كِبْرِيت : گۆگرد (٨١)
كبش : بەران (٦٧)
كَتَبَ : نووسی (٣٦١)
كَتِف : شان (١٧)
كَثُرَ : زۆربوو (٣٦٥)
كَثِيب : تەپولکەی لیو (٨٦)
كَثِير : زۆر (١٠١)
كَحَلَ : رشتی (٣٥٨)
كَحْل : کل (٢٦١)
كَدَر : لێڵ (٢٢)
كَرِش : ورگ (٣٥)
كُرْكِيّ : قولنگ (٢٢٦)
كَرْم : مێو (١٣١)
كَرَى : خواب[٧٩] (١٢٢)
كُزْبُرَة[٨٠] : گژنیژە (٣٠٨)
كِساء : بەرگ (١٧٦)
كَسَحَ : ماڵی (٣٦٦)
كَسْلان : سست (٢٠٤)
كِشْمِش : کشمیش (١٥٠)
كَعُوب : کەنگر (١٨)
كُعَيْت : بولبول (١٥١)
كَفّ : لەپی‌دەست (٤٠)
كَفَل : کەفەڵ (٢٥٨)
كَلأ : گیاه (١٢٤)
كَلّ : کول (٢٢٩)
كُلْيَة : گورچەویل (٣٩)
كَلِيل : کول (٢٢٩)
كُمَّثْرَى : هەرمێ (١٨٧)
كُمَّة : کڵاو (٢٠٨)
كَمُّون : زیرە (١٢٠)
كُمَيْت : ئەسپی‌کوێت (٣٣٤)
كِنانَة : کیشك (٣١٦)
كُنْدُج[٨١] : کەندوو (٢٥٧)
كَنَسَ : ماڵی (٣٦٧)
كَنَف : پەردە (٣٠٠)
كَهْف : غار (٣١٦)
كُوب : گۆزەی بێ‌دەستو لوولە
كُور : کوورە (١٨١)
كورة : شار (١٧٧)

كوز : گۆرە (٢٢١)
كُوع : جوموشك (٢٧)
كَوْكَب : ئەستێرە (٥٨)
كُوَّة : رۆزەن (٣٢٠)
كَيْد : فێڵ (١٦)
كِير : دەمە (١٨٠)
كَيْل : پێوان (٢٩٩)

- ل -

لَئِيم : رژد (٩٣)
لامَ : لۆمەی‌کرد (٣٦٩)
لِبَأ : ژەك (٣٢٤)
لَبَن : شیر (٢٠)
لَبِن : خشت (٢٠)
لُبْنة : تیكە (٥٠)
لَثْم : ماچ (١٥٠)
لجام : لغاو (٣٤٧)
لَجَج[٨٢] : سروور (٢١٢)
لُجّة : دەریا (١٨٦)
لُجَيْن : زیو (٨٦)
لَحَاف : لێف ١٠٢
لَحْم : گۆشت ٢٩
لِحْيَة : ریش ٢٣
لَحى : لۆمەی‌كرد ٣٦٩
لِسَان : زوبان ٤٨
لُعَاب : لیك ٥٠
لَغْز : مەتەڵ ١٢٤
لَقَم : رێگە ١٨٥
لُقْمَة : پاروو ٥٠
لَقْوَة : هەڵۆ ٢٨٠
لُؤْلُؤ : مرواری ٢١٥
: دور ١٢٤
لوبِيا : پاقلە ١٧٨
لَوْح : تەخت ١٦١
لَوْن : رەنگ ٣١٧
لَيْث : شێر ٩٩
لَيِّن : نەرم ١١٢

- م -

ما : چی ٣٠٩
ماذا تريد : چیت دەوێ ١٣٦
مارِن : نەرمەلووت[٨٣] ٣٣٨
ماشِي : رۆیندە ٢٣٩
مائِدَة : سفرە ١٩٣
مِئَة : سەد ١٤٥
مَاعِز : بزن ١٣٨
مِبْرَد : بڕبەند ٢٤٦
مُتْرَف : نەرموناسك ٢٥٤
مَتِين : قایم ٢٠
مَتى : کەی ٣٠٩
مَتْن : پشت ٢٠
مُثْرِي : دەوڵەمەند ٢٧٠

مِثْل : وێنه ٨٢
مُثْمِر : درەختی میوەدار ٣٠١
مَجْذُوم : گول ٢٠٩
مِجْرَف : پاچ ١٠٥
مِجَنّ : مەتاڵ ١٣٢
مِجَنّة : مەتاڵ ١٣٢
مَجْنُون : دێوانه ١١٥
مِحْبَرَة : دوێت ٣٣٤
مَحَلّ : جێگه ١٨٥
مُحْوِل :طفلی یەكساڵه ٦٣
مُحَيّا : روضار ٤١
مُخَاط : چلم ٥٠
مَخْدَع : خەزێنه ٢٥٧
مَخِيض : دۆ ٢٨١
مِخْيَط : دەرزی ٢٣٠
مُدّ : مست ٤٤
مِدَاد : مەرەكەب ٣٤٣
مَدَاس : سۆل ٧٢
مُدَامه : شەراب ١٤١
مَدَح : وەسفی بە چاكەكرد ٣٥٧
مَدَر(٨٤) : گلمت ٣٥٢
مُدْلَهَمّ : تاریك ٢٩٥
مُرّ : تاڵ ١٣٢
مَرَارَة : زراو ٦٢
مَرْأَة : ژن ٢٠٨
مِرْآة : ئاوێنه ٨٢
مَرْبَع : هەوار ٣١٦
مَرَّتَيْن : دووبار ٣١٢
مِرْجَل : مەنجەل ٢٥٩
مَرَّة : یەكبار ٣١٢
مِرْوَد : كلچیوك ٢٤٦
مِرْيَة : شك ٧٣
مِرْفَق : ئانیشك ٢٨
مَرَقَة : شۆربای گۆشتین ٢٧١
مُزّ : ترش‌وشیرین ٢٢١
مِزْوَد : تێشوودان ١٧١
مَسْأَلَة : سوئال ٢٤٣
مَسْجِد : مزگەوت ١٧٧
مَسْح : پەلاس ٢٠٦
: سۆل ٧٢
مَسَرَّة : سروور ٢١٢
مُسْلِم : موسلمان ٢٣٨
مِسْمَار : بزمار ٣٥٣
مِسْوَال : سیواك ٢٨٦
مِسْحَاة : بێڵ ٢٢
مَسْك : پۆست ١٤٣
مَشْحُون : پڕ ١٤٢ ، ٣٥٤
مِشْط : شانه ١٣٣
مِشْكَاة : تاقێكه بێ كولێن ٣٤٨
مِشْمِش : قەیسی ١٥٠

مِصْبَاح : چرا ٢١٠
مِصْرْ : شار ١٧٧
مَطَرْ : باران ٢٣٥
مَطِيَّة : ولاغ ٢٤١
مَعَان : جێگه ١٨٥
مِعْبَلَة : پەیکانی پان ٣٠٧
مَعْدَن : کان ٣٣٣
مَعْز : بزن ٦٥ ، ١٠٣
مَعْزُول : مازوور ٢٥٥
مِعْوَل : زەنگن ١٠٧
مُعَمَّى : مەتەڵ ١٣٧
مِعْيَار : تەرازوو ٢١٤
مِغْزَل : تەشی ، خەڕەك ٣٤٢
مفازه : بیابان ٣٠٢
مفتون : دێوانه ١١٥
مِقْدار : ئەندازه ٢١٤
مَقْطُوع : بڕاو ٣٤٥
مَقْمَعَة : چەکوش ٢٨٥
مُقْلَة : گلێنه ٢٠٥
مُقْمِر : شەویمانگەشەو ٣٤٩
مَكَان : جێگه ١٨٥
مَكْر : فێڵ ١٦
مِكْحَلَة : کلدان ٢٦١
مِكْعَب : سۆل ٢٠٧
مِكْيَال : ربة ٢٩٣

مَلِك : پاشا ١٠٦ ، ١٢٥ ، ٢٥٥
مَلَوَين : شەبوروز ٣٤١
مَنّ : گەزۆ ١٣١
مَنْ : کێیە ٣٠٩
مِنْجَل : داس ١٠٧
مَنَعَ : نەیهێشت ٣٥٧
مَنِيَّة : مردن ١٧٩
مُنْيَة : ئارەزوو ٣١٩
مُنْخُل : چشتیپێدەبێژن ١٩٩
: هێلەك ٢١٦
مَنْزِل : هەوار ٣٠٦
مَنْزِلَة : مەرتەبە ٣٤٣
مِنْسَأة عەصا ٢١٥
مِنْسَف : شەنە ٣٢٠
مَنْهَل : چەشمە ٣٣٣
مُهْجَة : روح ١٢٨
مَهْد : بێشکە ٢١٤
مَهْمَه : بیابان ٣٠٢
مَوْت : مردن ٥٤
مَوْصُول : پەیوەست ٣٤٥
مَوْضِع : جا ١٥٢
مَوْعِظَة : پەند ٢٤٢
مَيِّت : مردوو ١٤٤
میزاب : پلووسك ٢٦٠
میزان : تەرازوو ٢٩٣

- ن -

نائي : دوور ١٢٩

نابِي : كول ٢٢٩

ناحِل° : لاغرى[٨٥] ٢٦٧

: لەڕ ٣٣٢

نادِي : مەجليس ٣٠٨

نار : ئاگر ١٨١

ناصِيَة : پێشەسەر ٢٥

ناعِم° : نەرموناسك ٢٥٤

نِبْراس : چرا ٢١

نَبْلَة : تیر ٣٤

نَتِن° : بۆگەن ٢٤٧

نَجْدُ : جێی بڵند ٢٩٢

نَجِس : پیس ٧٩

نَجْلُ : ڕۆڵە ٣١

نَجْمُ : ئەستێرە ٥٨

نَجِيعُ : خوێن ٣٤٨

نُحاس : مس ١٣٥

نَحْب : گریەیسەخت ١٦١

نَحَتَ : تاشی ٣٦١

نَحْل : هەنگ ٨٥

نَحْنُ : ئێمە ٣١١

نَحِيُ[٨٦] : خیگ ٢٩٨

نَحِيب : گریەیسەخت ١٦١

نَحِيل : لەڕ ٣٣٢

نُخامَة : بەلغەم ٤٨

نَخْل : دارخورما ١٦٦

نَخِيل : دارخورما ١٦٦

نَدّ : مخالف ٢٦٦

نَدَىَ : شەبنم ٦١

نَرْجس : نێرگس ٧٥

نَزَرَ : کەم بوو ٣٦٢

نَزْرٌ : کەم ١٠١

نَزِيل : میوان ١١٥

نَسْر : سیسارك ٢٢٥

نَشَب : ماڵ ١١٦

نَشْر : بۆیخۆش ١٣٠

نَشْوان : مەستی شەراب ٢٦٩

نَصْرانيّ : گاور ٢٢٠

نَصْل : شمشیر ٣٤

نَصْل : سەرەرم ، پەیکان ٣٢

نَصِيب : بەش ١٤٦ ، ٦٨

نَصِيحة : پەند ٢٤٢

نُضار : ئاڵتوون ٨٦

نُضْج : پوخت ٣٣٧

نَظَرَ : ڕوانی ٣٥٥

نَظِير : وێنە ٨٢

نَظِيف : پاك ٩٠

نُعاس : وەنەوز ١٠٨

نَعْجَة : مەڕ ٦٥

نَعْل : کەوش ٧٤
نُعَمْ : وەیە ٣٣٩
نَعْنَاع : پونگ ١٨
نَقْد : دراو ٢٣٤
نَقّاقَة : بۆق ٣١١
نَمِرْ : پڵنگ ٢٢٦
نَهَار : رۆژ ٥٧
نَهْبْ : تەختوتاراج ٣٣٦
نَهْر : رووبار ٤١
نَهَضَ : هەستا ٣٦٩
نُهْيَة : عەقڵ ٢٦٦
نَوْحَة : گریە ١٥٨
نُورَة : قسڵ ١٣٧
نَوْم : خواب ١٢٢
: نووستن ٥٧
نُون : ماسی ٣٣١
نِياح : زاری ١٥٨
نَيء : کاڵ ٣٣٧

ـ هـ ـ

هامَة سەر ٥١
هَجَا : زەم ١٣٩
هُجُوع : خەو ١٢٣
هَجِير : نیوەڕۆیسەختی گەرما ٢٨٩
هَدِيّة : دیاری ١٥٨
هَرِمْ : پیر ٤٩
هَرَمْ : پیری ٣٢٥
هِرّة : کتك ٢٢٢
هَزَار : بولبول ١٥١
هَزِيل : لەڕ ٢٢٣
هُصَرْ : شێر ٣٣
هِلال : مانگییەکشەوە ١١٠
هَلَع[87] : حِرْص ٣٢٦
هِمْيَان[88] : هەمانە ٢٠٧
هُنَا : لێرە ١٣٦
هَيْجا : شەڕ ٨٤
هَيْصَر : شێر ٣٣
هَيْصَار : شێر ٣٣

ـ و ـ

وابِل : بارانیقەطرە گەورە
وَبْل : بیارێ بەسەخت ٢٥٢
واحِدْ : یەك ١٤٢
وادِي : شیو ٦٦
واسِع : فەرەح ١٩٧
والِدْ : باب ١٢٢
والدة : داك ١٢٢
والله : وەیبەخودا ٣٤٠
وَبَرْ : کورك ١٨٢
وَتَد : مێخ ١٥٤
وَتَر : ژێ ٣٢٤
وَجَع : ئێش ٢٣

وَجَل : ترسان ٢٣٢
وَجْنَة : كولم ٣٤
وَجْه : ڕوو ٢٩
وَدْق : باران ٢٥١
وِرْد : ئاوی‌سارد ١١١
وَرْد : گوڵ ١٢٧
وَرَق : پەڕ ٢٣٧
وَرَق : گەڵا ١٢٦
وَرَم : ئەماس ٣٤٦
وَزْن : کێشان ٢٩٩
وَسَخ : چڵك ١٩٠
وَسَن : خەو ١٢٣
وَسْنَة(٨٩) : وەنەوەز ١٠٨
وَصيف : عەبد ٢٨٣
وَصِيفة : جارية ٢٨٣
وَطْب : مەشكە ٢٨١
وَطَرْ : حاجەت ٣٢٤
وَعْلُ : نێری بزنەکێوی ٣١٥
وغى : شەڕ ٨٤
وَقَفَ : وەستا ٣٧٠
وِكَاء : زاربێن ٢٠٧
وَكْر : هێلانە ٣٨
وَكْف : دڵۆپە ٢٦٨
وَلَد : ڕۆڵە ٣١
وَلُود : زایندە ٢٦٢
وَهَبَ : بەخشی ٣٥٨
وَهْدَة : جای‌نەوی ٢٩٢
وَهَقْ : کەمەند ٢٤٦

ـ ي ـ

يَد : دەست ٢٤
يَسير : کەم ١٠١
يَقْطين : کوولەکە ٢١٦
يَمّ : دەریا ٩٢
يَمين : سەوگەند ٢٤٢
يَنْبُوع : چەشمە ١٥٢
يَهودي : جوو(٩٠) ٢٢٠

پەراوێزی فەرهەنگۆکی ئەحمەدی :

١ ــ لە فەرهەنگەکانی زمانی عەرەبی‌دا هاتووە کە (أبقع) ئەوەیە سپی‌یەکەی ڕەنگێکی دیی تێکەڵ بێ •

٢ ــ کوچك : واتا بەردی سێ کوچکەی بن مەنجەڵ •

«جەمیل ڕۆژبەیانی»

٣ ــ آجرّ : وشەیەکی فارسیی بە عەرەبی‌کراوە • (الصحاح) •

٤ ــ لە چاپەکەی بەغدادا (آدُر) بە بۆرێك لەسەر دالەکەیەوە نووسراوە ، ڕاستی‌یەکەی (آدَر) بە سەرە ، هەروەکو لە (لسان‌العرب)دا هاتووە : (الأُدرة : نفخة في الخصية والآدَر والمأدور : الذي ينفتق صِفاقُه) •

٥ ــ ارج ، هەروەها (اريج‌واريجة)بۆنی خۆشە •

٦ ــ اشل : لەبەرئەوە ناتەواوی‌یەکە تایبەتە بە دەست ، کە لە متن اللغةدا دەڵێ : « يُبس اليد وذهابها وقيل هو فسادٌ في اليد » لەبەر ئەوەش (شەل) بۆ پێ‌یە ، ڕەنگ‌بێ گۆج لە دەست‌شەل بەو مانایە داندرابێ‌و گۆڕینی بەسەرهاتبێ •

٧ ــ اشهب : لە پەراوێزی چاپەکەی بەغدادا نووسراوە : « الأشهب ــ في الألوان ــ البياض الغالب على السواد » بەڵام لێرەدا کە بۆ سپی‌داندراوە چونکە لە عەرەبی‌دا بە کینایە بە سپی‌یەکی زۆر سپی گوتراوە ••ئەوەتا لە (لسان العرب)دا دەڵێ (الشهباء)مانای سپی‌یە سەبارەت بە لێکدانەوەی تاکە هەڵبەستێکی زهير کە دەڵێ : (اذا السنة الشهباء)کەوا مەبەستی لە السنة الشهباء ساڵی بەفرزۆرە •

٨ ــ مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی دەڵێ :

ڕەنگە لە بنەڕەت‌دا (اصل)گەورە دار بووبێ یان شتێکی تری لەگەڵدا بووبێ ، ڕونووسەکان هەموویان خراپن •

٩ ــ ماندەگی : ماندووبوون ، ماندوێتی •
١٠ ــ آنفاً : بە مانا سەرەتای شتو بەر لەساتێکیش هاتووە ، لە قامووسدا دەڵێ (جاؤوا آنفاً : قُبَيْلا او منذ ساعة) .•
١١ ــ آنك : وشەکە لە بنەڕەتدا عەرەبی نی‌یە •
١٢ ــ النوك : الحمق ، الأنوك : الأحمق وجمعه نَوْكى وَ نوك •
١٣ ــ إوَزْ : هەروەکو لە کوردیدا لە عەرەبیی تازەشدا بۆ قاز (وزّ و إوَز)بۆ مراویش (بط)بەکار دەهێنن ، بەڵام لە فەرهەنگە کۆنەکاندا هیچ جیاوازی لە نێوان ئەو دوو پەلەوەرەدا ناکرێت • لە (لسان العرب)دا نووسراوە : (الوزّة : البطّة وجمعها وزّ وهي الإوَزَة ایضاً والجمع إوَزّ و إوَزّون)بۆیە شێخ مارفیش جارێك بۆ (اوز)مراویو جارێکیش بۆ (بط)قازی داناوە ، لە ڕاستیشدا مراوی ناوی گشتە بۆ هەردوو جۆرو لە بنەڕەتدا (مامرئاوی)یەو هەر ئەم وشەیەش هێشتا لە هەندێ ناوچەدا لە شێوەی (مامراوی)دا بەکاردێت •
١٤ ــ باع لە (لسان)و فەرهەنگەکانیتردا ماوەی نێوان هەر دوو لەپی دەستە کە بڵاوبکرێنەوە ، بەڵام وا دیارە لە دواییدا بە کینایەت مانای دەستی وەرگرتووە •
١٥ ــ قاڵب : واتا قاڵبی لەش نەك قاڵبی سابوون یان قاڵبی خشت•• لە وڵاتی کۆیەش لە شێوەی (قەلب)دا ماوەتەوە •
١٦ ــ ئیحسان : چاکە •
١٧ ــ برکە : واتا ئەستێڵ (بڕوانە قامووسی زمانی کوردیی زەبیحی) •
١٨ ــ برمە کۆی (بِرام)ە مانا مەنجەڵ •
١٠٩ ــ لە (متن اللغة)دا دەڵێ : البط : الإوَز ، واحدته بطة ، اعجمي معرب وهو عند العرب الإوَزّ) •
٢٠ ــ شەوهەر : شووی‌ژن واتا مێرد •

٢١ ــ تۆءَم : له چاپەکەی بەغدا نووسراوە (توئمة وتَوْأم) بەڵام له (متن اللغة)دا (تِئَم ، تُؤم ، تَيئم ، تَوْأَم)هەیە •
٢٢ ــ ثقبة : تاکی مێی (ثقب)ە•• (بیمار) ، سۆراخ : کونی مارو مێرووە (ڕۆژبەیانی •)
٢٣ ــ ثملان : بەم شێوەیە لەو فەرهەنگانەی بەردەستمدا نەبوو ، بەڵکو (ثَمِل)هەیە ، دوور نی‌یە لە شوێنی‌تردا بەم شێوەیە لەکارهاتبێت‌و ئێمە پێی‌نازانین •
٢٤ ــ کار : واتا بێچووی بزن نەك ئیش‌وکردەوە •
٢٥ ــ شەك : بەرخەتێرێك ساڵێکی تەمەن تەواو کردبێ •
٢٦ ــ سرور : کەیف‌خۆشی •
٢٧ ــ جراب : هەمبانە ، (المزود)یشی پێ‌دەڵێن • بەڵام شتوومەکی وشکی تێ‌دەکرێت نەك تەڕ • بەئیستیعارە بۆ کالانی شیریش بەکاردێت •
مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی دەڵێ :
(زەرف)یش ئەوەی شتی تێ‌دەکرێ وەکو هەمبانە نەوەك ظەرفی کاغەز یان ظەرفی قاپ‌وقاجاغ •
٢٨ ــ جریال : لە (متن اللغـە)دا دەڵێ بۆیەی سوورە ، لەوانەشە لەبەر ڕەنگەسوورەکەی بۆ شەرابیش بەکارهاتبێ •
٢٩ ــ کیشك : بە مانا تیردان ، یان توورو تۆربە بەرامبەر بە وشەی (جعبە)بەکارهاتووە ، فارسی‌یەکەی (کیش)ە •
٣٠ ــ لە لساندا (الجفنة)دەفرێکی گەورەی چێشتە ، واتا کاسە ، بەڵام هەرچی بەمانای کالان یان کێلانی شیرە لە شێوەی (الجَفْن)داهاتووە
٣١ ــ خووب : جوان •
٣٢ ــ جیْرِ ، أَجَلْ : بەڵێ •
٣٣ ــ حائط : لە (متن اللغة)دا دەڵێ باخێکی دارخورمایە ئەگەر دیواری بە دەوردا دروست‌کرابێ •

٣٤ ـ داو : ئەوەی ڕاوی پێ‌دەکرێ •
٣٥ ـ حَجَلة : حَجَل نێرە وحَجَلة مێیە (لسان) •
٣٦ ـ سوخەن : قسە •
٣٧ ـ حرص : ئەم تاکە هۆنراوەیەی ژمارە (٣٢٦) لـە چاپەکەی بەغدادا بەم جۆرەیە •

هلع هەم شەڕە ، حرص ، قَمَّل گەنە •

واتا وادەخوێندرێتەوە کە (حرص) بەرامبەر بە وشەی (گەنە) هاتووە من لام وایە گەن (گەندو خراپ) بێت ، چونکە لە فەرهەنگاندا بە مانای زیندەوەری خوێن‌مژم بەرچاو نەکەوت •

مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی بە جۆرێکی تر ئەم تاکەی خوێندوەتەوە کە لای ئەو ڕاستی‌یەکەی ئەمەیە :

(هَلَع ْ هەم شَرَه ْ ، حرص ، (قَمَّل ْ) گەنە•)

بـە پێی ڕاکەی ئـەو وشەکان ڕاست‌کرانەوە •

٣٨ ـ حضر : بە واتای پلەو پایە بـە ئاشکرا لـە لساندا نی‌یە ، بـەڵام (متن اللغة) دەڵێ ئە گەورە پیاوەیە کـە خاڵك ڕووی تێ‌دەکەن‌و وشەکەش عەرەبیی دروست‌کراوە هـەر لەوەوە حەزرەتی فـلان‌و فیسارە کەش داکەوتووە •
٣٩ ـ هێزم : داری‌سووتاندن •
٤٠ ـ خشف : لە چاپەکەی بەغدا (خشین) نووسراوە •
٤١ ـ الخفر : شەرمێکی زۆر •
٤٢ ـ پەس : لای دواوە •
٤٣ ـ لە ئەصڵدا وەهایە : دابّة ئیسمی ولاغە •
٤٤ ـ دخنة : تاکی مێی (دخن)ە •
٤٥ ـ دریَ : لە چاپەکەدا (درأ) نووسراوە •
٤٦ ـ دِیَة : لـە عەرەبی‌دا بـە خوێن‌دان‌و بۆ بژاردن دەڵێن ، بەڵام لـە

(متن اللغة)دا (الدو ّ ، الدويّ ، الدّوية ، الدّاوية ، الدواية) بە مانای بیابانی گەورە هاتووە بۆیە ڕەنگە (دِیَة)نەبێتو (دوية)

٤٧ ــ ذَبْح : کوشتی ، لێرەدا (کوشتی)کار (فیعل)نییە بەڵکو چاوگەو لە جێی کوشتوو بەکارهاتووە •

٤٨ ــ لە چاپەکەدا لە جیاتی رقاد (سهار) نووسراوە کە مانای بێخەوی دەگەیەنی ، وا لەسەر ڕای مامۆستا ڕۆژبەیانیو بە پێی دانە چاپکراوەکەی ئەوقاف ل ٥٤ ڕاستمانکردەوە •

٤٩ ــ زَرْد : هەروەها (السّرْد) بەیەکداچوونی ئەڵقەی زرێ ، بە مانا ئەڵقەی زرێش هاتووە • (متن اللغة)• بەڵام مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیاتی لای وایە (زرد)نییەو (زرّ)ە وەکو دەڵێ (زر أزراره على القمر) واتا دوگمە •

٥٠ ــ شەوهەر : مێرد ، شوو •

٥١ ــ السخلة : بەرخوکار ، واتا بێچووی مەڕو بزن (لسان ــ ٣٣٢) •

٥٢ ــ سراویل : زۆر کەس بە (کۆ)ی تێدەگەن : بەڵام تاکەو کۆیەکەشی (سراویلات)ەو وشەیەکی نەعەرەبییە •

٥٣ ــ سرحوب : لە (لسان)دا کەڵەگەتو لەشڕێکە ، هەروەها ئەسپێکە لە غاردانەدا دەست بڵاو دابنێ ، هەروەها لە ڕووی زەوییەوە درێژبێت ، لە (صحاح)دا تەنیا بۆ ڕەگەزی (مێ) واتا مایین تایبەت کراوە •

٥٤ ــ سلی ج : اسلاء : ئەو پێستە تەنکەیە کە کۆرپەی تێوەرپێچراوە کە لە منداڵدان دێتەدەرەوە • لە مرۆڤدا (مشيمە)یە •

٥٥ ــ سمند : چارەوێ • (سەمەند)هاوواتای وشەی (الفرس)ەو وشەکە فارسییە (متن اللغة) •

٥٦ ــ السمين : لێرەدا مانا بۆ تایبەتییە نەك سیفەتی گشتی ، ئیتر کە دەگوترێ قەڵەوێو قەڵەوایەتی (قەڵەواتی) لە لاشەی مەڕ مەبەست

له شوێنه چەورو قەڵەوەکەیە .

ئەگەرچی ماموستا جەمیل ڕۆژبەیانی لای وایە (سمین) نی‌یەو (سمن)ە کە ئەوسا یەکسەر مانای قەڵەوی دەدات .

٥٧ ــ التَّنُّوت والسِّنَّوت : کەرە ، پەنیر ، هەنگوین ، روبه (متن اللغة) ئیتر وشەی (زێڕ)کە لە چاپەکەدا نووسراوە ، ماموستا ڕۆژبەیانی پێشنیاردەکا (زیرە)بێ نەک زێڕ .

٥٨ ــ السهاد : لە (متن اللغـة)دا السهدوالسهادوالسهار واتا خەوزڕانو بێ‌خەوی .

٥٩ ــ السهو : لە زمانی عەرەبی‌دا بە بێ‌ئاگایی‌و غەفڵەتی دەڵێن ئیتر ڕەنگ‌بێ لێرەدا (خەو) لەو مانایە وەرگیرابێ ، یان وشەکە لە دەسنووس‌کردن‌دا هەڵەی تێ‌کەوتبێ .

٦٠ ــ له چاپەکەدا (شامت)نووسراوە واتا ئەو کەسەی بە دەردو بەڵای یەکێك شاد بێت ، دیارە (شامة) ڕاستە کە مانای خاڵە .

٦١ ــ له چاپەکەدا (شوخة)نووسراوە .

٦٢ ــ صارخ : چڕندە له (چڕین)ەوە وەرگیراوە ، هەر بۆیەش لە دێڕی ٢٧٩دا بە صارخ گوتراوە کەڵەشێر .

ماموستا جەمیل ڕۆژبەیانی دەڵێ :

وشەکە (چەڕەندە)بەرامبەر بە وشەی (سارح)ی عەرەبی‌یە : واتا ئەو مەڕەی بۆ لەوەڕ دەڕوات‌و لە چاپەکەی (عصری)دا بە هەڵە کراوە بە (صارخ) ئەمجارە ڕونووسەکەی (ئەوقاف) لاپەڕە ٧٩ بەڕاست‌تۆماری کردووە .

٦٣ ــ له چاپەکەدا (سارم)نووسراوە .

٦٤ ــ صاع جۆرە پێوانەیەکە بریتی‌یە لە پێنج ڕەتڵ .

٦٥ ــ له چاپەکەدا (صاغ‌درست) نووسراوە .

٦٦ ــ له چاپەکەدا (صاغ‌درست)نووسراوە .

٦٧ ــ ضَرَب : دیارە مەبەست لــە شانە شانای هەنگوینە ، ئــەگــەرنا (ضرب)هەر خۆی هەنگوینێکی سپیو ئەستوورە •
٦٨ ــ طاق : لەو چەند فەرهەنگەدا کە بەردەستبوون بە مانا (تار)شتێکم ڕێبەدیی نەکرد ، دەڵێم دوور نییە (طاقة) بێت .•
مامۆستا ڕۆژبەیانی لێی زیاد کردووە دەڵێ (طاق،طاقة) :
تار=هەودا ، تەلی باریکی دەزوو یا ئەوریشم •
٦٩ ــ العَذَب° : ئەو بەشەی لە مێزەرو مەندیل تا ئاوشان شۆڕدەبێتەوە • تاکی مێی (عذبة)یە •
٧٠ ــ لە چاپەکەدا (عرموت)نووسراوە •
٧١ ــ ئیحتیلام : ئەگەر لە (حلم)ەوە وەرگیرابێ مانای (الحِجْروالنهی)یە واتا ژیــریو هۆش • ئەگەرنا ئیحتیلام مانای خــەون دیتنە کــە هەرزەکاریش دەگاتە دەوری خەوندیتنو شەیتانیبــوون دەگــاتــە پلەی (ژیری) •
٧٢ ــ غصن : لە چاپەکەدا (شاخدار) نووسراوە •
٧٣ ــ غمرة : بەمانا دژوار وگێژاوی ئیشوکار هاتووە •
٧٤ ــ فراشە : لەچاپەکەدا (فرّاش) نووسراوە •
٧٥ ــ فرع : لە چاپەکەدا (شاخدار) نووسراوە •
٧٦ ــ فنّ : لە چاپەکەدا (شاخدار) نووسرابوو ، (فن)یش بەو مانایە لــە فەرهەنگاندا نەبوو • لەوانەیە راستییەکەی وەکــو مامۆســـتا رۆژبەیانی دەڵێ (فنن)بێ کە بەمانا لکی دارو کلافە مووی سەر هاتووە
٧٧ ــ (وێز)یش دەڵێن •
٧٨ ــ القفیز : جۆرە پێوانەیەکە گەنمو دانەوێڵەی پێدەپێورێ (کەو)یش وەکو بێژنگ وایە ، هەر لەم بارەیەوە کەویجو کەویژ هەیە •
٧٩ ــ خواب : خەو •
٨٠ ــ لە پەراوێزی چاپەکەدا نووسراوە (کزبرە بەکوردی رەشکە) .•

٨١ ــ كندج : له متن‌اللغـــةدا ده‌لێ : الكُندوج شــبه المخزن ، الخزانة الصغيرة ، معرّب كنـــدو • واتـــا عه‌مار یان کۆگایه‌کی بچووکه‌و به‌عه‌ره‌بی‌کراوی وشه‌ی (که‌ندوو)ه •

٨٢ ــ لجج : له (متن‌اللغة)دا نووسراوه : لــجّ لَجّاً ولجاجاً ولجاجة : ضحك .• استلَجّ : ضحك • ئه‌گه‌رچی له‌شوێنی تردا (لجج)به‌مانا که‌لله‌ره‌قی وکینه‌به‌ریش هاتووه •

٨٣ ــ مـــارن : له‌هه‌ندێ نوسخه‌دا له‌جیاتی نه‌رمه‌لووت ، نه‌رمه‌گــوێ نووسراوه ،به‌لاّم له عه‌ره‌بی المارنان : (المنخران)ه‌و المارن من الأنف دون القصبة •

٨٤ ــ گلمت : که‌سته‌ك ، قوڕی وشك •

٨٥ ــ لاغری : ده‌بوو بنووسرایه (لاغر) •

٨٦ ــ نحی : مه‌شکه ، کووپه‌له ، چه‌نی •

٨٧ ــ هلع : له عه‌ره‌بی به مانا خه‌مباری ، ترسنۆکی له شه‌ڕدا ، برسێتی ، ڕژدی دێت • (حرص)یش به مانا جاوبرسێتی‌و ڕژدی دێت •

٨٨ ــ همیان : که‌مه‌ربه‌ند ، به‌نده‌خوێن (دۆخین) •

٨٩ ــ له (لسان)دا هاتووه : السِّنَة والوسنة والوسن : ثقلة النوم وقیل (النعاس) • واتا به مانای گــه‌رمــه‌ی خه‌وتن بــه مانا وه‌نه‌وزیش هاتووه • (لسان‌العرب‌جلد١٣،ل٤٤٩) • هه‌روه‌ها له (متن‌اللغة)ش‌دا ده‌لێ : شدّةالنوم وثقلته او اوله او النعاس من غیر نوم (لاپه‌ڕه٧٥٧) •

٩٠ ــ له چاپه‌که‌دا (جوود) نووسراوه •

* تێبینی :

تکایه شــه‌ش دێڕی دوایی لاپــه‌ڕه‌ی (٧٣) لــه‌م وتاره‌دا له پاش دوادێڕی لاپه‌ڕه‌ی (٧٢)ه‌وه بخوێننه‌وه •

بەشی دووەم
بارو دۆخی کوردستان‌و گەلی کورد لە سەدەی ١٦ هەمدا

نووسینی : شەمسی محمەد ئیسکەندەر
شوکور مستەفا لە ئازەربایجانی‌یەوە
کردوویە بە کوردی

کوردو کوردستان

برێ لەو مێژوونووس‌و زانایانەی لە میژووی گەلی کوردیان کۆلیوەتەوە لە بارەی بنەچەکەو ڕەچەڵەك‌و داب‌و نەریت‌و ئایین‌بینیی نەتەوەی کوردو باری هەڵکەوتی جوغرافیایی کوردستانەوە ، با لێك جیاوازیش بن ، زانیاریی بە سەروبەریان نووسیوە •

ئێمەیش لەم بەشەدا ، لە بنەڕەتی ئەو کەرەستانەی تا ئێستا بەدەستمان هێناون‌و پشت بە « شەرەفنامە » وامان بە سوود زانی لە بارەی بنەچەکەو ڕەچەڵەك‌و داب‌و نەریت‌و ئایین‌بینیی نەتەوەی کوردو باری هەڵکەوتی جوغرافیایی کوردستانەوە کورتە زانیاری‌یەکی بە سەروبەر پێشکێش بکەین •

کورد چۆن‌و کەنگێ پەیدابوون ؟ فیردەوسی لە « شاهنامە » کەی‌دا ڕۆمانتیکانەی نووسیوە ، دەڵێ : « ئەژدەهاك ، پێنجەمین پادشای پێشدادی‌یان کە لە پاش جەمشید تەخت‌و تاجی ئێران‌و توورانی تووشی نەخۆشیی تاعوون دەبێ ، دوو دەماری وەکو ماری لەسەر شان دەڕوێن[1] (٤٢ ، ٩) •

بتلیسیش ئەم ڕووداوەی وەکو خۆی نووسیوە •

فیردەوسی لەم ئەفسانەیەدا کە بە شیعری نووسیوە ، دەڵێ : « بۆ چارەکردنی ئەم نەخۆشی‌یە حەکیمەکانی دەڵێن ، تەنیا دەرمانێکی چارەی ئەم نەخۆشی‌یە بکا ئەوەیە کە هەموو ڕۆژێ خواردنی لە مێشکی دوو لاو بۆ دروست بکرێ‌و دەرخواردی بدرێ • پادشایش بەجێ‌هێنانی ئەم کارەی بە ئەرمائیل‌و کەرمائیلی وەزیری ئەسپارد ، بەڵام وەزیرەکان چونکە بەبەزەو مرۆپەروەربوون ، هەموو ڕۆژێ ، لە بری مێشکی یەکێ لە لاوەکان ، مێشکی بەرخێکیان تێکەڵ بە مێشکی یەکێکیان دەکرد و بەم جۆرە خواردنیان بۆ پادشا دروست‌دەکردو بە مەرجێ لە وڵاتەکەی خۆی دوورکەوێتەوە یەکێ لە لاوەکانیان ئازاد دەکرد •

فیردەوسی دەڵێ : « ئەو لاوانەی لە سەربڕین ڕزگاردەبوون خۆیان لە کەژو کێوان وەدەشێردو لەوێ خاوخێزانیان لێ‌دەکەوتەوەو بەم شێوەیە پەیدابوونی بنەچەکەی کورد دەستپێ‌دەکا (٤٢ ، ٩) •

بەم جۆرە زۆرینەی ئەو مێژوونووسانەیش کە لە ڕەچەڵەك‌و بنەچەکەی کوردیان کۆڵیوەتەوەو « شەرەفنامە »یش‌و سەرچاوەکانی دیکەیش ئەمەیان بۆ پەیدابوونی نەتەوەی کورد بە بنەڕەت داناوە (٧٦ ، ١٢ ، ١٠٣ ، ٤٤٩) •

مێژوونووسانی ئەم دوایی‌یانەیش بۆ پتر چەسپاندنی بنەڕەتی ئەم نەقڵە ، دەڵێن خەڵکی دەماوەنــد تا ئێستایش ، بە بۆنەی لە زوڵم‌وزۆری زوحاك ڕزگاربوونیانەوە ، هەموو ساڵێ لە ٣١ی مانگی ئاب‌دا جێژن دەکەن‌و بەم جێژنە دەڵێن جێژنی کورد (٩٧ ، ١٠ ، ٦٩ ، ١١٦) •

تێکڕا ، لەمەڕ ڕەچەڵەك‌و بنـەچەکەی کـورد هێند نەقڵ‌و ریوایەتی لێك‌جیاواز هەن ، تەنانەت مێژوونووسان ، بۆ خۆشیان ئەم مەسەلەیەیان بۆ یەكلا نەبۆتەوەو بە ئاکامێکی بنەبڕ نەگەیشتوون (٦٩ ، ٢٦ ، ٢٣ ، ٦٥) •

بەڵام مەسەلەی ئەوە کە نەتەوەی کورد یەکێکە لە نەتەوە هەرەکۆنەکانی

ئاسیاو بە ناوی کاردۆخەوە ناسراوە ، ئـەمە ئێکسێنێفۆن ، مێژوونووسی یۆنانی لە کتێبـەکەیدا کە ناوی (ئاناباسیس)ەو لە ٤٤١مین سـالی پێش لەدایکبوونی عیسادا دای ناوە ، نووسیویە • هێندێ مێژوونووس لە سەر ئەو بڕوایەن کە کوردەکان لە سالی ٦٠٧ی پێش لەدایکبوونی عیسادا لەگەل میدی یەکاندا هەلیان کردووەتە سەر ئاشووری یەکان (٧٢ ، ٧ ، ٨٩ ، ١٥ ، ٢٦) •

لەمەڕ ولاتی کورد ، ئێکسێنیفۆنیش و سترابۆنی جوغرافیازانی یۆنانیش، زانیاری یان داوە •

سترابۆن نووسیویە : ولاتی کاردۆ مووش و دیاربەکرە (بڕوانە : ٦٩) • بدلیسی دەلێ ، (کاردۆ)ناوەکەی قەلای (سووی)یە لە ناوچەی بدلیس (٧٦ ، ٤٢٤) • هەروەها ئۆروج بەگی بەیات لە کتێبەکەیدا دەلێ ناوچەی (کاردۆ) لە کوردستانە (٤٧ ، ١٠٥) •

بەم جۆرە ، ئەوانەی لە مێژووی کوردیان کۆلیوەتەوە ، لەو بارەوە کە کورد هەر لە کۆنەوە لە کاردۆ ، لەداوێنی چیاکانی زاگرۆس (کوردستان)دا ژیاون و لەوێ بە پەزەوانی و شوانکارەیی و وەرزێری یەوە خەریك بوون ، زانیاری یەکی زۆریان داوە • بە تێکڕایی ، وشەی کورد کە لە وشەی (کاردۆ) یا (گاردو)ەوە وەرگیراوە ، لە بنەڕەتدا بە واتای پالەوان هاتووە (٧٦ ، ١٣)•

بدلیسی لە « شەرەفنامە »کەیدا تیرەو هۆزی کوردی کە لە ڕووی زمان و نەریت و داوودەستوورەوە لێك جیاوازن ، کردووە بە چوار گرۆوە : (١ ــ کرمانج ، ٢ ــ لوڕ ، ٣ ــ کەلهوڕ ، ٤ ــ گۆران) •

شەرەفخان تیرەو هۆزەکانی کوردی بە ئازاو چاونەترس و دەسبلاوو دلاواو گۆیبەفەرمانی دایك و بـاوك و مێوانپەروەرو نان و نمەك قەدرزان لە قەلەم داون (٧٦ ، ١٣ ، ــ ١٥) •

برێ لێکۆڵەوانی دیکە کوردیان بە مرۆپەروەر ، بەڵام لە ڕاست دژمن بە سەررەق‌و نەبەزپیشان داوە • کورد موسوڵمانن • موحەممەد پێغەمبەریان لەلا چاترین مرۆیە ، لەسەر نوێژکردن‌و زەکات‌دان‌و حەج‌کردن سوورن • « شەرەفنـامە » لەمەڕ ئایینی کورد بە تایبەت دەدوێ‌و ئەوەیش دەڵێ کـە هۆزگەلی بەسیان‌و بوختی‌و داسنی‌و خالیدی‌و دومبـولی سەربەیەزیدین‌و زۆریان ڕك لە موسوڵمانەکان دەبێتەوە (٧٦ ، ١٤ ، ١٠٣ ، ٤٤٩) •

ڕێبازی سوننی‌گەری‌و شیعەگەری لە نێوکورددا زۆر بڵاون • تەنانەت کوردی کوردستانی تورکیا سەرلەبەریان‌و کوردی ئێران‌و عیراق‌و سووری‌یە دەتوانین بڵێین زۆربەیان سـوننین • بە پێی نووسینی هێندێ لێکۆڵەوان ئێستایش لە ناو کورددا یەزیدی‌و قادری‌و ریفاعی‌و خاوەن ڕێبازی دیکە هەن‌و ئەمانە هەریەکەیان بە جیاجیا پیرێ سەرۆکایەتیی دەکاو پەیڕەوانی بێ سێ‌ودوو لە فەرمانی دەر ناچن‌وهەمیشە گوێ‌بەفەرمانین (٩٧ ، ١٢ ، ٩٣ ، ١٩) •ئەو خاکەی کوردی لەسـەر دەژی ، سـەردەمانێکی دوورودرێژ ، مێژوونووسانی ئێران‌و عەرەب بە نێوی جۆراوجۆری واوەیان نێو بردووە ئێمە لە سەرچاوەکان‌دا ئیدی تووشی نایەین • بەڵام لە ناوەندی سەدەی ١٢ هەم‌دا سوڵتان سەنجەری سەلجووقی بۆ ئەوەی سەرسنووری ویلایەتەکانی نێوان ئازەربایجان‌و لوڕستان ، لەمانە هەمەدان‌و دینەوەرو کرماشان دیاری بکاو بەشی ڕۆژهەڵات بە کرماشانەوە ببەستێ ، بەشێکی لە کوردستان بە سەربەخۆ جاڕداو هەر بە ناوی ئەو خەڵکەوەیشی لێی‌دەژیان نێوناو لە پاش ئەمە لە دەساوێژو قۆچانی ڕەسمیی دەوڵەتی سەلجووقی‌دا ناوی کوردستان نووسراو شاری بەهاریش[٢] بوو بە پێتەختی‌و سوڵتان سلێمانی برای سوڵتان سەنجەری سەلجووقی‌لە ساڵانی ١١٦١دا بوو بە پادشای ئەو شارە (٥،١١٧)• ئیدی بەم ڕەنگە دێرۆکنووسی ئێرانی حەمدوڵڵای قەزوینی ناوی کوردستانی بۆ یەکەم جار لە کتێبەکەی‌دا نووسی‌و چەسپاندی (٦٣ ، ١٢٧ ، ١٢٩) •

بدلیسی لە دیاری‌کردنی سەرسنوورەکانی کوردستان‌دا نووسیویە :
« ولاتی کوردستان لە هورمزەوە کە لە گوێ‌دەریای هیندە دەست پێ‌دەکا ، ڕاست تا ویلایەتەکانی مەرعەش‌و مەلاتیە هەڵدەکشێ • لە باکوورەوە لەگەڵ فارس‌و عیراقی عەجەم‌و ئازەربایجان‌و ئەرمەنستان‌و لە باشوورەوە لەگەڵ دیاربەکرو مووسڵ‌و عیراقی عەرەب‌دا هاوسنووره (٧٦ ، ١٣ — ١٤ ، ٤٤٩)•
کاتب چەلەبیش سنووری کوردستانی لە کتێبەکەی‌دا کە لە ساڵی ١٦٤٦دا نووسیوە وا نەخشە کێشاوە کە لە باکوورەوە لەگەڵ ئەرزەڕۆم‌و لە باشوورەوە لەگەڵ بەسرەو کەنداوی بەسرەدا یەك‌دەگرنەوە (٤٨ ، ١٥ ، ٥ ، ١٠١) •

جوغرافیاناسی ئێرانیی هاوچەرخ عەلی ڕەزم‌ئارا نووسیویە ، کوردستان بە پێی خەڵکەکەی هەرێمێکی گەورەو فرەوانە • ڕەزم‌ئارا درێژاییی کوردستانی بە (١٠٠٠)کیلۆمەترو پانایی بە (٤٠٠) کیلومەتر داناوە (٤،٩٣)•

بەم جۆرە بێ ، شی‌کردنەوەی سنووری کوردستان لە لایەن لێ‌کۆڵەوانی ئەم دوایی‌یانەوە هێند لێك‌جیاوازو تاق‌وجووت نین •

کوردستان بە پێی باری هەڵکەوتی جوغرافیایی خۆی ولاتێکی کوێستانی‌یەو لەسەر یەکێ لە ڕێگاکانی بازرگانی‌و ستراتیجیی هەرە گرنگ هەڵکەوتووە • ئەم گرنگی‌یەی باری هەڵکەوتی جوغرافیایی کوردستان لە ڕادەیەك‌دا بوو شارە مەرکەزی‌یەکانی وەکو ئەستەمبووڵ‌و بەغداو تەورێزو تاران‌و شارەکانی نێوان مۆزەپۆتامیاو(3)ی دیکە لە ڕێگای کوردستانەوە دەنگیان بە یەك دەگەیشت‌و پێوەندی‌یان لەگەڵ یەکدی‌دا دەگرت • بە پێی نووسینی فۆن هاممەر گرتنی ڕێگاکانی کوردستان‌و مۆزەپۆتامیا لە ساڵی ١٣٩٤دا لە لایەن تەیمووری لەنگەوە بە داگیرکردنی گورجستان‌و ئەرمەنستان گەڕا (٩٩) •

هەر لە سۆنگەی ئەمەیە خەڵکی کوردستان بە درێژاییی سەدەکان تووشی داگیرکران‌و تالان‌و بڕۆی بێ پشووو دوانەبڕاوە هاتووەو بێ‌ناوبڕ ،

ناچار دەگژ داگیرکەرانی بیانی ڕاچووەو هەمیشە لە تێك گیرانو شەڕوشۆڕدا بــووە •

عەلی ڕەزمئارا نووسیویە • لە ســەروبەندی شــەڕوشۆڕەکانی ڕۆم (بیزانس)و عەجەمدا کوردستان کۆسپێکی گەورە بــووە لەپێش دژمنو بووە بە هۆی ژێرکەوتنی ڕۆمی • سەبارەت بەوە کە لە سەروبەندی فەتحی ئیسلامیدا ئەم بارودۆخە هەر وەکو خۆی بوو ، عەرەبەکان ناچار بوون لە باکوورەوە بۆ باشوور بگەڕێنەوە (٩٣ ، ٨) • هەر ســەبارەت بەمەیشــە کوردەکان ، لە فەتحی ئیســلامیدا ، لەچاو نەتەوە ڕۆژهەڵاتی یەکانی دیکە ئازاریان پتر چێشتو تووشی زەرەروزیانو تاڵانو بڕۆی زێتر بــوون • ئیبنولئەسیر دەڵێ : « کاتێ لە ساڵی ١٦ هەمی کۆچی (٦٣٧ز)دا کوردستان گیرا ، تۆ لەوە گەڕێ کە کوردەکان بە ڕوواڵەت موسوڵمانبوون ، کورد لە دژ داگیرکەر ڕادەپەڕیو ڕاپەڕینی کورد هەمیشە پێوەدەچووو نەدەبڕایەوە• (٤٥ ، ٢٢ ، ٢٢٩) • تەنانەت داگیرکەر هەر هێندەی زانیبا ماڵە کوردێ لە شارێ ، یا لە گوندێ هەیە ئیتر ئەوە بەس بوو بیکا بە بیانوو ، ئەو شارە ، یا ئەو گوندە بە تاڵان بەرێ •»

بە قسەی دێرۆکنووسان ، کاتێ عەرەبە موسوڵمانەکان ئازەربایجانیان گرت ، مەرزەوانی ئازەربایجان کە لە شاری ئەردەبیل دادەنیشت ، پوولو پارەیێکی زۆری بە عەرەبەکانداوە بەمــە کوردی سەرلەبەر لە قەلاکردن ڕزگارکردووە (٦٩ ، ١٧٧ ، ٥٠ ، ١٠٠) •

عەرەبەکان خــۆشیان لەگەڵ تیرەو هــۆزەکوردەکاندا سەروساختی ژنوژنخوازیو خزمایەتییان گرتو بەمە توانییان کوردە ســەرکێشەکان دەمکوتکەن • بە پێی نووسینی ئیبنخەلەکان دوا خەلیفەی ئەمەوییەکان مەروان دایکی کوردە (٤٥ ، ٢٢٩ ، ٧٦ ، ٥٥) •

تەنانەت سیاسەتی سەرلەبەر قڕکردن بەکارهێنان پیاوە پێشکەوت ــ

خوازەکانی ئەو سەردەمەی بە توندی تووڕە دەکرد • حافزی شیرازی دەڵێ :

مزن دم ز حکمت که در وقت مرگ
ارسطو دهد جان چو بیچاره کرد

بەکوردی یەکەی :

« دەم لە فەلسەفەو ژیری مەدە ، ئەرەستوو ، لە سەرەمەر گدا وەك کوردی بێچارە گیاندەدا » •

« دەم لە فەلسەفەو ژیری مەدە ، ئەرەستوو ، لە سەرەمەرگدا وەك ١١ ـ ١٣دا ئیمپراتۆرییەتێکی خێلەکیی گەورەیان دامەزراندووە • بە پێی « شەرەفنامە » بنەماڵەو خانەدانی کورد لە دیاربەکر ، لە جزیر ، لەدینەوەر ، لە شارەزوور (٤) ، لە لوڕستانو پاشانەکێ لە شام ، لە میسرو لە ئەیالەتەکانی فارسدا فەرمانڕەوایی سەربەخۆیان دامەزراندووە (٧٦ ، ١٩ ، ٦٠) •

جگە لەم فەرمانڕەوایییانە لەو سەردەمانەدا نزیکەی ٤٦ وردە میرنشینی کوردیش هەبوون •

چ لەو سەردەمەو چ لە بەرایی سەدەی ١٦ هەمدا ، پشتاوپشت بە میراتگیریی موڵکایەتیی زەویزارو مافی میرنشینی لە نێوان تیرەو هۆزەکانی کورددا بووە بە هۆی بەش بەش کرانی کوردستانو هەر بەشەی ببێ بە دەرەبەگایەتییێکی چکۆلەو ئەمەیش خۆی لە خۆیدا دەبوو بە کۆسپو لەمپەر لە پێش گەشەکردنو خەملینو فراژووبوونی ئابووریی کوردستان • ئەو شەڕو شۆڕانەی بە درێژایی سەدەکان لە نێوان دەرەبەگە خێلەکییەکاندا لە برانەوەنەدەهاتن دەرفەتی هاتنە گۆڕێی کوردستانێکی یەكپارچەو پتەوی لە دەستکورد داو بەم ئاوایە ئەو ئیمپراتۆرییەتە هۆزەکییە کوردەوارییانەی ، هۆزو تیرەکوردەکان هێنایانە گۆڕێ ، خێوی هێزێکی ئەوتۆ نەبوو خۆی لە هێرشو دەسبزێویی بیانییان پێبپارێزێو زۆری

نەخایاند لە ڕیز وەدەرهاتو لە ساڵانی ۱۱٤۱ ـــ ۱۱۷۲دا سەلجووقی‌یەکان کوردستانیان داگیرکرد •

کوردستان سەبارەت بەو گرنگی‌یەی لە ڕووی باری هەڵکەوتی جوغرافیایی‌و ستراتیجی‌یەوە هەیەتی ، لە لایەن خوارەزم‌شاکانو ئەتابەگەکانی ئازەربایجانو لە نێوەندی سەدەی ۱۳ هەمدا لە لایەن مەغوولەکانەوە بەر هێرشو داگیرکران کەوتووە •

لەبەر ئەمە شاری بەهار گرنگیی پێشووی لە چەنگ داو لە بەراییی سەدەی ۱٤ هەمدا سوڵتان‌ئاباد ، شاری چەمچەماڵ بوو بە مەڵبەندی کوردستان • لە سەروبەندی داگیرکاری‌یەکانی مەغوولدا دەس‌بزێوی‌کەرانی بیانی دیسانەکە لەگەڵ بەربەرەکانێو ڕاپەڕینی پیاوانەی نەتەوەی کورددا ڕووبەڕوو بوون • بەو پێ‌یە لە « زەفەرنامە »و « شەرەفنامە »دا نووسراوە میری هەکاری ، عیززەددین ، لە قەڵای شیرواندا بەرانبەر بە لەشکری تەیموورلەنگ بەربەرەکانێ‌یەکی سەرسەختانەو مەردانەی نواندووە (۷٦ ، ۹۰ ، ۷۷ ، ٤۲۲) •

لە سەرەتای سەدەی ۱٥ هەمدا فەرمانڕەواییی قەرەقۆیونلووەکان دەستی‌پێ‌کرد • فۆما مێتسۆپسکی‌و بدلیسی وایان پیشان داوە کە لە ساڵی ۱٤۰٥دا قەرەیوسفی قەرەقۆیونلوو پەنای وەبەر میری بدلیسێ ، میرشەمسەددین هێناوەو میر شەمسەددینیش ، چەندی لەدەست هاتووە کۆمەگی کردووەو بەدەنگیەوە چووە (٤۱ ، ۲۲) • ئیدی لەپاش ئەمە قەرە یوسف هێزێکی گەورەی کۆکردووەتەوەو بڕێ لە ئەیالەتەکانی کوردستانو ئازەربایجانی داگیرکردووە • لەپاش مردنیشی ، میرزا شاروخ ، جێگری تەیموورلەنگ ، لە ساڵی ۱٤۲۰دا بڕێ لە میرنشینەکانی کوردستانی کرد بە دەستداو گوێ‌بەفەرمانی خۆی (۱۰۸ ، ٤۷ ، ٤ ، ٤٤۹) •

سەروبەندی هەرە نالەبارو سەخت بۆ نەتەوەی کورد لەگەڵ

فەرمانڕەوایی ئاققۆیونلووەکاندا دەستی پێکردووە یەکەم نوێنەری ئەم فەرمانڕەوایی‌یە توور عەلی‌بەگی ئاققۆیونلووی سەر بە تیرەی بایەندوور ، سەبارەت بەوە کە لە بەرایی سەدەی ١٥ هەمدا لە وڵاتداگیرکاری‌یەکانی تەیمـوورلەنگدا هاوبەش‌بوو ، تەیمـوور دیاربەکری بە شێوەی تیول[٥] دابوویێ • ئـەم توور عەلی‌یەش تیرەی تورکمانی هێنا ، لـەم وڵاتـەی هێوراندن‌و ڕەگی پێ داکوتان •

لە ساڵی ١٤٥٣دا حەسەن‌بەگ (ئوزوون حەسەن) لە قەڵای ئامێـد (دیاربەکر) چووە سەر تەختی فەرمانڕەوایی • حەسەن‌بەگ لە ماوەیێکی کورتدا خاکی بەشێکی کوردستان‌و ئازەربایجان‌و ئـەرمەنستان‌و عیراقی عەجەم‌و عیراقی عەرەب‌و فارسی خستە سەر قەڵەمڕەوی خۆی•لە سەروبەندی فەرمانڕەوایی ئەودا بڕێ لە میرنشینەکانی کوردستانیش داگیرکران • ئوزوون حەسـەن ئـەو میرنشینانەی داگیردەکردو دەی‌سووتاندن • بە پێی ئـەو سـەرچاوانەی لەم بارەیـەوە دەدوێن ، میری میرنشینی ئەرزنجان مەلیك خـەڵەف ، وێڕای ئەوەی بێ هیچ بەربـەرەکانێ‌و سـەرپێچی‌یێك خـۆی بەدەستەوەداو بە ١٠ باتمـان[٦] زێـڕو ٥٠ باتمان زێو ئەوجا توانی ئـەو میرنشینە لە وێرانکران ڕزگارکا (٤٣ ، ٢٤١ ، ٢٤٢) •

لەبـەر بێ هێزی‌و کزبوونی فـەرمانڕەوایی ئاققۆیونلووەکان لـە سەروبەندی جێ‌نشینەکانی ئوزوون حەسەندا کوردستان دیسان کەوتۆتەوە بەر دەسـەڵات‌و قەڵەمڕەوی حوکوومەتی میسرو حوکوومەتی عوسمانی‌و بەم جۆرە کوردستان لە سەدەی ١٥ هەمەوە لە چەنگاڵی داگیرکەرێکەوە بۆ چەنگاڵی داگیرکەرێکی دیکە ئەم‌دەست‌و ئەودەستی پێکراوەو بارودۆخی ئابووریی هێنـدەی دیکە پەرێشـانبووەو تێداچـووە ، بەڵام هـەر لەو سەروبەندەدا نەتەوەی کورد کە لە ناو شاڵاوو وشاری بێ‌پسانەوەی بیانی‌و شـەڕوشۆڕی تێـوخۆ لە پەلوپێ کەوتبوو بڕستی لێ‌بڕابوو ، لە سەرەتای

سەدەی ١٦ هەمدا دراوسێی دەوڵەتێکی بەهێزی وەکو دەوڵەتی عوسمانیو دەوڵەتی سەفەوی بوو • لەم سەروبەندەشدا میرایەتیی میرنشینەکانو موڵکایەتیی زەویوزار لە نێو هەموو تیرەو هۆزەکانی کورددا پشتاوپشت لە بابو باپیرەوە بۆ کوڕو نەوەو نەویچڕکو سۆرەوتۆرە بە میرات دەمایەوە • پشتوانەی کۆمەڵایەتیی میرنشینەکان کەسانی سەر بە تیرەو هۆزەکانی کورد بوو • هەرچی بنەڕەتی ئابووریشیان بوو ، ئەوە موڵکایەتیی زەویزاری وردە ئاغاو موڵکایەتیی تایبەکارو ئەو داوودەستووری وەبەرهەمهێنانە بوو کە لەسەر ئەم بنەڕەتە ڕانرابوو • کەسانی تیرەو هۆزەکان بڕێ ئەرکی جۆراوجۆریان بۆ میرەکان لە ستۆ دەگرتو لە سەفەربەرو شەڕوشۆڕیاندا هاوبەشییان دەکرد • شەڕ بۆ ئاغاو دەرەبەگ لە نێو کوردان ببوو بە خووپیشەیێکی هەمیشەگیو لە بەندوباو نەدەکەوت: میرانی کورد دە بەرانبەر دەوڵەتی بەهێز ملیاندەداو دەبوون بە پێشکارێکی شەڕکەرو دە بەرابەر دەوڵەتی کزو لاواز سەرپیچییان دەکردو هەستیان بەوە دەکرد کە هەر یەکە بۆ خۆی فەرمانڕەوایێکی سەربەخۆیە • بەو پێیەی بدلیسی نووسیویە ، ئەو تیرەو هۆزە کوردانەی بە ژمارە لەوانی دیکە زۆرترو بەهێزترن بە عەشیرەت نێو دەبرێن (٧٦ ، ١٨) •

لە سەرەتای سەدەی ١٦ هەمدا چەند عەشیرەتێکی بەهێزو لە چاوخۆیاندا سەربەخۆ لە کوردستان هەبوون • عەلائوددەولە زولقەدەری[٧] تورکمان ، کە مەڵبەندەکەی ئەیالەتی مەرعەشبووو زوربەی میرەکوردەکانی لە ژێر دەستدا بوون یەکێ لەمانە بوو و یەکی دیکەشیان ساریمی کوڕی سەیفوددین ، سەرەك هۆزی موکری بوو کە مەڵبەندەکەی سابلاخ (ساوجبلاق ــ مەهاباد) بوو • لە ڕابردوودا چۆن بوون لەم سەردەمەشدا میرانی کورد لە نێو خۆدا ناکۆكو ناتەبا بوونو ئەم کێشەو ناتەباییە ببوو بە کۆسپێکی گەورەو هەڵەمووتێکی سەخت لە ڕێی یەكگرتنێکی سیاسیی

کوردستاندا • بدلیسی لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێ : « هەریەکە لە لایەکەوە بۆ خۆی ئاڵای سەربەخۆیی هەڵکردبووو لەسەر دوندو ترۆپکی کەژوکێوان دەژیا ••• لە خودا بەیەکزانین[8] بەولاوە هیچ جۆرە یەکێتییەکی دیکەیان لە نێواندا نییە » (٧٦ ، ١٦ ــ ١٧ ، ١٠٣ ، ٤٥٠) •

ئیتر بەم ڕەنگە میرانی کورد کە لە سەرەتای سەدەی ١٦ هەمدا هێشتا لە ڕووی سیاسییەوە تەواو ڕەگیان دانەکوتابوو ، بۆ خۆلەدەستبزێویی دیکە پاراستن ، دەبوو پاڵیان بە یەکێ لەو دەوڵەتە بەهێزانەی دراوسێیانەوە بدایە • هەرچی میرە سوننیمەزەبەکان بوون ئەوە دەبوو ئارەزووی بە لای عوسمانیدا داتاشین زێتر بکەن • بــەڵام دۆستایــەتیی دێرینو هاوئەمەگیی نێــوان گەلی کوردو گەلی ئازەربایجان وای لە زوربەی کورد کردبــوو ئارەزووی پترپشتبەدەوڵەتی سەفەویی بەستنی زێتر دەکردن (٢٢ ، ٧) • چونکە نــەتەوەی کورد بۆ خۆپاراستن لە شــاڵاوی بیانییان بــە چاوی ئومێــدەوەی دەڕوانییە دەوڵــەتی ســەفەوی کە لە خاکی ئازەربایجاندا دامەزرابوو ، بەڵام سیاسەتی هەڵەی شاسماییلی یەکەم لە کوردستاندا ئەم ئومێدەی لەباربرد • یەکەم شاڵاوی شا بۆ سەر کوردستان بە داگیرکردنی ناوچەی سابڵاخ (ساوجبلاق)دەستیپێکرد •

شاسماییلی یەکەم لە ساڵی ١٥٠٥دا بە سەرکردایەتیی چەند سەرکردەیێکی قزڵباشی وەکو دورموشخان شــاملووو عەبدی بەگ شــاملووو ساریەلی موهوردار تەکەلووو بەیرامبەگ قارەمانلووو خەلیفەبەگ لەشکرێکی گەورەی ناردەسەر ســاریمو بەگزیدا چــوو ، بەڵام لەم سەردەمەدا ســاریم بەگ ســەرکەوتو ســەربەخۆیی خــۆی پاراســت • بە پێی باسو خواسی سەرچاوەکانی ئەو سەروبەندە قزڵباشەکان لەم شەڕەدا زۆریان لەناوچوونو لەو سەرکردانەی پێشتر نێــومان هێنان تەنها هەر دورموشخان شاملووو بەیرامبــەگ (٥٩ ، ٩٠)و خەلیفەبەگ بە ســەری سەلامەت دەرچــوونو گەڕانەوە •

نووسیاری کتێبی « حبیب السیر » که دێته سەرباسی ئەم ڕووداوە سیاسەتی داگیرکاریی شاسماییلی یەکەم لەهەق کوردستان بە ژێر لێوەوە دەکاو دەنووسێ : «لەبەر ئەوەی ساریم لەگەڵ جەردەو ڕێگرە کوردەکاندا پێکەوە خەریکی ڕێگریو جەردەیی بوو ، شا لەشکری وەسەرکرد • ساریم هەڵاتو ژمارەیێکی زۆر لە کوردە بێدینەکان کوژرانو لەشکری شایش بە تالآنێکی زۆرەوە گەڕایەوە » (١١٢ ، ٤٢) •

گونابادی دەنووسێ : « لە نێوان لەشکری شاو دلاوەرانی کورددا شەڕێکی توندو تیژ ڕووی دا • ساریم بۆ ئەوەی خۆ لە دەسبزێویی قزلباشان بپارێزێ چووە پاڵ سەلیم خانی یەکەم (٧٦ ، ٢٨٩)

ئێمە قسەکەی بدلیسی بە ڕاستو دروستتر دەزانین ،چونکە ئەم شەڕو هەرای نێوان دەوڵەتی سەفەویو کوردەکانی لە کتێبەکەیدا وردتر نووسیوەو ناکۆکی و هەراو بگرەو بەردەی ئەو سەروبەندە ڕوون تر ئاشکرا کردووە •

لێکۆڵەوانی هاوچەرخی ئێرانی ڕەزا پازۆکی (٩) کە لە ڕووداوەکانی ١٥٠٧ــ١٥٠٨ دەدوێو دەڵێ ، ساریم فەرمانڕەوای کوردستان بووەو لە ساڵی ١٥٠٧ دا بە دەستی قزلباشان کوژراوە • بەڵام بەو پێیەی سەرچاوەکانی مێژوو بە دیاری دەخەن ئەم قسەیە ڕاست نیبە (٧٠ ، ٢٨٥) •

وەك لە پێشترەوە گوتمان ، لە بەرایی سەدەی ١٦ هەمدا یەکێ لەو فەرمانڕەوا بە هێزانەی بەسەر بەشێکی گەورەی کوردستاندا ڕادەگەیشت عەلائوددەولەی زولقەدەر بوو • ئەم بنەماڵەیە لە ساڵی ١٣٣٩ وە تا ساڵی ١٥١٥ فەرمانڕەواییی مەرعەشو ئەلبوستانو خەرپووتو ئامێدو ئورفەو زۆر ئەیالەتی دیکەی بەدەستەوە بوو و سەرۆکایەتیی هەشتا هەزار ماڵی تیرەی زولقەدەرو تیرەو هۆزێکی کورد بوو • دوا نوێنەری ئەم بنەماڵەیە ، عەلائوددەولە ، لە گەڵ دەوڵەتی میسرو دەوڵەتی عوسمانیدا کە

کوردستانیان لـه نێوان قەڵەمڕەوی خۆیاندا بەش کردبوو ، سیاسەتێکی زیرەکانەی بەکاردەهێناو بەمە سەربەخۆیی خۆیشی دەپاراستو لە ڕووی مادديشەوە سوودی لێ وەردەگرتن • بە نموونە ، وەك ئیسکەندەر مونشی نووسیویە ، کاتێ نوێنەری ڕۆم دەهاتە کنی ، چەند پێشکارێکی خـۆی دەست نیشان دەکردنو بەرگی میسرییانەی پێ لەبەردەکردنو بە نوێنەرانی ڕۆمی دەگوت : « نوێنەری میسری هاتووە ، لە دژی ئێوە داوای کۆمەكو یارمەتیم لێدەکەن • بەڵام من لەبەر ئەوەی دۆستی سوڵتانم ، خواستی وا قوبووڵ ناکەم •»(٣٣،٤٧)•هەرکە نوێنەری میسریشی دەهاتنە کن هـەر بەو جۆرەی ڕەفتار لەگەڵ دەکردن • لەبەر ئـــەوە عەلائوددەولە زولقەدەر گوایە گوتوویە ، « من دوو باڵداری زێڕم هەن ، یەکێکیان هێلکەی زێڕو ئەوی دیکەیان هێلکەی زیوم بۆ دەکەن » (٣٣،٤٧) •

ئیدی بەم ڕەنگە توانو دەسەڵاتی ڕۆژ بە ڕۆژ پەرەی ساندو پتر لـە حەفتا میرە کوردی لـە خۆ خڕکردەوەو هەموو بوون بـە دەســـتداو گوێ بەفەرمانی • سوڵتان مورادی ئاق‌قۆیونلوو لەشەڕدا لەگەڵ شاسمایيلی سەفەویی یەکەمدا بەزیبوو ، لە ساڵی ١٥٠٦دا دێتە ئەیالەتی مەرعەشو کیژی عەلائوددەولە دەخوازێو دەبێ بە زاوای • لە پاشان لەشکری تورکمانو لەشکری عـەلائوددەولە یەكدەگـرنو هێزێکی گـــەورە پێك دێنن • عەلائوددەولە سوود لـــەم هێزە گـەورەیە وەردەگـرێو میرنشینەکانی کوردەواریی دیکەیش بە ویلایەتی مووسڵەوە وەسەر قەڵەمڕەوی خۆ دەخا •

ئەوجا نۆرە هاتبووە ســەر ویلایەتی دیاربەکر ، دەی‌ویســت ئەویش بگرێ • بەڵام لە ساڵی ١٥٠٧دا فەرمانڕەوای ئەیالەتی دیاربەکر ، ئەمیر بەگی مووسوڵلووی تورکمان دەچێتە پـاڵ شاسمایيلی یەکەم بەرانبەر بەمـە ، شایش نازناوی خانی پێدەبەخشێ • پاشانەکێ دەی‌کا بە لەلەی تاهماسپ میرزاو فەرمانڕەوایی ویلایەتی خۆراسانی پێ دەبەخشێ (٢٩٣،١١٣) • بەڵام

قەڵای دیاربەکر هێشتا هەر بە دەست عەلائوددەولەوە دەمێنێ • ئەمیش ناکاتە نامەردی خۆی بۆ هەڵکردنەسەر دیاربەکر ئامادەو تەیار دەکا • بەڵام شاسماییل هەرکە بەمە دەزانێ لە ساڵی ١٥٠٧دا لەشکر دەنێرێتە سەر عەلائوددەولە • لەشکری هەردوولا لە ئەلبوستان بەرەنگاری یەکدەبن • لەپاش سێ ڕۆژەشەڕی خوێناوی‌و کوشت‌وکوشتارێکی زۆر قزلباشەکان لە قەڵاکەی دیاربەکر بەولاوە نەیان‌توانی هیچی‌تر لە لەشکری عەلائوددەولە داگیرکەن •

بڕێ لە مێژوونووسانی ئەو سەردەمە کە دێنە سەر باسی ئەم شەڕە ، دەڵێن ، شەڕەکە هێند بەسام‌و خوێناوی بووە ، سەرلەبەری خاکی ئەلبوستان بە خوێنی گەشی کوژراوان سوور بووە (١١٢ ،٤٣-٤٥) • عەلائوددەولە بەو هێندەی لە لەشکرەکەی مابۆوە بەرەو مەرعەش کشایەوە • شاسماییلی یەکەم ئەیالەتی دیاربەکری بەرەورووی محەمەدخانی ئوستاجلوو کردەوە ، بەڵام سەری بۆ فەرمانڕەواییی میرنشینی قەرە حەمیدی لای دیاربەکر ، قایتماز بەگ دانەواند[١٠] ، هەڵستا قەڵاکەی ئامێدی ، کە بە دەستیەوە بوو ، قایم‌کرد • بەڵام لەو شەڕەدا کە لەگەڵ محەمەد خانی ئوستاجلووی‌دا کرد بەزی •

حەسەن بەگی ڕوملوو دەنووسێ : « تەنیا لە شەڕەکەی قەڵای ئامێددا پتر لە حەوت هەزار کەس کوژرا (٩٤،٥٩) • لەم بەزینە بە پاشەوە قایتماز بەگی مووسوڵلوو لەگەڵ فەرمانڕەوای مەرعەش ، عەلائوددەولەی زولقەدەردا ڕێك کەوت ، قاسم بەگی بە نێوی ساروقەپلان ئاووبانگ ڕۆیشتووی کوڕی عەلائوددەولەی زولقەدەر کرا بە سەرکردەی لەشکرێکی دە هەزار کەسی • قاسم بەگ لە زستانی ساڵی ١٥٠٧دا هەڵی‌کردە سەر دیاربەکر • لەم شەڕەش‌دا دیسان هەر محەمەد خان سەرکەوت‌و قاسم بەگ‌و قایتماز بەگی مووسووڵلوو هەردوکیان کوژران • ئیتر بەم چەشنە شاری قەرەحەمیدو

قەڵاکەی لە لایەن محەمەدخانی ئوستاجلووەوە داگیرکرا •

حەسەن بەگی ڕوملوو دەڵێ : « لەم شەڕەدا بەرانبەر بە لەشکرێکی دە هەزار کەسیی قاسم بەگ لەشکرێکی تەنها دوو هەزار کەسیی محەمەد خانی ئوستاجلوو شەڕی کردو سەریش کەوت (٥٩،٩٥ــ٩٦) • بدلیسی هۆی زاڵبوون‌و سەرکەوتنی محەمەد خانی ئوستاجلووی لە کتێبەکەی‌دا بەم ڕەنگە لێك داوەتەوە : « محەمەد خانی ئوستاجلوو لەگەڵ سەرۆکی هۆزی کوردی سولەیمانی ، دیادین (ضیاءالدین)دا بوو بە خزم • لەبەر ئەوە هۆزی کوردی سولەیمانی دیاربەکریان بە هێزی شیر پاراست‌و سارۆقەپلان کوژرا(٧٦،٢٦٥) •

واپێ‌دەچێ ئەوەی لەم شەڕو شۆڕانەدا کە لە خاکی کوردستان‌دا ڕوویان داوە کوژراون ، پتر هەر لەکوردەکە بوون •

قازی ئەحمەدی قەزوینی دەنووسێ : «پاش ئەم ژێرکەوتنە عەلائوددەولەی زولقەدەر لەشکرێکی چواردە هەزار کەسیی خڕکردەوەو کوێرشاروخی کوڕە گەورەی‌و ئەحمەد بەگی کوڕە چکۆلەی کرد بە سەرکردەی ئەم لەشکرە • عەلائوددەولە ئەم لەشکرە گەورەو گرانەی دیسان هەر بۆ سەر دیاربەکر نارد ، بەلام بەزی‌و ژێرکەوت » (١٠١ ، ٢٧٠ــ٧١) • عەلائوددەولە تا ساڵی ١٥١٥ سەربەخۆییی خۆی پاراست • بەلام هەر لەو ساڵەدا کە خاکی کوردستان لەلایەن سوڵتان سەلیمەوە داگیرکرا ، لەتێك گیراتێك‌دا کوژراو سەری تێ‌داچوو (٤٨،١٤٦،١٠٢،١١٩)•

شاسماییلی یەکەم ئەیالەتی دیاربەکرو بڕێ لە قەڵاو میرنشینەکانی سەربەم ئەیالەتەی داگیرکرد ، بەلام هەر بەوەندەوە نەگیرسایەوە ، هەڵستا ، میرنشینی ئەگیل‌و میرنشینی مووسڵ‌و میرنشینی سەنجەرو میرنشینی ماردین‌و میرنشینی ئەرزنجان‌و میرنشینی ئەرجیش‌و بڕێ میرنشینی دیکەی ، یەك لەدوای یەك بە شەڕو خوێنڕێژی داگیرکرد •

شابۆ داگیرکردنی میرنشینی چەمەشکەزەك لەشکرێکی بە سەرکردایەتیی نوورعەلی خەلیفەوە بەڕێ خست بەڵام حاجی ڕۆستەم بەگی میری چەمەشکەزەك هیچ جۆرە بەربەرەکانێیەکی دەبەرابەردا پیشان نەداو میرنشینەکەی جوانوزەریف بەدەست قزلباشەکانەوە دا • ئەم نوور عەلی خەلیفەیە وەختی خۆی خواستی سوڵتان بایزیدی لە دژی سەفەوییەکان بەدواوە دابووو بە گوێ نەکردبوو ، شا سماییلیش جگە لە فەرمانڕەواییی ئەرزنجان ، فەرمانڕەواییی چەمەشکەزەکیشی پێ بەخشیو پاشانەکێ میرنشینی عیتاقیش لە ئەحمەد بەگ بە زۆر داگیرکرا •

شا بۆ داگیرکردنی میرنشینی جزیر سێ جاری لەشکر لەسەرکرد ، بەڵام لە هەر سێ جارەکەدا بۆڕی خواردو بەزی •

بەو پێیەی باسی لە «شەرەفنامە»دا هاتووە ، میر شەرەفی میری جزیر هەر لە یەکەم تێك گیرانەدا ، هەزارو حەوتسەد کەس لە لەشکری شاسماییل دەکوژێو بە دیل دەگرێ (١٢٤،٧٦) ، بەڵام لەپاش مردنی میر شەرەف شا عەلی بەگی برای چووە پاڵ شاسماییل •

شاسماییل کاتێ میرانی کوردی تەنگاوکرد (ساڵی١٥٠٥) دوازدە میرەکوردی بە شانو شکۆ بە نیازی ملبۆشاکەچ کردنو پەیڕەویلێکردنی ، بە دیاریی گەورەو گرانبایییەوە بەرەو خوویو تەورێز بەڕێکەوتن • بدلیسی دەنووسێ : « میرانی کوردستان هەرکە گەیشتنە تەورێز بە فەرمانی شا هەموو لە کۆتو زنجیر درانو لە زیندان هاوێژران » (١٢٥،٧٦) • هەر لەو ساڵەدا یازدە میرەکوردی دیکە ، دیسان بەڕێکەوتن ، چوون گوێ بەفەرمانیوپەیڕەویکردنی خۆیان لە شا ڕاگەیێنن ، کەچی ئەمانیش هەر بە دەردی دوازدە میرەکەی دی چوونو چارەنووسیان لە چارەنووسی وان زێتر نەبوو • هێندێ لەم میرانە تەنها لە شەڕەکەی چاڵدیراندا هەلیان بۆ ڕەخسا (١٥١٤)و توانییان هەڵێنو بۆ کوردستان بگەڕێنەوە •

ئیدی شاسمایل خاکی میرنشینی ئەو میرانەی دەزیندانیی هاویشتبوون نەك هەر سەرتۆپی داگیرکردن ، بگرە سەرتۆپیشیانی بەسەر سەرکردە قزلباشەکاندا بەشیەوە • بەو پێیەی بدلیسی نووسیویە : « ئەیالەتی جزیری بە ئولاش بەگی برای محەمەد خانی ئوستاجلووو میرنشینی ئەگیلی بە مەنسووربەگو ویلایەتی بدلیسی لە پێشان بە کورد بەگو لە پاشان بە عەوەز بەگ دا » (٧٦،١٢٥–٤١٦) •

سیاسەتی خراپو چەوتو چێلی شاسمایلی سەفەویی یەکەم لە کوردستاندا لە سەرێکەوەو تەخشانو پەخشانکردنی خاکی کوردستان بە سەر سەرکردەکانی قزلباشدا لە سەرێکی دیکەوەو ئاکارو کردەوەی ناهەنجاری ئەم سەرکردە قزلباشانە لەگەڵ کورددا لە لایەکی دیکەوە ناکۆکیو کێشەی ئایینیومەزەبیی نێوان کوردو قزلباشی هێندەی دیکە خەستوخۆلترکردو ئەمانە سەرپاکیان بوون بە هۆی نارەزاییی خەلکی کوردستان لە دژ فەرمانڕەواییی سەفەویان •

هەر لە هەلومەرجێکی ئاوهادا بوو کە باری سیاسی لە کوردستاندا بۆ دەوڵەتی عوسمانی بە خێر گەڕاو لە بەرژەوەندی وی شکایەوە • برێ لە میرانی کورد ئیدی دلیان لەدەرباری سەفەوی شکاو مەیلیان پتر بە لای بارەگای سوڵتانی عوسمانیدا بزووت • لەم ڕووداوەدا بەدەمارییی مەزەبیی کوردیشو عوسمانییەکانیش دەورێکی گەورەی گێڕا •

ئەو ئاکامەی پێشتر باسمانکرد ، بدلیسی لە کتێبەکەیدا ئاوهای نووسیوە : « ئەو میرە کوردانەی لە تاو زوڵمو زۆری قزلباشان گیانیان هاتبووە کونەلووتیان ، بوون بە دەستداو گوێبەفەرمانی سوڵتان سەلیم » (٧٦،٢٢٥) •

دەوڵەتی عوسمانی بۆ ئەوەی گورج سوود لەم بارودۆخە وەرگرێ ،

مەولانا ئیدریسی بدلیسیی بۆ کوردستان ناردو ئەرکی دڵدانەوەو بە لای سوڵتاندا ڕاکێشانی میرانی کوردی پێ‌سپارد . مەولانا[11] ئیدریسی ڕەچەڵەك کورد مەلایەکی چاكو خوێندەوارێکی ژیرو زیرەکی سەروبەندی خۆی بووو وەختێ خۆی میرزای (کاتب)ئاق قویوونلووەکان بووو ، لە ناو میرانی کورددا خاوەن دەسەڵاتێکی گەورەبووو کەسی لە قسە دەرنەدەچوو . هەر لەبەر ئەمەیش بوو ، هەرچی‌چاوڕاوێکی بۆ چاکەی سوڵتانکرد سەری گرتو بۆی بەخێرگەڕاولە سەرێکی دیکەشەوە هێندێ لە میرانی کورد ، هەربۆئەوەی‌بتوانن مافی پشتاوپشت بۆمانەوەی میرنشینەکانیان بپارێزن بوون بە پیاوی سوڵتانو بەلای ئەویاندا داتاشی . ئەوان وایان دەزانی سوڵتان هەتاتایە مافی پشتاوپشت‌بۆمانەوەی میرنشینەکانیان بۆ دەپارێزێ . تەنانەت هێندێ لە میرەکان سەبارەت بەوەی کە میرنشینەکانیان لە ڕادەبەدەر خۆش‌دەویست ، ئەوە بوو لە پاشان بوون بە پێشەوای ئەو خەباتانەی لە پێناوی سەربەخۆیی‌دا دەیانکرد . (ساڵانی ١٥٣٠ ــ ١٥٨٥) .

بە پێی زانیاری‌یەکی لە « شەرەفنامە »دا نووسراوە ، لەو سەردەمەدا پتر لە بیست میرەکورد بە هۆی مەولانا ئیدریسی بدلیسی‌یەوە ، نامەیان بۆ سوڵتان سەلیمی یەکەم ناردووەو ڕایانگەیاندووەتێ کە ئامادەن ، ببن بە دەستداو گوێ‌بەفەرمانی ئەو (٤١٦،٧٦) . جگە لەمە حوکوومەتی سوڵتان بەبەڵێن‌و گفتی پارەوپوولو پلەوپایە پێ‌بەخشین هێندێ میرەکوردی بەلای خۆی‌دا ڕاکێشا . پاش سەروبەرنانی ئەم خۆئامادەکردنە لە کوردستان سوڵتان سەلیمی یەکەم لە دژ حوکوومەتی سەفەوی‌یان ڕەپ‌وڕاست دەستی بەشەڕکرد . بە پێی نووسینی هێندێ مێژوونووس ٤٦ میرەکورد بە هێزی چەکداری خۆیانەوە لەم سەفەربەرو شەڕەی سوڵتاندا هاوبەشی‌یان کردووە (٤٤،٨٩) .

سوڵتان سەلیمی یەکەم لە ساڵی ١٥١٤دا هەڵی‌کردە سەر ئازەربایجانو

ئەرمەنستان‌و لە دەشتی چاڵدیراندا شا سمایلی سەفەویی بەزاند •

بدلیسی دەنووسێ ، ئەم هێرشە بۆ سەر ئازەربایجان‌و ئەرمەنستان بە پێی خواست‌و ئارەزووی میرانی کورد ڕوویداوە (٤١٦،٧٦) ، بەڵام هۆی ڕاستەقینەی دەبێ لە توندوتیژبوونی ناکۆکی‌یە ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و سیاسی‌یەکانی سەردەمدا بدۆزرێتەوە ، نەك لە خواست‌و ئارەزووی چەند میرێکی کورددا •

پاش ئەم سەرکەوتنە لە شەڕی چاڵدیراندا سوڵتانی عوسمانی دەسەڵاتی هێندەی دیکە هەوراز چووو پەرەی سەند • بدلیسی دەنووسێ :

« دەسەڵاتی قزڵباشەکان لە دوای شەڕی چاڵدیران لە کوردستاندا کزبوو • کوردستان‌و دیاربەکر وەگیر سوڵتانەکانی عوسمانی کەوتن (٢٦٧،٧٦) • چونکە سوڵتان سەلیم لە پێش هەموو شتێکدا هاتە سەر بڕیاری چارەسەرکردنی مەسەلەی کوردستان • کاتێ لە سەفەربەری ئازەربایجان گەڕایەوە مەولانا ئیدریسی بدلیسی بە ناوی میرانی کوردەوە لە سوڵتانی عوسمانی ڕاگەیاند ، کە میرەکان دەیانەوێ میرنشینە پشتاوپشت بۆبەجێماوەکانیان لە قزڵباشەکان بستێننەوەو میرمیرانێ لە ناو ئەم میرانەدا دابندرێ • مەولانا جگە لەمە ئەویشی پیشاندا کە ، « هۆزو تیرەی کورد لە نێو یەکدا ناتەبان‌و داتوویان پێکەوە ناکۆڵێ‌و مل بۆ یەك ناخەوێنن • وا چاکە سوڵتان یەکێ لە پیاوانی خۆی بە سەریانەوەبکا بەمیرمیران » • بە پێی « شەرەفنامە » سوڵتان بەمە قایل‌بووو محەمەد ئاغای باش چاوشی (بە بیقلی محەمەد ئاغا مەشهوورە) کرد بە میرمیرانی دیاربەکرو سەرەك فەرماندەی سوپای کوردستان (٤١٧،٧٦)و لەپاشان نازناوی پاشایەتیی پێ‌بەخشی • قازی ئەحمەدی قەزوینی کاتێکی دێتە سەر باسی تێك گیران‌و شەڕوشۆڕەکانی پاش شەڕی چاڵدیران دەنووسێ : «موستەوفیی تورکمانیان کە بە بیقلی چاوش بەنامێ‌یە بۆ گرتنی دیاربەکر نارد » (٢٤٧،١٠١) •

بەم جۆرە شەڕی عوسمانیو ئێران کە لەسەرەتای سەدەی ١٦هەمدا ڕووی دا لـە خاکی کوردستاندا هەر نەکوژایەوە • ئـەو میرەکوردانەی وەختی خۆی میرایەتیی پشتاوپشت بۆ ماوەوەی خۆیان لەدەستچووبوو ، یا لە دەوڵەتی سەفەوی لالووتو ناڕازی بوون ، لـەم شەڕانەدا بەکارترو گەرمتر بوون • سولتان سەلیمی یـەکەم سەرکردایەتیی تێکڕای شـەڕی کوردستانی لە ئەستۆی محەمەد پاشاو مەولانا ئیدریسخستو کارەکەی بەرەوڕووی ئەم دووکەسە کردەوە •

سوولاقزادە دەنووسێ : پاش لەتەوڕێزگەڕانەوەی سولتان ، مەولانا ئیدریسی مێژوونووسو خێرخوای بنەماڵەی بەرەی عوسـمانی چووبووە دڵەوەو سەرنجی بزواندبوو ••• بۆ ئەوەی میرانی کورد بکا بە دەستداو گوێبەفەرمانی پادشـای ڕەچەڵەکبڵیند بـەرەو ویلایەتی کوردســتان بەڕێکەوت (٣٧٨،٨٥ــ٣٧٩)• بەم چەشنە پاشماوەی شەڕی چاڵدیران لـە کوردستان هەر بەردەوام بوو •

نووسـیاری کتێبی « مێژووی کـوردو کوردسـتان » موحەممەد ئەمینزەکی لەبارەی محەمەدخانی ئوستاجلوو ، فەرمانڕەوای دیاربەکرەوە دەنووسێ ، دەڵێ ، لەپاش شەڕی چاڵدیران هاتووەتە ویلایەتی دیاربەکـر (١٧٦،١١٧) • بەڵام لە سەرچاوەکانیدا وا بەدیاردەخرێ کە لەبەر ئەوەی محەمەدخانی ئوستاجلوو لـە شەڕی چاڵدیراندا دەکوژرێ ، شا سمایلی یەکەمی سەفەوی لـە ساڵی١٥١٤دا قەرەخانی بـرای ئوستاجلوو دەکا بـە فەرمانڕەوای ویلایەتی دیاربەکرو لـە شەڕی کوردستاندا ئەو دەبێ بـە سەرکردەی لەشـکری قزڵباش (٣٧٨،٨٥) • قەرەخان کاتێ دەیـــەوێ بە لەشکرێکی پێنج (٥) هەزارکەسییەوە لـــە قزڵباشـــان بچێتە نـاو دیاربەکرەوە خەڵکەکەی لێڕادەپەڕن ، پێشی لێدەگرن ، چونکە دیاربەکر ئیدی ببوو بە دەستدا(تابع)ی حوکوومەتی عوسمانی • قەرەخان خۆی لـە ویلایەتی ماردین قاییمکردو لەوێوە دەستی بە هەڵکردنەسەر دژمنکرد •

لەشکری هەردوولا لە (قۆچحەسار)ی نزیکی نسێبین بەگژیەکدا چوونو بەشەڕهاتن • بدلیسی دەنووسێ : « لەم شەڕەدا تاج ئەحمەدو قاسم ئەنداکیو میر شا حوسەینی کەیسانیو میر سەیفەددینو عومەر جاندار لە هۆزی ڕۆژەکی ••• کوژران » (٤١٧،٧٦) • بە پێی « شەرەفنامە »ی شەرەفخانی بدلیسی ، کوردێکی زۆر لەم شەڕەدا بریندار بوونو بەدیل گیران • لە برێ لە ویلایەتەکانی کوردستاندا شەڕ زۆر بە توندوتیژی هەر بەردەوام بوو • تەنانەت قەڵای ئەرجیش لە ساڵێ پتر لە لایەن قزلباشەکانەوە بە گەمارۆدراوی مایەوە • بە پێی سەرچاوەکان ، لە سەروبەندی ئەم گەمارۆدانەدا پتر لە پازدە هەزار کەس لە شەڕکەرانی کوردو لەشکری عوسمانی تێداچوون • داکۆکیلێکردنی قەڵای ماردین بەرەوڕووی سلێمان خانی ئوستاجلوو (برایقەرەخانە) کرابۆوە • شاری ماردین چەندین جار دەستاودەستی پێکرا ، بەڵام قزلباشەکان خۆیان بەدەستەوەنەداو شەڕ لە کوردستاندا هەر درێژەی کێشا • هەر لەبەر ئەمەیشە سوڵتان سەلیم لە ساڵی ١٥١٦دا بۆ داگیرکردنی میرنشینەکانی کوردستان بە تەواوەتی وەخۆکەوت • شادی پاشا ، سەرکردەی سپای ئەنەدۆڵی بۆ ماردینو فەرمانڕەوای تەرابزوون ، مستەفا پاشای بە لەشکرێکی دە هەزار کەسییەوە بۆ سەر ئەرزنجان نارد • حەسەن بەگی ڕوملوو دەنووسێ : « فەرمانڕەوای چەمەشکەزەك ، نوور عەلی خەلیفە لە ناوچەی ئەرزنجاندا دەگەڵ مستەفا پاشا بەشەڕهات • لەم شەڕەدا مستەفا پاشا سەرکەوتو نوور عەلی خەلیفە کوژرا » (١٥٤،٥٩) • بەڵام بدلیسی کاتێکی دێتە سەر باسوخواسی ئەمە ، دەڵێ ، نوور عەلی خەلیفە بە دەستی مستەفا پاشا نەکوژرا ، بەڵکو بە دەستی ئەو کوردانەی پیرحوسەینیان سەرۆك بوو ، کوژرا (١٦٧،٧٦ــ١٦٨) • بەلای ئێمەوە ئەم قسەیەی بدلیسیی بە هەموو کونو کەلێنی مێژووی کورد شارەزاتر ، لە ڕاستییەوەنزیکترە •

له ناوەندی سەدەی ١٦هەمدا برێ میرنشینی بەشی باکوور ــ ڕۆژاوای کوردستان بەلای دەوڵەتی عوسمانی‌یاندا لایاندا ، چونکە لەناوچەو هەرێمی ئــەو بەشەدا فەرمانڕەوای مەرعەش عەلائوددەولە زولقەدەر کــە بــۆ عوسمانی‌یان جێی مەترسی‌بوو ، لە لایەن سپای عوسمانی‌یەوە ژێر کەوتبوو • واتە لەو ناوچانەدا هێزێکی وا نەمابوو شان لە شانی حوکوومەتی عوسمانی بدا • پاش داگیرکردنی ویلایەتی دیاربەکرو ویلایەتی ئەرزنجانو ویلایەتی مەرعەش سوڵتان سەلیمی یەکەم بــە دەستی مــەولانا ئیدریسی بدلیسی خەڵاتو پاداشتی بە بەهاو نیشانەی فەخریی بۆ ئــەو میرەکوردانەی لــە شەڕەکانی دیاربەکــردا هاوبەش ببوون ، نــارد • سوڵتان لــەم فــەرمانە ڕەسمی‌یەی‌داکە بەم بۆنەیەوەی ناردبوو ، گرتنی دیاربەکرو بەدیل‌گیرانی گەلی کوردی بە خزمەتێکی گــەورەی مەولانا ئیــدریسی بدلیسیی بــە عوسمانی‌یان لە قەڵەمداوە • بەڵام شەڕی ماردین هەر بەردەوام‌بوو • لەبەر ناکۆکیی نێوان شادی پاشاو محەمەد پاشا ، شادی پاشا دەستی لە گرتنی ماردین هەڵ‌گرتو بۆ ئەنەدۆڵ گەڕایەوە • قەرەخان ئەمەی بە هەل زانی ، قەڵای ماردینی هێندەی دیکە تەقەت کرد • مەولانا کە بارودۆخەکەی بــەم جۆرە دیت ، خۆی گەیاندە سوڵتانو داوای هێزی تازەکوورەی کرد • م • سوولاق‌زادە دەنووسێ : « سوڵــتان دلاوەرێکی ئــەحمەد ناوی لەگــەڵ دلاوەرێکی دیکەی ڕووم‌دا بە کۆمەگەوە نارد » (١٦٨ــ١٦٧،٨٥،٧٦) • ئیسکەندەر مونشی دەنووسێ : « لــە مانگەکانی هاوینی ســاڵی ١٥١٦دا لەشکرێکی [٢٠]هەزار کەسیی عوسمانی بە سەرکردایەتیی خوسرەو پاشاوە بە کۆمەگەوە هات » (٤٣،٤٧) • ئەم هێزە لەگــەڵ لەشکرەکەی محەمەد پاشادا یەکیان گرتو لە ناوچەی ماردین شەڕێکی هەرە سەخت ڕووی‌دا • ئیسکەندەر مونشی لەسەر قسان دەڕواو دەڵێ : « لەم شەڕەدا قەرەخان کوژرا ، ڕیزو سانی لەشکری قزڵباش شیرازەی تێک‌چووو سپای عوسمانی سەرکەوت » (٤٦ــ٤٣،٤٧،٧٦) • شاری ماردین گیرا ، بەڵام قەڵاکەی ناو

شار خۆی بەدەستەوە نەدا • سولتان سەلیمی یەکەم پاش ئـەو ، شـاری حەلـەبو دیمەشقی داگیرکرد ، سـپایەکی گەورەوگرانی بـە تۆپخانەی قورسەوە بۆ کوردستان بەڕێخست ، ئیدی بەم جۆرە قەلاکەی ماردینیش گیرا ، بەلام بە قسەی مێژوونووسی تورك ، ئەحمەد ڕاسم ، قەلای ماردین تا سالی ١٥٢٥یش هەر بە دەست ئێرانییەکانەوە بووە (٢٦٨،٥٣) •

ئەو سەرچاوانەی لە پێشترەوەمان نێوبردن ، ئـەم قسەیەی ئەحمەد ڕاسیم بە درۆدەخەنەوە .•

لە پاش گرتنی قەلای ماردین ئورفەو شەنگارو حەسەنکێفو مووسڵو بڕێ میرنشینو قـەلای دیکەی کورد بوون بە دەسـتداو گوێبەفەرمانی حوکوومەتی عوسـمانی • بدلیسی دەنووسێ : « پاش سەرکەوتنەکەی چالدیران سولتان سەلیمی یەکەم بـوو بـە خێوی دیاربەکرو ناوچەکانی چەپاخچوورو ئاقچەقەلاو زالكو مەنەشکوردیشی هاویشتە سەر قەلەمڕەوی خۆی » (٢٥٧،٧٦) •

بدلیسی لەمەڕ شەڕوهەرای عوسمانیو ئێران لەسەر کوردسـتان زۆر کەم دەدوێ • تەنانەت ئەو لە کتێبەکەیدا ئەوەیشی نەنووسیوە ، ئەم شەڕەکەی دوایی هاتووە • بەلام لەیەکەم تێكگیراندا کوژرانی قەرەخانی نووسیوە • ئیسکەندەر مونشیو بڕێ لە مێژوونووسو لێکولەوانی دیـکە دەلێن ، شەڕی کوردسـتان دوو سالی خایاندووە • ئەمانە هەموو بخەینە ئەولاوە ، بدلیسی سەرەڕای بڕێ زانیاریی بەکەلكو بەکاکڵو دەولەمەند کە لەبارەی ڕووداوەکانی کوردستانەوەی نووسیون ، ناوبەناو لەقافی خۆیدا سیاسەتی عوسمانی لە ژێرلێوەوە ئاشکرادەکا •

ئیتر بەم جۆرە شەڕەپێشبڕکێی نێوان عوسمانیو ئێران لە سالی ١٥١٤و ١٥١٥دا بۆداگیرکردنی کوردستانو لەسەر کوردستان پیشبڕکێکردن بـە

سەرکەوتنی عوسمانی‌یەکان شکایەوەو دوایی‌هات • سولتان سەلیمی یەکەم بەم بۆنەیەوە ، بە هۆی مەولانا ئیدریسی بدلیسی‌یەوە ٥٠٠ خەلاتو ١٧ ئالای بۆ میرە کوردەکان نارد • مەولانا ئیدریسی بدلیسی خۆیشی شیرێکی کالان زێڕی لە فەڕەنسا بۆ بەڕادان‌دراو دیاری‌یەکی ١٢ هەزار دۆقە[12] بایی زۆر بەنرخی بە پاداشت پێ بەخشرا • سوولاق‌زادە لە باسی شەڕی ئەو سالانەدا دەڵێ : « دژمنە بەدزاتەکان (قزلباشەکان ـ ش.م.م) نەیانتوانی خۆیان لەبەر دلاوەرانی کورد ڕاگرن‌و هەموو هەلاتن ، پاشانەکێ مەولانا ئیدریسی بدلیسی هەزار فلۆری‌و[13] فەرمانێکی فەخریی لە لایەن سولتانەوە بۆ تێردراو بۆ سەرا بانگ‌کرا ، بەلام لەبەر ئەوەی کە شەڕ هێشتا نەبڕابۆوە ، بۆسەرانەچوو » (٨٥،٣٨٠ـ٣٨١) • مەولانا ئیدریس لەوەدا کە نیشتمانەکەی خۆی خستە ژێر دەسەلاتی حوکومەتی عوسمانی‌یەوەو کردی بە ئالقەلەگوێی سولتان هێندەی سەرڕاستی‌و دۆستایەتی لەڕاست عوسمانی‌یان نواندبوو ، سولتان سەلیمی یەکەم کاغەزی سپیی مۆرکراوی بۆ دەنارد ، خۆی چیی خوایشت‌بوو ئەوەی تێدا دەنووسی • هەر لەبەر ئەمەیش بوو کە مەولانا ئیدریسی بدلیسی لە پاش شەڕی کوردستان لە لایەن سولتان سەلیمی یەکەمەوە بە نوێنەری ڕەسمیی سولتان ناسراو بە پێی ئەم بەندانەی خوارەوە پەیمانی لەگەڵ میرانی کورددا بەست :

١ ـ میرانی کورد جاران چۆن بوون لەمەوپاشیش هەر بەو جۆرە پشتاوپشت بەسەر میرنشینەکانی خۆیان ڕادەگەن‌و بەڕێوەیان دەبەن ، بەلام ناتوانن فەرمانڕەواییی سەربەخۆ دامەزرێنن • بەپێی داوودەستووری کۆن‌و بەندوباوی باب‌وباپیران هەریەك لە میرانی کورد لە تخووبی قەڵەمڕەوو چوارچیوەی میرایەتیی خۆی‌دا دەتوانێ حوکم بڕانێ‌و نوێنەر بۆ کن میرانی دیکە بنێرێ •

٢ ـ میرانی کورد دەبوو لەگەڵ هێزە چەکدارەکانیاندا پێکەوە لە

هەموو شــەڕو سەفەربەرەکانی حوکوومەتی عوســـمانی‌دا هاوبەش‌بانو لەبەرژەوەندو قازانجی وی شەڕیان کردبا • بەرانبەر بەمە ، حوکوومەتی عوسمانیش دەبوا میرانی کوردی لە هەموو دەسبنرێوی‌و گەڕوگێچەڵێکی بیانی پاراستبا •

٣ ــ دەبوا هەموو میرە کوردێ سالآنە پارەیێکی دیاری‌کراوی بــە ناوی دیاری‌یەوە ، بە خەزێنەی سوڵتان پێشکێش کردبا (١١٤،٤،١٢١،٤٣٦ـ٤٣٧) • میرانی کورد دەبوا لە کاروباری ناوخۆدا سەربەخۆو لە کاروباری دەرەکی‌دا ســەیری دەمی حوکوومەتی عوسمانی‌یان کــردباو قسە قسەی حوکوومەتی عوسمانی بوو •

ئیدی بــەم جۆرە بــە کۆمەگو یاریی مــەولانا ئیدریسی بدلیسی کوردستان بوو بــە دەستدای حوکوومەتی عوســمانی‌و مافی پشتاوپشت بۆمانەوەی میرایەتی هەروەکو خۆی مایەوەو بوو بە کۆسپو لــەمــپەر لەپێش دامەزرانی کوردستانێکی یەك‌گرتووی یەك‌دەسەلآت‌و یەك قەڵەمڕەوو (١٤)،ویلایەتی دیاربەکر کرا بە شەش فەرمانڕەوایی‌و ١٩وەجاخ(١٥)(٩٨، ٣٠٠ــ٣٠٢)• یــازدە سەنجاق (١٦) لــەمانە ڕاســتەوخۆ بە حوکوومەتی عوسمانی‌یەوە بەسترانو هەشت وەجاخیشیان بە ڕوواڵەت سەربەخۆو ئازاد مانەوە • ئەولیا چەلەبی دەنووسێ : « جگە لە دیاربەکر ٤٠ قەلآی ســەر بەدیاربەکریش لــە لایــەن سوڵتان ســەلیمەوە داگیرکرا » (١٤٦،٤٨) •

ئیتر بەم ئاوایە هەمان دەستووری دابەش‌کردن تەنها هەر بۆ دیاربەکر نەکرا ، بگرە ویلایەتی وانیش کرا بــە ٣٧ وەجاخو جیاکرایەوەو هەریەکە بوو بە فەرمانڕەوایەتی‌یەکی سەر بە سەرای سوڵتان .• یەکێ لەمانە :

١ ــ فەرمانڕەوایی حەکاری بوو : ئــەم میرنشینە دەبــوا هەمیشە هێزێکی دە هـــەزار کـــەسیی لە ژێر فەرماندەدا بــوایەو لــە کــاتی شەڕهەڵ‌گیرساندا بە پەنجا هەزارکەس گەیاندرابا •

٢ ــ فەرمانڕەوایی بدلیس دووەمیان بـوو : ئەمیش دەبوو هێزی چەکداری خۆی وەك میرنشینی حەکاری پێك هێنابا •

٣ ــ فەرمانڕەوایی مەحموودی : ئـەم میرنشینەیش دەبوا هێزێکی چەکداری شەش هەزار کەسیی هەمیشە ئامادەو تەیار بوایە •

٤ ــ میرنشینی پنیانیشی دراوسێی میرنشینی مەحموودی : ئەمیش دەبوو هەمیشە هێزێکی چەکداری ٦ هەزار کەسیی لە ژێر فەرماندەدا ئامادەو تەیار بوایە (٣٠٢،٩٨)• جگە لەمە بۆ لە مەترسی پاراستنی خاکی دەوڵەتی عوسمانی چەند تیرەو هۆزێکی کورد بۆ سەر سنوورەکانی ئازەربایجان کۆچپێکران • پ•ی•ئاقریانۆڤ دەنووسێ : « ئـــەم تیرەو هۆزانـــە کاربەدەستی ئینزیباتییان لە خۆیان داناو بە مەرجێ خزمەتی دەوڵـــەتی عوسمانییەکەن ، لە خەرج وباج و سەرانە ئازاددەکران » (٩،٢ــ٣)•ئەولیا چەلەبی دەنووسێ : « لەپاش ئەم تەخشان وپەخشان و دابەشکارییە ئەوەی بـۆ دەوڵەتی سەفەوی مابـۆوە تەنهـا قوتوورو دووزی و جـوولانی و دونبولی بوون (٤٨)•کەچی بە پێی « ئینسیکلۆپیدیای ئیسلام » تەنهـا کوردی کرماشان بۆ دەوڵەتی سەفەوی مابۆوە (١٢٠٧،١٣٢)•ئیدی بـەم ڕەنگـە داگیرکردنی کوردستان و بـۆ یەکەم جار لـە نێوان حوکوومەتی عوسمانی و ئێران دابەشکرانی بە جارێ کارەکەی بڕاندەوە • لەم شەڕەی کوردستانەدا ٤٢ هەزار سەربازی تورك لە ژێر فەرماندەی گشتی محەمەد پاشاو چوار پاشای دیکەی تورکدا ، بە هەزاران تۆپ و تفەنگەوە کە بـۆ ئەو سەردەمانەی ڕۆژهەڵات بایەخێکی مردن و ژیانی هەبوو هاوبەشییان کردووە • بە پێی نووسینی ئەحمەد ڕاسیم لە ساڵی ١٥١٦دا لەشکرێکی چل هەزار کەسی لە ژێر فەرماندەی سەنعان (ســـینان؟) پاشادا هاتبووە نـاو دیاربەکرەوە (٢٧٣،٥٣) •

جگە لەو میرە کوردە جیاجیایانەی لە دژ قزلباشان شەڕیان دەکرد ، میرە کوردێکی زۆر بـە ســەرۆکایەتیی مـــەولانا ئیدریسی بدلیســـیو

ئەبولەواهیبی کوڕیو نزیکەی ٣٥ هەزار جەنگاوەری کورد شـــەڕیان دەکرد •

لەم شەڕی کوردستان بەشکردنەدا لە لایەن دەولەتی سەفەوییەوە قەرەخان ئوستاجلووو ئۆلاش بەگی برایو سلێمان خانی برایو عـەوەز بەگی بـرای هاوبەشییان دەکرد • لـەمەڕ ژمارەی شەڕکەرانی قزلباش زانیارییەکی ئەوتۆمان بـە دەستەوە نییە • بـەلام بەپێی نووســینی مێژوونووسان زوربەی کوژراوان کورد بوون •

لەو ڕاستییانە وا بە دیار دەکەوێ کـە یەکێ لە هۆیەکانی قـــڕانی جەنگاوەرانی کورد وەستایانە بەکارهێنانی چەکە ئاگردارەکانی لەشکری عوسمانیو بە دەستوورو پێڕۆی شەڕ ئاشنایەتیو شارەزاییی سەربازانو لە شەڕە هـــەرە سەختو گـرانەکاندا کورد وەپێش خستنبووە .•

سەرەنجام شـــەڕی کوردستان بـەو هێزە گەورەیەی حوکوومەتی عوسمانیو هاوبەشی تێداکردنی ئەو میرەکوردانەی لە دەولەتی سەفەوی لالووتو نارازی بوون بە سەرکەوتنی سولتان سەلیمی یەکەم دوایی هات •

بە پێی زانیارییەکی کە لـە « مونشەئاتی سەلاتین »دا نووسراوە ، بیقلی محەمەد پاشا سەری قەرەخانی لەگەل کاغەزێکدا ، بەم بۆنەیەوە بۆ سولتان سەلیم نارد • لەو کاغەزەدا نووسیبووی : « لەگەل میرانی کورددا یەکدلیمانکردو بەسەر دژمندا سەرکەوتینو ئەمەیش سەری قەرەخانە کـە لەگەل چەنـد جەنگاوەرێکدا بۆ بارەگاتان دەنێردرێ • هیوامان وایـە سەری دژمنان هەمیشە لە ژێر پێلەقەتاندا بێ »[17] (٩٨،١٨٤ــ٤١٩) •

سولتان سەلیمی یەکەم ئەیالەتی دیاربەکری کرد بە مەلبەندو بەجیا سپای کوردستانی پێکهێنا • سەرکردایەتیی سپاو میرمیرایێتیی ویلایەتەکان بە پاشاکانی عوسمانی دران • ئەم پاشایانە بەرانبەر بە کورد مافی هەموو شتێکیان هەبوو • ئـەم سەرکەوتنەی دەولەتی عوسمانی بوو بـە هۆی دابەشکرانی کوردستانو بناخەی بـە شەڕی قورس ڕووبەڕووبوونەوەی

دامەزراند ... کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕی درێژخایەنی نێوان عوسمانیو ئێران . ئەو پەیمانەی لە نێوان میرانی کوردو سوڵتان سەلیمی یەکەمدا بەسترا لەسەردەمی سوڵتان سولەیمانی غازیدا (١٥١٩–٢٠–١٥٦٦)بە سەروبەرەوە لەبیرکرا . ئەو میرە کوردانەی مافی سەربەخۆییی نێو خۆییان هەبوو یەك لە دوای یەك لە مافی پشتاوپشت بۆمانەوەی میرایەتییان بێبەش کران . گەلی کورد ناچارکران بچنە ژێر باری خەرجوباجدان بە نەجیوزادانی عوسمانیو سەرومڕ گیرفانوبەریك پڕکردنیان. دەگژیەکڕاچوونو شەڕوشۆڕی ناوخۆی نێوان تیرەو هۆزەکانی کورد لە سەدەی ١٦هەمدا بە فیتو دەستتێوەردانی عوسمانیو ئێران پەرەی ساند .

ئەو پاشا عوسمانییانەی لە کوردستان ئاغایەتییان دەکرد ، بۆ بەگژیەکدا کردنی تیرەو هۆزەکانی کورد کەڵکیان لە زۆر ڕێگای جۆراجۆر وەردەگرتو بەم ڕەنگە تۆوی دووبەرەکیو ناکۆکییان لە نێوان نەتەوەیێکی برای یەكو هاوخوێندا چاندو لە دژ یەکدییان بە شەڕدان ، بە نموونە لە ساڵی ١٥٨٦دا فەرهاد پاشای وەزیر بە دەستی ئەنقەست هۆزی دونبولیو مەحموودیی بە گژیەکداکرد . بدلیسی دەنووسێ : « لەو شەڕەدا لە هەشتا کەس پتر کوژران » (٧٦،٣١٦–٣١٧).نەزەر بەگی سەرۆکی هۆزی دونبولیش لەم شەڕەدا کوژرا . قلیچ بەگی برای هەرچەندە لە بارەی ئەم مەسەلەیەوە شکاتیشیکرد ، بەڵام هیچی بۆ بە هیچ نەکرا . بدلیسی نووسیویە : « ئەو کاتی شکاتەکە خرابووە پێشچاو منیش تێیدا هاوبەشیم دەکرد .. فەرهاد پاشا بۆ دیزەبەدەرخۆنەکردنی کارەکە ناوبژیی لێدەکردنو ئاشتی دەکردنەوە » . (٧٦،٣١٧).

بە تێکڕایی ، لە پاش بۆ یەکەم جار دابەش کرانی کوردستان (١٥١٤)ئەم جۆرە ڕووداوانە لە مێژووی کورددا ببوون بە شتێکی خواسایی . سیاسەتی

خراپی دەوڵەتی عوسمانیو دەوڵەتی سەفەوی هەردوکیان بەرانبەر بە گەلی کورد لە لایەن شاکانی ئێرانیشو سوڵتانەکانی عوسمانییەوەیش هەروەکو خۆی بەردەوامبوو • هەر لەبەر ئەمەیش بوو ئەم سیاسەتەی کە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە دەستی پێکردبوو ، سەرۆکە کوردەکانی لە پێناوی مافی سەربەخۆیی خۆیاندا خستە سەر خەباتێ کە ساڵەهای ساڵ پێوە چووو نەبڕایەوە •

سەروساختی سەفەوییەکان لەگەڵ کورددا

لــە سەرەتای سەدەی ١٦هــەمدا ، باری ئابووری ــ کۆمەڵایەتیو سیاسی لە وڵاتی ئێرانی دراوسێی کوردستاندا تا بڵێی تووشو نالەباربوو • وڵاتی ئێران بەشبەشکرابووو هەر بەشەی ببوو بە وردە دەربەگایەتییێك بۆ خۆی • ئەو شەڕو شۆڕانەی لە نێوان ئەم دەرەبەگایەتییانەدا ڕوویان دەدا نەك هەر ببوون بە کۆسپ لە پێش یەك گرتنێکی سیاسیی وڵاتەکە ، بگرە پێوەندیی نێو خــۆی وڵاتەکەیشی کــرژو تووشو دژوار دەکردو گەشەکردنی بازرگانیی گۆج دەکرد • شارو گوند لە ئاکامی شەڕوشۆڕی نێوخۆی دەرەبەگایەتی بە تاڵانو بڕۆ دەچوون ، خەڵکی وڵات ساف‌لەساف ڕووت‌دەکرانەوە • بــەم پێیەیش ژیانو گوزەرانی زەحمەتکێشانی شارو گوندیش تا دەهات تووشترو دژوارتر دەبوو • ناڕەزاییی تێگرای خەڵــك لە دژ فەرمانڕەواییی ئاق‌قۆیونلووان پتری پەرەدەستاند • لەم سەروبەندەدا فەرمانڕەواییی ئاق‌قۆیونلووان نەیدەتوانی دوایی بەم بارە نالەبارە بێنێ ، چونکە ئەو فەرمانڕەواییە تەنها هەر ناوەکەی مابۆوە •

بەم ڕەنگە ، دەق لــە سەرەتای سەدەی ١٦ هەمدا کاری لــە ڕووی سیاسییەوە یەكخستنی وڵاتو دەوڵــەتێکی مەرکــەزیی یەكگرتووهێنانە گۆڕێ وەك ناچارییەکی مێژوویینە زەق‌وزۆپ لەپێشێ قوت‌بۆوە • هەر لە ڕۆژگارێکی وا تووشو چەتووندا بوو کە شاسمایلی سەفەوی یەکەم

کەوتە سەرکەلکەلەی لە ئازەربایجان دامەزراندنی دەولەتێکی نوێ • شا سمایل لە باوکەوە ، خۆی بە سۆرەوتۆرەی ئیمامی عەلیو پێشەوای شیعەو لە دایکەوە ، خۆی بە میراتگری ڕاستەقانیی بنەماڵەی ئاققۆیونلووان دادەنا• شا سمایل لە پێناوی هێنانەگۆڕێی دەولەتێکی تازەکوورەی بەهێز دەستی بە تێکۆشانو خەبات‌کردو لە ساڵی ١٤٩٩دا لەگەڵ هاودەستو پەیڕەوانیدا هاتنە شاری ئەردەبیل • لە پاش ساڵێك ، بە یارمەتیو کۆمەگی حەوت هەزار دەروێشەوە شیروان شا فەڕووخی یەساری بەزاند • هەر لەو ساڵەدا لەپاش شەڕوشۆڕێکی خوێناوی توانی باکۆیش باوێتە سەر قەلەمڕەوی خۆی • ئەو لەو شەڕەدا کە لە گوندی شەروور ڕوویدا ئەلوەنند میرزای ئاققۆیونلووی بەزاندو سەروەتو ساماتێکی لە ڕەوە ئەسپو ماینو پەزو ماڵاتو ڕەشەولاخو نەختینەی زۆر وەدەست هێنا ئەلوەند میرزای بەزیو هەر هێندەی بۆ لووا هەڵێتە ئەرزنجان • شاسماییلی سەفەوی لە ساڵی ١٥٠١دا چووە ناو تەورێزەوەو بەوپەڕی تەنتەنەو هەیتوهووتەوە بانگی شاهێتیی خۆی ڕاهێشت .•

ئیدی بەم جۆرە ئەوەبوو دەولەتی سەفەوی لە ئازەربایجان هاتەگۆڕێو ئەم دەولەتە یەکسەر مەزەبی شیعەی کرد بە ئایینی ڕەسمیی خۆیو لەم ڕووەوە فەرمانی بەڕەسمی‌زانینی لە لایەن شای سەفەوی‌یەوە بۆ دەرچوو • شاسماییلی یەکەم لەم دەولەت‌دامەزراندنەدا تیرەو هۆزە تورك زمانەکانی ئوستاجلووو شاملووو ڕووملووو تەکەلووو زولقەدەرو ئەفشارو قاچار (قاجار)ی بە یارمەتیو کۆمەگەوە هاتنو هەر ئەمانە سپای قزلباشیان پێك‌هێنا • ئەم تیرەو هۆزانە لە هەموو ولات‌داگیرکاری‌یەکانی شادا هاوبەشی‌یان دەکردو هەریەکەیان لەسەر یەکێ لەو ولاتانەی داگیردەکران بە سەرۆك دادەندرا • ئەم سپای قزلباشە کە لە لایەن شا سماییلی یەکەمەوە دامەزرێندرابوو هێزەکەی لە بنەڕەت‌دا لەو لەشکری پیادەو بە زۆری

سوارەی تـیرو کەوانو شـیرو تیزەو تەورزینو نەجاخو مەتاڵبەدەسـت پێكهاتبوو •

بەم تەرزە ، شا سمایيلی سەفەویی یەکەم لەم سپا گەورە شەڕکەرەو لەو سۆفیو دەروێشانەی بۆ لە ئێرانو ئازەربایجاندا دامەزراندنی دەوڵەتیکی یەكگرتووی خڕکردبوونەوە کەڵکی وەرگـرت • بدلیسی دەنـووسێ : « شیعەکان هەرکە ناووبانگو ئازایەتیی شاسمایيلیان بیستەوە لە سووریەو لـە تورکیاو لـە کوردستانەوە لێشاویان هێنا ، هەموو لـە ژێر ئـاڵای سەفەویەکاندا خڕبوونەوەو یەکیانگرت» (٦٩،٧٦)•شـا سمایيل پشت بەم هێزە گەورە لە ڕووی شەڕەنگێزیو بیرو بڕواپتەویو ورەبەرزیەوە چەکدارە ، لە ساڵی ١٥٠٢دا لەو شەڕەدا کە لە نزیك هەمەدانەوە ڕوویدا سوڵتان موڕادی ئاققۆیوونلووی بەزاند • بە پێی زانیاریی سەرچاوەکان دە هەزار کەس لـە ئاققۆیوونلووەکان لـەم شەڕەدا کوژرانو زۆریشیان لێ بەدیل گیران (٨٣،١١٣،٦٨،٥٩) •

شاسمایيلی یەکەم لە ساڵی ١٥١٠دا لە شەڕێكدا کە لەگەڵ ئوێز بەگ شێبەك خانیدا (شەیبانی خانیشی پێدەگوترێ)کرد بە سەرکەوتو شێبەك خانی بەزاندو لەگەڵ داگیرکردنی خـۆراساندا ، شارەکانی مەروو بەلـخو هەراتیشی داگیرکرد •

بەم جۆرە شاسمایيلی یەکەم لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا بە سـەر بڕێ دەرەبەگدا کە لە ئازەربایجانو ئێراندا ڕەگیان داکوتابوو زاڵبووو سەرکەوت • هـەرچی زەویزارێکی وەدەست هێنابوو ، هەمووی بـە شێوەی تیوول لە سەرکردەکانی قزڵباش بەشکرد • شەست کەس لەو ٧٤ میرانی ویلایەتو ئەیالەتانەی کە لەناوەندی سەدەی ١٦ هەمەوە بوون بـە دەستداو گوێبەفەرمانی سەفەویەکان ئازەربایجانی بوون • شا سـمایيلی یەکەم لـە ساڵی ١٥٠٤دا کاغەزی بـۆ سوڵتان بایەزیدی دووەم دەنووسیو داوای لێدەکرد ، ڕێگا لەو دەروێشانەی لە سۆرەوتۆرەی سەفەویانو

بۆ زیارەتی ئەردەبیل دێن نەگرن . لەم بارەیەوە لە «مونشەئاتی سەلاتین»دا نووسراوە : « سولتان بایەزیدیش وەڵامی شاسماییلی دەدایەوە کە مەبەستی زۆر لەو دەروێشانەی بە تەمای زیارەتی ئەردەبیلن ، زیارەت نی‌یە ، بەڵکو مەبەستیان لە سەربازی هەڵاتنە . ئەگەر بۆ ئازەربایجان‌هاتنیان هەروا بـۆ پێنج‌ودوورۆژێ بێ قەی‌ناکا» (٩٨،٣٤٥ـ٣٤٦) . ئەم کاغەزبۆیەکدی‌ناردنەی شاسماییلی سەفەوی‌و سولتان بایەزید بـوو بە سەرەتای ئەو شەڕوشۆڕە گەورەو خوێناوی‌و تێک‌گیرانە مەزەبی‌یانەی کە لە دوارۆژدا ڕوویان‌دا . شیعەکانی وڵاتی عوسمانی لەم کارەی شاسماییلی سەفەوی بەخۆکەوتن‌و گیانیان گەشایەوەو وورەوزاتیان بزووت‌و لـە دژ فەرمانڕەوایی سولتـان سەرەڕۆیی‌یان‌کردو ڕاست‌بوونەوە .

شا بۆ ئەوەی شیعەکانی سەربەخۆی بـۆ ئازەربایجان بێنێ ، نـوور عەلی خەلیفەی ڕووملووی بۆ ئەو ناوچانە نارد . خەلیفە هـەرکە گەیشتە هەرێمی قەرەحەسار چوار هـەزار سواری لـەو شیعانەی لە دژ سولتان ڕاپەڕیبوون لەگەڵ ماڵ‌و خێزانەکانیان‌دا کەوتنەتەک‌و یەکیان‌گرت (٥٩،١٣٥) . خەلیفە لـە گەڕانەوەدا بڕێ لـە ویلایەتەکانی ، لەمانە ئەرزنجان‌و مەلاتیەو خونس‌و زۆری دیکەی تالان‌کـرد (٥٩،١٣٥) . ئیدی هەر لـەو دەمەوە ، واتە لە ساڵی ١٥٠٦ەوە شا شالاوی وڵات‌داگیردنی لە سنووری ئازەربایجان‌و ئێران ترازاندو خۆی بۆداگیرکردنی وڵاتی کوردستان‌و ئەرمەنســتان‌و گورجستان‌و عیراقی عەرەب ئامادەکرد . شا بۆ یەکەم جار ملی لە داگیرکردنی کوردستان‌نا ، چونکە خۆی بە خاوەنی هەق‌بەدەست‌و ڕاستەقانیی بـڕێ لـەو ویلایەتانەی کـورد کـە لەلایەن ئاق‌قۆیوونلووەکانەوە داگیرکرابوو دەزانی .

تالان‌کردنی ویلایەتەکانی کوردســـتان بەدەست قزلباشان یەکـــەم دەست‌وەشاندنی دەوڵەتی سەفەوی‌بوو کە گەلی کورد بە چاوی ئومێدەوەی تەماشا دەکردو وای‌لێ‌چاوەڕووان نەبوو . هـەر لەپاش ئـەوە شاسماییلی

سەفەوی میرنشینەکانی کوردستانی یەك لە دوای یەك داگیرکردو بە سەرکردە قزلباشەکانی سپاردن (١٢٤،٧٦ـ٤٠٧)•بە پێی سەرچاوەکان ، شاسماییلی سەفەوی لە سەرەتای حوکمڕانییدا (لەسالآنی١٥٠٠ـ١٥١٠)خۆی بە برێ داگیرکاری یەوە خەریك کردووەو لە پێنج شەڕی گەورەدا بە سەرکەوتووە (٨،٧٥)•هەر لەم سەروبەندەدا ، شا سماییلی سەفەوی جگە لە ولآتی ئازەربایجانو ئێران بەشێکی زۆری کوردستانو بەغدایشی داگیرکردووە (٣٩٢،٩٢)•لەم سیاسەتەی شا سماییل گەلی کورد لەچاو گەلەکانی دیکە پتری زەرەروزیان لێکەوتووە • کارل مارکس شاسماییلی سەفەویی یەکەمی بە حوکمڕاتێکی داگیرکەر لەقەلەمدەداو دەنووسێ : « ئەو ، لە ماوەی چواردە ساڵ حوکمڕانییدا چواردە ئەیالەتی گرتووە » (٢٠٦،١)•ئەم سیاسەتەی شایەکانی سەفەویی لە سەر دەڕۆیشتن تا دوادوای سەدەی ١٦ هەم پێوەچووەو بەردەوام بووە • ئیسکەندەر مونشی دەنووسێ : « شاسماییلی دووەم هەر یەکە لە میرانی تیرەو هۆزەکان ناوچەیێکی پێدەبەخشیو بۆ کوردستانی دەنارد • بە نموونە ویلایەتی ئەلەشگەری بە سوولاق حوسەین تەکەلوو بەخشیو بۆ کوردستانی نارد » (٢١٢،٧٦)•ئەم مەیلە لەشاسماییلی یەکەمدا زۆر خەستوخۆڵتر بووە • هەر لەبەر ئەمەیشە لە سەرەتای فەرمانڕەواییدا بەهێزی چەك دەستی بەداگیرکردنی کوردستان کرد • بدلیسی دەنووسێ : «ئەو ویلایەتی دیاربەکرو مووسڵو سنجاری داگیرکرد • بۆ داگیرکردنی ویلایەتی جزیریش لەشکری نارد »(١٢٤،٧٦) •

ئیدی بەم ئاوایە ، شا سماییلی سەفەویی یەکەم کە خۆی بە یەکەم داکۆکیلێکەرو لەسەرکەرەوەی شیعە دەزانی ، بۆ بەربەرەکانێی سوڵتانەکانی عوسمانی ، مەبەستی بەزۆرداگیرکردنی خاکی کوردستانو بە ناوە گوایە لە یاخی خاوێنکردنەوەی ئەمولآتەی هێنایە پێشەوە •

١ ـ بە پێی بیروبڕوای ڕەشید یاسەمی مەبەست لەم سیاسەتەی شا

ئەوە بووە ، ئەو دەستووری خێڵەکی‌یەی کورد لەناوبدا (٢٠٣،٦٩)•بەڵام لە ڕاستیدا شا دەی‌ویست بە هەر نرخێ بێ فەرمانڕەواییی خۆی بپارێزێو بە داگیرکردنی کوردستان سیاسەتی داگیرکاری خـۆی بچەسپێنی ، نـەك پایدۆست بە ڕژێمی میرایەتیی خێڵەکیی کورد بدات • هەر لەبەر ئەمەیش بوو هەردوو دەوڵــەتە داگیرکەرەکە ڕووبەڕووی بەربەرەکانێی جیدیی گەلــی کورد دەبوون •

٢ ـ لە سەرێکی ترەوە ، چ دەوڵەتی سەفەوی‌و چ دەوڵەتی عوسمانی نەك هەر مەبەستیان ئەوەبوو بناغەی دەستووری میرایەتی هۆزەکیی کوردان لەبەریەك‌هەڵتەکێنن ، بەڵکو سیاسەتی خاکی کوردستان بــە نەجیوزادەی خۆدان‌و لەناوبردنی گەلی کوردیان بەکار دەهێنـا • کوردیان وەدەردەناو پیاوی خۆیان لەجێیان دادەنا •

ئیتر بەم جۆرە ئــەو سیاسەتەی سەفەوی‌یەکان لــە سەرەتای سەدەی ١٦ هەمەوە لەسەری دەڕۆیشتن هیـچ ئاکامێکی چاکی بـۆ سەفەوی‌یەکان لێ‌نەکەوتەوە • هـــەرچی سوڵتانەعوسمانی‌یە لـــەم هـــەل‌و مەرجــە کەلك‌وەدەست‌هێنەکان‌بوون هەر لــە سەرەتاوە سیاسەتێکی بە دەك‌ودەهۆو فێڵبازانەیان بەکارهێناو خۆیان بە پاسەوانی گــەلی کوردو لەسەرهەڵدەی کوردو بــە یەکەم‌لایەنگری مەزهەبی سوننی لەقەڵەمدا • لــە دوای ئەمــە کوردستان بــوو بــە مەیدانی شەڕو مۆڵگای پێشبڕکێی مەزەبیی هەردوو دەوڵەتەکە .• بــە تێکرایی ، سەروکاری شا سمایلی یەکەم لەگەڵ کــورددا تابڵێی خراپ‌و ناهەموار بوو •

لەپاش شەڕی چاڵدیران (١٥١٤)بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان بــە دەست سەفەوی‌یەکانەوەو بــەشی ڕۆژاوایشی بــە دەست دەوڵـــەتی عوسمانی‌یەوە مانەوە (١٠،٣٠) •

شـــا سمایلی سەفەوی ئەیالەتی ئەردەڵانی کــــرد بــە مەڵبەنــدی تێداکۆکردنەوەی خەرج‌وباجێ کە لــە میرانی کورد کۆدەکرایەوەو تێوی

لێ‌نا (خەزێنەی ئەردەڵان) • شا سپایێکی جیاوازیشی لە کورد پێك‌هێناو تێوی سپای کوردستانی لێ‌نا • دەبوا سپای کوردستان لـە شەڕە هـەرە گەورەو سەختەکان‌دا بەشداریی کردبا • بەو جۆرەی حەسەنی ڕوومـلوو نووسیویە ، ئـەو سپای کوردسـتانەی بـۆ بەزاندنی ئاغـا محەمـەدی ڕووزئەفسوون کـە لـە دژ فەرمانڕەواییی سەفەوی‌یەکـان ڕاست ببۆوە ناردرابوو (١٧٣،٥٩) بە سەرکەوتنەوە گەڕابۆوە •

ئیتر شاسمایلی سەفەوی یەکـەم بەمە بنەمای بەستنەوەی سەرپاکی دەرەبەگایەتی‌یەکان بـە یەك مەڵبەندەوەو لە ڕووی سیاسی‌یەوە یەك‌خستنی وڵاتەکەو دامەزراندنی دەوڵـەتێکی مەرکەزیی ڕۆنا • ئەمـەیش لەچاو سەردەمی خـۆی هەنگاوێ بـوو بەرەوپێشێ نـرا • بـەڵام بـە دووروودرێژی‌دەوام‌کردنی ئـەو شەڕوشۆڕانەی لـە دەرەوەی وڵاتەکەدا ، واتە ، لە عیراقی عەرەب‌و ئەرمەنستان‌و گورجستان‌و بە تایبەت کوردستان‌داو تاڵان‌و چەپاودانی خەڵکی ئەم وڵاتانە لە لایەن قزڵباشەکانەوە لایەنی هەرە خراپی سیاسەتی دەوڵەتی شاسمایلی سەفەوی یەکەم بـوو • ئەم سیاسەتە دوای مەرگیشی ، میراتگرانی هەر بەو پێ‌ودانەی لەسەر ڕۆیشتن‌و بەردەوام بوون •

بڕێ لەو سەرکەوتنە گەورانەی شاسمایلی یەکەم لە تەمەنی لاویتیی‌دای وەدەسـت‌هێنابـوون ئـارەزووی ئیمپراتـۆری‌یەتێکی گـەورەو بەربڵاودروست‌کردنی تێدا هێنابووە گۆڕێ • بۆ بەجێ هێنانی ئەم نیازەیش تەنیا هەر ئەوە بوو پشت بە شیعە ببەستێ کە بە یەکە هێزی دەزانی • هـەر لەبەر ئەمەیشـ بـوو کە لەبەراییی فـەرمانڕەواییی‌دا (١٥٠٤)لەسـەر «بەگوێ‌نەکردنی» ئایین‌و مـەزەب خەڵکێکی زۆری لـە شاری تەورێـز بەهەڵاواسین‌داوە •

شا سمایلی سەفەوی یەکەم هێند لە خۆی بایی بوو بە لەشکرێکی کەمەوەو بە بێ هیچ خۆسازکردنێ بـە گژ لەشکرێکی دوو سەت هـەزار

کەسیی عوسمانی‌دا چووو لە ئا کام‌دا بەزی‌و بەژێرکەوت • کاتێکیش سپای عوسمانلی شاری تەورێزیان چۆڵکرد ، شا هاتە ناو تەورێزەوەو خەڵکەکەی گوایە ، لەبەر ئـەوەی بەربەرەکانێی عوســـمانی‌یان نەکردبوو ، سزادان (١٨١،١١٣) •

لەبەر هەندێکە ، شا سماییلی سەفەوی لەو سیاسەتەی‌دا کە بەرانبەر بە کوردستانی بەکارهێنا ڕێگای بە ڕوودانی هێندێ هەڵـە داو سەرەنجام سەرۆكهــۆزەکانی کورد لەگەڵ عوسمانی‌یەکان‌دا یەکیان‌گرت‌و پڕوپالاّتە لە دژ سەفەوی‌یەکان پەرەی سەند •

بەکارهێنانی سیاسەتی چەوت‌و چێڵ‌وخراپی شا لە دژ سەرۆكهۆزەکانی کورد لە سەرای سوڵتانی نزیك‌خستنەوەو بەمە بناغەی ئەو شەڕانەی لـە کوردستان‌دا درێژەیان کێشا دامەزرا (٤١٦،٧٦) •

ئیدی بەم تەرزە هەردوو دەوڵەتەکە ، بۆ بەرژەوەندی خۆیان تیرەو هۆزەکانی کوردیان لە یەك ڕاست‌کردەوەو بە گژیەکدی‌یان‌دا کردن • ئەم سیاسەتـە لـە سەردەمی (١٥٢٣ـ٢٤ـ١٥٧٦)شـا تاماسپی یەکەم‌دا بـە شێوەیێکی توندوتیژ دەوامی کرد • هەر لەبەر ئەمەیش لـە سەرەتایەکانی فەرمانڕەوایی ئەودا ، چ لـە نـاو وڵاتەکەی خۆیان‌داو چ لـە دەرەوەی وڵاتەکەیانەوە برێ یاخی‌بوون لە دژ سەفەوی‌یەکان ڕوویان‌دا • هەر لـەو سەردەمەدا میر زولفوقاری سەرۆکی هۆزی کەڵهوڕی کورد بە کۆمەگ‌و یارمەتیی ئەو کوردە شەڕکەرانەی لـە دەوروبەری لوڕستان بوون قەڵای بەغدای گـرت‌و فەرمانڕەوایی‌یێکی سەربەخۆی کـوردی لێ‌دامەزرانـد (١٠،٨٣ـ١٢) •بەڵام لـە ساڵی ١٥٢٩دا لـە لایـەن شاتاماسپەوە بـەزی‌و بەژێرکەوت •

بە گوێرەی زانیاریی سەرچاوەکان ، هەر لەو ساڵەدا ئوێلمە تەکەلوو ، بەگلەربەگی تەورێز بە لەشکرێکی حەوت هەزار سوارەوە لە دژ شاتاماسپ ڕاست‌بۆوەو خەزێنەکەی شای لە شاری تەورێز وەدەست‌هێناو ماڵ‌وسامانی

داراو دەوڵەمەندەکانی سەرلەبەر مووسادەرەکرد • بەڵام لەبەر ئەوەی زۆری پێ نەچوو لەشکری شا بەسەری‌دا زاڵبوو ، ناچار بەرەو ئەیالەتی وان هەڵات‌و گوێ بەفەرمانیی خۆی لە سوڵتان ڕاگەیاند (١٢،٨٣–١٨،٧٦، ٤١٨)• ئەم جۆرە ڕووداوانە پێوەندیی نێوان عوسمانی‌و ئێرانی پتر توندوتیژو کرژتر کرد ، هەر لەبەر ئەمە ، تەنیا لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شاتاماسپی یەکەم‌دا دەوڵەتی عوسمانی چوار جاری هەڵکردووەتە سەر ئازەربایجان • چ لە سەروبەندی شەڕو چ لە وچانداێکی کاتەکی‌دا نەتەوەکانی کوردو ئەرمەنی‌و گورجی لە لایەن ئەم دوو دەوڵەتەداگیرکەرەوە تالآن‌وبڕۆ کراون‌و وڵاتەکانیان بوون بە مەیدانی شەڕوشۆڕ •

لە سالآنی ١٥٣٢–١٥٣٤دا کاتێ سوڵتان سولەیمانی غازیی یەکەم هێرش‌و دووەم هێرشی بۆ سەر ئازەربایجان کرد ئەو قزلباشانەی وەدووی لەشکری دژمن کەوتبوون‌و ڕاویان دەنان ، چوونە نێو کوردستانەوە • بە پێی زانیاریی سەرچاوەکان شەڕەکە لە نێوان هەردوو لەشکرەکەدا بۆ یەکەم جار لە ویلایەتی ئەرجیش دەستی پێ‌کرد • حەسەنی ڕوملوو دەنووسێ : « لەم شەڕەدا سەنان پاشا کوژراو قزلباشەکان قەڵاکەی ئەرجیشیان گرت‌و بە کوڕەکەی ئەحمەد سوڵتان سۆفی سپێردرا »(٥٩،٢٦٠،٧٤،٦٩) •

شاتاماسپی یەکەم لە ساڵی ١٥٣٣دا بە لەشکرێکی پێنج هەزارو چوارسەت کەسی‌یەوە چوونە ناو کوردستانەوەو گرتنی میرنشینەکانی عادیل‌جەوازو ئەرجیشی لە کتێبەکەی‌دا نووسیوە (٨٣،٣٤–٣٩)• هەر لەو سەروبەندەدا ویلایەتەکانی کوردستان یەك لە دوای یەك تالآن‌کران •

بە گوێرەی «شەرەفنامە» ، لە ساڵی ١٥٣٤دا شاتاماسپ ویلایەتەکانی ئەخلات‌و مووش‌و بڕێ ویلایەتی دیکەی کورد لە لایەن بەدرخان ئوستاجلووەوە تالآن‌کراون (٧٦،٤٤٢) • بەڵام لەشکرەکانی شا تووشی بەربەرەکانێی توندوتیژی گەلی کورد هاتوون • هەر لەبەر هەندێکەیش شەڕکەرانی لە زێدو نیشتمانی خۆداکۆکی‌کەری ئازای کورد بەوپەڕی

دڵڕەقی‌یەوە مەحـــکەمەدەکرانو دیوانیان‌بۆدەگیرا . بدلیسی دەنـــووسێ ، کاتێکی شاتاماسپ لە ساڵی ١٥٣٤دا قەڵایەکەی ئەرجیشی گرت ، شەست کەس لەوانەی داکۆکی‌یان لە قەڵایەکە کردو لەدژ لەشکری شـا ڕاپەڕین لـە تـیرەی بـە ختی برینـدارکـرانو بـەدیـل‌گیران . بـەوپـەڕی بێ‌بەزەیی‌یەوە ، شـا فەرمانی پێست‌گوروونو بـە ئازارو ئەشـکەنجەوە کوشتنیانی داوە (٧٦،٤٤٢) .

ئەم هەموو ئەشکەنجەو ئازارانە نەی‌دەتوانی بوونی نەتەوەو نژادی کورد لەنێوبەرێ . بـە پێی زانیاری‌یەکی لـە «شەرەفنامە»دا نووسراوە ، شاتاماسپی یەکەم بـۆ ئەوەی بابانەکان بکا بـە پیاوی خۆی سێ جـاری لەگەڵدا بە شەڕهاتوون ، بەڵام لە هەموو جارێکدا بەزیوەو ژێرکەوتووە (٧٦،٢٨٣) .حەسەن ڕوملوو دەڵێ : « شاتاماسپی یەکەم لە ساڵی ١٥٣٩دا بەهرام میرزای بـۆ تاڵانکردنی کوردستان نارد . کوردســتان تاڵانکراو قزڵباشەکان بە تاڵانیی گەورەوگرانەوە بۆ تەورێز گەڕانەوە »(٥٩،٢٩٣) .هەر لـەو ساڵەدا شاتاماسپ ویلایەتەکانی عادیلجەوازو ئـەرجیشو ئەخـلاتی تاڵانکردو قەڵای بارگیری گەمارۆداو پاش مانگێ گەمارۆدان قەڵایەکەی گرتو بە دیوان ئەمیر مووسڵوو بەگی سەفەویی سپارد (٧٦،٢٣٣ـ٢٣٤) .

ئیتر بەم ئاوایە ، بە درێژاییی سەدەی ١٦هەمو پاش ئەو سەروبەندەش سیاسەتی تاڵانکردنی گەلی کوردو بەربادو پەرێشانکردنی کوردستان لـە لایەن دەوڵەتی سەفەوی‌یەوە مێژوونووسانی دەرباریش دانی پێدا دەنێن .

حەسەن ڕوملوو دەڵێ : « قزڵباشەکان بە فەرمانی شاتاماسپ هـەر فیتنەکارێکی تورکیـان ، لـە هـەر جێگایێ وەگیرکەوتبـا بێ سێ‌ودوو دەبوا بیکوژن» (٥٩،٣٠٦) . یەکێ لە هۆیەکانی ئەم سیاسەتە خراپەی شـا کە لە هەق گەلی کوردی بەکاردەهێنا ئەوە بوو چونکە سوننی‌مەزەب بوون . چونکە ئەو ڕۆژگارە ، شاکانی سەفەویشو سوڵتانەکانی عوسمانیش ئـەو شەڕی داگیرکاری‌یەی لە دژ یەکدی‌یان دەکرد نێوی «جیهاد»یان لێ نابوو .

هەر لەبەر ئەوەیش بوو قزلباشەکان کوشتنی کوردو تالآنوبڕۆکردنیان بە فەرمانێکی ئایینی دەزانی • وێڕای ئەمەیش هەردوو دەوڵەتەکە ئەم سیاسەتەیان بەرانبەر بە نەتەوەی ئەرمەنیش‌و گورجیش درێژەپێ‌دەداو لەسەری دەڕۆیشتن • تەنها هەر لە ساڵی ١٥٤٠ــ١٥٥٤دا شاتاماسپ چوار جارانی هەڵکوتایە سەر گورجستان • حەسەن ڕووملوو دەنووسێ : « لە کاتی هەڵکردنەسەرو هێرش‌بردن‌دا ئەو گورجی‌یانەی پەنایان بۆ کەژوکێوو کەنیسەکان بردبوو ، هەرچی یەکیان هەبووو نەبوو لە لایەن لەشکری ئیسلامەوە تالآن‌کراو چەندین هەزار کەس لە گورجیی کافر بۆ جەهەندم نێردران » (٣٥٢،٥٩) •

ئیدی بەم جۆرە ، ئەم شەڕانەی لەدژ گەلەکانی کوردو ئەرمەنی‌و گورجی دەس‌پێ‌کرابوون هەرچەندە بە ناوی دین‌و مەزهەبەوە پەردەپۆش‌دەکران ، بەلآم لە بنەڕەت‌دا خزمەتی نیازی داگیرکاری‌و تالآن‌کاری‌یان دەکرد •

لە ساڵی ١٥٤٨دا کاتێ سوڵتان سولەیمانی غازی سێ‌جارانی هەڵکردەسەر ئازەربایجان دیسان کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕ • ئەیالەتی دیاربەکر بوو بە مۆڵگەی سپای دەوڵەتی عوسمانی‌و ئەیالەتی ئەرزنجانیش بوو بە مۆڵگەی قزلباشەکان • ئەم لەشکرە داگیرکەرانەی لەم شۆینانەدا مۆڵیان‌خواردبوو میرنشینە کوردەکانیان یەك لە دوای یەك تالآن‌وبڕۆ دەکرد • بە گوێرەی سەرچاوەکان هەر لە کاتی ئەو شەڕو شالآو هێنانەدا ئەو دەستە قزلباشانەی ئیسماعیل میرزاو سوڵتان قاجاری گوێگجە سەرکردایەتی‌یان دەکردن لە ناوچەو هەرێمەکانی ئەرزەڕۆم‌و قارس‌دا ، لە حەوت هەزار کەسیان پتر کوشتبوو • حەسەن ڕووملوو دەڵێ : « ئەم کوژراوانە پێنج هەزار کەسیان پتر لەو کوردە کرێکارو سنعاتکارانە بوون کە بە زۆری زۆردارەکی لە ویلایەتە جیاوازەکانی کوردستانەوەیان خڕکردبوونەوەو بەگەڵ سپاخرابوون • لەو سەردەمەدا شاقولی ئەفشار کە

تالآنکردنی ویلایەتی ئەخلاتی پێسپێردرابوو ، پێنج هەزار ئەسپو سێ هەزار سەر مەڕو پەنجا هەزار سەر مانگای بە تالآن هێنابوو » (٥٩، ٣٣١، ٤٧، ٧٣) •

شاتاماسپی یەکەم ددان بە تالآنوبڕۆکردنی میرنشینە کوردەکان لە لایەن قزلباشەکانەوەدا دەنێو دەنووسێ : « بۆ ڕاوەماسی دەچووین ، لە ڕێگا تووشی بیست کەسی پیادە هاتین ، لێمانپرسین ، کێن ، گوتیان ، خەلکی خونسین ، میرنشینەکەمان بە جۆرێ تالآنکراوە ، ئەگەر لەوێ مابایەنەوە لە برسان دەمردین • ئەوەتا بۆ دیاربەکر دەچین • شا دەنووسێ ، بۆ حالیان گریامو بێزم لە سەوەوکاری ئەم کردەوانە هاتەوە کە ئەلقاس میرزا بوو » (٨٣، ٥٨) •

ئیدی بەم ڕەنگە لە سۆنگەی ئەوەی نەتەوەی کورد دراوسێی دوو دەولەتی گەورەو داگیرکەر بوو کارەکە تەنها بە تێداچوونی سەرو تالآنکردنی سەروەتو سامانەکەی نەدەبڕایەوە ، بەلکو ولآتەکەیشی وێرانو بەرباد دەکراو داری بە سەر بەردیەوە نەدەما • حەسەن ڕوملوو دەنووسێ : « خۆ ویلایەتی ئەرزنجان هەر بەجارێ لە ژێر سمی ئەسپی لەشکری شادا کاولو خاپوور کرا ، شارەکە ئاگری تێبەردراو تالآنکراو خاکی ئەو ولآتە بە بای فەنا درا» (٥٩، ٣٣٤) • هێندێ لە مێژوونووسانی سەردەم بە کۆمەلقەلارکردنی کوردو سافلەساف تالآن وبڕۆکردنی ولآتەکەو بەوپەڕی وێرانیو پەرێشانی گەیاندنی بە نموونەی کەلەمێردایەتیو قارەمانێتیی سپای شاو سولتان لە قەلەم دەدا •

حەسەن ڕوملوو لە باسی ڕووداوەکانی سالی ١٥٤٨دا دەنووسێ ، « شا لەشکری کردەسەر ویلایەتەکانی ئەخلاتو گوێزەلدەرەو عادیلجەوازو خوێشی هەلی کردە سەر مووشو وای وێرانکرد ئاسەوارێ لە خانووبەرەو دەغلودان نەما » (٥٩، ٣٣٣) • هەر لەو ڕۆژگارەدا ویلایەتی خەرپووتیش تالآنکراوە •

ئیتر بەم جۆرە کوردی بەزۆر بۆ نێو ڕیزی لەشکری هەردوو دەوڵەت ڕاکێشراو دەبوو بە گوری و گاوگەردوونی شەڕی داگیرکاری و خاکی کوردستانیش بە تالان و بڕۆ دەچوو •

لە ئاکامی ئەوەی پاش شەڕی چالدیران سەرۆکەکانی تیرەو هۆزە کوردەکان کەوتنە ژێر تەئسیری عوسمانی و ئێرانەوە گەلێکی براو هاوخوێن بوون بە دژمنی باب‌کوشتەی یەکتر • لە ساڵی ١٥٥١دا بەفیتی حوکوومەتی سوڵتان هۆزی مەحموودی بە سەر هۆزی دونبولیی ناوچەی خوویدا دەدەن و سەرۆکی هۆزی دونبولی حاجی بەگی دونبولی دەکوژرێ • شاتاماسپیش بۆ وەڵامدانەوەی ئەمە مەعسووم بەگی سەفەوی و شەمسەددین خانی بدلیسی بۆ تالانکردنی کوردستان دەنێرێ • حەسەن ڕوومـلوو دەنووسێ : « لە کاتی ئەم هێرشەدا ویلایەتەکانی ئەرجیش و بارگیری و مووش و ئەخلات و عادیلجەواز ، سەرلەبەر تالانکراون و لە چوار سەت کەس زێتر کوردکوژراون» حەسەن ڕووملوو درێژە بە قسەکانی دەداو دەڵێ : «تەنها هەر لە ویلایەتی ئەخلات سی هەزار سەر مەڕو دە هەزار سەر مانگاو گامێش و سێ هەزار ئەسپ بە تالان هێندراون » (٣٥٨،٥٩) •

لە ساڵی ١٥٥٢دا تالانکردنی کوردستان دیسان دووبارە بۆوە • بە گوێرەی نووسینی حەسەن ڕووملوو ، هەر لەو ساڵەدا شاتاماسپ شازادەی ئێرانی بۆ تالانکردنی ویلایەتە کوردەوارییەکان ناردووە • لە ئاکامی شاڵاوبردندا کوردێکی زۆر کوژراون و هەرچی‌یەکیان هەبووەو نەبووە چەپاودراوەو بە تالان ڕۆیشتووە • مێژوونووسی ناوبراو دەنووسێ : « قزلباشەکان بە مێگەلەمەڕێکی زۆرو ڕەوە ئەسپێکی فرەو تالانی‌یەکی ترەوە گەڕانەوە » (٣٧٢،٥٩)•

قازی ئەحمەدی قەزوینیش کاتێ دێتە سەر باسی ڕووداوەکانی ئەو ساڵانەی کوردستان ، لەبارەی گرتنی قەڵای ئەخلات و گەمارۆدانی قەڵای ئەرجیش لە لایەن لەشکری شاوەی نووسیوە (٣١٠،١٠٠) • لە ساڵی ١٥٥٢دا

سوڵتان سولەیمانی غازی بۆ چوارەم جار هێرش‌کردنە سەر ئازەربایجان خۆی ئامادە دەکرد • شاتاماسپ هە رکە بەم خەبەرەی زانی بۆ ئەوەی شەڕەکە بخاتە کوردستانەوە ، لە ساڵی ١٥٥٣دا هێرشی کردە سەر ئەو وڵاتە • شا ویلایەتی ئەخلاتی کرد بە مۆڵگەی سپاکەی‌و لێرەوە هەڵی‌دەکوتایە سەر ویلایەتەکانی دیکەی کوردستان • بە پێی نووسینی حەسەن ڕوملوو ، بە فەرمانی شا ویلایەتەکانی وان‌و بۆستان‌و بدلیس‌و عادیلجەوازو ئەرجیش‌و مووش بەدەست قزلباشان تاڵان‌کراون‌و سەرلەبەر ئاگریان تێ‌بەردراون (٧٦،٤٧،٣٧٦،٥٩) •

لە هەمووی سەیرتر ئەوەیە ، سەرەڕای ئەم هەموو کوشتن‌و بڕین‌و وڵاتداگیرکردن‌و تاڵان‌وبڕۆکردنەی کورد لە لایەن هەردوو دەوڵەتی دراوسێوە بڕێ لە مێژوونووسانی سەراو دەرباری چەرخ‌و سەردەم هێشتا کوردیان بە ڕێگرو تاڵانکەرو دزو جەردە لەقەڵەم‌داوە (٤٣٠،١١٣) •

کەچی شەمسی تەبریزی ئاوهای نووسیوە :

دزد دیدم کو کند دزدی ولی
دزد مارا بین که او دزدید کرد

بە کوردی‌یەکەی :

« دزم دیوە دزی دەکا ، بەلام تۆ تەماشای
دزەکەی ئێمەکە : ئەو کوردیش دەدزێ ؟! »

جا چ پێوەندیی عوسمانی‌و چ پێوەندیی سەفەوی‌یەکان بە گەلی کوردەوە شێوەیێکی هێند ناقۆڵای گرتبوو ، حوکوومەتی سوڵتان ئەو سەرەك‌هۆزە کوردانەی پاراستنی سەرسنوورەکانی عوسمانی ـ ئێرانیان پێ‌سپێردرابوو نازناوی پاشای دابوونێ‌و پاشایەکانی سەفەویش هەر ئەوانەی ئەم کارەیان بۆ ئەوان دەکرد نازناوی سوڵتانیان دابوونێ‌و بەمە گاڵتەیان بە یەك دەکرد • بە پێی بڕوای ئەمانە گوایە کورد نە شایان ، نە سوڵتانیان لێ‌هەڵدەکەوێ ، بەلام مێژوو بۆ خۆی شایەتی ئەوەیە کە

سیماوڕەنگ‌و ڕووی گەورەگەورە لە نەتەوەی کـــورد هەڵکەوتـــوون .
خۆلاسە ، پێوەندیی دەوڵەتی ئێران‌و دەوڵەتی عوسمانی هەر لەسەر هەمان تاس‌وحەمام گیرسابۆوەو هەر بەو جۆرە بەکاردەهێندرا .

لە پاشانیش هەر ئەم سیاسەتە بێ گۆڕان دەوامی دەکرد . لەسەردەمی شا سماییلی دووەم‌و (١٥٧٦ــ١٥٧٨)شا سوڵتان محەمەد (١٥٧٨ــ١٥٨٧)دا ناکۆکیی نێوان سەرکـــردە قزلباشـــەکان توندوتیژ بـــووو مەترســـیی لەت‌وپەت‌بوونی وڵاتەکە بـــە چەند وردە دەرەبەگایەتی‌یەکەوە زیادی‌کرد .
سەرەک‌هۆزانی کوردیش کەڵکیان لەم بارودۆخە وەرگرت . هێندێکیان لە پێناوی سەربەخۆیی‌دا دەستیان بە خەبات دەکردو هێندێکشیان دەبوون بـــە تابیع‌و پیاوی دەوڵەتی عوسمانی .

بدلیسی دەنووسێ : « لەسەردەمی شاسوڵتان محەمەددا فەرمانڕەواییی سەفەوی‌یەکان دایە کزی‌و بێ هێزی ، لە ساڵی ١٥٨٣دا ئەمیر بەگی سەرۆکی هۆزی موکریش وەک مـــیرانی کوردستان‌و لوڕســـتان‌و ئەردەڵان بوو بـــە دەستداو گـــوێ‌بەفەرمانی سوڵتان موڕادی سێ‌یەم » (٢٩١،٧٦) . لـــەم سەروبەندەدا بڕێ ناوچەو هەرێمی ئازەربایجان لە لایەن سپای عوسمانی‌یەوە داگیرکرابوون .

بە پێی بیروبڕوای یەکێ لـــە مێژوونووسانی ســـەردەم ، ئیسکەندەر مونشی ، سوڵتان مـــورادی سێ‌یـــەم گوایە بـــە فیت‌و دنەی سەرەک‌هۆزە کوردەکـــان هێرشی بـــردووەتە ســـەر ئازەربایجان . مێژوونووســـی نێوبراو دەنووسێ : « هێندێ کـــوردی مایەفیتنەو شۆفار ، لـــەمانە غازی قران‌و شاقولی بولبولان‌و هی دیکە بەو بەندوباوەی کە تایبەت بە خاوەن زەوی‌زارەکەڵکیان لە بارودۆخی کات‌و شوێن وەردەگرت » (٢٣١،٤٧) . بەڵام بە لای ئێمەوە هێرشەکەی سوڵتان موڕادی سێ‌یەمیش بۆ سەر ئازەربایجان وەک هێرش‌و شەڕوشۆڕەکانی پێشوو هەر لە ئاکامی ڕکەبەری‌و پێشبڕکێی هەردوو دەوڵەتەکەوە سەری‌هەڵداوە . ئەوەی پێویستە بگوترێ ، لـــەو

شەڕەدا زۆربەی کورد بە تەواوەتی چوبوونە پاڵ دەوڵەتی عوسمانیو لەدژ سەفەوی یەکان شەڕیاندەکرد • هەر لەبەر ئەمەیش بوو کە لە ساڵی ١٥٨٥دا لە شەڕەکەی شارۆکەی سەعدئابادی لای تەوریزو چلدیری لای شیروان کوردێکی زۆر کوژراون •

لە سەردەمی فەرمانڕەواییی شا عەباسی سەفەویی یەکەمدا (١٥٨٧—١٦٢٨) سیاسەتی پێشوو لەهەق کورد بە جۆرێکی دیکە بوو • لە سەرێکەوە بـۆ پاراستنی خاکی خۆی لە شالاوی ئوزبەگەکان ١٥ هەزار ماڵە کوردی بـۆ خۆراسان کۆچ پێ کردنو لە سەرێکی دیکەوە لەگەڵ سەرەك هۆزە کوردەکاندا سەروساختی خزمایەتیی بنیات ناو لەبەرانبەر دەسبزێویی عوسمانیبەکان داکۆکیی لێدەکردنو لەسەری دەکردنەوە ، چونـــکە شاکانی سەفەویشو سوڵتانەکانی عوسمانیش لەوە چاك گەیشتبوون کە کوردەکان لە شایێك ، یا لە ســوڵتانێکی (دادپــەروەر) دەگەڕێن هەر بۆیەش ئەوان لە هێندێ باروحاڵەتاندا سەرەك هۆزە کوردەکانیان بە لای خۆیاندا ڕادەکێشاو پتریان وشارو شالاو بۆدەهێنان •

ئیتر بـەم جـۆرە گەلی کوردی بـەر وشارو شالاوی دوو دەوڵەتی دراوسێ کـەوتـوو ، لـە شەڕەکانی عوســمانیو ئێراندا کـە بـە درێژاییی سەدەی ١٦ هــەم دەوامی کــرد زەرەروزیانی لــە ئەندازەبەدەر کردووەو کوشــتارێکی زۆری داوە • هــەر ئــەو شەڕانە بـۆ خەڵکی ئازەربایجانیش ماڵوێرانیو فەلاکەتێکی گەورەوگران بــووە • سەبارەت بەوە کە برێ ویلایەتی ئازەربایجان بــەر وشارو شالاوی عوســمانییەکان کەوتوون هــەر بــە جارێ بەربادبوونو ئاســەواریان نەماوە • بدلیســی دەنووسێ : « لــە سەردەمی شا سوڵتان محەمەددا سوڵتان عەلیی سەرۆکی هۆزی دونبولی بەسەر ئەو هۆزەدا ڕادەگەیشت ، بەڵام لەبەر شەڕوهەرا ، ئــەم ناوچانــە (ناوچەکانی خــووی ــ ش٠م)هیــچ خــەرجو باجێکی لێوەدەستنەدەهات .• سوڵتان عەلی لەو خەرجو باجەی لە دۆڵی ئەلەگەزی

نەخچەوانو ناوچەکانی شەروور وەدەستدەهات کۆمەگ دەکرا »(٣١٥،٧٦)•

لە شالاوبردنی عوسمانی‌یەکاندا بۆ سەر ئازەربایجان تاوانی لە ئەندازەبەدەر رووی داوە • تەنانەت لە سەروکاتی سولتان مورادی سێیەمدا ١٥ هەزار کەس لە خەلکی تەورێز لە یەك ڕۆژدا لەناوبراون (٢٧٦،٧٨)•هەر لەسەروبەندی ئەو داگیرکرانەدا برێ لە شارو گوندی ئازەربایجان لە لایەن عوسمانی‌یەکانەوە بەڕێوەدەبران • ئەمانە داوای خەرجوباجێکی زۆریان لەم شارو گوندانە دەکرد • بدلیسی دەنووسێ : « لە ئاکامی تالانکردنی مەراغە بەدەست عوسمانی‌یەکانو کۆچوڕەوکردنی خەلکەکە بۆ شوێنانی دیکە لە جیاتی هەموو سالێ ١٥ خەروار زێڕ ، تەنها خەروارێ خڕدەکرایەوە » (٢٩٤،٧٦) •

ئیدی بەم جۆرە شەڕی ئێرانو عوسمانیی درێژخایێن نەك هەر گەشەکردنی ژیانی ئابووریی کورد ، بگرە هی خەلکی ئازەربایجانیشی شەلو گۆج دەکردو هەر بە جارێ تێکیدەشێواندو تووشی نەهاتیی دەکرد • بێ‌گومانژیانی کوردەکان لەو سەردەمەدا زۆر خراپو نالەبارتر بووە •

وێڕای ئەم هەموو ڕووداوە مێژوویینەو سیاسی‌یانەی باسمان کردن باری ژیانی ئەو کوردانەی ببوون بە دەستداو گوێ‌بەفەرمانی سەفەوی‌یەکان ، لە چاو ئەو کوردانەی سەر بەدەولەتی عوسمانی بوون دەتوانین بلێین هێندە نالەبارو گران نەبوو • هۆی ئەمەیش ئەوە بوو کە میرانی کورد خزمایەتی‌یان لەگەل شاکانی سەفەوی‌دا پێکهێنابوو • بە نموونە ، ژنەکەی میری حەسەنکێف ، مەلیك خەلیل خوشکی شا سمایلی یەکەمو یەکێ لە ژنەکانی شاتاماسپی یەکەم خۆشکی یەکێ لە میرانی کوردو خوشکی شاعە باسی یەکەم ، زەڕین کولاە ژنی فەرمانڕەوای ئەردەلان خان ئەحمەد خان بوو (١١٤،١٠٠-١٠١) •

ئەم پێوەندیو خزمایەتی‌یەی نێوان خەلکی کوردو خەلکی ئازەری ، کەموزۆرێ کارێکی چاكو ئیجابیی لە مەسەلەی دۆستایەتیو وەفاداری‌دا دەکرد •

بە گوێرەی زانیاریی سەرچاوەکان شاکانی بنەماڵەی سەفەوی لە هێندێ حاڵاندا لە خاکی ئازەربایجان میرنشینیان بۆ کورد تەرخان کردووەو بۆ بەڕێوەبردنی ئەیالەتو ویلایەتی دیکەی ئێران کوردیاندادەنا(٧٦، ٤٤٠ـ ٤٥٠). بێ گومان کارێکی وا لە لایەن عوسمانییەکانەوە هەر گێز نەدیتراوەو کەسیش نەی گوتووە.

* * *

بنکەی ژین

سەروساختی عوسمانی‌یەکان لەگەڵ کورددا

لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا نوێنەری هەشتەمینی بنەماڵەی عوسمانی سوڵتان بایەزیدی یەکەم ، کە لە ئاسیای بچووکدا فەرمانڕەوایی دەکرد ، درێژەی بەو سیاسەتە دەدا کە بۆ پێکەوەنانی ئیمپراتۆری‌یەتێکی بەربلاو بەکاری‌دەبرد • بنەمای ئابووریی ئەو فەرمانڕەوایی‌یەی سوڵتان سەرۆکایەتیی دەکرد ئەو نیشتەنی‌یەگوندی‌و شاری‌یە زەحمەتکێشانە پێکیان‌دەهێنا کە لە لایەن دەرەبەگەکانەوە دەچەوسێندرانەوە • هەرچی بنەما کۆمەڵایەتی‌یەکەیشی بوو ، ئەوە خاوەن‌زەوی‌زار : ئەو پیاوە گەورە دەرەبەگە جەنگاوەرو چینی ڕۆحانی‌یەی سەرووو نەجیوزادانەبوون کە پشتیان بەو چەوساندنەوەیە ئەستوور بوو • پشتیوانەی جەنگیی دەوڵەتی عوسمانی جگە لەو زەحمەتکێشانەی ژیانی کۆچەرایەتی‌یان بەسەردەبرد هاونیشتمانی تورکی بەزۆرەملێ بۆ ڕیزی سپا هێندراوو خەڵکی ژێردەست‌و دیلی ویلایەتەکان بوو •

سوڵتان بۆ خۆی هەمەکارەی سەرانسەری وڵات بووو دەسەڵاتی لە هەموو سنوورێ بەدەربوو • بۆ بەڕێوەبردنی ویلایەت‌و ئەیالەتەکان فەرمانڕەوای خاوەن زەوی‌زاری گەورەی دادەنا‌و نازناوی پاشایەتیی دەدانێ • لە دەرباری سوڵتان‌دا سەرەك‌وەزیر (وزیراعظم)ی بە پلەی هەرەگەورەی وەزیفە دەژمێردرا • لەبەر ئەوە هەموو وەزیرو پاشاکانی سوڵتان لە هەموو شەڕەکانی حوکوومەت‌دا بەشداری‌یان دەکرد • سوڵتانە تورکەکان کە خێوی ئەوپەڕی دەسەڵات‌و حوکمڕانی بوون لەسەر سیاسەتێکی تابلێی دڵڕەقانەی زۆردارانە دەڕۆیشتن ، تەنانەت هەر کاتێکیان ئارەزوو لێ‌بوایە سەری سەرەك‌وەزیریشیان دەپەڕاند (٥٧،١٢٨،٥٧٢،٧٣) • بە پێی زانیاری‌یەکی لە سەرچاوەکان‌دا نووسراون سوڵتانی وا لە ڕیزی

سوڵتانەکانی عوسمانیدا هەڵکەوتووە نۆزدە بـرای خۆی لـە ڕۆژێکدا تاساندوون (٧٨، ٣٠١، ٥٣، ٥٥١) •

ئیدی بەم جۆرە لـە سەرەتای سەدەی ١٦هەمدا ، جگە لـە دەوڵەتی سەفەوی ، حوکوومـەتی بەدەسـەڵاتی عوسـمانیش لـە بەشی ڕۆژاوای باکووری کوردستانی لـە هەموو سەرێکەوە کزولاوازدا هـەر خـۆی حەساوبوو • عوسـمانییەکان لـە مێژبوو بـە نیازی دامەزرانـدنی ئیمپراتۆرییەتێکی گەورەوە بـوون ، بـۆ بەدیهێنانی ئـەم نیازەشیان ، کوردستان سەرنجی زۆر ڕادەکێشان • چونکە کوردستان جگە لەوە کە لە شەڕی داگیرکاریی سوڵتانەکاندا هاوبـەشبوونی مـیرانی کوردی بـە زەویوزار دابین دەکرد ، هەروەها بەرانبەر بە حوکوومەتی سەفەوی خاوەن دەسڕۆییەکی ماددیو مەعنەویشبوو • وەك لەپێشەوە باسمان کـرد ئەم دەسڕۆییو ئیمکاناتەی لە کوردستاندا هەبوون سەرنجی دەوڵەتی سەفەویی دراوسێیشی ڕادەکێشا • جگە لەمانە بـە نیازی داگیرکردنی ئەرمەنستانو گورجستانیشەوە چـاوی بڕیبووە ئازەربایجانیش • چونکە لـە سەدەی ١٦ هەمدا ئاوریشمی ئازەربایجانیش وەك پەزو خوریو بەرهەمی دیـــکەی کوردستان یەك لـەو کەرەستە خاوانە بـوون بازاڕەکانی ڕۆژهـەڵاتو ڕۆژاوایان دەوڵەمەند کردبوو • لەسەرێکی دیکەشەوە حوکوومەتی عوسمانی دەیویست ئاغایەتیی ڕێگاوبانـەکانی بازرگـانیو شـەڕوشۆڕی نێـوان ڕۆژهەڵاتو ڕۆژاوا وەدەستەخۆگرێ •

ئیدی بەم ڕەنگە ئەم پێشبڕکێیە ، یا هی دیکەی نێوان دوو دەوڵەتە گەورەکە هەر لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە کوردستانی خستەبارێکی پڕ مەترسیو نالەبارەوە • سوڵتان بایەزیدی دووەم لـە پێشان بەرانبەر بـە کوردستان سیاسەتێکی بـەدەكو دەهۆی نـەرمی بەکارهێنا • ئـەم بـە پێچەوانەی شاسماییلی یەکەمەوە بەرانبەر بـە نەتەوەی کورد دەستی لـە سیاسەتی چـەكبەکارهێنان هەڵگرت • بۆ ئـەوەی سەرلەبەری سەرۆكو

میرەکانی تیرەو هۆزە سوننیمەزەبەکانی کورد بەلای خۆدا ڕاکێشێ ، خۆی بە میراتگری جیهانی ئیسلامەتیو داکۆکیلێکەری مەزەبی سوننی لەقەڵەمدەدا

حوکوومەتی سوڵتان ، بۆ داگیرکردنی کوردستان نیازی راستەقانیی خۆی بــە دروشمی ئایینییەوە پێچاو بڕیاریدا کەڵك لــەو میرەکوردانــە وەرگرێ کە لە دەوڵەتی سەفەوی لالووتو ناڕازی بوون • بە پێی کتێبی (مونشەئاتی سەلاتین)ئەو کاغەزەی سوڵتان بایەزید لە ساڵی ١٥٠٣دا بــۆ میری چەمەشکەزەك ، حاجی ڕۆستەم بەگی ناردووە جارێکی دیکە ئــەم ڕاستییە ڕوون دەکاتەوە • لەم کاغەزەدا نووسراوە : « حاجی بەگ ، سڵاو ! دوای سڵاو ، ئەم نامەیەی لە لایەن پادشاوەتان بۆ نێردراوە بخوێننەوەو بزانن کــە قزڵباشەکان ، ماوەیێکی دوورودرێژ لــەگەڵ سەرکردەکانی دەوڵەتی بایندوردا ملیان لە دژمنایەتی دەناو دەستدرێژییان دەکردە ســەر پایەی بڵیندمان • وا ئەلئەقران کەیوانو چاوەشمان بۆ ویلایەتی ئێوە نارد • هەموو ڕاستییەکان لە ئێوە ڕوونو ئاشکران ، بــەم نامەیە ئاگادارتان دەکەم کــە هەر ڕووداوێکی لە بارەی ئەو ناوەوەی دەزانن هەمووی لــەم دوو کەسە بگەیێننو ئەوەیش بزانن کە ئــەم کارەی ئێوە دەبێ بــە مایەی بەزەیی شاهانەی ئێمە » (٣٥٣،٩٨) •

حاجی ڕۆستەم بەگ بەم داخوازەی سوڵتان ڕازی نەبوو ، لە ساڵی ١٥٠٩دا میرنشینەکەی خــۆی دا بــە دەست شاسماییلی ســەفەوییەوە • سوڵتان بایەزیدی دووەم ، بۆ لــە دژ دەوڵەتی سەفەوی بزواندنی مــیرو سەرەكهۆزانی کورد مەولانا ئیدریسی بدلیسیی ، بــۆ بەجێهێنانی ئــەم نیازە ، بە پێناوێکی زۆر لەبار زانی • بــەم نیازەوە مەولانا ئیدریس بــۆ دەرباری سوڵتان بانگکراو بە ناوی مێژوونووسی دەوڵەتی عوسمانی لــە دەرباری سوڵتاندا دامەزرا (٥٣٠،١٢٣)•لە ڕاستیشدا ئەم پیاوە یەکسەر بۆ کوردستان ڕەوانەکراو لــە بەرژەوەندی حوکوومەتی عوســمانی زۆر بەجەختەوە دەستی بەکارکرد •

ئیدی بەم ئاوایە کوردستان بووە مەڵبەندی چاوڕاوو پڕوپاڵاتەی ئایینیو مەیدانی شەڕی سارد لە نێوان پادشای دوو دەوڵەتی سیاسەت دژ بەیەکدی • لەم سەروبەندەدا سوڵتان بایەزیدی دووەم مرد • سوڵتان سەلیمی کوڕە چکۆلەی بە یارمەتیی سپاوە برا گەورەکانی هەموو کوشتنو خۆی چووە سەر تەختی پادشایەتی (٥٧،١٢٨) (١٥١٢ــ١٥٢٠) • ئەم پادشایە لەبەر ئەوەی لەدەرباری خۆدا بەوپەڕی دڵڕەقیو بێبەزەیییەوە هەموو کارێکی لە قازانجو بەرژەوەندی خۆی جێبەجێکردووە بە نازناوی (یاوز) ناووبانگی دەرکردووە (٥٧،١٢٨) •

سوڵتان سەلیمییەکەم هەر لەسەر ئەوسیاسەتە ڕۆیشت کە باوکی لە دژ کورد لەسەری دەڕۆیشت • خۆ ڕەنگ نەبوو کەسێ بۆرە مەیلێکی بە لای مەزەبی شیعەدا بزوابا،هەر یەکسەر باسی سەری بووو پێستی دەگوورا• سوولاق‌زادە جەخت لەسەر ئەمە دەکا ، دەڵێ : « هەرکە سوڵتان چووە سەر تەخت یەکسەر ڕاوێژکارانی دەوڵەتی خڕکردەوە ، پێی گوتن ! » ئەوەتا شاسماییل کە بووە بە کیسرای عەجەم ، بووە بە خاوەنی هەموو ئێرانزەمینو عیراقی عەرەبو ئازەربایجانو گەنجەو شیروانو گیلانو مازەندەرانو تەبەرستانو گشت‌کوردستان ، بە تایبەت ویلایەتەکانی گورجستانی سەرلەبەر خستووەتە ژێر دەستی خۆیەوە • لەبەر ئەمە دەبێ لەپێش هەموو شتێکدا تیرەی شیعە سەرپاکیان لەناوبەرینو دنیا لە گەڕیان ڕزگارکەین » (٨٥، ٣٥٩) • فەرمانی دا هەرچی شیعەی خاکی دەوڵەتی عوسمانی هەن ، لە تەمەنی حەوت ساڵییەوە تا حەفتا ساڵی ، یا بکوژرێن یا زیندانکرێن • بە پێی ئەم فەرمانە بە تۆمەتی شیعەگەرێتییەوە چلهەزار کەس کوژرانو ئەوانەی ماشنەوە نێوچاوانیان داخکردنو بۆ بەشی ئەورووپایان ڕادان (٢٥٨،٥٣،٣٩٥،٩٨) •

ئۆرووج بەگی بەیات دەنووسێ : « سوڵتان سەلیم بە فەرمانی ڕەسمی ، هەموو جۆرە هاوپێوەندیگرتنێکی ڕەعیەتی خۆی لەگەڵ ڕەعیەتی

شاسماییل‌دا قەدەغەکردو مەزەبی شیعەگەریی بە شتێکی لە یاسابەدەرو شیعەی بە کافر جاڕداوە » (١٤٨،٤٦) •

ئیدی بەم ڕەنگە سولتان سەلیم ناوەوەی وڵاتی عوسمانیی‌لە لایەنگرانی شیعە پاككردەوەو کاری چاوڕاوو پڕوپالاتەی لە ناو میرو سەرەك هۆزە کوردەکان‌دا تەواو کرد • سولتان نامەیێکی بۆ شاسماییل نارد ، داوای هێندێ لەو شوێنانەی قزلباشەکان گرتبوویان لێ‌کردەوە ، بەڵام شاسماییل وەڵامی بە باشە نەدایەوە .• سولتان سەلیمیش ئەمەی کرد بە بیانووو یەکسەر هەڵی‌کردە سەر ئازەربایجان • کارل مارکس نووسیویە : « لەم شەڕەدا سەرپاکی هێزی عوسمانی‌یەکان هاوبەشی‌یان دەکرد » (٢٠٦،١) •

بە پێی سەرچاوەکانی مێژوو لە دوو هەزار شەڕکەر پتر لەم شەڕەدا هاوبەشی‌یان کردووە « (١٨٠،١١٣،١٤٣،٥٩)•لەم هێرشەدا بە زۆری میرو سەرۆکە کوردەکان بە هێزی چەکداری خۆوە هاوبەشی‌یان دەکرد • سولتان سەلیم هێزەکانی خۆی بە چەکی ئاگردار ئامادەکردبوو • لە ساڵی ١٥١٤دا لە خاکی کوردستانەوە هەڵی‌کوتایە سەر ئازەربایجان ، بەڵام لەشکرە غەیرە نیزامی‌یەکانی بەتایبەت لە کوردەکان ، نەیان دەویست شەڕ لەگەڵ خەڵکی ئازەربایجان‌دا بکەن • بە پێی مێژوونووسانی تورك لەم شەڕەدا لەشکری غەیرە نیزامیی سولتان مانیان گرت ، نەچوونە پێشێ • بەم مان‌گرتنە سولتان هەمدەم پاشاو ئیسکەندەر پاشاو بالیەمەز عوسمان ئاغای سەگبان باشی کە لە پیاوە گەورە نزیکەکانی خۆی بوون ، کوشتن (٣٧٨،٨٥٠)•پاشان سولتان سەلیم لەبەردەم لەشکرەکەی‌دا ڕادەوەستێ دەڵێ : « من وا لە پێشەوە دەڕۆم ، ئەوەی پیاوە وەدووم کەوێ !» و ئەسپی خۆ تاودەدا (٥٧،١٢٨،٢٦١،٥٣)•لە ساڵی ١٥١٤دا لەشکری عوسمانی لە دووریی ١٤٠ کیلۆمەتریی تەوریز ، لە جێگایەك‌دا ، چالدیرانی پێ‌دەڵێن ، لەگەڵ لەشکری شادا ڕووبەڕووی یەکدی وەستان • شەڕێکی زۆر توندوتیژ لە نێوان هەردوو لەشکردا دەستی پێ‌کرد • گونابادی لە باسی ئەم شەڕەدا کە بۆ

ئەو سەروبەندە زۆرسامناك بووە ، دەنووسێ : « لەبەر ئەوەی لەشکری ڕۆم (عوسمانی ـ ش ٠ م) زۆر لەکێش بەدەربووە ، لە تروو کەیەکدا پێنج شەش هەزار تفەنگ بە جارێ ئاگـردەدراو لە تاوی دووکـەڵ دنیا دەبوو بـە شەوەزەنگ » (١٧١،١١٣) • لەبەر ئەمە قزڵباشەکان کە زۆر مەردانەو بـە جەرگـەوە دەگژ دژمن ڕادەچوونو شەڕیان دەکرد ، بـەرانبەر بە چەکی ئاگردار نەیانتوانی خۆڕاگرن ، ناچار کشانەوە •

بە پێی نووسینی حەسەنی ڕوومڵوو ، لە هەردوولا پێنج هەزار کەس کوژراونو زۆریشیان لێ بەدیل گیراون • حوسەین بەگی لەلەی شاسماییلی یەکەمو محەمەدخانی ئوستاجلوو ، فەرمانڕەوای دیاربەکریش لە تێوان ئەم کوژراوانەدا بوون (١٤٩،٥٩) •

پاش سەرکەوتنەکـەی چاڵدیران لـەشکری عوسـمانی یەکڕاست هەڵیکردە سـەر شاری تەورێز • پاش ئەوەی شـەش ڕۆژی تێداماییەوە ، چۆڵی کـردو گەڕایەوە ، چونکە سوڵتان بڕیاری دابوو خاکی کوردستانو حەڵەبو شامو میسریش بگرێ • بە پێی قسەی مێژوونووسی تورك سەلیم سابت داگیرکردنی ئەم وڵاتانە تا ساڵی ١٥١٨ ئینجا بڕاوەتەوە • (١٣،٧٤) •

پاش ئـەوەی کوردستان بوو بـە دەسداو پەیڕەوی فەرمانڕەوایی سوڵتانی عوسمانی جگە لەوە کـە سەرلەبەری تیرەو هۆزەکانی کورد لـە سپای عوسمانی دا هاوبەشی یان دەکرد ، سپای کوردستانیش بە جیا ، سازکرا• هەروەها لە هەمان کاتیش دا ئەیالەتی دیاربەکر کە هەرچی خەرج وباجێکی لە کوردستان بـۆ حوکوومەتی عوسـمانی کۆ دەکرایەوە لـەوێ دادەنرا ، تێونرا خەزێنەی دیاربەکر •

ئیدی بەم جۆرە دەبوا سپای کوردستان لە هەموو شەڕوشۆڕەکانی دەوڵـەتی عوسمانی دا هاوبەشیی کـردباو هەمیشە لـە ڕیـزی پێشـەوەی قوشوونی عوسمانی دا بوایە • هەر لەو سەروبەندەدا حوکوومەتی سوڵتان جگە لە داگیرکاری یەکانی ڕۆژهەڵاتی تێوەڕاست لە ئەورووپایش ، لەگەڵ

یۆنانستان‌و ئاوستریاو مەجارستان‌و سربیاو ئیتالیاو ئەلمانیاو ڕووسیایش‌دا شەڕی‌دەکرد • هۆردووی عوسمانی کەڵکی لە چەکی ئاگردار، کە لە وڵاتانی ڕۆژهەڵات‌دا بە دەگمەن دەدیترا، وەرگرت‌و توانی چەند بەشێ لە خاکی ڕۆژهەڵاتی نێوەندو نزیك داگیرکا • بەڵام ئەو شەڕوشۆڕە دوورو درێژانەی کە حوکوومەتی عوسمانی لەگەڵ شاکانی سەفەوی‌دا دەی‌کرد، ئەوروپای تا ڕادەیێ لە مەترسیی عوسمانی ڕزگارکرد • کەواتا دەتوانین بڵێین کورد لە سەرلەبەری شەڕوشۆڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی‌دا هاوبەشی کردووە •

بە پێی نووسینی هێندێ مێژوونووس، هەر لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە شەڕی عوسمانی هەڵگیرساوەو شەڕێ نەبووە خوێنی کوردی تێدا نەڕژابێ • سەرباریش هێندێ مێژوونووسی تورك وائیددیعا دەکەن کە ئەو هەموو شەڕوشۆڕە خوێناوی‌یانە کە ٢٠٠ ساڵی پتر خایاندووەو بە ناوی شیعەو سوننی‌یەوە درێژەی پێ‌دراوە بۆ داگیرکاری وڵاتی خەڵك نەبووە، بەڵکو بۆ ڕزگارکردن‌و ئازادکردنی خەڵکەکە بووە • جەهانگیری کوڕی زەینەل دەڵێ، سوڵتان سەلیم کەلە ئەوروپا ئیمپراتۆری‌یەتێکی گەورەی ئیسلامیی دامەزراندووە، نیازی ئەوە بووە کوردستان‌و ئازەربایجان لە بن دەسەڵاتی فارس‌و عەجەم ڕزگارکا (٧٢، ١١٤–١١٥) • بەڵام مێژووی گەلی کورد ڕاستیی ئەوەی چاك ئاشکرا کرد کە سوڵتانەکانی عوسمانی ئەم ڕزگاری‌خوازی‌یەیان بۆ ئەو میللەتانە چۆن بێ‌بەجێ‌کرد، تەڕجێ‌بە، تەڕ جێ‌بە جێ‌یان نەکرد.

بەڕاستی شەڕوشۆڕەکانی سەدەی ١٦هەمی عوسمانی–ئیران بە پێی سرشتیان شێوەیەکی دیکەی ئەو شەڕوشۆڕانەی دەرەبەگەکانی ئەورووپا بوون لە سەدەی ١١–١٣دا بە ناوی خاچ‌پەرستی‌یەوە دەیان‌کرد •

لە پاش مەرگی سوڵتان سەلیمی یەکەم سوڵتان سولەیمان غازیی کوڕی (١٥١٩–١٥٦٦) هەر لەسەر ئەو سیاسەتەی باوکی ڕۆیشت • سوڵتان سلێمان لە سەروبەندی سەڵتەنەتی خۆی‌دا چوار جاری هەڵکردە سەر

ئازەربایجانو لە هەموو هەڵکردنەسەرو شەڕوشۆڕەکاندا خاکی کوردستان بوو بە مەیدانی شەڕ • لە سەردەمی سوڵتان سلێمان غازیدا لە ڕووی ئابووریو سیاسیو مەعنەوییەوە تەنگپێهەڵچنینی سیاسیو ئابووریی کورد هێندەی دیکە زیادی کرد.• ئەو ڕێککەوتنەی بە ناوی خودموختاری بۆ کوردستان بڕیاردرابوو ، هەر بەجارێ لە بیرکراو میرنشینەکانی کورد بە ئاشکرا دەسدرێژییان کرایەسەر • بە پێی زانیارییەکی لە «شەرەفنامە»دا نووسراوە هەر لە ساڵی ١٥١٨ ڕا ئەیالەتی کلس داگیرکراو خرایە سەر زەویوزاری تایبەکاری سوڵتان (٢٤٧،٧٦) •

لە ساڵی ١٥٣١دا سوڵتان سولەیمانی غازی لەشکرێکی پەنجا هەزار کەسیی بە سەرکردایەتیی فیلپاشای فەرمانڕەوای دیاربەکرو ئوێلمە تەکەلوو بۆ سەر میرنشینی بدلیس نارد ، داگیریبکا • لە ئاکامی سێ ساڵ شەڕی بێپشوودا شەرەفخانی میری بدلیس کوژراو بە هەزاران خێزانو بنەماڵەی کوردی تێداچوون ، بەڵام میرنشینی بدلیس بە دەستی میر شەمسەددینی کوڕی میر شەرەفەددینەوە مایەوە • لە ساڵی ١٥٣٥دا سوڵتان سولەیمان غازی ئەو میرنشینەی بە تەڵەکەبازیو دەڵەو دەهۆ لە دەستکردەوەو داگیریکرد و بە دەست ئوێلمە تەکەلووەوەی دا • میرشەمسەددینیش نەیکردە نامەردی یەکڕاست چووە پاڵ شاتاماسپی یەکەم (٤٤٣،٧٦) • سوڵتان سولەیمانی غازی سوبحان بەگی میری میرنشینی چەپاخچووری کوشتو میرنشینەکەی دا بە یەکێ لە نەجیوزادانی عوسمانی • سوڵتان هێندێ سەرەڵهۆزو تیرە کوردی بە بڕوبیانووی سەیروسەمەرەوە وەگیردەهێنانو زەویوزارەکانیانی لێداگیردەکردن • بدلیسی دەنووسێ : « سوڵتان شاهم بەگی سەرۆکی تیرەی ڕەزقی بە هێندێ بیانووی جۆراوجۆرەوە کوشتو میرنشینەکەی بە زۆری زۆردارەکی لێداگیرکردو دای بە یەکێ لە نەجیوزادانی عوسمانی » (٢٤٧،٧٦) •

لەبەر ئەمە نەتەوەی کورد لە دژ ئەم زوڵموزۆرو بێدادییەی سوڵتان

ڕادەپەڕیو دەستی دەدایە چەك ، یا دەگژ فەرمانڕەواییی عوسمانی ڕادەچووو ملی لە خەباتو بەربەرەكانێ دەنا ، یا ناچار زێدو ێشتمانی بابو باپیری خۆی بەجێدەهێشت • بدلیسی دەنووسێ : « سولتان سولەیمانی غازی میرنشینی ئاگاكیسی داگیركردو بەنەجیوزادانی عوسمانییی بەخشی ، ئەركەمەز بەگی میراتگری ڕاستەقینەی ئەم میرنشینە لەداخان سوێیبۆوەو شێت بوو • بەهائوددینیش وڵاتی خۆی بەجێهێشت ، چوو بۆ عەرەبستان» (٧٦،٢٢٠) •

سولتانەكانی عوسمانی پارەوپوولو دیاریو بەرتیلێكی زۆریان لە میرە كوردەكان وەردەگرتو فەرمانڕەوایی میرنشینێكیان ، لەوانی پارەو بەرتیلیان لێوەردەگرتن ، بە چوار پێنج كەسان دەبەخشیو بەم كارە دزێوە چەپەڵە میرو سەرەك تیرەو هۆزەكانی كوردەكانیان لێكدی بە دژمن دەكردنو تۆوی كینەو ڕكو ئاژاوەیان لە نێواندا دەچاندنو دەگژ یەكدی یان ڕادەكردن • بە نموونە ، لە سەدەی ١٦هەمدا عوسمانی یەكان گوندی میناری سەر بە میرنشینی گردگانیان بەم جۆرە فرۆشتو لە ئاكامدا ئەمە بوو بە مایەی شەڕی تیرەگەریو دووبەرەكیو دژمنایەتیی نێوان ناسربەگو شاقولیبەگ • بەڵان شاقولیبەگ چوو بۆ ئەستەمبوولو دەمی سولتانی بە پارەو پوولێكی زۆرو دیاریی زەوەندە شیرینكردو بەسەر ناسربەگدا زاڵ بوو • بدلیسی لەم بارەیەوە دەنووسێ : « سولتان ، ناسربەگو سێ كەسی لە هاوڕێیانی كوشتو بۆ ئەوەی خەڵكی پێ چاوترسێن كا لاشەكانیانی لە سەر دوڕیانان هەڵاواسی » (٧٦،٢٤٢ــ٢٤٣) •

سەرەنجام ، سولتان سولەیمانی غازی لە ساڵی ١٥٣٣دا هەڵیكردە سەر ئازەربایجانو لە ساڵی ١٥٣٤دا بەغدای گرتو ئیدی بەم جۆرە خاكی كوردستان بوو بە مەیدانی شەڕوشۆڕو سەرلەبەری تیرەو هۆزی كورد تاڵانوبڕۆ كران • ئیتر بەم چەشنە شەڕی نێوان عوسمانیو ئیران بۆ نەتەوەی كورد پڕمەینەتیترین ڕووداو بوو • كێ سوودی لەم شەڕوشۆڕە وەرگرت ؟ لە نەجیوزادەی عوسمانیو قزڵباشو ناوبەناویش چەند

سەرەك‌هۆزێكی كورد بەولاوە كەسی دیكە سوودی لەم شەڕانە وەرنەدەگرت • ئەمانە لەسەر حیسابی خوێنی زەحمەتكێشانی كورد گیرفانیان پڕدەكردو دەبوون بە خێوی سەروەت‌و سامان .• وەك بدلیسی بە دیاری دەخا ، بەدربەگی فەرمانڕەوای جزیر لەو هەموو هێرش‌و داگیركاری‌یانەدا كە سوڵتان سولەیمانی غازی لە ساڵی ١٥٣٣دا بۆ سەر تەوریزو بەغداو وانی كردن هاوبەش‌بووە • خەرجی ڕۆژانەی دیوەخانی (٥٠٠)درهەم‌و[١٧] خەرجی چاشت‌و شێوی (١٠٠)درهەم بووە (١٢٧،٧٦) • دیارە ئەم هەموو خەرجە قورس‌وگرانە بە تاڵانی‌و چەپاوی شەڕوشۆڕو ڕەنجی شانی زەحمەتكێشان پڕدەكرایەوە •

بەم چەشنە لە سەرچاوەكان وا بەدیاردەكەوێ كە سەدەی ١٦ هەم لە مێژووی نەتەوەی كورددا دەست‌پێ‌كرانی سەردەمی هەرە قورس‌و گرانی لەكورددرانە • هەر لەم چەرخە بەپاشەوە میرنشینەكانی كورد كە سەربەخۆی تەواویشس نەبوون ، بەجارێ سەربەخۆیی‌یان لەدەستدا • مەگەر چەند تیرەو هۆزێكی كورد نەبن كە بە كوشت‌وكوشتارو قڕانێكی گەورەو سەربزێوی‌و سەركێشی‌یەكی زۆرەوە توانیبێتیان بۆ ماوەیێ سەربەخۆ بژین •

نەك هەر كوردستان ، بگرە ئەرمەنستانیش‌و گورجستانیش چەندین جار بەر شالاوی عوسمانی‌و ئێران كەوتوون‌و تالان‌و بڕۆكراون • لە ساڵی ١٥٤٣دا مووسا پاشای فەرمانڕەوای ئەرزەڕۆم هەڵی‌كردە سەر گورجستان ، بڕێ گوندو شارۆكەی ئەو وڵاتەی سووتاندو وێران‌كردو گەڕایەوە » (٣٠٦،٥٩) .• خەڵكی گورجستان بۆ پاراستنی سەربەخۆیی وڵاتەكەیان بەر شالاوو دڕندەییتیی بێ ئامانی عوسمانی‌یان دەكەوتن •

بە پێی سەرچاوەكان لە ساڵی ١٥٤٩دا ئیسكەندەر پاشای فەرمانڕەوای وان بە لەشكری كوردستانەوە هێرشی بردە سەر یەریڤان‌و شارو دێهاتێكی زۆری تالان‌كردو سووتاندو وردو باریك بۆی گەڕاوە (٣٤٢،٥٩) •

بەم چەشنە ، بە تەواوەتی بەدیاردەكەوێ كە دەوڵەتی عوسمانی‌و

دەوڵەتی ئێران جگە لە تالانوبڕۆکردنی وڵاتانی ئەو نەتەوانەی کە لە چاو خۆدا کەم تربوون،تەنانەت بوونی بوونئاسایی ئەو نەتەوانەشیان دوا دەبڕیەوەو داریان بەسەر پەردوویانەوە نەدەهێشتن • هەرکە شەڕوشۆڕی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە داگیرکەرە ، کاتەکی ، پشوویەکی دەدا ، تیرەو هۆزی کورد دەرفەتیان لیكدێناو دەگژیەكڕا دەچوونو تێكبەردەبوون •

بە درێژاییی سەدەی ١٦هـەم هەر تیرەو هۆزێکی کورد لەدژ فەرمانڕەواییی سەفەوی بوایەو دژمنایەتیی لەگەڵ کردبا ئەوە لە لایەن سوڵتانی عوسمانیەوە پێشوازی لێدەکراو ڕێزی لێدەگیراو بگرە پاداشتو خەڵاتی گەورەشی دەدرایێو هەر تیرەو هۆزێکی کوردیش لەدژ فەرمانڕەواییی بنەماڵەی عوسمانی بوایەو دژمنایەتیی لەگەڵ کردبا ئەوە لە لایەن سەفەویەکانەوە پێشوازی لێدەکراو دەستی ڕێزی بۆ لەسەر سینگدادەنراو پاداشتو خەڵاتی گەورەی پێشکێشدەکرا • «شەرەفنامە» دەنووسێ : « سوڵتان سولەیمانی غازی بۆ دابینکردنی کاروباری محەمەدخانی سەرۆکی هۆزی مەحموودی کە ڕووی لە شاتاماسپی یەکەم وەرگێڕابووو ببوو بە پیاوی ، ڕۆژانە (١٠٠)ئاقچەی بۆ بڕیبۆوە »(٣٠٤،٧٦) •

لە ساڵی ١٥٤١دا سوڵتان سولەیمان هەڵدەکوتێتە سەر هۆزی موکریی سەر بە شاتاماسپی یەکەم • لەسەردەمی ئەم هێرشەدا ئەیالەتی ئەردەڵان تالان دەکرێو ماڵو خێزانێکی زۆر لە کوردان بێخانومان دەمێننەوەو پەرێشان دەبن • ئیدی بەم جۆرە ، دەبینی مێژووی کورد پڕە لەم ڕووداوە براکوژیو ماڵوێرانییانە •

ئەم بارودۆخە درێژخایەنە زەوینەی بۆ ئەوە خۆش کردووە کە نەتەوەیێکی هەرە کۆنی ڕۆژهەڵاتیی وەکو کورد بکەوێتە ژێر باری دیلێتییەوە •

لە ساڵی ١٥٥٢دا حەسەنبەگی سەرۆکی هۆزی مەحموودی ، حاجی بەگی دونبولی بە فیتی سوڵتان کوشتو سوڵتان شیرێکی کالانزێڕی

به پاداشت پێ‌بەخشی • بدلیسی دەنووسێ : « سوڵتان لە پاداشتی ئەمەدا لە پاوەنانەی سێ هەزار سەر پەزو ئاژەڵی هۆزی مەحموودی خۆش بوو » (٧٦،٣٠٧) •

کەواتا سیاسەتی سوڵتان ئەوەبوو نەتەوەیێکی هاوخوێن‌و برای یەکی دەگژیەکدی ڕادەکردو منەتی ئەوەی بەسەردا دەکرد لـە خاکی ولاتەکەی خۆی‌دا مافی پـەزو ئاژەڵ‌لـەوەڕاندنی داوەتی‌و ئـەم مافەی بەپاداشت‌و خەلات بۆ دەدایە قەڵەم ! سوڵتان سولەیمانی غازی بۆ داگیرکردنی ئەیالەتی ئەردەلان چوار شەڕی خوێناویی هەلایسان • بدلیسی دەنووسێ : « ئەو ، لە پاش ١٩ ساڵ ئەوجا توانی ، لە ساڵی ١٥٦١دا ئەیالەتی ئەردەلان بخاتـە سەر قەڵەمڕەوی خۆی » (٧٦،٨٤ـ٨٧) •

حوکوومەتی سوڵتان بۆ پێڕەوابینینی مافی میرایەتیی پشتاوپشت بـە میرات بـۆ بەجێماوی میرە کوردەکان لـە پێشان ئـەم میرە کوردانەی بـە لەشکرەکانیانەوە بۆ سەر دەوڵەتی سەفەوی دەناردن‌و شەڕی پێ‌دەکردن ، ئەگەر لـە شەڕدا سەرکەوتبان ئـەوە ئەوسا مافی میرایەتیی بەخەلات پێ دەبەخشین • لە ساڵی ١٥٦٣دا ئیسکەندەر پاشای وەزیر میرنشینی حەکاریی بە زەینەڵ بەگ نەبەخشی تـا نەچووە سەر کـوردی ئازەربایجان‌و تالانی نەکردن • زەینەڵ بەگ لە ناوچەی سەلماس لەگەڵ بایەندور بەگی برای‌دا بە گژ یەکدا چوون • لەپاش شەڕێکی کە لە نێوان دوو برادا ڕووی‌دا بایەندور بەگ ژێرکەوت‌و بەزی • ژمارەیێکی زۆر لە کورد کوژران‌و بەدیل‌گیران • بدلیسی لەم بارەیەوە دەنووسێ : «زەینەڵ بەگ بە تالانی‌یەکی زۆروزەوەندەوە هاتە کن وەزیرو بەم جۆرە کرا بە میری حەکاری » (٧٦،١٠١ـ١٠٢) •

ژیانێکی تا ڕادەیێ ئارام‌و بێ شەڕوشۆڕ بۆ نەتەوەی کورد لە سەردەمی سوڵتـان سەلیمی دووەم‌دا (١٥٦٦ـ١٥٧٤)فەراهـەم بـووە • چونکە لـە سەردەمی ئەودا ئاگری شەڕوشۆڕی نێوان عوسمانی‌و ئێران خامۆش بۆوەو هیچ شەڕێ ڕووی‌نەدا • بەلام لە سەروبەندی سوڵتان موڕادی سێیەم‌دا

سەرلەنوێ ئاگری شەڕی نێوان عوسمانیو ئێران هەڵایسایەوەو بە تێکڕایی کورد قڕانکردن دەستی پێکرد •

سوڵتان مواردی سێیەم هەلی لە کزیو کەنەفتیی دەوڵەتی سەفەوی وەچەنگ‌هێنا ، کوردەکانی وڵاتی ئازەربایجانی لەدژ سەفەوییەکان ڕاستکردەوەو ئەرکی بەجێهێنانی ئەم کارەشی لە ئەستۆی خوسرەو پاشای میرمیرانی ویلایەتی وان خست • پاشان هەڵیکوتایە سەر ناوچەکانی سەلماسو خوویو ورمێی سەر بە ئازەربایجان ، پاشانیش تیرەو هۆزە کوردەکانی دەوروبەری سولدووزو میاندواوو مەراغەی لەدژ دەوڵەتی ئێران ڕاستکردەوە •

هەر لەو ساڵەدا زەینەڵ بەگ ، میری حەکاری دوو بارە بۆ تاڵانو بڕۆکردنی کوردی ئازەربایجان بەڕێخرایەوە • زەینەڵ بەگ ناوچەکانی مەرەندو گەرگەرو زوونووس تاڵان دەکاو لەپاشان بە دەستی قزڵباشەکان دەکوژرێ • بە پێی «شەرەفنامە» زەکەرییای کوڕی بۆ وەدەستهێنانەوەی مافی میرایەتیی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی خۆی پارەو پوولێکی لە ژمارە بەدەری بە حوکوومەتی عوسمانی داوە » (٧٦،١٠٤) •

مونشەئاتی سەلاتین دەڵێ : « سولتان موراد خانی سێیەم ئەم شەڕکەرانەی بەو فەرمانڕەوا خاوەن لەشکرە کوردانەشەوە کە بە هێزی چەکداری خۆیانەوە لە شەڕی ڕۆژهەلاتدا هاوبەشییان کردبوو ، قەدرگرتووە » (٩٨،٩٠ـ٩١) •

ئیدی بەم جۆرە سوڵتانەکانی عوسمانی بڕیارنامەکەی سوڵتان سەلیمی یەکەمیان بەتاڵکردەوەو پلەوپایەی میرایەتی کە دەبوو بە میرات لە بابەوە بۆ کوڕ مابایەوە بە پارەو پوولێکی زۆر ، یا بە میراتگرەکە خۆی ، یا بە نەجیوزادەیێ لە نەجیوزادەکانی عوسمانییان دەدا •

هەر لەبەر ئەمە بوو کە میرمیرانو میری بڕێ لە ئەیالەتو ویلایەتەکانی کوردستان لە ناوەندی سەدەی ١٦هەمدا لە پاشاکانی عوسمانی بوون •

بدلیسی دەنووسێ : « عەلی پاشای میرمیرانی مووسڵ بۆ وێدانەوەی میرنشینی حەزۆ بـە محەمەدبەگی میراتگری ڕاستەقینەی خۆی دیارییەکی زۆری لێساند ، بەڵام ئەو دیارییانە چاوی پاشای تێرنەکرد » (٧٦،٢٠٥ــ ٢٠٦)• خوسرەو پاشای میرمیرانی ئەیالەتی وان ، مەلیك سولەیمانی میری حەسەنکێفی ناچارکرد دەست لە مافی میرایەتیی پشتاوپشت بۆ بەجێماوی خۆی هەڵگرێ • بدلیسی دەنووسێ : « میرنشینی ڕوهای بە حەوت سەت هەزار ئاقچە داێ ، بەڵام لە پاشان ئەویشی لە دەستکردەوە »(٧٦،١٦٠) •

هێندێ جار کاربەدەستانی عوسـمانی پارەو پوولێکی زۆریان لـە سەرەكهۆزەکانی کورد دەستاندو هیچ جۆرە کۆمەگێکیان پێنەدەکردن • بدلیسی دەڵێ : «حەسەن ، مـیری خێزان ، گونـدە جوانو بەهاتەکـانی ویلایەتەکەیو خاکی بە میرات بۆ بەجێماوی خۆی فرۆشت • حەسەن ، ئەو پارەو دراوەی لەم ولاتفرۆتنە وەچەنگ کەوت ، هەمووی بۆ هەمەکارەو نەجیوزادانی عوسـمانی خەرجکرد ، بەڵام وێڕای ئـەو هەموو بەرتیلەیش هیچی بۆ بە هیچ نەکرا •» (٢١٦ــ٢١٧) •

هێندێ لـە سەرۆكتیرەو هۆزو میرەکورد بۆ خۆ لـە کن سوڵتانی عوسمانی شیرن کردنو خۆ لە ڕكو شالاوڕزگارکردن دەچوون هەڵیاندەکردە ناوچە کوردنشینەکانی ئازەربایجانو هەرچییەکیان بە تالان دەهێنا دەیانکرد بە دیاریی دەستیانو زاری سوڵتانیان پێچەور دەکـرد • لـە ساڵی ١٥٨١دا سوڵتان مورادی سێیەم دەیویست سزای سلێمانی میری سەرحان بـدا • سلێمانیش کە بەمەی زانی نەیکردە نامەردی ، هەڵستا ، چوو بەسەر گوندو دێهاتی قزلباشەکانیدا دا • بدلیسی لەم بارەیەوە دەنووسێ : « بەرانبەر بەو دیـلو سامانە زۆرەی بـە دەرباری سوڵتانی پێشکێشکرد ، سوڵتان لێی خۆش بوو » (٧٦،٢٧٩ــ٢٨٠) •

ئیدی بەم چەشنە ، ئەم ڕاستییانە جارێکی دیکەیش پێوەندیی خراپو سەلبیی سوڵتان لەگەڵ نەتەوەی کورددا بە ڕوونی ئیسپات دەکا • سەرەڕای

ئەمانەش ، سولتـــان پاش بەڕەسمی داگیرکردنو زەوتکردنی ئەیالـەتو ویلایەتە بە بڕشتو بە پیتەکانی کوردستان ، خەرجوباجی بڕێ زەویوزاری بە قۆچانی بۆ خۆی خستە لاوە • بـە پێی نووسینی بدلیسی : « دەبـوو خەرجوباجی سەرلەبەری ئەو کافرانەی لە ناوچەکانی مەیافارقینو جەسقەدا دەژیان بـە سولتان درابا » (٢٤٧،٧٦)•خـەرجو باجی ئـەم جۆرە ناوچە بەقۆچانانە نەك بە عەینییات ، دەبوو بە پارەو دراوی نەختینە پڕکرابایەوە (٣٥٤،٧٦) •

ئەم شەڕوشۆڕانەی نێوان دەوڵەتی عوسمانیو ئێران کە لە سەرەتای سەدەی ١٦هەمەوە دەستیان پێکردبوو ، تەنها بە ماڵوێرانیی کوردستانو ئەرمەنســتانو گورجستان نەدەوەســتا ، ژیانی ئابووریی زەحمەتکێشانی هەردوو دەوڵــەتی شەڕکەریشی خانەوێران دەکــرد • چونــکە هــەموو قورساییی شەڕەکان دەکەوتە سەر شانی جەماوەری خەڵکەکە .• هەر لەبەر ئەمەیشە خەڵکی وەڕەزو بێزار لەو بارودۆخە نالەبارە ، لەدژ حوکوومەت یاخی دەبووو دەستی لێدەدایە چـەكو تەنانەت دەستی بـۆ خراپـکاریو تێرۆڕیش درێژدەکرد •

وەزیرخانی نووسیاری تورك دەنووسێ : « لە ساڵی ١٥٦٨دا محەمەد پاشای سوقوڵلوو شێتێکی پەتیارە کوشتی • لە پاش ئەمە بارودۆخ هێندەی دیکە شێواو بۆ وەسەرباری خۆ هێنانەوەی خەزێنەی دەوڵەت هیچی وای تێدا نەمابوو شتێکی پێ بە شتێ بکرێ (٧٧،١٢٨)• بەڵام نووسیاری تورك پیاوکوژەکەی بە ڕیاکارییەوە ، بە شێت لەقەڵەمداوە •

لە ڕەوتی ڕووداوان وا بـە دیاردەکەوێ کـە سەرەك وەزیر بە دەست نیشتمانپەروەران کوژراوە ، نەك بە دەستی شێتێکیپەتیارە ، چونکە لەو سەروبەندەدا ، جگە لەسەربزێویو بزووتنەوەی خەڵکەکە خۆی ، لەنێو سپاشدا سەربزێویو یاخیبوون لەدژ میری ڕووی دابوو (٤٣٢،٥٣ــ٤٣٣) • وەزیرخان کە باسی شەڕی نێوان عوسمانیو ئێرانی سەدەی ١٦ هەم دەکا ،

دەنووسێ : « ئەم شەڕە ئەنجامەکەی بە پێچەوانەگەڕا • سەدان عوسمانی لە خۆڕاییو بە بەلاشو بێسۆنگە کوژرانو خەزێنەی دەوڵەت هیچی تێدا نەما » (٩٣،١٢٨) •

سپای عوسمانی لە ناو فەلاکەتێکی سەرانسەری ولاتی گرتبۆوە ، بە ئاشکراو ڕاشکاوی لە شەڕکردن دەستی ساردببۆوەو نەدەپەرژایە سەرکوتکردنو لەنێوبردنی یاخیبوونو سەربزێوی • سوڵتان موڕادی سێیەم لە ساڵی ١٥٨٣دا میرانی کوردستانی بە فەرماندەی حەسەن پاشا بۆ تالانکردنی خەزێنەی تیفلیسێ ناردووە • بدلیسی کە بۆ خۆی لەم شەڕو تالانکاری‌یەدا هاوبەشبووە دەنووسێ : « لەشکری عوسمانی بە ژمارە لە لەشکری گورجی گەلێ زۆرتر بوو ، کەچی وێڕای ئەوەش گورجی‌یەکان سەرکەوتن » (٢٧٠،٧٦–٢٧١) • ئەم قسەیەی نووسیاری «شەرەفنامە» ڕاستیی ئەوەی لەسەرەوە گوتمان جارێکی دیکە دەچەسپێنیو ئیسپاتی دەکا • بە گوێرەی هێندێ نووسینی نووسیارانی تورك ، لە سەروەختی سوڵتان موڕادی سێیەمدا تەنها هەر لە نێو ڕیزی سپادا (١٠)جار سەرپێچیو یاخیبوون ڕوویداوە (٤٣٢،٥٨–٤٣٦)•هەرچی سەردەمی سوڵتان محەمەدی سێیەمە (١٥٩٤–٩٥–٦٦٣)خۆ ئەوە لە ویلایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانیو هەرچی ولاتێکی عوسمانی داگیری کردبوو ، سەربزێویو یاخیبوون ببوو بە شتێکی باوو هەر بابێ هەڵدەستا ، برێ خەڵکی وەدووی خۆ دەداو لە عوسمانی ڕاستدەبۆوە • سوڵتان بۆ سەرکوتکردنی ئەو یاخیبوونو لێڕاسینانە لەشکری گەورەوگرانی دەنارد ، بەلام هیچ ئەنجامێکی بە خوایشتی خۆی لێوەگیرنەدەکەوت • سەلیم سابیت دەنووسێ : « لەشکر لەبەر ئەوەی بە دڵو گیان لە دژ یاخی‌یان شەڕیان نەدەکرد ، سپای ئیسلام ژێرکەوت » (١٦،٧٤)•ئەحمەد ڕاسیم دەنووسێ : « لەو ڕۆژەدا کە سوڵتان محەمەدی سێیەم چووە سەر تەختی پاتشایەتیی عوسمانی ، بۆ چاوترساندن ، خەڵکێکی زۆری ئیعدامکردو زۆریشی لێدەست پەڕاندن •

نووسیاری تورك درێژه بە قسەکانی دەدا ، دەڵێ ، بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتەکە سیاسەتی تێوخۆ ، ئەمەی دەویست»(٤٥٦،٥٣) •

هەر لە سەرەتای سەدەی شازدە (١٦)هەمەوە بگرە ، شان بە شانی ئەو سەربزێوی و یاخیبوونانەی لـە دژ دەوڵەتی عوسمانیو دەوڵـەتی ئێران ڕوویان دەدا ، تیرەو هۆزەکانی کوردیش بۆ وەدەستهێنانی سەربەخۆییو ئازادیی خۆیان دەستیان دابووە خەباتو تێکۆشان • لەم خەباتەدا ، تەنانەت دەستیان دایە چەکیش • بڕێ لەم سەربزێوییو یاخیبوونی تیرە وهۆزەکوردانە کە لەم سەردەمەدا ڕوویان دا ، بوون بە بنەمای بزووتنەوەی ئەو ڕزگاری خوازی یە میللی یەی کە لە سەدەکانی پاش ئەوساوە تا ئێستا هەر بەردەوامەو نەبڕاوەتەوەو ڕێگایان بۆخۆش کرد •

سەروکاری خراپو سەلبیی حوکوومەتی عوسـمانی لەگەڵ نەتەوەی کورددا ، لە لایەن پیاوانی پێشکەوتنخوازی تورکەوە ، بەوپەڕی تووڕەیی یەوە ڕەخنەی لێ دەگیرا • زیا پاشا لە شیعرێکیدا بە سەردێڕی « ئەی کوردی زۆرلێکراو»ەوە دەی نووسی :

به ڕووتێکردنو ڕووەرگێڕانی دنیا پشت مەبەستە
چەمبەری دەوران هەر بەبارێکدا ناخولێتەوە ، ڕۆژێ دێ لە خشتە دەرچێ ،
زۆردار ئاخری یەکەی گرفتاری زۆرداری یەك هەر دەبێ •
هەڵبەتە خانەی ئەو مانە هەر وێران دەبێ (٨٩،٩٤) •

پـەراوێـز

١ ــ هەر لەبـەر ئەمەیشە کـە « زوحـاك ــ ضحاکی ماردوش »ی پێ دەگوترێ •

٢ ــ ئێستا شاری بە هاری نزیـك هەمەدان کـەلاوەی شارە کۆنەکەی بەهارە •

٣ ــ واته نێوان دوو ئاوان •
٤ ــ شارەزوور بەشێك بووە لە ویلایەتی ئەردەڵان لەوسەردەمەدا • بڕوانە: (١٩،٧٦ــ٦٠) •
٥ ــ بۆ زێدە زانیاری وەرگرتن بڕوانە : (١٨٤،٢٤ــ٢٢١) •
٦ ــ باتمانێ زێڕ بەرابەر بە ٢/٩ کیلۆگرامە • بڕوانە : (٢٤١،٤٣ــ٢٤٢) •
٧ ــ تا حەفتا وردە میرە کورد سەر بە عەلائوددەولە بوون •
٨ ــ خودابەیەكزانین ــ واتە خودا یەکەو نابێ بەدوو •
٩ ــ ئەم مێژوونووسە خۆی لــە تیرەی پازووکیی کــوردە • بڕوانە : (٣٢٤،٧٠ــ٣٢٥) •
١٠ ــ قایتماز بەگ برای ئەمیر موسڵوو بەگە • بڕوانە : (٤٧،٣٢٠) •
١١ ــ هێندێ مێژوونووس بە حەکیمو مەلاو شێخو مەولانای نێودەبەن • ئێمە وەك «شەرەفنامە»مان نووسیوە •
١٢ ــ دۆقە : (ئوقیە) ، ئۆقە یــا (وەقیە) پێوانەی پارەی سەدەکــانی ناوینە : گوایە یەك دۆقە (دوقە) بەرابەر بە ٣٥ گرام زێڕ بــووە • بڕوانە : (١١١) •
١٣ ــ ئەم پارەیەکە لە سەرچاوەکان دا بە فلۆری و لەکتێبەلێکۆڵدراوەکان دا بە فلۆرین نووسراوە ، پارەی سەدەکانی ناوینی عیراقە • یەك فلۆری بەرابەر بە ١٢ شاهیی ئــەوسای پــارەی ئێران بووە • بڕوانــە : (١٥٥،٧٨) •
١٤ ــ پشتاوپشت بۆ مانەوەی زەوی‌زار دەبوو بە هۆی دابەش‌بوونێکی وردەوردەو ئەمەیش تا دەهات ئاغاو دەرەبەگی تیرەو هۆزەکانی زێتر دەکرد •
١٥ ــ وەجاغ لە تورکیا بە بەشە زەویی گەورەو درشت دەگوترێ •
١٦ ــ سەنجاق تا ڕادەیەك بە بەشەزەویی چکۆلە دەگوترێ •
١٧ ــ (١٠٠) درهەم نزیکەی (١٠٠)(گرام)٥ بڕوانە:(١١١) •

ملخص البحث :

بين يدي القارىء الكريم الترجمة الكردية للقسم الثاني من اطروحة الدكتوراه المعنونة (تاريخ الكرد فى القرن السادس عشر ــ كتاب «الشرفنامة» مرجعاً لتاريخ الشعب الكردي) للدكتور المغفور له شمسي محمد اسكندر وهو عالم آذر بايجانى سوڤيتي حاز على درجة الدكتوراه في اكاديمية العلوم لجمهورية آذربايجان السوڤيتية ــ معهد شعوب الشرقين الأدنى والاوسط .

وقد تناول في هذا القسم :

١ ــ الكرد وكردستان في القرن السادس عشر .

٢ ــ علاقة الصفويين بالكرد .

٣ ــ علاقة الدولة العثمانية بالكرد

بنكەی ژين

لێکۆڵینەوەکانی پیری(١)

Aging Research

دوکتۆر زەنوون مەحەمەد پیریادی
پرۆفیسۆری کیمیا
دانشگای زانست زانکۆی بەغدا

هەموو زیندەوەرێک چ ڕوەك چ گیانلەبەر پاش چەند ساڵێك پیر دەبێتو پەکی دەکەوێت . کە پیر بوو ئەرکەکانی ژیان بەڕێكوپێکی بەجێناهێنێت . بێ گومان پاش پیریش مردن کۆتایی دێنێت بە تەمەنی هەموو زیندەوەرێك .

لەدایكبوون .. هەراشبوونو پێگەیشتن .. لاویو هەرزەکاری .. پێگەیشتنو کاملی ... ئەمجا پیریو لە کۆتاییدا مردن ... ئەمانە لە کورتی پلەکانی ژیانی مرۆڤنو بەڵکو هەموو زیندوویەك .

لەمێژەوە هەوڵوتەقەلای زاناکان ئاراستەکراوە بۆ تێگەیشتنی مەسەلەی پیری ، بە تایبەتی پیریی مرۆڤ . ئایا بۆچی خانەو شانەکانی لەشی ئادەمیزاد پیرو بێ کەلك دەبنو هەرگیز ناتوانن وەکو جاری جاران پیشە ئاساییەکانی ژیان جێبەجێ بکەن .

بێ گومان لێکۆڵینەوەی زانستی(٢) دەربارەی کیمیای(٣) ژیانی ، ڕێگایەکی دووری بڕیوە لە ئەمەریکاو ئەوروپاداو گەلێك لە کۆسپە نهێنیەکانی تێگەیشتون . ژمارەیەك لە نەخۆشییەکانی مرۆڤ کە ساڵەهای ساڵ بوو خەڵکی دەکوشت لەناوبرانو تەنها ناویان ماون . ئەمەش بە سایەی دەرمانو ئامۆژگاریی تەندروستیو ڕۆشنبیری گشتیەوە . بۆ نموونە نەخۆشی لەرزوتا ، ئاوڵە ، وەیا سیل هەر ناوەکانیان ماون ، ژمارەی نەخۆشەکان بەم دەردانە زۆر کەم بۆتەوە ..

بەڵام ! لەگەڵ ئەو هەموو سەرکەوتنانەی پزیشکەکانو زاناکان جێبەجێیان کردووەو لەگەڵ ئەو هەموو دەرمانو ئامۆژگارییە تەندروستیانەی دۆزراونەتەوە ، هێشتا زانستی پزیشکی بەڕاستی گەلێك دواکەوتووە بە گوێرەی زانستەکانی تر . بۆ وێنە هەتا ئێستا زانست تێنەگیشتووە لە مەسەلەی پیری — ئایا مرۆڤ بۆچی پیر دەبێتو ئایا چۆن پیری دوادەخرێتو تەمەنی مرۆڤ درێژدەکرێت ؟ . هەروەها گەلێك نەخۆشی هەن کە هەتا ئێستا زاناکان هیچی وای لێنازانن وەکو نەخۆشی فێ و(٤) شێرپەنجەو(٥) نەخۆشییەکانی مێشك ..

خوێنەری بەڕێز ! لەم وتارەدا باسی ئەو لێکۆڵینەوانەو تاقی‌کردنەوانە دەکەین کـە دەربارەی پیری پێک‌هێنراون . ئایا زانسـتی کیمیـاوی ژیانی (Biochemistry) چی دەڵێت بەرامبەر بەم گیروگرفتە گرنگە .. ئایا زاناکان توانیویانە لە بنوبنچینەی پیری تێبگەن‌و ئایا دەشێت بەربەستی‌و دواخستنی پیری بکرێت ؟ ژمارەی پیرەمیردو پیرێژن لە جیهان‌دا ساڵ بە ساڵ زیاددەکەن چونکە تێکرای(٦) تەمەن زیاد دەکات بە هۆی ڕۆشنبیریی‌و خواردەمەنیی باش . بە تایبەتی تێکڕای تەمـەن لە ناو ئەمریکایی‌یەکان‌دا بەرز بۆتەوەو ژمارەیەکی زۆریان لە (٧٥) ساڵ زیادتر دەژین .

سروشتی‌یە تەمەن‌درێژیی مرۆڤ ، نیشانەی تەندروستی‌و لەش ساغی‌یە، بەڵام لە لایەکی ترەوە زۆربوونی ژمارەی پیرەکان بارێکی نارێکی ئابووری قورس دەخاتە سەر دەوڵەت ، چونکە هەموو پیرەکان تقاوتی‌وەردەگرن‌و دەرمان‌و عیلاجێکی زۆر بەکاردەهێنن بۆ تەندروستی‌یان .
شیانی باسە پیری هەر هێزو بەرهەمی مرۆڤ کەم‌ناکاتەوە بەڵکو گەلێك لە نەخـۆشی‌یە قورسەکان تووشیان‌دەبن وەکو نەخـۆشی‌یەکانی شەکرو دڵ‌و تەوژمی خوێن‌و نەخۆشیی(٧) جمگەکان. بەگشتی گیروگرفتی هاووڵاتی‌یە پیرەکان (لـە ٦٥ ساڵ زیاد)لـە وڵاتە پێش‌کەوتووەکان هەتا بێت ئاڵۆزاوتر دەبێت‌و مەسرەفێکی بێ‌سوود دەخاتە سەر کاربەدەستان . ئەمە لە لایەکەوەو لە لایەکی ترەوە ئەو خێزانانەی کە یەکێکیان یا دوانیان زۆر پیرن هەموو هەر خەریکی خزمەت‌کردنی پیرەکانیان‌و هەندێك جار خێزان بە جارێ بێزار(٨) دەبێت‌و ماندوو دەبن بە دەستیانەوە .

بەشێك لە چارەسەرکردنی ئەم گیروگرفتە دەکرێت ئەگەر هاتو زانستی‌و لێکۆڵینەوە توانی بگاتـە ئەنجامێکی بەکار بـۆ تێگەیشتنی هۆیەکانی پیریی خانەکانی لەش‌و بەربـەست‌کردنی ئەو هۆیانە بـۆ ئەوەی مرۆڤ تەمەنێکی تەندروست‌و درێژ بژیت .
فەیلەسوفەکان‌و زاناکان لە کۆنەوە بیریان لەم مەسەلەیە کردۆتەوەو پرسیویانە ئایا بۆچی پیاو پیر دەبێت‌و دەمرێت ؟؟ ئەم پرسیارە هەموو کاتێك هەر کراوە هەرچەندە ئاین دەڵێت کە مردن یاسایەکی خودایی‌یەو فەلسەفەیەکی جودای هەیە بەرامبەری . بەڵام یاسای خودا هیچ ڕێگایەکی نەگرتووە لە زاناکان کە هەوڵبدەن بۆ تێگەیشتنی ئەم مەسەلەیە لەسەر بناغەیەکی زانستی گـەردو گەردیلە(٩) .

بـۆ وێنـە دەبینین لە ئەوروپا لە نێوان ساڵانی (١٦٠٠ ـ ١٧٠٠ز) تێڕوانی‌یەك هاتەکایەوە لە لایەن فەیلەسووف‌و زاناکان بە ناونیشانی :ـ

تـێڕوانیی (بـەردی فەیلەسـووفەکان(١٠) (Philosophers Stone

وهەمیشەتێڕوانیی (ئاوی ژیان ـ واتە اکسیر الحیاة) ..

ئەم تێڕوانی‌یە دەی‌گوت کە پێویستە هەموو زاناکان‌و پسپۆڕەکان هەوڵ بدەن بۆدروست‌کردنی « ئاوی ژیان » . ئەم جۆرە ئاوە یا (دەرمانە) پیر گەنج دەکاتەوە . بەینێکی زۆر ئەم تێڕوانی‌یە هەڵەیە زاناکانی خەریك‌کردو گەلێك تەقەلاو کۆشش بەفیرۆ چوون ، چونکە لە بنچینەدا تێڕوانی‌یەکە هەڵە بووو هەرگیزمادەی وانی‌یەوەیا دەرمانی وانی‌یەو نابێت کەوا پیر بگەڕێنێتەوە گەنجی. ئەم تێڕوانی‌یە هەڵەیە زانستی کیمیاوی زۆر پاش‌خست(١١) .

هەرچەندە لێکۆڵینەوەی زانستی دەربارەی پیری‌و هۆیەکانی مەبەستێکی سەرەکیی زۆربەی زاناکان‌و پسپۆڕەکانە بۆ درێژکردنی تەمەنی مرۆڤ ، بەڵام هەتا ئێستا پارەیەکی وا تەرخان‌نەکراوە بۆ ئەم پرۆژەیە لە لایەن کاربەدەستەکانەوە ..

یەکەم یارمەتی بۆ لێکۆڵینەوەی پیری لە لایەن ئامۆژگای میللی دڵ National Heart Institute تەرخان‌کرا لە ساڵی ١٩٦٥ . دوابەدوای ئەوەئامۆژگای میللی تەندروستی منداڵ ودروستیی مرۆڤ
National Institute for childhealth and Human Developement
هەندێك پارەیان تەرخان کرد بۆ ئەم جۆرەلێکۆڵینەوانە . لە ساڵی ١٩٧٥دا ئامۆژگایەکی تایبەتی دامەزرا بە ناوی « ئامۆژگای میللی پیری » (NIA) واتە "National Institute for Aging" بۆ لێکۆڵینەوەی پیری سەرمایەی ئەم دەزگایە (١٩) ملیۆن دۆلار بوو لەو ساڵەی کە دامەزرا ،بەڵام ئەمرۆکە پتر لە (١٥٠) ملیۆن سەرمایەی هەیە بۆ پشت‌گرتن‌و یارمەتی‌دانی لێکۆڵینەوەی پیری .

ئایا چ ئەزانین دەربارەی کارلێکە کیمیایی(١٢)یەکان‌و گۆڕانەکانی(١٣) ناو خانەو شانەکانی لەشی مرۆڤ کاتێ کە پیردەبێت ؟؟ .

یەکەم زانا کە لێکۆڵینەوەیەکی زانستی دوورو درێژی کردوە لەسەر گیروگرفتی پیری دوکتۆر ناثان شۆك Nathan Shoek بوو . ئەم زانایە (٣٥) ساڵی بەسەربرد لە لێکۆڵینەوەی پیری کاتێ کە خۆیشی بەڕێوەبەری دەسگای (NIA) بووە . گەلێك زانیاری کۆکرایەوە لە ئەنجامی ئەو (٣٥) ساڵە لێکۆڵینەوانە . لەو ئەنجامانە ئەمانەی خوارەوەن :ـ

١ ـ سستبوونی گەلێك کۆئەندامی لەش وەکو گورچیلە .

٢ ـ زیادبوونی تەوژمی خوێن ، بەتایبەتی لەلایەن هاولاتی‌یەکانی جیهانی سێ‌یەم(١٢) .

٣ ـ چالاکی‌و تیژیی مێشك‌و توانای شی‌کردنەوەی گیروگرفت هەتا تەمەنێکی درێژ هیچی لێ‌نایەت‌و بەکاردە مێنێتەوە .

لەڕاستی‌دا پێوەرێکی ڕاست‌و وردمان نی‌یە بۆ پیری ، چونکە تەمەن پێوەرێکی ڕاستی پیری نی‌یە . هەموو ئەزانین کە مرۆڤی وا هەیە تەمەنی(٦٠) ساڵە بەڵام بەهێزترە لە گەلێکی تر کە تەمەنیان (٤٥)ساڵە . هەشە بە پێچەوانە زوو پیر دەبێت‌و لێ‌دەکەوێت . بێ‌گومان پێوەری ڕاستەقینەی پیری دەبێ چالاکی کۆئەندامەکانی لەش بێت واتە تەمەنی مرۆڤ برێتی‌یە لە ڕادەی توانایی کۆئەندامەکانی لەشی ئەو کەسە . ئەمەش بە ئینگلیزی پێی دەڵێن « تەمەنی پیشەیی ,,Functional Age,, . بەڵام پێوانەکردنی چالاکیی کۆئەندامەکانی لەشیش کارێکی زۆر زەحمەتە ، هەتا ئێستا نەتوانراوە جێ‌بەجێ‌بکرێت .

برێك لە زاناکان هەستان چەند نیشانەیەکیان دانا بۆ پیوانەی پیریی مروڤ وەکو :ـ

١ ـ پرچ‌وقژسپی‌بوون .
٢ ـ گۆڕانی عادەت‌و خووی خەوی مرۆڤ .
٣ ـ گۆڕانی چالاکیی گورچیلەکان .
٤ ـ لاوازیی هێزی پەنجەکانی دەست .
٥ ـ توانای لەش بۆ هەرس کردن‌و گۆڕانی کلوکوز(١٥) .
٦ ـ تەوژمی خوێن .

بەڵام بەداخەوە نە ئەو خاڵانەی سەرەوەو نە تاقی‌کرنەوەی کۆئەندامەکانی لەش تەمەنی پیریی ڕاستەقینەی مرۆڤیان بە دیقەت پیوانە نەکردووە . پیربوون کارێکی زۆر هێواش‌و نهێنی‌یەو فەرقی پێ‌ناکرێت بە کوتوپڕی . واتە وێنەی ئەم ساڵ‌و وێنەی پارت لەیەك دەچن ، بەڵام وێنەی ئێستات‌و وێنەی دە ساڵ لەمەوبەر بەتەواوی جیان .

لە ساڵی (١٩٦١ز) زانایان هەی‌فلیك‌و Hoy fliek پۆل‌مۆرهێد Paul Moor head تاقی‌کردنەوەیەکی گرنگیان‌کردو دۆزینەوەیەکیان بڵاوکردەوە . ئەو دۆزینەوەیە برێتی بوو لەوەی کە خانەکانی لەشی منداڵ‌و گەنج توانای کەرت‌بوونیان(١٦) زۆرترە لە توانای خانەکانی لەشی پیر .

لە ساڵی (١٩٧٠ز) لاشاوێکی لێکۆڵینەوەی تازە هاتەکایەوە لە لایەن پسپۆڕو زاناکانی کیمیای ژیانی Biochemists پێویستە لێرەدا ئاشکرای‌کەین کە لەگەڵ ئەو هەموو لایەنانەی لێ‌کوڵینەوەو تەقەلایانە ئەتوانین بڵێین بەداخەوە هیچیان نەگەیشتوون بە بنچینەی هۆیەکانی پیری ، تەنها نیشانەکانی پیری‌و سیفەتەکانی دۆزراونەتەوە .

زاناکانی کیمیای ژیانی سێ ڕێگایان داناوە بۆ لێکۆڵینەوەی پیری . لە خوارەوە نیشانیان ئەدەین :ــ

١ ــ ئەو تێڕوانیانەو گریمانەی کەوا هەبوون دەربارەی پیری پێویستە دووبارە تاقیبکرێنەوەو بسەلمێنرێن یان هەڵەیان ئاشکرا بکرێت .
٢ ــ بگەڕێن بۆ ئەو کارلێکە کیمیاییە ژیانیانەی کە لە لەشدا ڕوو دەدەنو دەبنە هۆی پیری خانەو شانەکان .
٣ ــ بایەخ بەو جۆرە لایەنانەی لەشی مرۆڤ بدرێت کە پەیوەندییەکی زەقی هەیە بە پیرییەوە .

چۆن دەست بە لێکۆڵینەوەی زانستی پیری دەکرێت ؟؟

بێگومان ئەوەی ئارەزووی هەبێت بۆ دەستپێکردن بە لێکۆڵینەوەی پیری ئەم جۆرە پرسیارەی سەرەوە دەکات . بەڕاستی دوو تێڕوانی باون بۆ ئەوانەی حەز بە لێکۆڵینەوەی پیری دەکەن :ــ

١ ــ تێ(١٧)ڕوانی « کارەساتی(١٨) هەڵە Error Catastrophe hypothesis ئەتوانین بڵێین هێشتا گریمانە(١٩) .
٢ ــ تێڕوانی « ڕەگە(٢٠) بەرەڵاکان "Free radical theory" لە لاپەرەکانی هاتوو بە درێژی باسی ئەم هەردوو جۆرە لێکۆڵینەوانە دەکەین

کارەساتی هەڵە . ئەم گریمانە لە ساڵی ١٩٦٣زدا دانراوەو لە ساڵی ١٩٦٩ز (لەسلیئۆرگیل "Leslie orgel پێیداچۆتەوە . گریمانەکەش دەڵێ : کە شانەکانی لەش پیردەبنو تەمەنیان درێژ دەبێت هەڵە پەیدا دەبێت لە چۆنێتیی دروستکردنی پرۆتین واتە پرۆتینی(٢١) هەڵە کۆمەڵ دەبێت لە لەشدا . بەرەبەرە پرۆتینی هەڵە زیاددەکاتو جێگای پرۆتینی ڕاستەقینەی لەش دەگرێتو لە ئەنجامدا کارەسات(٢١) دەقەومێ . بۆ نموونەلە ساڵی ١٩٧٠زدا دوو زانای ئامۆژگای حەیفا ئاشکرایان کرد کە ئەنزیمی(٢٢) « ئایسوسترات لایێز Isocitratlyse کە لە شانەکانی کرمی پیر turbatrixaceti پوختەکرا، تواناو چالاکیی هەمان ئەنزیمی تازەیان نەبوو ، بەڵکو بە پێچەوانەش کاریدەکرد

هەر وەها هەمان ئەنزیم لەناو چەند گیانلەبەرێکی تردا دۆزرایەوە لە لایەن دوکتۆر مورتن روتستاین ــ(٢٣)لە ئەمەریکا .

بەڵام شیکردنەوەیەکی بەردەوامی ئەنزیمە کۆنەکان(٢٤) ئاشکرایکرد کە پێکهاتووی ئەنزیمە پیرەکان هیچ جیاوازییەکیان نەبوو لەگەڵ پێکهاتووی ئەنزیمە تازەکاندا لە کاتی دروستکردندا . کەچی پێکهاتووی ئەنزیمە کۆنەکان پاش پێکهاتنیانو دروستبوونیان دەگۆڕێن . گۆڕینیشیان تەنها لە لایەن

قەبارەو دیمـەنیانەوە ڕوونەدات ، ترشە ئەمینی‌یەکانی ناویان ناگۆڕێن بـە پیری .

شیانی باسە گەردەکانی پرۆتین زۆر درێژن(٢٥) ، بۆیە لوول‌دەبن بـە جۆرەها شێوەبەیارمەتیی بەندی هایدرۆجینی(٢٦) نێوان گەردیلەکانی ئۆکسجین‌و نایترۆجین .

وادیارە پرۆتینـە کۆنەکان بەرەبـەرە جێگاکانی بەنـدە هایدرۆجینی‌یەکان دەگۆڕن‌و بەندی هایـدرۆجینی تازە دروست‌دەبێت ئەمەش وێنەو شەکڵی گەردەکان دەشێوێنی . بێ‌گومان شێوەو دیمەنی گەردە پرۆتینەکان بەتایبەتی ئەنزیمەکان دەورێکی باڵایان هەیە لـە کارو چالاکی ئەنزیمەکاندا . بۆ ئەوەی ئەنزیمێك ئەرك‌و پیشەی خۆی‌باش‌جێ‌بەجێ بکات پێویستە شێوەیەکی تایبەتی وەرگرێت .

پاش دۆزینەوەی ئەو ئەنزیمە گۆڕاوەی کرمەپیرەکان کە لەسەرەوە باسمان‌کرد چەند ئەنزیمێکی تریش جیاکرانەوەو پوختەکران . ئەم ئەنزیمانەیش بە گوێرەی تەمەن پێکهاتووەکانیان دەگۆڕان . ژمارەی ئەو ئەنزیمانەی لە جرجا هەن‌و دەگۆڕێن لە کاتی پیری‌دا پێنج ئەنزیم دۆزراونەتەوە . کەچی (٢٥) ئەنزیمی تـر هەن وەکوو خۆیان مانەوەو نەگۆڕان بە درێژبوونی تەمەن .
هـەر نەیسـە گۆڕانی چەنـد ئەنزیمێك لە ناو شـانەکانی جرج‌دا نابێت بـە دۆزینەوەیەکی سەرەکی هۆیەکانی پیری .

تاقی‌کردنەوەی ئەنزیمی تازە (گەنج)و ئەنزیمی‌پیر .
چەند ڕێگایەك هەن بۆ تاقی‌کردنەوەی ئەنزیمی پیرو جیاکردنەوەی لە ئەنزیمی گەنج . لە خوارەوە ئەم ڕێگایانە باس‌دەکەین :

١ ـ ئاسـان ترین ڕێگا بۆ تاقی‌کردنەوەی گۆڕانی ئەنزیـم دەکرێت بە هۆی تاقی‌کردنەوەی کاری گەرمی بەسەر چالاکی‌و کاری ئەنزیمەکە . هەمیشە

گەرمی کار زیادتر دەکاتە سەر ئەنزیمی پیر وەك لە ئەنزیمی تازەو گەنج واتە جیاوازی‌یەکی ئاشکرا دەبینین لە نێوان کاری گەرمی بەسەر ڕادەی چالاکیی هـەردووجۆرەئەنزیمەکان . وێنەی ژمارە (١)ئـەم جـۆرە تاقی‌کردنەوەیە نیشان‌ئەدات .

شیانی باسە ئەنزیمی « فۆسفۆگلیسرێت کاینێز phosphoglycerate Kinase
بە پێچەوانەی سەرەوە کاردەکات واتە گەرمی کار لە ئەنزیمە گەنجەکە زیادتر دەکات لە ئەنزیمە پیرەکە واتە ئەنزیمە پیرەکە بەهێز ترە . جاری وایش هەیە

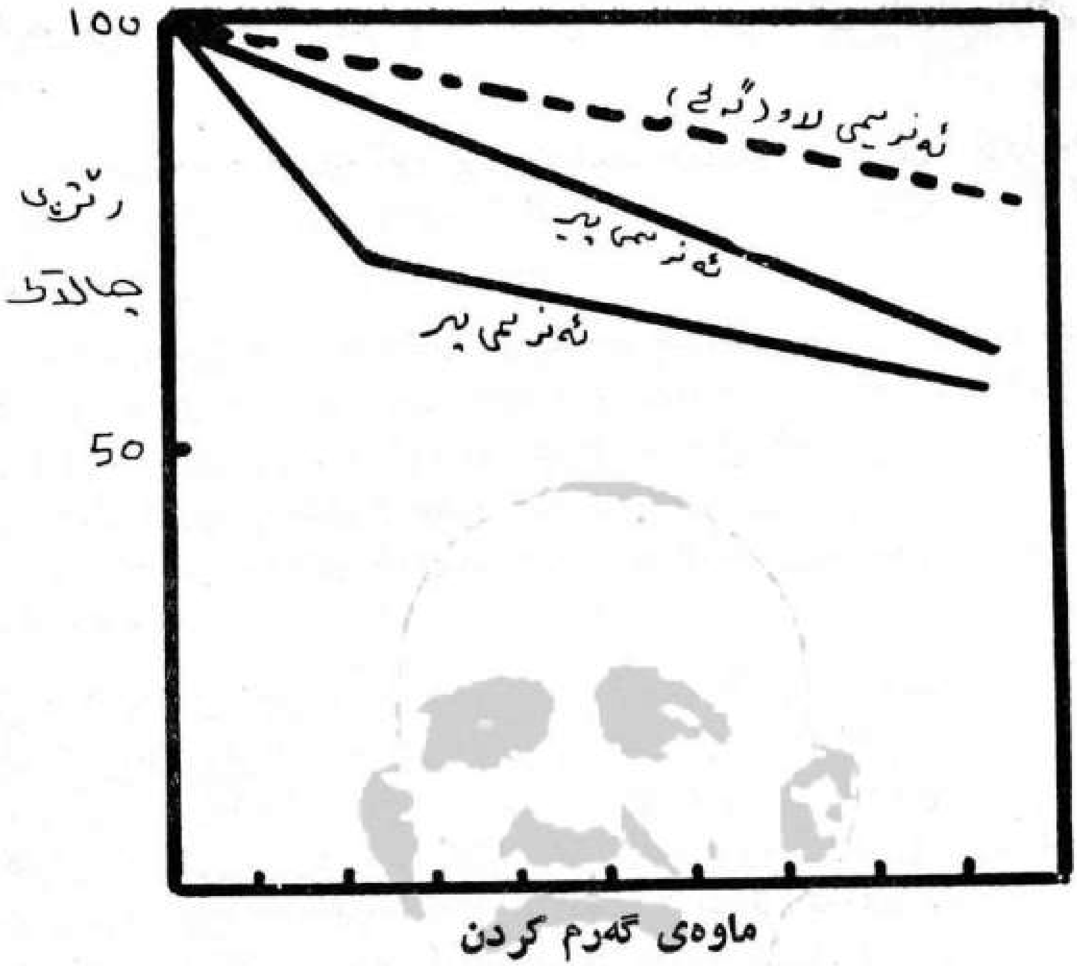

وێنـەی ژمارە ـ ١ : کاری گەرمی بەسـەر چالاکیی ئەنزیمی لاوو پیردا)
ئەنزیمی گۆڕاو (وەکو ئەنزیمی پیر بۆ وێنە) دوو جۆر کار دەنوێنێ بە گەرما

٢ ـ ڕێگای تاقی‌کردنەوەی چالاکیی ئەنزیم(٢٧) :

سروشتی‌بە ئەو ئەنزیمەی پێکهاتوەکەی گۆڕابێت (وەکوو ئەو ئەنزیمانەی کە بە هۆی ئەمەن درێژی‌یەوە دەگۆڕێن) ئەبینین کارو چالاکی‌یەکانی بۆ جێ‌بەجێ کردنی کارلێکی کیمیاییی ژیانی وەکو ئەنزیمی گەنج (واتە ساغو سەلیم)نی‌یە . واتە تاقی‌کردنەوەی ڕادەی چالاکیی ئەنزیم لەوانەیە تەمەنی ئەنزیمەکە نیشـان بـدات . بەڵام ئەم ڕێگایە زۆر ئاسان نی‌یە ، چونکە پێویستی بە ئەنزیمی(٢٨) پەتی‌یە ، واتە ئەنزیمی خاو(٢٩) بۆ ئەم تاقی‌کردنەوەیە بەکار نایەت چونکە چالاکیی ڕاستەقینەی(٣٠) ئەنزیمەکە دەرناکەوێت .

٣ ـ تاقی‌کردنەوەیەکی تایبەت بە ئەنزیمی پەتی‌و خاو .

ئەمە ڕێگایەکی زۆر بەسوودە بەمەرجێ تاقی‌کردنەوەکە سەرکەوتووبێت . لێرەدا تەکنۆلۆجیایەکی تایبەتی بەکاردەهێنرێت ئەویش برێتی‌یە لە بەکارهێنانی ئەنزیمە(٣١) لاوەکە (گەنجەکە) بۆ پێکهێنانی « ماددەی دژ = "Antibody" لە لەشی کەروێشك‌دا . لەپاشان سیرەمی(٣٢) Syrum خوێنی کەروێشکەکە بەکاردەهێنرێت بۆ نیشتنی(٣٤) هەمان ئەنزیم بەڵام لە زیندەوەرێکی پیردا . بەراوردی(٣٥) چەندێتی پلازمای پێویست دەکرێت بۆ نیشتنی هەمان کێشانە

له ئەنزیمە گەنجەکە بەرامبەر بە پیرەکە . ئەنزیمی پیر قەبارەیەکی زۆرتر لــە پلازمای پێویستە بۆ نیشتن لە ئەنزیمی گەنج . وێنەی ژمارە (٢) ئەم جـۆرە تاقی‌کردنەوەیە نیشان ئەدات :

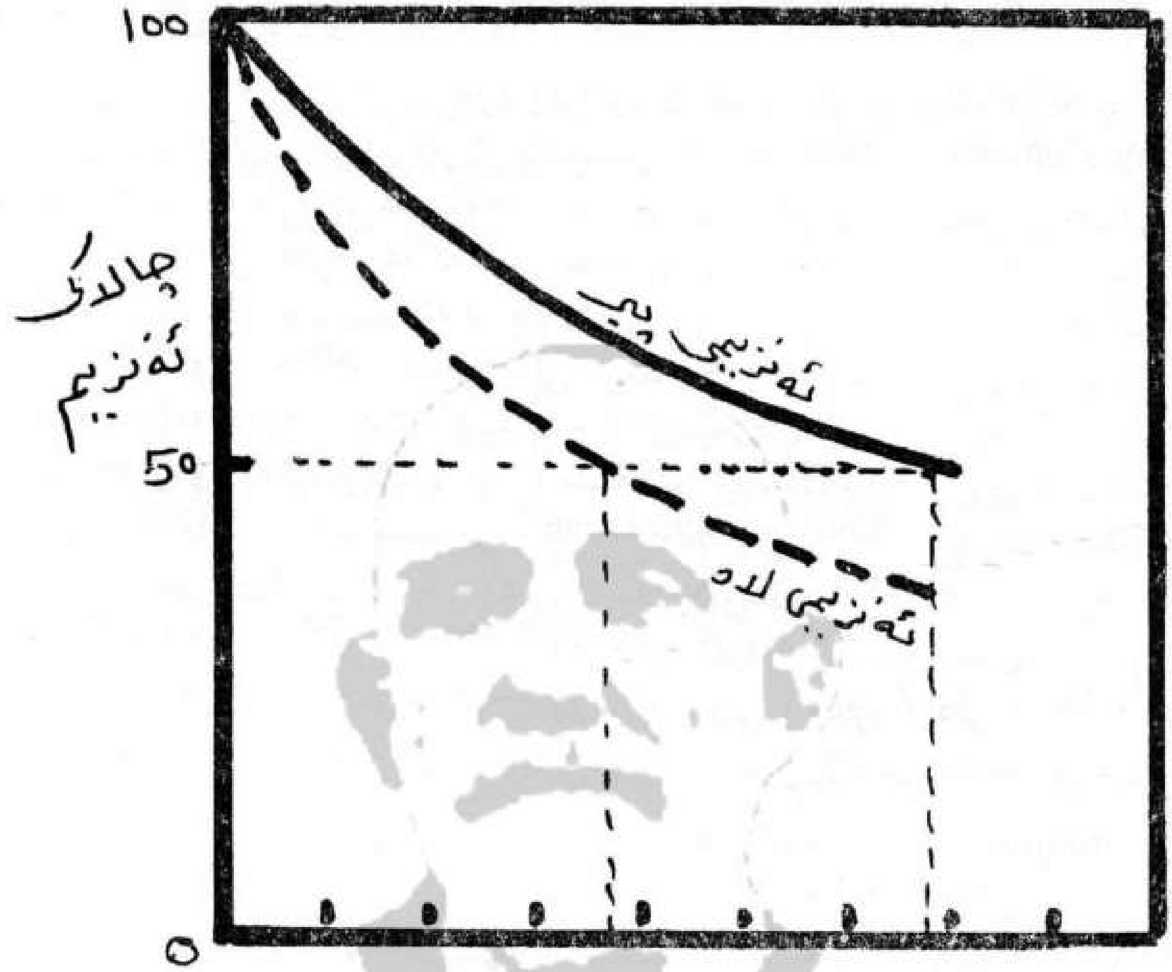

وینــەی ژمارە ــ ٢ : جیــاوازیی ئەنزیمی کۆن‌و تازە لەچەندێتی سیرەمی خوێنی کەروێشك بۆ نیشتنی

جگە لەو سێ ڕێگایانەی کە باسمان کردن لە سەرەوە ڕێگایەکی کەیش هەیەو بەکار هێنراوە بۆ ئەم مەبەستە بەڵام بەشێوەیەکی کەمتر .
ئەم ڕێگایەش برێیتی‌یە لە پشکنینی سپێکترۆسکۆپی(٢٦) Spectroscopic Tests ئەنزیمی پیرو گەنج . هەندێك لە زاناکان ئەڵێن کە گوایە جیاوازی هەیە لە نێوان ئەنزیمی پیرو گەنج . هەندێك لە زاناکان ئەڵێن کە گوایە جیاوازی هەیە لە نێوان شەبەنگی(٢٧) ئەنزیمی پیرو تازە . لەم دوایی‌یەدا ئاشکرا بوو کە ئەم جیاوازی‌یە شەبەنگی‌یە هۆی جیاوازیی ئەنزیمەکان بوو لە شێوەی لوول‌بوونیان نەك بە هۆی جیاوازیی پێکهاتوویانەوە .

لە لایەکی ترەوە پێویستە بزانین کە گریمانی « کارەساتی هەڵە » بەستراوە بە ڕایەکی ترەوە کە پەیوەندیی بە چۆنیەتیی ڕیزبوونی ترشە ئەمینی‌یەکانەوە

هەیە . بۆ تێ‌گەیشتنی ئەم جۆرە ڕیزبوونەو دروست بوونی گەردەکانی پرۆتین تکایە بابەتەکەی هاتوو بە وردی بخوێنەرەوە .

دروست کردنی پرۆتینی هەڵەدار(٣٨) .

لە زانستی کیمیای ژیانی‌یەوە زانراوە کە لە ناو ناوکی خانەکان‌دا ماددەیەك هەیە پێی دەڵێن ترشەڵۆکی ناوکی بەتایبەتی Deoxy ribonucleie Acid (DNA) ئەم ماددانە شێوەیان پۆلیمەرین(٣٩) واتە گەردەکانیان زۆر درێژن‌و هەر چی سیفەتی ڕچەڵەکی هەیە(٤٠) لە ناو پێکهاتووی "RNA" داهەیەو بە هۆی DNA ئەو جۆرە سیفەتانە لە باوك‌و دایکەوە دەگوازرێنە لەشی منداڵیان . بێ‌گومان پیشەی DNA پیشەیەکی گرنگە چونکە چ سیفەتی زیندەوەر هەیە بەهۆی ئەم ماددەیەوە پەیدا دەبێت لە منداڵ‌و بەرەی ئەو زیندەوەرە . لە چەند دێڕیکی خوارەوە بەکورتی ئەم جۆرە سیفەت گواستنەوەیە ڕوون دەکەینەوە : ئەنزیمی "RNA - polymerase — پولیمەرێز RNA" لە ناو شانەکاندا هەیەو پیشەی یاریدەی چاپ کردنی جۆریکی کەی RNA یە کەپێی ئەڵێن Mesenger RNA (m-RNA) ئەم چاپ کردنەش پێویستی بە جۆرێکی تایبەتی لە RNA) هەیە . پاش دروست بوونی (چاپ کردنی) m-RNA ماددەکە دەڕواتە شوێنێ تر لە شانەکان‌دا لەوێ پرۆتینی تایبەتی دروست

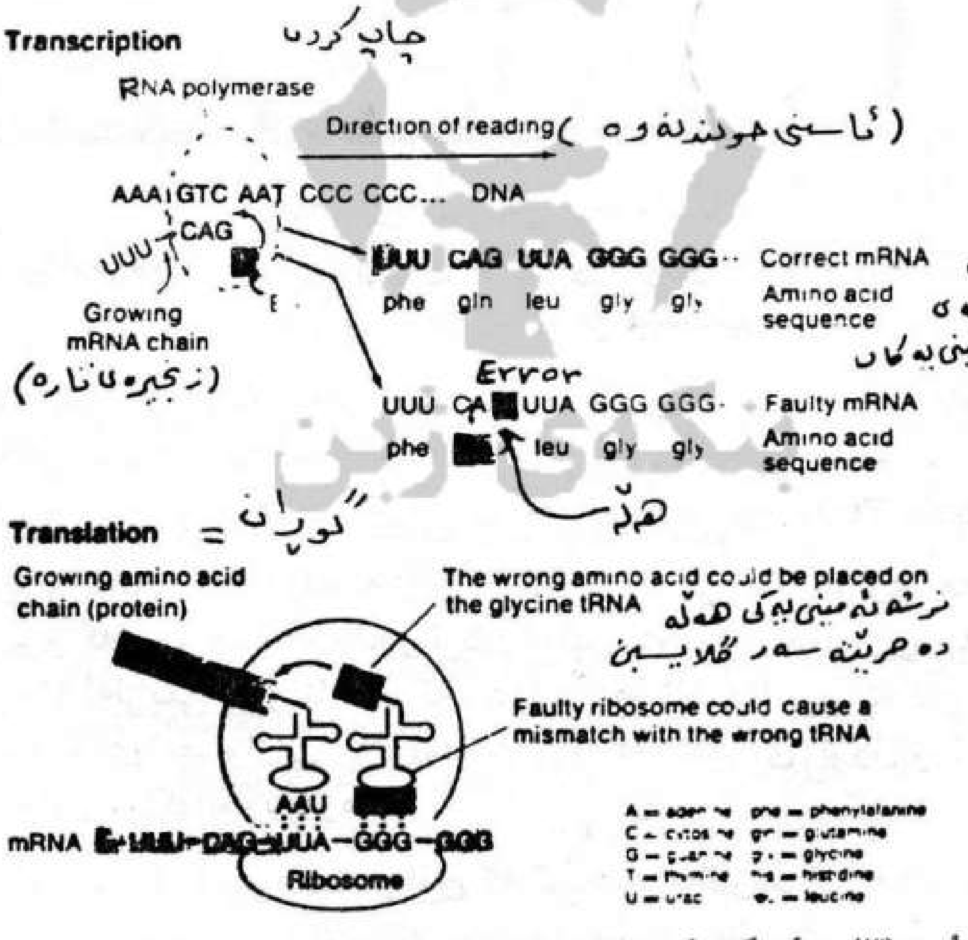

وینەی ژمارە (٣) چاپ‌کردنی پرۆتینی تازەو چۆنیەتیی هەڵەکردن تیایان‌دا

دەکات . هەر پرۆتینێك پێویستی بە جۆرێکی تایبەتی لە (m-RNA) هەیە بۆ ئەوەی لەسەری دروست (چاپ) بکرێت واتە ئەگەر هاتو پێکهاتووی (m-RNA) گۆڕا ئەوا دەبێتە هۆی گۆڕانی پێکهاتووی ئەو پرۆتینەی کە لەسەری دروست دەبێت .

واتە ئەو پرۆتینەی کە لەسەر (m-RNA) یەکی هەڵە دروست دەبێت هەمیشە هەڵە دەبێتو پرۆتینی جیلواز لەئەنجامدا دروست دەکات . وێنەی ـ ژمارە ـ ٣ ئەم جۆرە کارلێکە ژیانی‌یانە نیشان ئەدات :ـ

لێرەدا :

A =	ئەدنین	Adenine	phe =	فەنیل‌ئەلەنین	Phenylalanine
C =	سایتۆسین	Cytosine	gln =	گلوتامین	Glutamine
G =	گوانین	Guanine	gly =	گلایسین	Gly Cine
T =	ثایمین	Thymine	his =	هێستیدین	Histidine
U =	یوراسیل	Uracil	leu =	لووسین	Leucine

t-RNA = سەیری پەراوێزی ژمارە (٤١) بکە

لە کۆتایی ئەم گریمانەدا ئەڵێین : لێکۆڵینەوە تازەکان هیچ بەڵگەیەکی وایان نەدۆزیوەتەوە بۆ سەلماندنی گریمانی « کارەساتی هەڵە » . واتە ئەنزیمی پیرو ئەنزیمی تازەو گەنج یەك پێکهاتوویان هەیەو ترشە ئەمینی‌یەکانی ناویان ٤ بکە لە خوارەوە .

تیۆروانی « ڕەگی بەرەڵا »(٤٢) . Free Radical theory

ئەم تیۆروانی‌یە لە ساڵی ١٩٥٦ز دانرا لە لایەن دینهام هارمانەوە Denham Harman (٤٣) . دوکتۆر هارمان دەڵێ : کارلێك نێوان زنجیرەکانی DAN بە میکانسمی(٤٤) ڕەگی بەرەڵا زنجیرەکانی DNA دەئاڵۆزێنێت(٤٥) "Crosslinked" ، هەر وەکوو چۆن تۆڕ(٤٦) ئاڵۆزاوە بۆ مەبەستی تێگەیشتنی واتای ئاڵۆزی لێرەدا تەماشای وێنەی ژمارە ـ ٤ بکە لە خوراەوە .

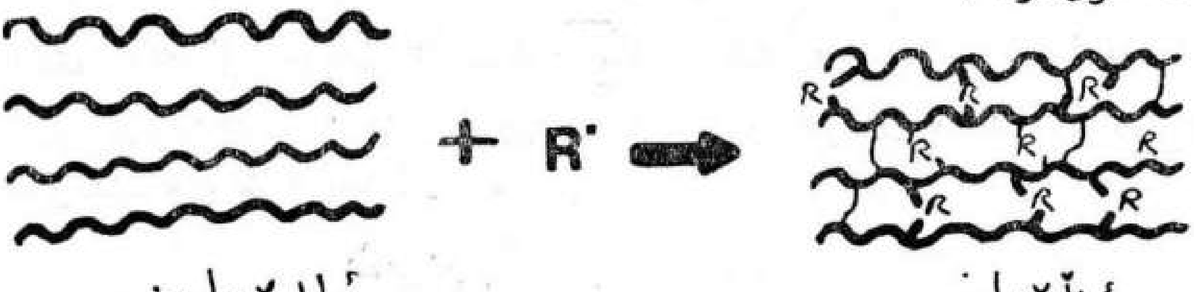

وێنەی ژمارە ـ ٤ ئاڵۆزاو بوونی گەردەکانی

چەوری شانەکان

کارلێکه کیمیایی‌یه‌کانی ئۆکسجین له‌گه‌ڵ مادده چه‌وره‌کانی(٤٧) ناو شانه‌کان له‌وانه‌یــه مادده‌یه‌کی ئاڵۆزاو (وه‌کوو تــۆڕ) پێکبهێنێت وه‌کوو له خواره‌وه به‌هاوکێشه‌ی کیمیایی نیشانی ئه‌ده‌ین :ــ

١ ـ ده‌ست پێ کردن
Initiation

$$LH + O_2 \rightarrow L^{\cdot} + OOH^{\cdot}$$

٢ ـ فره‌بوون :
Propagation

$$L^{\cdot} + O_2 \rightarrow LOO^{\cdot}$$

$$LOO^{\cdot} + LH \rightarrow L^{\cdot} + LOOH$$

هایدرۆ پیرۆکسیدی چه‌وری

٣ ـ کۆتایی Termination

$$L^{\cdot} + L^{\cdot} \rightarrow L-L$$

(٤٨)
چه‌وری ئاڵۆزاو

(٤٩)

$L-OO^{\cdot}$ + دژە ئۆکسیدێن → LooH

ماده ئۆکسیداوی به‌که

L = Lipid (چەوری)

له ســاڵی ١٩٦٩ ز جـۆماك كۆرد Joe M.Me Cord و فریدوڤیك Fridovich له زانكۆی دیوك (Duke University) له ئه‌مه‌ریكا ئه‌نزیمی (SOD) یان Super-oxide Dimutase دۆزیه‌وه له ناو شانه‌كانی له‌ش و ئاشكرایان كرد كه سوودی ئه‌م ئه‌نزیمه برێتی‌یه له پارێز كردنی خانه‌كان دژی ڕه‌گه‌كانی سوپه‌ر ئۆكسايد $O_2^{\cdot -}$. هه‌ر وه‌ها ئــه‌م ئه‌نزیمه لــه ناو سایتۆپلازم(٥٠) و مایتاكۆندریای(٥١) خانه‌كاندا كارلێك ده‌كات به گوێره‌ی ئه‌م هاوكێشانه‌ی خواره‌وه :ــ

$$O^{\cdot -} + O^{\cdot -} + 2H^{+} \xrightarrow[SOD]{} H_2O_2$$

له پاشـــان H_2O_2 شی‌ده‌بێته‌وه به هـۆی ئه‌نزیمێکی تـر که ناوی (پێرئۆکسیدێزه Peroxidase و یاخود ئه‌نزیمی « **که‌ته‌لێز** "Catalase جـگه له کارلێکه‌کانی سـه‌ره‌وه که ڕێگایه‌که بـۆ قورتاربوون له زیانی ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان ڕێگایه‌کی تریش هه‌یه بۆ به‌ربه‌ستی ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان .

بۆ وێنه بوونی مادده (دژ ئۆکسیدێنه‌کان (Anti-oxidants به‌ربه‌ستی‌یه‌کی به‌کار ده‌که‌ن و ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان ده‌فه‌وتێنن .

نموونه‌ی مادده دژه ئۆکسیدێنه‌کان ئه‌مانه‌ی خواره‌وه‌ن له‌له‌شی‌زینده‌وه‌ردا

١ ــ ڤیتامین ــ (E)
٢ ــ هه‌ر پێکهاتوویه‌ك که کۆمه‌ڵه‌ی (SH) ی تیادا هه‌بێت .
٣ ــ ڤیتامین ــ C (هه‌ندێك جار) .
٤ ــ ئه‌نزیمی گلوتا ثایۆن پێر ئوکسیدێز (Glutathione peroxidase

شیانی باسه ئه‌نزیمی (گلوتاثایۆن پێرئوکسیدێز) شان به شان له گه‌ڵ ئه‌نزیمی SOD که باسمان کرد له سه‌ره‌وه خانه‌کانی له‌ش ده‌پارێزن دژی زیانی ئۆکسیدێن بوون بـه پێرئۆکسید . قه‌باره‌یه‌کی ده‌گمه‌ن لـه کانـزای (Se) له ناوپیکهاتووی ئه‌نزیمی (گلوتاثایۆن) هه‌یه ، بۆیه پێویسته له سه‌ر هه‌مو که‌سێك که‌مێك له کانزای سیلینیۆم وه‌ربگرێت له گه‌ڵ خوارده‌مه‌نی بۆ مسۆگه‌ر کردنی ژیانێکی ته‌ندروست .

بێ گومان ئه‌گه‌ر بێتو ئه‌م تێڕوانی‌یه‌ی که باسمان کرد ڕاست بێت ئه‌وا بوونی ڕه‌گی به‌ره‌ڵا هـۆی پیری‌یه چـونکه کـه ڕه‌گـه‌کان زۆر ده‌بن مـادده دژئۆکسیدێنه‌کان ناتوانن بیانفه‌وتێنن .

ئه‌وه‌ی ڕاستی بێت ئه‌نجامی تاقی‌کرنه‌وه‌کانی لێکۆڵینه‌وه‌ی ئه‌م بابه‌ته هه‌موو یه‌ك ناگرن(٣)٥ . بۆ وێنه هه‌ندێك له جرجه پیره‌کان مایتاکوندریاکانیان سوپه‌ر ئۆکسیدێکی زیادتر دروست ده‌که‌ن له جرجی گه‌نج . به‌ڵام ئه‌م ئه‌نجامه ته‌نها له جرجدا تاقی کراوه‌ته‌وه . هه‌ر وه‌ها ده‌وری ئه‌نزیمی (SOD) و (گلوتاثایۆن پێرئوکسیدێز) له که‌م کردنه‌وه‌ی ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان زۆر باش بـه لێکۆڵینه‌وه‌ی زانستی نه‌سه‌لمێنراوه .

زۆر بوونی ڕه‌گی به‌ره‌ڵا له ناو خانه‌کاندا بێ گومان زیان به دیواره‌کانی نێوان خانه‌کان(٥٤)ئه‌دات به شێوه‌یه‌کی تایبه‌تی . هه‌ر وه‌ها زیان به مایتاکۆندریاو پرۆتینه‌کان‌و (DNA) ش ده‌گه‌یه‌نێت . زیانه‌که‌ش برێتی‌یه له کارلێکی کیمیایی نێوان ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان و نێوان ترشه چه‌وری‌یه‌کان(٥٥) که تێر نه‌کراون(٥٦) . کارلێك کردنی نێوان ترشه چه‌وری‌یه‌کانی تێرنه‌کراو و نێوان ڕه‌گه به‌ره‌ڵاکان

پێویستە ماددەیەکی ئاڵۆزاو دروست بکات و لەپاشان مادده ئاڵۆزەکە دەبێ بنیشێت و کۆمەڵ ببێت لە ناو خانەکاندا . کەچی هەتا ئێستا هیچ ماددەیەکی نیشتوی لەم بابەتە لە ناو خانە کۆنەکاندا نەدۆزراوەتەوە . لەوانەیە ئەنزیمەکانی خانەکان ئەو مادده نیشتوە نەهێڵێت کۆمەڵ بێت و بیتوێنێتەوەو بیگۆڕێتەماددەی تواو . ئەم شتە زۆر تر ڕێی تێ ئەچێت لە ناو ئەو خانانەی کە کەرت(٥٦) دەبن بە هەمیشەیی . بەڵام ئەو خانانەی کە دوو کەرت نابن و زیاد ناکەن (وەکو خانەکانی مێشك و گورچیلە) ئەوا لە وانەیە مادده ئاڵۆزاوەکە لە ناویاندا بنیشێت و کۆمەڵ ببێت .

هیچ گومانی تیادا نی‌یە (پێرئوکسیدێن) لە ناو خانەکانی لەشدا ڕوو ئەدات و هەمیشە ترشە چەوری‌یەکانی تێر نەکراو کارلێك دەکەن و ماددەیەکی ئاڵۆزاو دروست دەبێت . کارلێکی ڕەگی بەرەلا لەگەڵ ترشە تێر نەکراوەکان تەنها ماددەی ئاڵۆزاو پێکناهێنێت ، بەڵکو گەلێك کارلێکی لابەلاش ڕوو ئەدات . یەکێك لەو کارلێکە لابەلانە ناوێتەی (مالۆن ئەلدهاید)(٥٧) پێك دێنێت. لە خوارەوە هاوکێشە کیمیایی‌یەکانی چۆنی‌یەتی پێکهێنانی (مالۆن ئەلدهاید) نیشان ئەدەین :ـ

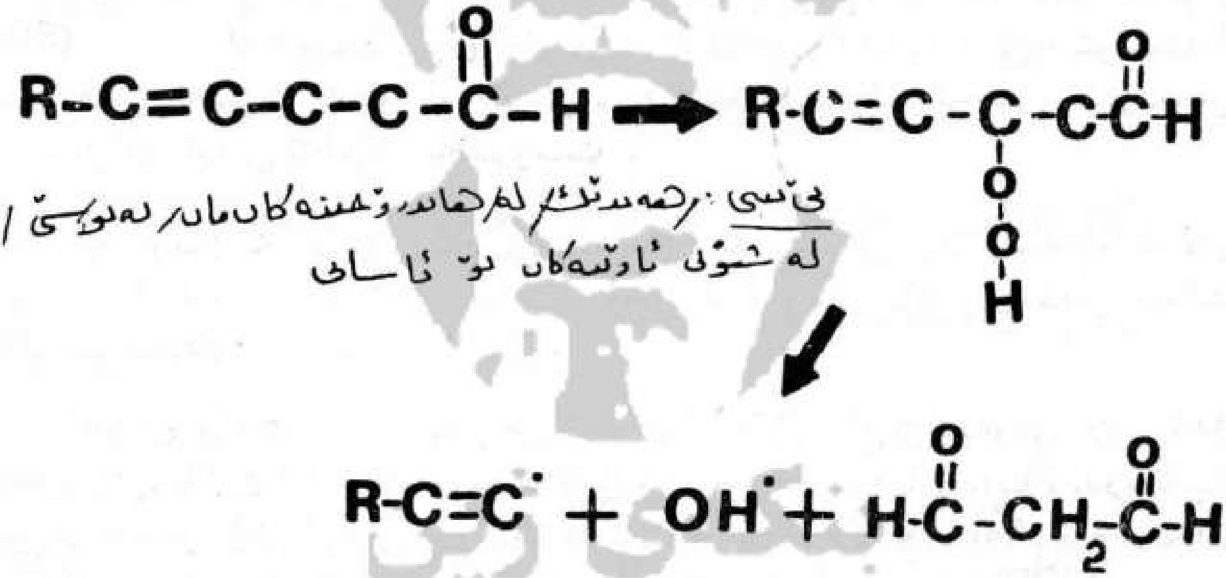

(مالۆن ئەلهاید)

وادیارە مالۆن ئەلدهاید دەورێکی باڵای هەیە لە پیربوونی خانەکاندا . یەکەم هۆی پێکهاتن و نیشتنی ماددەیەکی ڕەنگدار کە ناسراوە بە ناوی (لیپۆفیوژن (Lipofusion))لە ناو خانەپیرەکان مالۆن ئەلدهایدە . مادەی (لیپۆفیوژن) نیشتویەکی زەردە کە تیشکی(٥٩) (UV) بەناویا ڕەت دەکرێت . خانەی پیر وادیارە قەبارەیەکی زۆر لەم ڕەنگە کۆ دەکاتەوەو دەبێتە هۆی تیشك دانەوەی (UV) (٦٠)

پسپۆرەکان دەڵێن کە گوایە ماسولکەکانی(٦١) دڵ ئەم مادده ڕەنگدارە لە ناویا دەنیشێت و ساڵ بەساڵ زیاد دەکات بە قەبارەی (٥٦ ٪)ی قەبارەی دڵ(٦٢) .

ئایا ئەم مادده ڕەنگدارە کە پێی دەڵێن (لیپۆفیوژن) چۆن چۆنی پێك دێت، و دروست دەبێت ؟؟ دوکتۆر تاپڵ APL. Tappel (٦٣) وەڵامی ئەم پرسیارەی بەم جۆرەی خوارەوە داوەتەوە لە ساڵی ١٩٦٩ز : مالۆن ئەلدهاید کارلیك دەکات لە گەڵ ئەمینەکان و پێکهاتوویەکی تفت پێك دێنێت کە لە زانستی کیمیای ئەندامی(٦٤) ناسراوە بە « تفتی سچیف » "Schiff Base" واتە بە گوێرەی ئەم هاوکێشەی خوارەوە دروست دەبێت :ـ

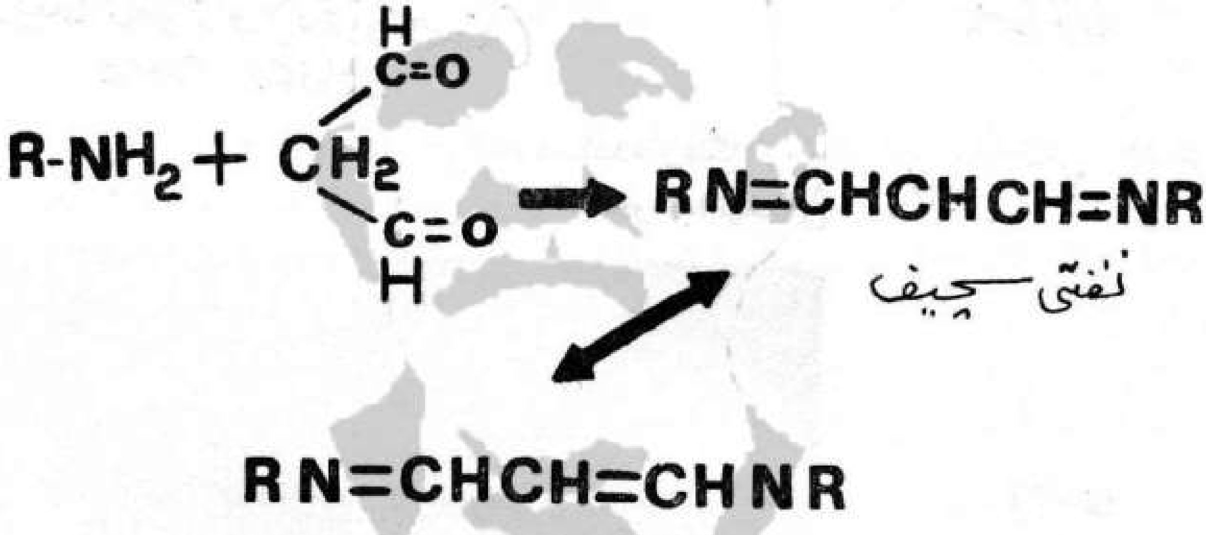

مادده پێکهاتووەکە لەم دوایی‌یەدا لە تاقیگەش‌دا دروست کرا و بەتەوای سیفەتەکانی لە مادده زەردەکەی ناو خانە پیرەکانی دەکرد . واتە سیفەتەکانی زۆر لە ماددەی (لیپۆفیوژن) دەچوو . کە تیشکی (UV) بەسەریا ڕەت دەکرا هەمان درەوشانەوەی نیشان ئەدا وەکوو لیپۆفیوژنەکەی ناو خانە پیرەکان .

واتە ئەو مادده زەردەی کە لە ناو خانە پیرەکان‌دا کۆمەڵ دەبێت و دەنیشێت (لیپۆفیوژن) پیك‌دێن لە کارلێکی (مالۆن ئەلدهاید)لە گەڵ ئەو پرۆتینانەی کە کۆمەڵەی ئەمینی زیادەی پێوەیە وەکو ئەو پرۆتینانەی کە ترشی(٦٥) ئەمینی لایسینی(٦٦) تیادا هەیە . دوکتۆر تاپڵ ئەڵێ کە (مالۆن ئەلدهاید) لە گەڵ ئەم جۆرە پرۆتینانە کارلێك دەکات ماددەیەکی ئاڵۆزاو دروست دەبێت و دەنیشێت بە گوێرەی ئەم هاوکێشانەی خوارەوە :ـ

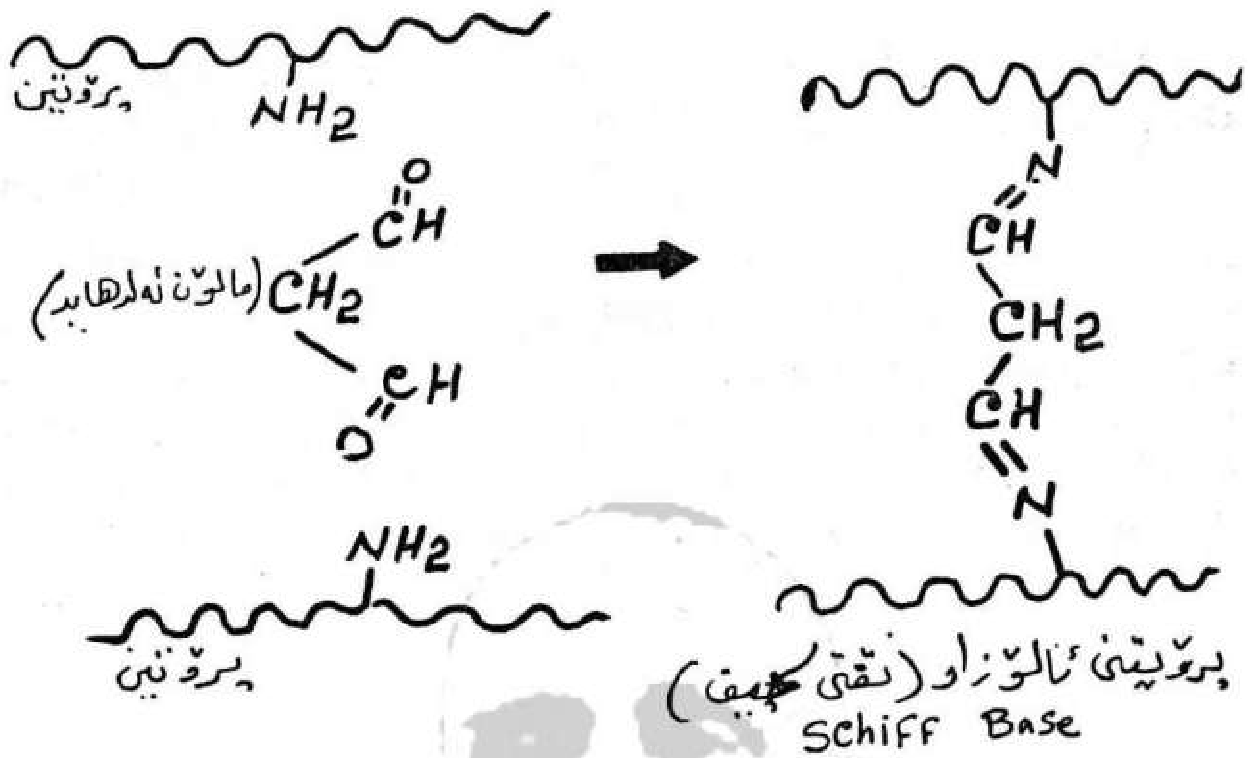

وینەی (ژمارە ــ ٥) لە خوارەوە مادده ڕەنگدارەکەی ناو خانەکانی مێشکی مەیمونێکی پیر نیشان ئەدات پاش درەوشانەوە بەتیشکی UV :ــ

وێنەی ژمارە (٥)

ڕەنگە زەردەکەیە کەلە ژێـر تیشکی UV ئەدرەوشێتەوە .

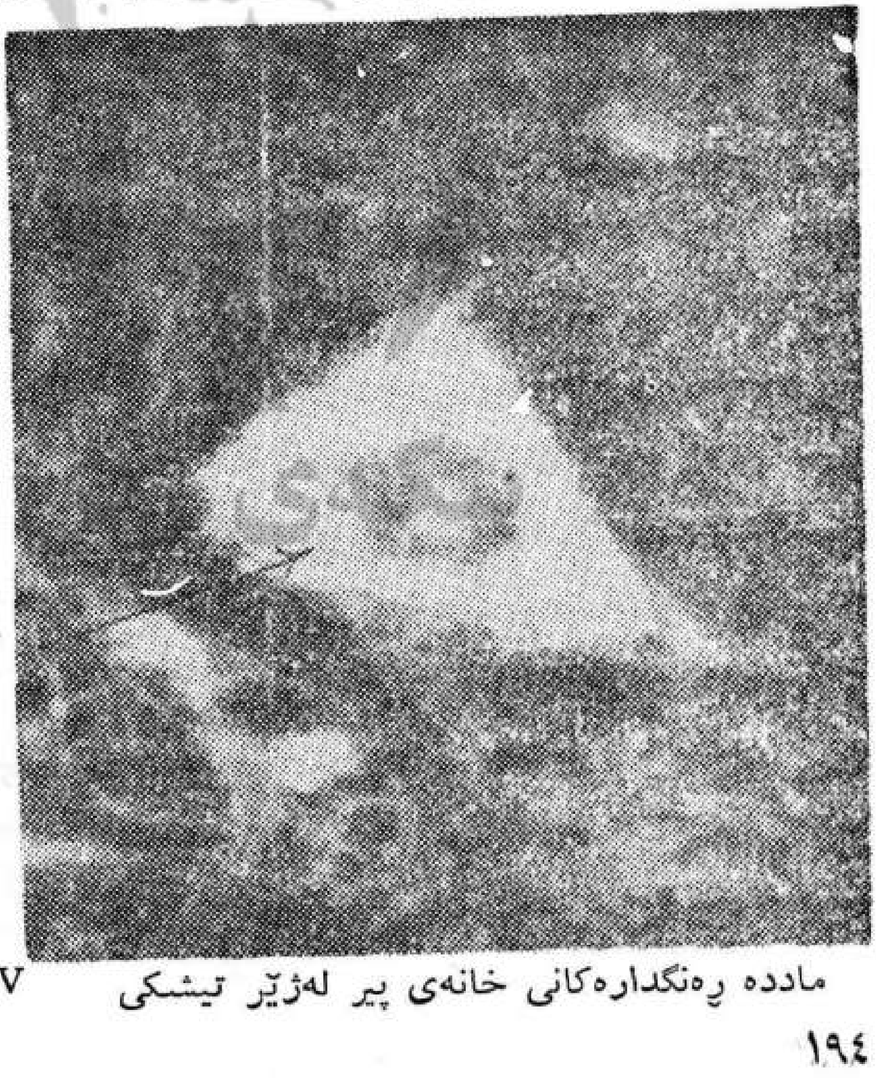

مادده ڕەنگدارەکانی خانەی پیر لەژێر تیشکی UV

دوور نی‌یە بە گوێرەی هەمان میکانسـم(٤٤) گەردەکانی (DNA) یـان (RNA) بئاڵۆزێن لە گەڵ مالۆن ئەلدهایدا . واتە ئەگەر هاتوو پێرئۆکسیدێن یاخود بە کارلێکی ڕەگە بەرەڵاکان مرۆڤ پیر بێت ئەوا دەبێ ئەو کەسانەی کە ماددەی دژ بە ئۆکسـیدێن Antioxidants زۆر دەخـۆن دەبێ تەمەنێکی درێژ بژین . بۆ وێنە زۆر خواردنی ئەو جۆرە خواردەمەنی‌یانەی کە ڤیتامین (E) زۆرە . ڤیتامین (E) (تۆکافیرۆڵ Tochapherol) ناسراوە بـە ماددەیەکی دژ بە ئۆکسیدێن لە ناو لەشی زیندەوەردا . زاناکان هەڵسان چەند جرجێکیان بە خێو کرد بۆ تاقی‌کردنەوەی کاری ڤیتامین(E) ـ ڤیتامین (E) یەکی زۆریان دەرخوارد بە جرجەکان ئەدا بۆ ماوەیەك سەیریان کرد ئەو ڕەنگەی کە پیمان گوت « لیپۆفیوژن »زۆر کەم بوەوەو لە هەندیکیان‌دا بەتەوای نـەمـا بەڵام تەمەنی جرجەکان هەر وەکوو جاران بوو هیچ درێژتر نەبوو بە خواردنی ڤیتامین (E)

لێـرەدا ئەنجامێکمان دێتـە یاد ، ئەویش ئەڵێین مادام ڤیتامین (E) ماددەی « لیپۆفیوژن » دەتوێنێتەوە و دەیفەوتێنێت لە ناو خانە پیرەکان‌دا و لە هەمان کات‌دا تەمەنی زیاد نەکرد واتە پیر بوونی شانەکان هۆی نیشتنی ماددە ڕەنگدارەکەی « لیپۆفیوژن » نی‌یە . بەڵکو لیپۆفیوژن کـۆمـەڵ دەبێ وەکوو خڵتێ یان پاشماوەی چالاکی‌یە ژیانی‌یەکانی خانە و دەنیشێت ساڵ بە ساڵ . پێکهاتووی لیپۆفیوژن ئاڵۆزاوە و هیچ ئەنزیمێك کاری لێ ناکات و بیتوێنێتەوە .

لـە لایـەکی ترەوە دوکتـۆر ولیام پرایـەر William Pryor (٦٧) بۆچونێکی(٦٨) (رایەك) جیای هەیە دەربارەی دەوری ڕەگە بەرەڵاکان لە پیریدا .

پرایەر ئەلێ :ـ ڕەگـە بەرەڵاکان مەرج نی‌یە تەنها ببنە هۆی پێکهێنانی ماددە ڕەنگدارەکەی ناو خانە پیرەکان بەڵکو گەلێك شوێنی تر هەن کـە ڕەگـە بەرەڵاکان زیانیان پێ دەگەیەنێت . بە تایبەتی ئەو زیانانەی کە لەش توشی ئەبێت لە کاتی نەخۆشی شەکر و ڕۆماتزم و چاو کزی

هەو وەها چەن زانایەکی تـر ئەڵێن کە گوایە ئەنزیمی (SOD) یان تاقی کردۆتەوە ئەویش بـە ڕێگای خواردنەوە بەڵام لە ئەنجام‌دا هیچ سـوودێکی نەبەخشیوە . سەیر ئەوەیە چەن زانایەکی تر ویستیان ئەم مەسەلەیە تاقی بکەنەوە بە خواردنی حەبی (دەنك) ماددەیەکی کەم کەرەوە(٦٩) Reducing agent چونکە بە گوێرەی زانستی کیمیا ماددەی کەم کەرەوە ئەتوانێت ڕەگە بەرەڵاکان بفەوتێنێت‌و کارەکانیان فەرامۆش بکات . بەڵام دیسانەوە ئەنجامێکی بەسوودی نەبەخشی .

چەن هەوڵ و تەقەلایەکی تر(٧٠) •

زاناکان گەلێك لە لایەنەکانی گیر و گرفتی پیری‌یان تاقی کردۆتەوە . ئەتوانین بڵێین هەر تێڕوانی‌یەك یان گریمانێك یان بۆچوونێك لەوبارەیەوە هەبێت تاقی کراونەتەوە . یەکێك لەم لایەنانەی کە لە سەرەوە باسمان نەکردوە برێتی‌یە لە دەوری بۆماوە(٧١) و رچەڵەك دەربارەی پیر بوون . ئایا پیر بـوون کارێکی رچەلەکی‌یە؟ واتە هەنگاوەکانی پیر بوونی خانەکان پێویستە یەك لـە دوای یـەك(٧٢) روو بدەن بـۆ ئەوەی لەدوایی‌دا پیربێت ؟! یاخود پیری هیچ پـەیوەندی نی‌یەبە بـۆماوەو ڕچەلەکەوە؟ وەڵامی ئەم پرسیارانەش بێ گومان لێکۆڵینەوەی (جینـەکان(٧٣) Genes) ئەی‌داتەوە . پـەڵێ !! مەسەلەی جینەکان ماوەیەکی زۆر زاناکانی خەرێك کردوە و لێکۆڵینەوەیەکی بێ وچان و هەمیشەیی دەکرێت لە زانکۆکان و ئاموژگاکانی لێکۆڵینەوە لە ئەمەریکادا . بۆ نمونە دوکتۆر (زۆرس میدڤەتێف Zhores A, Medvedev) پانزە ــ شانزە ساڵە خەریکە و گریمانێکی بلاو کردەوە دەربارەی جینەکان کە دەڵێ :ــ « ئەو گیانلەبەرەی کە ژمارەیەکی زۆر جینی هەیە (واتە لـە هەر جینێکی تایبەتی ژمارەیەکی زۆری هەیە) ئەوا ئەو گیانەوەرە زۆرتر دەژی . بەڵام ئەنجامی گەلێك لە لێکۆڵینەوەکانی پاش ئەو بە پێچەوانەی ئەم گریمانە بووو ئەمیش خرایـە پاڵ ئـەو هەموو تەقەلایانەی‌کـۆن کە هیچیان بـە قەتعی لە پیری تێ نەگەیشتون .

لەو زانایانەی کە لەم کێلگەیەدا(٧٤) لێکۆلینەوەیان کردوە دوکتۆر سەموئیل گۆلدستاینە(٧٥) Samuel Goldsteine . ئەم زانایە سرنجی‌دا ژمارەی زنجیرەکانی (DNA) لە ناو خانە گەنجەکانا زیادترن لە ژمارەیان لە ناو خانـە پیرەکان .

لێرەدا بە پێویستی ئەزانین کە ڕاستی‌یەکی گرنگ بخەینە بەرچاو دەربارەی سیفەتەکانی خانەی لەشی زیندەوەر . ئەو سیفەتەش ئەوەیە کە ئەگەر هاتوو زیانێك توشی (DNA) ببێت یان هەر شوێنێکی تـر لـە خانەکان‌دا کوتوپڕ خانەکان خۆیان بە خۆیان چاك دەکەنەوە . بۆ نمونە ئەگەر هاتوو تیشکی UV بەناو خانەکان‌دا ڕەت بکەین لەوانەیە زیان بە پێکهاتووی (DNA) بگەیەنێت‌و لە ئەنجام‌دا بشالۆزێت . ئالۆز بوونی (DNA) بە تیشکی (UV) دەست پێ دەکات بە پێکهاتنی ڕەگی بەرەڵا لە ئاستی ثایمینەوە . (ثایمین Thymine) تفتێکە لە تفتەکانی DNA وەکو لە خوارەوە بە هاوکێشەی کیمیایی نیشانی ئەدەین :ــ

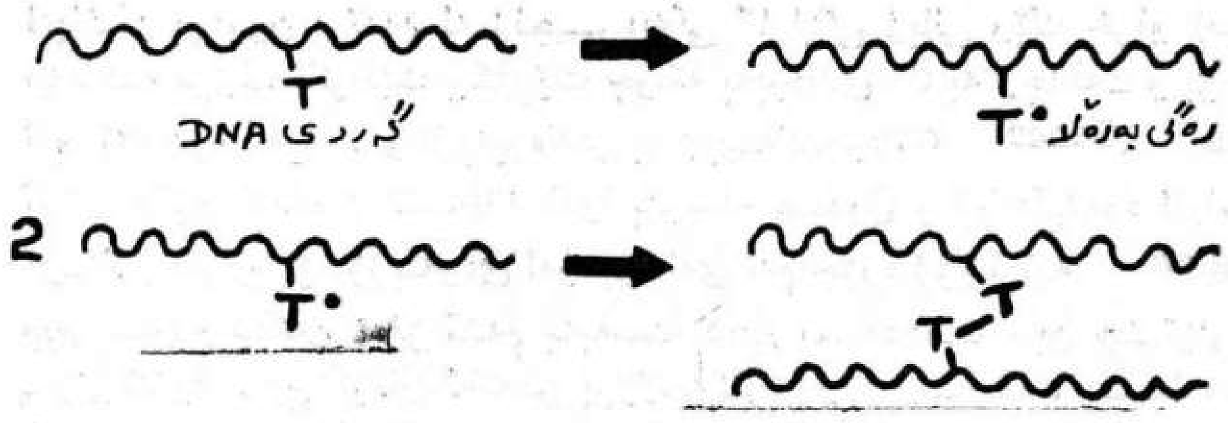

گەردی (DNA) ئالۆزاو دووڕەگی بەرەڵا یەک دەگرن

زاناکان دەڵێن خانەکان ئەتوانن مادده ئالۆزاوەکە بفەوتێنن و لەش لە زیانیان رزگار بکەن . چۆنیەتی فەوتاندنی مادده نیشتوە ئالۆزاویەکە جێ بەجێ دەبێت بە میکانسمێکی تایبەتی پێی دەڵێن . « میکانسمی(٧٥) برینەوە Excision Repair » (قارسکردن) . چاك کردنەوەی زنجیرەی (DNA) دەکرێت بە یاریدەدانی ئەنزیمی تایبەتی . زنجیرە هەڵەکەی DNA فڕێ ئەدرێتە لاوە و زنجیرەیەکی تازەی راستەقینە دروست دەکرێت بە چاپ کردنی لە سەر زنجیرە کۆنەکان ـ لە ساڵی (١٩٧٤ ز ریچارد هارت Richard Hart وریچارد سێتلۆ Richard Setlow راپۆرتێکی بەنرخیان بڵاو کردەوە و سەرنجی گەلێك زاناو پسـپۆریان راکێشا . راپۆرتەکە دەیگوت کە پەیوەندیەکی(٧٦) هێڵی هەیە لە نێوان توانای خانەکان بۆ جێبەجێ کردنی کاری (برینەوەی زیادە Excision Repair و نێـوان لۆگارێتمی تەمەن لەم گیانـەوەرانەی خوارەوەدا :ـ

جرج ، مشك ، مانگا ، فیل ، ئادەمیزاد و چەن گیانەوەرێکی تر لە خێڵی قرتێنەرەکان(٧٧) .

ئەم راپۆرتە لـە لایەن گەلێك زاناو تۆژینەرەوە(٧٨) تاقی کراوەتـەوە و ئەنجامی تاقیکردنەوەکانیان لەگەڵ ئەنجامی سەرەوە رێك بوون . دیسانەوە چەن زانایەك دژی ئەم ئەنجامە وەستان لە سەر بناغەی ئەوە کە ئەو ئەنزیمانەی میکانسمی «برینـەوەیزیـادە» جێبەجێ دەکەن هەمیشـە لە نـاو خانـە پیرەکاندا قەبارەیانکەمناکەن هەروەها بوونو نەبوونی ئەو ئەنزیمانە هیچکارێکی وای نیشان نەداوە بەسەر تەمەنی گیانلەبەرەکەدا .

بێ گومان ئەگەر هاتوو سەلماندمان کـە هەراش بـوون و پێگەیشتنو

لەپاشان پیربوون برێتین لە زنجیـرەیەکی کارلێکی ژیانی رێك خراو (مبرمج) هەمیشە مرۆڤ ناتوانێت بیگۆڕێت چونکە پەیوەندی(٧١) بە رچەڵەك و بۆماوەی ئەو کەسەوە هەیە . واتا پەیوەندی بە (جینەکانەوە(٧٢) (Genes هەیە ، ئەگەر هاتوو ئەمەمان سـەلماند ئەوا پێوستە هـەوڵ و لێکۆڵینەوە ئاراستەی جینەکان بکرێن بۆ دۆزینەوەی ئەو جینانەی ئەم جۆرە (پرۆگرامە Program جێ بـەجێ دەکەن . بۆ ئـەم مەبەستە دەبێ سـەدەهـا جین بپشکێنرێن و بدۆزرێنەوە . بێ گومان ئەمەش پرۆژەیەکی زور قورسە هەتا ئێستا هەر لە پلەیەکی سەرەتایی‌دا لۆقە دەکات (٧٩) (ساتمە دەکات) .

ئێمەش لێرەدا دەڵێین بەڵێ !!زۆر پێویستمان بەم جۆرە بابەتە لێکۆڵینەوەیە هەیە و خۆزگا پشت گۆی نەخرایە و پارەیەکی زۆری بۆ تەرخان بکرایە .

لایەنێکی گرنگی کەیش هەیە بۆ گەیشتن بە زانینی هۆیەکانی پیری ئەویش بـە لێکۆڵینـەوەی نیورۆبایۆلۆجی‌یە(٨٠) Neuro biology ـئەم چەشنـە لێکۆڵینەوەیە کۆمەڵێك لە کارلێکە ژیانی‌یـەکان دەبـەسـتێت بـە گـوڕانی خواردەمەنی‌یەوە بۆ دروست کردنی هۆرمونەکان و پەیوەندی Metabo lism بە گۆڕانی خواردەمەنی‌یەوە بـۆ دروسـت کردنی هۆرمونەکان و پەیوەندی ئەمانە بە چالاکی مێشکەوە . زۆربەی پیرەکان‌وادیارە چالاکی مێشکیان و توانای بیرکردنەوەیان پیر نابێت . واتە لێکۆڵینەوەی مێشك لەوانە نی‌یە بمانگەیەنێت بە ئەنجامێك .

ژمارەیەکی تر لـە زاناکان روویـان کردۆتە لێکۆڵینەوەی « لوە بێ(٨١) جۆگەلەکان » وهۆرمۆنەکان بە ئومێدی دەست کەوتنی رۆشنایی‌یەك دەربارەی پیری . هۆرمۆن کەمی(٨٢) یان بێ کەڵکی هۆرمۆن یاخود کارنەکردنی هۆرمۆن دوور نی‌یە دەوریان هەبێت لە پیری‌دا . هۆرمۆنەکان بە سێ شێوە کاری خۆیان دەکەن لە ناو خانەکانی لەش‌دا :ـ

١ ـ کار کردن‌لەسنووری خانەکان :

واتە لە ناو دیواری خانەکان‌دا هۆرمۆن کارلێك دەکات لەگەڵ ماددەیەك پێی دەڵێن « وەرگر Recepter » ومادده پێکهاتووەکە بەناو دیواری خانەدا تێدەپەڕێت بۆ شانەی تەکی بۆ ئەوەی پیشـەی خۆی ببینێت .

٢ ـ بە یاریدەی(٨٣) (C-AMP)

لێرەدا هۆرمۆنەکە کار لە گەڵ (C-AMP دەکات و ماددەیەکی تایبەتی دروست دەبێت کە ئەتوانێت بە ناو دیواری خانەکان‌دا تێپەرببێت .

٣ ـ تێپەر بوون بە بێ کارلێك کردن :

ئەم بۆ چوونە دەڵێ هۆرمۆن . ئەتوانێت بەبێ کارلێك‌کردنی‌کیمیایی‌وگۆڕان

تێپەڕێت بە ناو دیواری خانەکاندا لەپاش ڕەت بوون لەوانەیە کارلێك بکات لەگەڵ ماددەی « وەرگر » .

شیانی باسە لێکۆڵینەوە دەری خستوە کە چەندێتی دروست بوونی هۆرمۆن لە خانەکاندا هەرگیز کەم نابێتەوە بە پیری . بەڵام دوکتۆر جۆرج ڕۆث George Roth (٨٤) دەڵێت کە گوایە ژماردی مادده وەرگرەکان Recepters لە ناو خانەکانی جرجی پیردا کەمترن لە جرجی لاو و گەنج .

شیانی باسە چەند زەحمەتی‌یەك هەن لە ڕێگای لێکۆڵینەوەی هۆرمۆندا . بۆ نمونە ئەم کۆسپانەی خوارەوە دەخەینە بەر چاو :-

١ ــ لە نێوان هۆرمۆنەکان پەیوەندی‌یەکی بەهێز هەیە.واتە ئەگەر هاتوو یەکێك لە هۆرمۆنەکان کارلێکی کیمیاوی بکات ئەوا لەوانەیە زیان بە هۆرمۆنەکانی تر بگەیەنێت و لە چالاکیانی بخات . بە ئینگلیزی بەم جۆرە سیفەتە ئەڵێن « لەناو یەکا کاریگەرن "Interreactive

٢ ــ قەبارەی هەندێك لە هۆرمۆنەکان بە کات و سەعات دەگۆرێن ، بۆ نمونە بەبانیان زۆرەو ئێواران کەمە .

٣ ــ چەندێتی و جۆری خواردەمەنی کارێکی باڵای هەیە بەسەر هۆرمۆنا. بێ گومان گەلێك لایەنی تریش هەن کە لێکۆڵینەوەی تیادا کراوە دەربارەی پیری . وەکوو لێکۆڵینەوەی وردیلە(٨٥) سوورەکانی خوێن یان شی‌کردنەوەی پرۆتینی چاوی زیندەوەری گەنجو پیر . بەڵام بەداخەوە هیچی ئەم لێکۆڵینەوانە وڵامێکی تەواوی مەسەلەی پیری نەداوەتەوە .

تەمەن درێژەکانی جیهان .

لە ساڵی (١٩٥٠ز) گەلێك لە زاناکان ویستی‌یان ئەو کەسانە بناسن کە تەمەنیان لە (١٠٠ ــ ١٥٠) ساڵ زیادترە ، بۆ ئەوەی بزانن ئەم تەمەن درێژانە خەڵکی کوێن و ژیانیان چۆن بەسەر بردوە ؟ .

زۆربەی تەمەن درێژەکانی جیهان وا دیارە لە ناوچە شاخاوی یەکان ژیاون . بەڵام هیچ زانایەك نەگیشتۆتە هۆیەکانی ئایا هەوایە ؟ خواردەمەنی‌یە وەیان رچەڵەکی‌یە؟ . .بەگوێرەی راپۆرتەکانی زاناکان مروڤ لە (١١٢ ــ ١١٣) ساڵ زیادتر ناژێت واتە ئەوانەی ئەڵێن کە تەمەنیان لەوە زیادترە هەڵبەتە بەهەڵەدا چوون . .

دەوری خواردەمەنی :

ئایا خواردەمەنی چ دەورێك دەبینێ لە مەسەلەی پیری ؟؟ئەم پرسیارەش

بێ گومان پشت گوێ نەخراوە و لێکۆڵینەوەیەکی زۆری بەسەردا کراوە .

لە ســـاڵی ۱۹۳۵ ز دکتۆر کلایف ماکی Clive Mecay (۸٦) یــەکەم تاقیکردنەوەی لەم بابەتە کرد بە سەر جرجا . چەن بەچکە جرجێکی هێنا پاش ئەوەی کە لە مەمك بڕانەوە یەکسەر خواردەمەنییەکی تایبەتی نیشان کراوی(۸۷) دەرخـــواردیاندا . بــەچکە جرجەکانی بەخێــو کرد بــە پارێـــزێکی باش و خواردنەکەیان هەر چەندە تەندروست بوو بەڵام زۆر کەم بوو هەر بەقەدەر پێویستی(۸۸) لەشیان بوو . بەم جۆرە دکتۆر کلایف و رەفیقەکانی تەماشـــایان کرد تەمەنی ئەم جۆرە جرجانە زۆر درێژتر بوو لەوانەی کە خواردنیان بە کەیفی خۆیان دەخوارد . ئەم تاقیکردنەوانە دووبارە کرانەوە ئەنجامەکانی چەسپانران لە لایەن چەن زانایەکی ترەوە لە ســـاڵی ۱۹٦۰ . لە حەفتاکانی ئــەم چەرخە دیسانەوە ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە باوی ســـەند . بۆ نمونە دوکتۆر ئەدوەرد ماسۆرۆ Edward Masoro وبایۆنك پالیۆ Byungpal yo (۸۹) گەلێك تاقیکردنەویان کرد لە سەر جرج و مشکدا . سەیریان کرد ئەگەر هاتوو لە (٦۰٪ی) گەرمۆکەی(۹۰) خواردەمەنی ئاسایی بدرێتێ تەمەنیان لــە (٥۰٪) زیاد دەکات .

بــەداخەوە هیچ تاقیکردنەوەیــەکی بــڵاوکراو نییــە دەربارەی کاری خواردەمەنی بەسەر تەمەنی مرۆڤدا ، بەڵام گومانی تیادا نییە کە خواردەمەنی دەورێکی باڵای هەیە لە تەمەن درێژی چ مشك بێ یان ئادەمیزاد .

لە کۆتایی ئەم وتارەدا ئەڵێین زانستی و لێکۆڵینەوە هێشتا هیچ نازانێت بەرامبەر بە هۆیەکانی پیری . مەسەلەی پیری و گیرو گرفتی دەخرێتە پاڵ گیرو گرفتی شێرپەنجە(۹۱) و نەخۆشییەکانی دڵ و تەوژمی(۹۲) خوێن کە هەمووئیان هێشتا بەتەواوی روون نەبونەتەوە بۆ زاناکان . بەڵام مرۆڤ دەست ناشواتو بێ ئۆمیدی پەیدا ناکات و هەمیشە هەر هەوڵ دەدات و بیردەکاتەوە بۆ شی کردنەوەی تەلەسمی(۹۳) پیری و نهێنییەکانی شێرپەنجەو گەلێك گیرو گرفتی تــر .

پەراوێزو سەرچاوەکان .

١ ــ زۆربەی ئەم وتارە لەم سەرچاوەی خوارەوە وەرگیراوە :ــ

Chem. and Eng. News, Aus 11, 1986; Page 26 By : Morton Rothstein-of the University of New York, Buffalo (U.S.A).

٢ ــ لێکۆڵینەوەی زانستی = البحث العلمي Scientific Research

٣ ــ کیمیای ژیانی = الکیمیاء الحیاتیة Biochemistry

٤ ــ فێ = الصرع

٥ ــ شێرپەنجە = سرطان

٦ ــ تێکرای تەمەن = معدل العمر

٧ ــ نەخۆشیی جمگەکان = داء المفاصل

٨ ــ بێزار دەبێت = یمل ، یضجرمن

٩ ــ زانستی گەردو گەردیلە = علم الذرات والجزیئات

١٠ ــ بەردی فەیلەسوفەکان = حجر الفلاسفة اکسیر الحیاة = ماء الحیاة = ئاوی‌ژیان ئەو مادەیەیە کە هەموو شتێك دەگۆڕێتە زێڕ .

١١ ــ ئەم‌سەرچاوانەی خوارەوەبروانە :ــ

1 — A.J. Ihde, "thet developement of modern Chemistry", New York, 1964.

2 — I. Asimov. "A Short History of chemistry", New York 1965.

١٢ ــ کارلێکی کیمیایی = تفاعل کیمیائی

١٣ ــ گۆڕان = تمثیل = Metabolism

١٤ ــ پیوەرێکی راستو ورد = مقیاس صحیح ودقیق

١٥ ــ گلوکۆز = Glucose =شەکری‌تری $C_6H_{12}O_6$

١٦ ـ کەرت بوون = الانشطار ، الانقسام

١٧ ـ تیۆروانی = نظریة Theory

١٨ ـ کارەسات = کارثە Cata strophe

١٩ ـ گریمان = فرضیة Hypothesis

٢٠ ـ ڕەگە بەرەڵاکان = الجذور الحرة Free Radicals

٢١ ـ پرۆتینی هەڵە = Faulty Protein = پروتین خاطیء . پرۆتینی هەڵە لێرەدا مەعنای پرۆتینێکە کە ترشە ئەمینی یەکانی ناوزنجیرەکانی لە شوێنێکدا یان زیادتر جیان لە گەڵ پێکهاتووی زنجیرەی پرۆتینی ئاسایی دروست .

٢٢ ـ ئەنزیم Enzyme بریتی یە لە ماددەیەکی پرۆتینی و دەتوانێت کارلێکی کیمیایی ژیانی ساز بکات . هەر کارلێکێکی ژیانی ئەنزیمی تایبەتی خۆی هەیە .

٢٣ ـ ئەماشای سەرچاوە ژمارە (١)بکە لە سەرەوە .

٢٤ ـ ئەنزیمی کۆن و ئەنزیمی تازە مەعنای ئەنزیمێکە کە پوختە کرابێت لە شانەی تازە (تەمەن‌کورت = گەنج). هەروەها ئەنزیمی کۆن مەڵبەندەکەی زیندەوەرێکی پیرە .

٢٥ ـ چونکە پۆلیمەرن Polymer

٢٦ ـ بەندی هایدرۆجینی = الآصرة الهایدروجینیة

٢٧ ـ
A. White, P. Handles, and E. Smith, "Principles of Biochemistry", Mc Graw-Hill book Company 1964 Page 289.

٢٨ ـ ئەنزیمی پەتی = انزیم نقي

٢٩ ـ ئەنزیمی خاو = انزیم خام (غیر نقي)

٣٠ ـ الفعالیة الحقیقیة = چالاکی ڕاستەقینە

٣١ ـ واتا ئەو ئەنزیمەی کە لە شانەی زیندەوری گەنج وەرئەگیرێ

٣٢ ـ المواد المضادة = Antibody . که مادده‌یه‌کی غه‌ریب ده‌چێته ناو شانه‌کانه‌وه جێ بـه‌جێ خانه‌کان مادده‌یه‌کی دژ بـه‌و مادده غه‌ریبـه (پرۆتینی‌یه) دروست ده‌که‌ن ئه‌مه‌ش مادده غه‌ریبه‌که ئه‌مه‌یه‌نێت و ده‌ینیشێنێت .

٣٣ ـ سیره‌م = مصل الدم

٣٤ ـ نیشتن = ترسیب

٣٥ ـ به‌راورد = مقارنه

٣٦ ـ پشکنینی سپێکتروسکۆپی = الفحص الطیفی = پشکنینی شه‌به‌نگی .

٣٧ ـ شه‌به‌نگ = طیف

٣٨ ـ سه‌یری په‌راوێزی ژماره (٢١) بکه . ترشۆڵه ناوکی‌یه‌کان = الحوامض النووية Nucleic acids

٣٩ ـ پۆلیمه‌ر = بولیمر (متعدد الوحدات = الجزیئات الكبيرة Polymer بریتیه له گه‌ردی گه‌وره و درێژ پێك دێت به به‌ندبونی گه‌ردی بچوك و پێکهێنانی زنجیره‌یه‌کی درێژ .

٤٠ ـ سیفه‌تی ڕه‌چه‌ڵه‌کی = صفة وراثية

٤١ ـ transfer - RNA = t-RNA ئه‌م جۆره t-RAN = یه له نـاو خانـه‌کاندا به درێژایی رابیۆسۆمه‌کاندا Ribosomes دروست ده‌بێت . دروست بوونی (t-RNA) له‌سه‌ر (m-RNA) چـاپ ده‌کرێت و له پاشان (T-RNA) پرۆتین دروست ده‌کات به هه‌مان رێگاو به یارمه‌تی ئه‌نزیمه‌کان .

٤٢ ـ نظرية الجذور الحـرة : ڕه‌گی به‌ره‌ڵا له کیمیادا ئه‌و گه‌ردیله‌یه‌یه یـان کۆمه‌ڵه گه‌ردیلانه‌ی که تاکه ئه‌لیکترۆنێکی تاقی تیادا هه‌یه . واته ئه‌مانه هه‌موو ره‌گی به‌ره‌ڵان :

$So^{\bullet}_{4}$ ، $CH^{\bullet}_{3}$ ، $Ce^{\bullet}$ ، $H^{\bullet}$ هتد..

٤٣ ـ دوکتۆر هارمان ئێستا له زانکۆی نێبراسکا (Nebraska) له ئه‌مه‌ریکادا پرۆفیسۆره .

٤٤ ـ میکانسم = Mechanism = میکانیکیة

٤٥ ــ ئالۆزاو = متشابك Crosslinked

٤٦ ــ تۆر = شبكه Net

٤٧ ــ ماددەی چەور ــ المواد الدهنية

٤٨ ــ چەوری ئالۆزاو = دهونات متشابكة Crosslinked lipids

٤٩ ــ دژئۆکسیدێن = مضاد الاكسدة Antioxidant

٥٠ ــ سایتۆپلازم ــ بەشێکی خانەی لەشی زیندەوەرە

٥١ ــ مایتاکوندریا ــ بەشێکی خانەی زیندەوەرە

٥٢ ــ سیلینیۆم = Se = Selinium کانزایەکی تایبەتی‌یە

٥٣ ــ یەك ناگرن = واتە یەکتری تایید ناکەن = لا يؤيد بعضهم بعضاً .

٥٤ ــ دیواری نێوان خانەکان ــ الجدار مابين الخلايا (الجدار الخلوي) .

٥٥ ــ ترشە چەوری‌یەکان = الحوامض الشحمية = Fatty acids

٥٦ ــ تێر نەکراو = غیر مشبع واتە بەندە جووتەکانی (C = C) هەر ماون چونکە ترشە ئەندامی‌یەکان کە هەمیشە پێ‌یان دەڵێن ترشە چەوری‌یەکان دوو جۆرن : (١) تێر کراو (مشبع) (٢) تێرنەکراو (غیر مشبع) بەگوێرەی بوونی یان نەبوونی بەندەجووتەکان .
کەرتبوون = انقسام

٥٧ ــ مالۆن ئەلدهاید =

$$H - \overset{O}{\overset{\|}{C}} - CH_2 - \overset{O}{\overset{\|}{C}} - H$$ Malon aldehyde

٥٨ ــ نیشتوو = راسب

٥٩ ــ تیشکی (UV) = اشعة Ultraviolet light = (UV)

رووناکی رۆژ پێکهاتووە لە چەن جۆرە تیشکێکی جیاواز وەکوو تیشکی « ژێرسوور = تحت الحمراء » ، (سەرووی وەنەوشە) = فوق البنفسجية جگە لە تیشکی زەرد و شین و ... هتد . هەر جۆرە تیشکێك ڕەنگێك ئەنوێنێ و شەپۆلی تایبەتی خۆی هەیە . بۆ زانیاری‌یەکی زیاد دەربارەی تیشکەکانی رووناکی ئەم سەر چاوەیەبروانە:
J.R. Dyer, = Applications of Absorption Spectroscopy of organic Compounds". Prentice - Hall, gen., Englewood, N.J. 1965.

٦٠ ــ تیشك دانەوە = التشعيع = Fluorescence

٦١ ـ ماسولکەکانی دڵ = عضلات القلب Myocardium

٦٢ ـ واتا ماددەی (لیپۆفیوژن) زیاد دەکا تبە رێژەی ٦و٪ قەبارەی دڵ .

٦٣ ـ دوکتۆر تابڵ ئێستا مامۆستایە لە زانکۆی کالیفۆرنیا (ئەمەریکا) لە شاری دێڤز

٦٤ ـ تفتی سچیف = قاعـدة شیف . زانستی کیمیای ئەنـدامی = علم الکیمیاء العضویة .

٦٥ ـ ترشی ئەمینی = حامض امینی $R\text{-}\overset{\overset{NH_2}{|}}{C}\text{-}CooH$ Amino acid

٦٦ ـ لایسین Lysine = ترشێکی ئەمینیە دوو کۆمەڵی (NH_2) ی هەیە بەرامبەر بە یەك کۆمەڵەی (CooH)

٦٧ ـ پرۆفیسۆری کیمیایە لە زانکۆی لویسیانا Loisiana State University لە ئـەمەریکا . دوو کتێبی نایابی نوسـیوە لە سەر (ڕەگی بەرەلا = الجذور الحرة) .

٦٨ ـ بۆچوون = رای .

٦٩ ـ ماددەی کەم کەرەوە = مادە مختزلە = Reducingagent لە کیمیادا دوو جۆر مادده هەن (١) ئۆکسیدکەر (٢) کەم کەرەوە .

٧٠ ـ تەقەلا = محاولة .

٧١ ـ بۆماوە = وراثە .

٧٢ ـ واتە کاری پیری کارێکی رێــك و پێــکە و بە گوێرەی بەرنامەیەکی ڕچەڵەکی ڕوو ئەدات (عملیة مبرمجة وراثیة) .

٧٣ ـ جین Gene برێتییە لەو شوێنانەی کەبەسەر کرۆمۆسومەکانەوە هــەن و هــەر جینێك سیفەتێکی ڕچەڵەکی دەگوازێتەوە بۆ منداڵ . شیانی باسە جین تەنها لە ناو خانەکانی زاوزیدا تکاثر = (التناسل) هەیە چونکە ئەو جۆرە خانانە منداڵ دروست دەکەن .

٧٤ ـ کێلگە = حقل = بوار

٧٥ ـ عملیة الاستئصال .

٧٦ ـ پەیوەندی هێلی = علاقة خطیة = linear relation

٧٧ ـ قرتێنەرەکان = القوارض .

٧٨ ـ تۆژێنەر = باحث ، دارس .

٧٩ ـ لۆقە = تعشر ، ساتمە .

٨٠ ـ نیۆرۆ بایۆلۆجی Neurobiology زانستی‌یەکی تازەیە برێتی‌یە لـە هاوکاری زانستی دەمارو مێشك لەگەڵ زانستی ژیانی (حیـاتی) .

٨١ ـ لوو = غدة . لووی‌بێ‌جۆگەلە = غدد صماء = Endocrine

٨٢ ـ هۆرمۆن کەمی = نوقسانی هۆرمۆن = نقص الهورمونات .

٨٣ ـ Cyclie Admosine monophosphate = (C-AMP) مادەیەکی‌باوە لەناو خانەکان‌دا .

٨٤ ـ لە ئامۆژگای لێکۆڵینەوەی زانستی پیری لە ئەمەریکا کار دەکات .

٨٥ ـ وردیلە سوورەکان = الكريات الحمر = خانە سوورەکان .

٨٦ ـ پرۆفیسۆر بوو لە زانکۆی ئەثیکا Ethaca لە ئەمەریکا .

٨٧ ـ لێرەدا مەبەستمان خواردەمەنی‌یەکی پێوراوە (محدود) .

٨٨ ـ بـە گوێـرەی ژمارەی گەرمۆکی (سـعرات) ناو خـواردەمەنی‌یەکان خواردنیان ئەدرایێ .

٨٩ ـ هەردوکیان پزیشکن لە زانکۆی تێکساس Texas لە ئەمەریکا .

٩٠ ـ گەرمۆکە = سعرة

٩١ ـ شێرپەنجە = سرطان .

٩٢ ـ تەوژمی خوێن = ضغط الدم .

٩٣ ـ تەلەسم = طلسم = لغز سحری .

Tests

بەیتی لاس و خەزاڵ

عبداللطیف عبدالمجید گلي
بۆ چاپی ئامادە کردووە .

خوێنەری بەڕێز ئەمەی دەیخوێنییەوە بە شێکی ترە لەو کۆمەڵە فۆلکلۆرەی کە وەختی خۆی کۆڕی زانیاری کورد ، کە ئێستا لەگەڵ کۆڕی زانیاری عیراق یەکخراوەو بووە بە دەستەی کورد بە یارمەتیی چەند کوردێکی دڵسۆزەوە کۆی کردۆتەوە .

ئەم بەشە فۆلکلۆرە بە ناوی « بەیتی لاس و خەزاڵ »وەیەو ئەمیش نوسخەیێکی دیکەی ئەو بەیتە بە ناوبانگەیەو کاك عوسمان مەولوود عەبدوڵلا هەمەوەندی گوتوویەو کاك مەحموود زامدار سەرپەرشتی کردووە . بەیتەکە لەناوچەی کەرکووك کۆکراوەتەوە . ئەم بەیتە مامۆستا هێمنی موکریانی وکاك جەلالی ڕەحمەتی لەسەر شریتیان ڕاگوێزتۆتە سەر ڕووپەڕان .

لاوە ! ئەرێ لاوە ! ئەرێ لاوە ! ، خۆ ئەتوو ئەستێرەك نەبووی لەمن هەڵاتی وەختی عیشایێ .

خەزاڵ دەڵێ لاوە ئەستێرەك نەبووی لەمن هەڵاتی وەختی عیشایێ . ئەو ئەستێرە شەوقێ خۆی دەداوە لە دەشتی شارەزووریێ ، لە سەرای سوبحان ئەغەی ، لە ئەوەکەی زەڵمێ ، لە چیایەکەی پیرەمەگروونێ ، لە قەڵاتی بابانیان ، دەیداوە لە قەبری بابی ئاشقان ، لەگەردەنی مەنیجەی جوانی دەکردەوە بژانگ و برۆی چاوی لەیلایێ .

دەڵێ براینە !برادەرینە! گەلی خزمینە ، ئەگەر ئەو ئەستێرە دیسان شەوقێ خۆی دەداوە لە چیایەکەی بێستوونێ ، لە بەژن و باڵای شیرینێ ، لە

قەد و قامەتی ڕەشیدی فەرهادی ، دەیداوە لە تاجی زێڕی سەری خەسرەوی پەروێزی کەیانی • وەکی هەرمیلا و مەرجانە و ڕەیحانەی ، هەرسێکی لۆ دەهاتەوە سەمایێ •

دەڵێ براینە!برادەرینە ! گەلیخزمینە! ئەگەر ئەو ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە قەلاتی کاکەمەمی کوڕی برایم پاشای ، لە جوانیی خاتوونە زینێ ، ئەگەر ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لـە قەلاتی کاکەمەمی برایم پاشای ، لە بەژنو بالای خاتوونە زینێ خوشکێ میرزێندینی کیژی میرعەودالبەگی جزیری بۆتان ، دەیداوە لە دەستو قامکی قەرەتاژدینی لە لاوو دیوەخانی میرزێندینی • براینە!برادەرینە!دەیداوە لە تۆقو تەلەسمی خاتوون ئەستێیێ مەعشووقـەی قەرەتاژدینی ، بـەلام چ بکەمێ گوارەو خەزێمی لەبۆ کاکەمەمی دەهێناوە ڕجایێ •

دەڵێ،براینە!برادەرینە!ئەگەر ئەو ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خـۆی دەداوە لەسەر و سواری کاکەولیبەگیسەعیدبەگیقولیبەگیهەریربەگییان ، دەیداوە لەچاوی ئایشەگوڵێ ، ئەوانیش دوو ئاشقی گەلەك بەسۆز بوون ، دەگەڕانەوە لە دنیایێ •

ئەگەر ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە شانو تەنگی برایمی مەلا زێندینان ، لە بەربەنەو خاشخاشو یاقووتی خاتوونە پەرێی خوشکێ میرشێخ و میر یەحیا بەگی کیژی میرئاودەلان • بەلان ئەوانیش ئاشق بوون حەو سالان بە تەمای یەکدی بوون لە دەشتو چۆلو چیایێ •

ئەگەر ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە بەژنو بالای کاکـە قەرەی کوڕی برایم پاشای شاری قەزەلیان • بەلان دەیداوە لـە دوگمەو یاقووتو بەربەنەی خاتوون گولەزەرێ کیژی عەلی باشاغای گاگەشان • بەلان براینە!برادەرینە! ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە گردی گەراجێ لە کانیە مرازێ لە دەشتی مەندواوێ ، دەیداوە لە هۆبەو عێلەساتی

مەزن باویلاغای میرهۆمەریانی بابی خەزێم زێڕینێ ، بابی ئەسمەرێ ، بابی خاتوونە تەورێزێ • دەیداوە لــە دەمانچەو تفەنگو قەرەبیناو شەشئاگرو شیرێ شامیسری خەنجەری تێرۆیی کــاکــە ناسرو ماڵماڵی ، هەردوکیان ئامۆزا بوون ، وەکی باویلاغای میرهۆمەری گاگەشیان ، هەردوکی لەسەر خاتوونە تەورێزو ئەسمەرێ دەردەکردنە دەرێ لۆ شاری کاولە بەغدایێ •

دەڵێ،براینە!برادەرینە!ئەگەر ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە ڕوومەتێ مێرەمێ عەلییان ، دەیداوە لــە کۆشکو باڵەخانەی خانزادی سۆران خوشکی سولەیمانبەگی هەریرێ ، بەڵاَن ئەستێرەی ئاشقان شەوقێ خۆی دەداوە لە کۆشکو باڵەخانەی خانزادی هەریربەگییان ، دەیــداوە شەوقێ خۆی لە کۆسرەتێ شاڵەبەگییان ، دەیداوە شەوقو شەبەقێ خۆی ئەستێرەی ئاشقان لە شارەکەی کۆیێ • دەیداوە ئەستێرەی ئاشقان شەوقو شەبەقێ خۆی لە داو و بەر دووکانی وەستا عەباسی نالبەند ، ماڵی وێرانــم دیسان شەوقێ خۆی ئەستێرەی ئاشقان دەداوە لە گۆڕێ تووان لە کانیێ سۆراوان لە هۆبەو عێلو عێلەساتی ئاغامەزن مەلانەبی خەیلانی ، دەیداوە لەسەرو سواری کاکە لاسی ئەحمەدبەگی شارەزووری بەگزادەی جافان • دەیداوە لە بیستو چار کەزیێ خەزاڵە شۆڕێ ، دەیداوە لــە تاسو پلپلەو بەربەنەی ئەسمەرو ئەستیو رابیو خووبییی ، هەرچاریان کــارەکــەری خــەزاڵــە شۆڕێ کیژێ مــەزن مەلانەبیان بــوون • بــەڵاَن چ بکەمێ براینە!برادەرینە!خەزاڵی بابان وێران لە جیاتی تۆ خینان درایێ • بەڵاَن چ بکەمێ براینە!برادەرینە!خەزاڵی بابان وێران لەجیاتی تۆ خینان لە وەیسی ووسوئاسکە مارەدەکرایێ[1] •

دەڵێ،براینە!برادەرینە!ڕۆژەکی سەر لــە سبیانێ دەروێشەکی گەلەک گەلەک نوورانیم دەهاتە بەرچاوی دەگەڕا لە دنیایێ •

ئەو دەروێشە نوورانییە ئەگەر ناوی نازانــن ناوی دەروێش عەلــی

هەر کی‌یە • دەیگۆ بەوەی کەمە ڕەببی‌یە ، نامری ئەبەدی‌یە ، خالـق لـە ژۆری سەری‌یە • بەو شێخە لاس‌و شێخ ئەستی‌یە ، بەو شێخی باڵەکی‌یە ، بەو سوڵتان عەبدوڵلای عارەبی‌یە ، بەو حوسێنی غازی‌یە ، بەو شێخ هۆمەر و شێخەڵلای لۆ خۆم دەستم بە مەرقەدیانەوە گرتی‌یە • چەند شاری وان و باشقەڵان و ئەرزەڕۆم و دیاربەکرو دەرسیم‌و حەڵـەب‌و زاخۆو دهۆک‌و ئاکرەو ئامێدیـم دیتی‌یە • هـەتـا مەقلوبێ شێخان و شارێ مووسـڵێم بەجێ‌هێشتی‌یە ، دەهاتمەوە دەشتەکەی هەریرێ ، گۆڕێ تـووان ، کاتێی سۆراوان ، عێل‌وعێلەساتی ئاغامەزن مەلانەبی‌یان سەردار عێلێ خەیلانیە بابی خەزاڵەشۆڕێ مەلا نەبی‌یە • ئەو جوانیەی لە خەزاڵە شۆژێم چاوپێ‌کەتی‌یە ، هێشتانەکینێ گوڵی قاقانی چینێ شیرنی ماشووقەی فـەرهـادی ، زینی ماشووقەی کاکەمەمی ، ئەمان گوڵەزەرێ ماشووقەی کاکە قەرەی ، تەورێزی ماشووقەی ئاغا ماڵ‌ماڵیم چاوپێ‌نەکەتی‌یە •

ئەمان ، لە کاتەکی دەروێش‌عەلی هەرکی‌یە ، دەهاتە ناوعێل‌وعوربانی مەلانەبی‌یە • هێشتا مەلای نیوڕانێ بانگی محەممەدی نەدایەو نەیگۆتی‌یە •

پرسیارەکی لـەوان شوانان‌و بـەرخـەوانـان کردی‌یـە ، دەیگۆ براینەبرادەرینە!دوو قسەم هەیە لـە زاری‌یە .• پێودەڵێم لـە راهی خوای جوابم بدەنەوە بە ڕاستی‌یە •

سەرێ چەند سالانە دەگەڕێم بە دەروێشی‌یە • عومرم لە شێست ساڵی تێ‌پەڕی‌یە •

ناوی من دەروێش‌عەلی هەرکی‌یە • هێشتا ڕەبەنم ژن‌وماڵم نەدیتی‌یە • چەند ساڵە مابنەکی بە جوانیم بزرکردی‌یە • لەناو عێل‌و عێلەساتان دەگەڕێم بەشکو ماین‌و جوانی من ڕێ‌یان خەڵەت‌کردبی کەتبیتە ناو هۆبەو عێلەساتی مەلانەبی‌یە •

بەڵام برا‌ینە! براد‌ەرینە! ئەوەش بـزانـن مەقسەدی مامە دەروێشـی مایینێ بە جوانی نییە ، مەقسەدی مامە دەروێشی ئەوەیە دیتنی جوانی خەزاڵێ مەلا نەبییە •

ئەوێ ڕۆژێ بە تەقدیرێ ئیلاهییە ، خـەزاڵـە شۆڕێ مەلانەبییە ، لەگەڵ چەند دەستەخوشکانو هـەرچـار کارەکەریان دەچۆوە بۆ کۆڵو قەسالێ • لەناو گیاو گیابەندی بوهاری دایدەنا لـە گۆڕێ تووان ، لـە کانیێ سۆراوان ، بنەگەی ماڵێ بابی خۆی بەجێ‌هێشتییە •

لەگەڵ کیژوکاڵ و دەستەخوشکانی خەیلانییە ، چووینەوە کەیفو سەیرانێ بە نیەتی سەیرانو کۆڵو قەسالی ڕایانبواردییە •

ئەمان دەروێش‌عەلی هەرکییە ، چاوی خـۆی بلندکردییە ، سەیری قەرە ڕەشماڵێ گەورەو گرانی ماڵێ مەلانەبی کردییە • چەندی چاوی خۆی دەگێڕا بەڵام بەژنی خەزالە شۆڕێ لە دەروێشی ماڵوێران دیار نییە •

بەڵام دەروێش‌عەلی هەرکییە ، سواردەبوو لە کەرەکی سپی بەغدایییە هەگبەکی دیاربەکری لەسەر کەرێ قایم کـردییـە • کەشکۆلەکی ڕەشی عەبەنووسی مووسڵییە ، عەسایەکی سۆری دیاربەکرییە ، تەسـبیحەکی سەت‌و یەک دنکی لە ملی خۆی کردییە • ڕدێنی ماش‌وبرنجە رەش‌وسپییە • دەهاتە دەرکەی دیوەخانێ مەلا نەبییە • گـازی شوانو بـەرخـەوانو ئەختیارانی کردییە • سەلامەکی لەوان کـردییـە • جوابی سەلامێیان گەلەک گەلەک بە گرانی لێ‌وەرگرتییە • بـەڵام مـەلا نەبییە ، لـەلای دیوەخانێ دانیشتییە • گەورەی عێلەساتی خەیلانییە • ساحەبی حەفسەت ماڵو رەشمالانە بە تەمامەتییە •

ئەو دوو قسەی لەکن ئەوان ئەختیارانو شوانو بەرخەوانان کردییە • دەیگۆ بکەن لە ڕاهی ئەو خوایەی لە ژۆری سەرییە ، خالق بە خۆیتی نامری

ئەبەدی یە • چەند ساڵە دەگەڕێم لە شاری دیاربەکرو مووسڵو دەرسیمو وانو باشقەڵانو حومسو حەمایە تا ئەرزەڕۆمو تا زاخۆو ئامێدی یە • هەتا گەیشتیمە زاخۆو ئامێدی یە ، پرسیاری ماینێ بە جوانیم کردی یە • کەس ماینێ بە جوانی بە من نەگۆتی یە • بەشکو ڕێی خەڵەت کردبی ئەو ماینەی بە جوانی یە ، هاتبیتە ناو عێلوعێلەساتی ئاغا مەزن مەلا نەبی یە •

شوانو بەرخەوان ئەو قسەیان بە ئاغا مەلا نەبی گۆتی یە • مەلا نەبی خۆی لە شوانو بەرخەوانان تــووڕە کردی یە • دەیگۆ ئەوە دەروێش نی یە ، ئــەو دەروێشە دەروێشێکی گەلەک خوێڕی یە • نــە ماینی هەیە نە ماینی بزرکردی یە • دەری بکەنە دەرێ بە نوێژی نیوەرۆ ، تێی بەربدەن منداڵە وردکەو شوانەوێڵەی عێلی یە •

دەروێش عەلی هەرکی یە ، بە هەردوک دەستان دەیدا لە تۆقی سەری یە • فرمێسکی لە هەردو چاوی باری یە • دەیگۆ خودای لە ژۆری سەری یە ، مرازو مەقسوودێ دڵێ منت حاسڵ نەکردی یە • مرازو مەقسوودێ دڵێ من دیتنی خەزاڵە شۆڕێ کیژی مەلانەبی یە •

بە تەقدیرێ ئیلاهی یە ، ئەوێ ڕۆژێ خەزالە شۆڕ لەگەڵ چار کارەکەرانی ئەسمەرە ، ئەستی یە ، رابی یە ، خووبی یە ، لەگەڵ دەستەخوشکانی دەچۆوە کوڵو قەسارێ لۆ گۆڕێ تووان کانیێ سۆراوان ، سێ سەعات ڕێ بــە پیادەیی دوورە لە شارەکەی هەرێرێ بە تەمامەتی یە •

دەروێش عەلی هەرکی یە سواردەبۆوە لــە کەری سپی بەغدایی یە • کەشکۆڵی عەبەنووسی مووسڵێی بە دەستەکی گرتی یە ، بە دەستی ڕاستەی دەستی دەداوە دار عەسای سۆری دیاربەکری یە • تەسبیحەکی قل گەورەی سەتو یەک دەنکی لــە مــل کردی یە • ڕدێنیوماشوبرنجو سپی کردی یە عومری لــە شێستی تێپەڕی یە • هێشتا هەر ڕەبەنە چاوی بــە ژنوماڵی نەکەتی یە • ئاشقە ئاشقی دوو چاوی خەزاڵێ کیژی مەلانەبی یە • بــەلان

ئاشقی خەزاڵێ بــە ڕاستی نی‌یە • هێشتانەکینێ براینە برادەرێنە مەخسەدو مرازی دەروێشی کەس تێی نەگەیشتی‌یە •

عێل‌و عێلەساتی مەلانەبی بەجێ‌هێشتی‌یە • پشتی دەکــردە عیلەساتی مەلانەبی‌یە • ڕووی دەکردەوە دەشتێ هەریرو هەریربەگی‌یە • بە تەقدیرێ خودای ئیلاهی‌یە • خەزاڵە شۆڕێ بابان‌وێرانێ کیژی مەلانەبی‌یە • لەگەڵ دەســتە خوشکان‌و هەرچار کارەکەران کوڵ‌و قەسارو کەیف‌وسەیرانیان خەلاس‌کردی‌یە • ڕووێ خۆیان دەداوە هۆبەو عێلەساتی بابی خۆی ، مەزن مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، هێشتان لەسەر پشتی کەرێ سپی بەغدایی دانەبەزی‌یە ، لە دوور چاوی بــە چاوی خەزاڵێ کەتی‌یە • بەژن‌و باڵایەکی گەلەک شیرن‌و ڕێک‌وپێکی هــەیــە دەڵێی دارێ سووسنی‌یە • سینگی دەڵێی کافووری سپی‌یە • هەردوومەمکی دەڵێی سێوی بەغدایی‌یە • هەردوو ڕوومەتی دەڵێی گوڵی ئەشرەفی‌یە • چــاوی دەڵێی بازی دەشتێ شارەزووری‌یە • دەڵێی مامزە پەروەردەو گەورەبووە لــە بنەبنەی مەغمووری‌یە • پەنجەی دەڵێی قەڵەم‌و قەڵەم‌بازی‌یە • قــەدی کەلەگ باریــکە کەمبەرەکی زیوی تێــدا ختم‌کردی‌یە • لەبەرە خۆی کردی‌یە کراسەکی مەلەسی دەنک‌هەناری‌یە ، کەوێ‌یەکی بڕسەیی‌یە • دوگمــەو قەیتان‌و تەورێــزەو یاقووت‌و بەربەنەو خاشخاش‌و خڕخاڵ‌و بازن‌و بەربازن‌و بن‌کەوشەی لــە خۆی بارکردی‌یە • دوو جۆتە بسکی تۆڕی بەردایتەوە سەری ئەوان بسکان لــەبــن گــۆی کەمبەرەی دەرکردی‌یە • لۆیەپێی دەڵێن خەزاڵە شۆڕێ کیژێ مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، دەروێشی ماڵ‌وێران چاوی بــە چــاوی خەزاڵێ کەتی‌یە ، دەتگۆ ڕۆمی‌یە لــە قاوەخانەی شــەرابی خواردی‌یە • هەستەکی لە خۆی ڕاگرتی‌یە ، فرمێسکی هەردوو چاوی بــە دەستەسترِی

سرِی‌یه • لەو خەفەتەی وەکی مەلانەبی لـــە ناو عێلو عێلەساتێ دەروێشی دەرکردی‌یە •

خەزالێ چاوی بە دەروێشی کەتی‌یە ، فرمێسکی لە هەر دوو چاوی باری‌یە • ئەمان خەزاڵ سەلامی لە دەروێشی کردی‌یە • دەروێش زۆری سەلامی لێوەرگرتی‌یە • دەیگۆ بەخێر بێ‌یەوە سەرچاوی مامە دەروێشی‌یە • ئەو ڕووحەت ببی بە قوربانی‌یە ، نازداری دەشتی هەریرو هەریربەگی‌یە ، ئەمن نازانم ناوی توو چی‌یە •

دەیگۆت مامە دەروێشی نوورانی‌یە ، بە وەی‌کەم نامری ئەبەدی‌یە ، بەو شێخ گەزنەو شێخ ئەستی‌یە ، بەو شێخ هۆمەرو شێخەڵلای دەستم بــە مەرقەدی گرتی‌یە ، بەو سوڵتان عەبدوڵلای عارەبی‌یە ، بەو حوسێنی غازی‌یە ، بە وعەبدولعەزیزی ئاکرەیی‌یە • ناوی من خەزاڵە شۆڕە کیژێ مەلانەبی‌یە • عومرم لــە بیست سالی تێپەڕی‌یە • ئەمنیان بــە زۆر لــە وەیسی وسوو ئاسکەیان مارەکردی‌یە • ئەمان پێمیان‌کردی‌یە مـــەسـەڵەت لـــە جیاتی تۆ خینی‌یە • بەلاّن ئەمن ڕام لەوەیسی نی‌یە ، وەیسی گەلەک عەگیدە گەلەک ڕەشیدە ، بەلاّن ناشیرنە ، بەژنو بالاّی وەیسی بــە کەیفی خەزاڵە شۆڕێ نی‌یە •

ئەتووش دیارە دەروێشی ناوی توو چی‌یە ؟

دەیگۆ ئەو ڕووحەت دەکەم بــە قوربانی‌یە ، ناوم دەروێش عـــەلی هەرکی‌یە • مەملەکەتی وانو باشقەلانو ئەرزەڕۆمو دەرسیمێ گەڕایمە ، شامو حەڵەبو حومسو حەمایێ ئاکرەو ئامێدی‌یە • هەتا گەیشتیمە ژەنگارو مەقلووبێ مووسلی وێرانم بەجێ‌هێشتی‌یە • لە جسری بامەندان ئەوڕۆکە دەروێشی ماڵوێران تێپەڕی‌یە • نیوڕانی گەیشتیتە ناو هۆبەو عێلەساتی مەلانەبی‌یە • بەو غەرەزو فکرەی کە دەڵێم حەف ساڵە ماینەکم بە جوانی بزرکردی‌یە • دەروێش لۆ سۆراغی ماینێ هاتی‌یە • بەلاّن مەخسەدی

من ماینێ نی‌یه • مه‌خسه‌دی من ئه‌وه‌یه چاوم بکه‌وی به چاوی به‌ژنێ خه‌زاڵه شۆڕێ کیژێ مه‌لانه‌بی‌یه •

له دنیایه سێ جوانم گه‌له‌ک په‌سندکردی‌یه ، یه‌کیان خانزادێ خوشکێ سوله‌یمان به‌گی هه‌ریربه‌گی‌یه ، ئه‌وی دیکه‌شیان پیره‌مێ عه‌لی‌یه ، سێیه‌مینیشیان خه‌زاڵه شۆڕێ کیژێ مه‌زن مه‌لانه‌بی‌یه • ئه‌مان ئه‌وانم هه‌ردووک دتیی‌یه ، ئه‌مان جاری یێکه‌مه به‌ژنو باڵای تووم دیتی‌یه ، ئه‌و ڕووحه‌ت ببی به قوربانی‌یه • به‌ژنی توو قابیل نی‌یه به وه‌یسی‌یه ، به‌ژنی توو قابیله به لاسی ئه‌حمه‌دبه‌گی شاره‌زوری‌یه سه‌ردار عێلو عاشیره‌تێ ده جافی‌یه •

ئه‌گه‌ر نازانی کاکه لاسی ئه‌حمه‌دبه‌گی شاره‌زووری‌یه ، سه‌ردار عه‌شیره‌تو عێله‌ساتێ جافی‌یه .ه کوڕی خه‌جیج خانێ عاره‌بی‌یه ، خه‌جیج خان کیژێ شێخ حموودی‌یه ، خوشکێ شێخ غه‌لیفه‌یه ، له عه‌شیره‌تی ته‌یانه به‌راستی‌یه • کاکه لاسیش تاقانه‌یه خۆشه‌ویستی له دڵی داکو بابی‌یه • کاکه لاسیش عومری له بیستو چار ساڵی تێنه‌په‌ڕی‌یه ، وه‌کی بچته ڕاوێ لۆ ده‌شتی به‌کراوه‌ی ، سه‌ری قه‌ڵاتی ، ده‌شتی قه‌شانێ مه‌مله‌که‌تی مه‌ریوانێ ، بکاته‌وه ڕاوێ حه‌ف شه‌وو حه‌ف ڕۆژی‌یه ، تووتیو شه‌هێنو بازو سه‌قه‌ری له‌گه‌ڵ خۆی ڕیزکردی‌یه ، چارسه‌ت سوارو پێنسه‌ت عه‌گیدو شه‌ش‌سه‌ت خولامی له‌گه‌ڵه خۆی ده‌باته ڕاوێ به‌ته‌داره‌کی‌یه • هێشتا ڕه‌به‌نه ژنی نه‌هینایه به ته‌مامه‌تی‌یه • له‌ناو عێلو عه‌شیره‌تی جافانو بلباسانو مه‌نگوڕو مامه‌شان هێشتان دڵی چ شتاقه نازدارو کیژ نه‌گرتی‌یه •

خه‌زاڵ گفتوگۆی له‌گه‌ڵ مامه ده‌روێشی کردی‌یه ، کاره‌که‌رو ده‌سته‌خوشکانی له‌بیرکردی‌یه • ده‌یگۆت مامه ده‌روێشی نوورانی‌یه ، ئه‌و شه‌و میوان به له خه‌زاڵێ مه‌لانه‌بی‌یه ، خزمه‌تت ده‌که‌م به ڕاستی‌یه ، به خێرت ده‌ینم سه‌ر هه‌ردوو چاوی خه‌زاڵێ مه‌لانه‌بی‌یه • ئه‌مان ئه‌گه‌ر ئه‌توو

بڕواییت هەیە بە لاسی ئەحمەدبەگی‌یە ، ئەمن دەربینتە دەرێ لەو گەرداوەی لە دەست وەیسی وسوو ئاسکی‌یە ، ئـەمـن ڕووحی خۆمی دەکـەم بـە قوربانی‌یە • ئەنگوستیلەکی زێڕم هەیە لۆ وی دەنێرم بە دیاری‌یە • لەگەڵ هەندەک لە بسکو شازولفان دەینێمە ناو قۆدی‌یەکی زیوی شاماری‌یە ، لۆ کاکە لاسی دەنێرمە شارەزوورێ بە دیاری‌یە •

ئەگەر دەزانی کاکە لاسیش پیاونی‌یەو غیرەتی نی‌یە ، ئەمنی خەلاس پێ ناکرێ لە دەست وەیسی‌یە ، با دەست لە خۆی نەدا ئەمن دادەنیشم لـە بن قەرە ڕەشماڵێ مەلانەبی‌یە ، ئەویش با دابنیشی لە شارەزوورێ لەسەر کورسی حەیزەرانو تەختی جەواهێربەندی‌یە •

ئەمان ئەمن ناوی کاکە لاسی ئەحمەد بەگم بیستی‌یە • سمێڵی سۆری سووسنی‌یە • هەردوو لێوی ئەتڵەسی‌یە • چاوی چاوی مامزی‌یە • پەنجەی گەلەک زەردە گەلەک تەنکە لەبۆ قەڵەمو قەڵەمبازی‌یە • بناگوێی گەلەک گەلەک زەردە ڕۆژی موبارەکی پێ نەکەتی‌یە • گـەردەنی لاسی گەزەک درێـژە مەعلوومـە کەبخوا لێی بەدیاردەکـەوی مێوژە ڕەشکەو برنجی سەدری‌یە •

وەکی مامە دەروێش عەلی هەرکی‌یە ناوی لاسی ئەحمەدبەگی لەکـن خەزاڵێ بردی‌یە ، خەزاڵی بابانکۆر تەزی‌یەکی دەدا لەبنی‌پێی دەچوەدەرێ لە تۆقی سەری‌یە • هۆشو فکری لەکنە خۆی نەدەما دەستی داویشتە بەر دەیگۆ ئەو ڕووحەت بێ بە قوربانی‌یە ، ئەتوو وەرە ئەوشۆکە مێوان بـە لە لاوو دەیوەخانێ ئاغا مەلانەبی‌یە • بـەلاّن ئەمن قسەکت لۆ دەکەم بـە کیژو باباتی‌یە ، ئەو قسەی لەسەر دنیایێ پەرتنەکەی بیبەیە بن خاکی گلی‌یە •

خەزاڵ دەستی لە باغەڵی خـۆی ڕاکردی‌یە ، مقەسەکی گچکـەی زیوی‌یە قۆدی‌یەکی گچکەی زیوی شاماری‌یە دەری دەهینا بڕەکی لـە پەرچەمی خۆی بڕی‌یە • پەرچەمی گەلـەک جوانو گەلەک زەردە دەتگۆ

پەڕێ تاوسی‌یە • ئەنگوستیلەکی لە باغەڵی خۆی نایە ، سەری چەند ساڵانە هەڵی گرتی‌یە لۆ ئەو کەسەی خەزاڵە شۆڕێ بینتە دەرێ بە زەبری شیرێ شامسری‌یە • سەری حەف ساڵانە خەزاڵێ بابانوێران لە وەیسی وسووئاسکیان مارەکرایە بە زۆری‌یە پێی‌کرایە مەسلەتی‌یە •

دەلێ برایـنە برادەرینە ، گەلی خزمینە ، گەلی دۆستینە ، وەکی دەروێش عەلی هەرکی‌یە چاوی بە قۆدیی شاماری زیوی کەتی‌یە • خەزاڵە شوڕێ بابانوێران لە بسكو شازولفێ خۆی بڕی‌یە ، لەناو قۆدیی دادەنا لەبۆ کاکە لاسی بنێری بە دیاری‌یە • دەروێش عەلی نوورانی‌یە تەمەشای بەژنێ خەزاڵێی دەکردەوە پڕ بە دڵی‌یە • خەزاڵ لە مرازو مەخسوودێ دەروێشی گەیشتی‌یە • دەروێش دەیگۆتە خەزاڵێ مەلا نەبی‌یە ، ئەمن سەیری توو ناکەم بە ئاشقی‌یە ، سەیری توو دەکەم هەر بە باب‌وکیژایەتی‌یە •

ئەمان بابە براینە برادەرینە ، گەلی خزمینە ، گەلی دۆستینە ، خەزاڵە شوڕێ بابانوێران ئەسمەرو ئەستی‌و ڕابی‌و خووبی پێشی خۆی ڕەوانەی ماڵێ کردی‌یە عێل‌و عێلەساتی مەلانەبی حەف سەت ماڵە بە تەواوەتی‌یە • ڕەشماڵێ مەلانەبی لەسەر بیست‌و پێنج ئەستوندان هەڵدرایە ، سێزدەی ماڵە دوازدەشی دیوەخانە بە تەواوەتی‌یە •

ئەمان دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، دادەبەزی لە کەری سپی بەغدایی‌یە • لەگەڵ خەزاڵە شۆڕێ پێکەوە ڕوویان لە لاوو دیوەخانێ مەلانەبی کردی‌یە • مەلانەبی لە دوور چاوی بە دەروێشی کەتی‌یە ، زانی مرازو مەخسوودی دەروێشی ماین نی‌یەو ماین بزرنەکردی‌یە • دەیگۆت ئەوە دەروێشە لە دنیایە گەڕیدەیەو هەر باقی‌یە • مەخسەدی وی ڕوونەو مەخسەدی وی خۆری‌یە • مەخسەدی وی زگ‌لەوەڕاندنە بکاتەوە ئەو خێڵ‌و ئەوخێڵی‌یە •

خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە دەستی دەروێشی نوورانی گرتی‌یە • دەیبردە خزمەت باوی‌یە ، دەیگۆت بابی گەورەوگرانم ئاغا مەزن‌مەلانەبی‌یە

ئەو دەروێشە دەروێش عەلی هەرکی‌یە • نە ماینی بزرکردی‌یە نە کەس ماینی لێ‌دزی‌یە • ئەمان لە توو شەرمی کردی‌یە .ە زۆر حەیفەو موخابنە پیاوەکی وەکی تـوو خانەدان بلێین بـە نوێژی نیوڕانی دەروێشەکی لە ناو عێلی دەرکردی‌یە • ئەو دەروێشە دنیای هەموو گەڕایە لە وانو لە باشقەلانێ هەتا دەگاتەوە قـەمچووغـەو موبارەكو کۆسرەتی شالەبەگیانو مەملەکـەتێ سولەیمانی‌و دەشتێ شارەزووری‌یە • نابی دلّی دەروێشی بشکێنی بـە چ وەعدی‌یە • ئەو شەو دەروێش میوانە لـە دیوەخانێ مەلانەبی‌و لە خەزالە شۆڕێ چاوبەنگی‌یە •

ئەوێ شەوی هـەتـا سبیانێ خزمەتی مامە دەروێشی کـردی‌یـە • ئەنگوستیلەو قۆدیی شاماری لە زیوی‌یە لۆ کاکە لاسی بە دیاری هەناردی‌یە • بە قسە خۆی خەزالە شۆڕ نە بەدەروێشی کردی‌یە ، ئەمان دەلێتە دەروێشی ئەو ڕووحەت ببی بە قوربانی‌یە ، شوانەك لە کنە مە هەیە پێی دەلێن کەلکانە کەچەل ، خزمی وەیسی وسووئاسکی‌یە • حەف سالە شوانە بە بێ شەرتی‌یە • ئاگات لە دەوت بی قسان لە توو نەدزینەوە ئەو کەچەلی سەر ڕزی‌یە •

ئەمان کەلکانە کەچەلی مالّوێران چ جوابو سوابی لـە دەروێشی بەدەست‌نەکەتی‌یە • هەر قسەکی خەزالە شۆڕ بکاتەوە لەگەل دەروێشەکی‌یە یان لەگەل جاحێلەکی‌یە • ئەوێ ڕۆژێ کەلکانە کەچەل بچیتە دەشتێ ئەو قسانە دەکاتەوە لەکن وەیسی‌یە • بە درۆو بە فرتوفێل خۆی لەکن وەیسی گەورە کردی‌یە • دەیگۆ خەزالە شۆڕێ مەلانەبیان چ ڕوحی لـەبـۆ تـوو نەمایەو لەبۆ وەیسی مردی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ئـەوێ شەوێ هەتا سبیانێ دەروێشی مالّوێران لە خزمەت مەلانەبی دانیشتی‌یە • سبیانێ ڕۆژی موبارەك هەلدێ لە بابە گیسکی لەسەری هەریرێ لـە کۆسرەتێ شالەبەگیان لـەسـەری حەسەن‌بەگی‌یە ، لە بنەبنەی ئاکۆو قەندیلان دەیداوە لە هەر دووك شابسکێ

خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبێ‌یە • دەیداوە لە هەیاس‌و بلبلەو تاسان‌و کەمبەران‌و بن‌کەوشان‌و کەمبەران ، ڕوونی دەکردەوە گوارەو خەزێمی سابلاغی‌یە •

دەڵێم براینە برادەرینە ڕۆژی موبارەك وەکی هەڵاتی‌یە ، مامەدەروێش نانی سبیاتیی خواردی‌یە ، سواردەبۆوە لە کەری سپی بەغدایی‌یە • دوعابوونی دەخواست لە مەلانەبێ‌یە • چاوی بە خەزاڵە شۆڕێ کەتی‌یە • دیسان‌خەزاڵە شۆڕ پشتێنی مامە دەروێشی‌گرتی‌یە • دەیگۆ دڵی من لە بۆ دڵی کاکە لاسی مردی‌یە • ئەو ڕووحەت ببی بە قوربانی‌یە ، ئەگەر کاکەلاس بێ چـاوی بکەوی بە خەزاڵێ مەلانەبێ‌یە ، ئەمن ئەتوو خەنی دەکەم بە ماڵی دنیایێ هەر لە کەرەی هەر لە ڕوونی‌یە ، هەرلە بەردیلی هەر لە بەرخی‌یە • یان دەتدەمێ خەڵاتی پێشەکی‌یە ، سەت قرانێ دە زەمانی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، دەروێش عەلی‌هەرکی‌یە پشتی دەداوە گۆڕێ تووان کانێی سۆراوان ، جـێ هەوارو خێلی بابی خەزاڵێ ماڵێ مەلانەبێ‌یە • ڕووی دەکردەوە دەشتەکەی هەریرو هەریربەگی‌یە • بە بن قەڵاتی خانزادێ خوشکێ سولەیمان‌بەگی تێ‌پەڕی‌یە • ڕووی خۆی دەداوە مەملەکەتێ شارەزووری‌یە •

گەلی براینە برادەرینە لـە دەشتێ گولەك‌و باویان بەسـەرکەتی‌یە • دەچۆوە خوارێ بە ناو عێل‌و عێلەساتێ قەپەك‌و مامساڵ‌و خەیلانی‌و بۆڵی‌و سوورچی‌و باڵەکی‌یە • مامە دەروێشم لە کۆسرەتێ شاڵەبەگیان بەسەرکەتی‌یە • لە لیسی خەرتەلان تێ‌پەڕی‌یە • لـە زوورگی ناڵەشکێنی لـە قەسرۆك‌و قەمتەران بەدیارکەتی‌یە • ڕووی خۆی دەداوە چیایەکەی پیرەمەگروونێ ، قەمچووغەی موبارەك زێ‌یەکەی زەهاوێ ، سەرای سوبحان‌ئاغای قەڵاتی زەلمی دەشتی شارەزوورێ گۆیژەی موبارەك ، براینە برادەرینە ئەو هەموو جێ‌یانەی بە نۆ شەوو نۆ ڕۆژان بڕی‌یە • ڕۆژێ دەیەم بوو دەچۆوە دەشتێ شارەزووری‌یە • میوان دەبوو لـە دیوەخانێ کـاکـە لاسی ئەحمەدبەگی

شارەزووری‌یە ، لە هەناوی خەجیج خانی عارەبی‌یە • چاوی بە لاوو دیوەخانی کــاکــە لاسی کەتی‌یە دەروێشی نوورانی‌یە جارەکی دیکەش ئــەو لاوو دیوەخانەی مامە دەروێش بە چاوی خــۆی دیتی‌یە • لۆیە ئەوەندە مەحتی کاکە لاسی لەکن خەزالە شۆڕێ کردی‌یە • دەستو دیاری کــاکــە لاسی گەلەک زۆرە دەروێش چاوی پێ کەتی‌یە •

بەڵاَن بە تەقدیرێ خوداو ڕەببی‌یە ئەوێ ڕۆژێ کاکە لاسم ڕاوی حەف شەوو حەف ڕۆژەی تەواوکردی‌یە• نوێژی عەسرێ دەروێشم دەچۆوە دیوەخانی کاکە لاسی ئەحمەدبەگی‌یە • نوێژی مەغریبش کاکە لاسی دەگەڕێتەوە لــە ڕاووشکارێ حەف شەوو حەف ڕۆژی‌یــە • پێنسەت خولاَمو چارســەت نۆکەر شەش‌سەت عەگیدی لەگەڵدایە بە تەمامی‌یە •

کاکە لاسم بەژنی دەلێی‌داری سووسنی‌یە • گەردەنی دەلێی سووسنی کۆسرەتی‌یە • ســمێلی سۆری خورمەیی‌یە • سواری شینکەی شــێخ خەزالی‌یە • لــە پشتی‌دایە زینی قەزەگی‌یە • جۆتەک ڕکێفی عەوێزی‌یە • شالی کرمانی لە پشتێ بەستی‌یە • لە پێی خۆی کردی‌یە جۆتەکی چەکمەی عامووودی‌یە • کــلاَوی هەمەدانێ عــەگالــی بەسیمی تەلەعفەری لــەســەر قایم‌کردی‌یە • دووربینی دیاربەکرێ‌لە مــل کردی‌یە • لغاوو سەرکەلــەو سامۆتەو ڕێشمەو ڕکێفی کاکە لاسی ساف لە زیوی زەمانی‌یە •

دەروێش عەلی هەرکی‌یە دادەبەزی لــە کەری سپیی بەغدایی‌یە • لــە لاوو دیوەخانەی ســەلامــەکی کردی‌یە • قاوەچی جوابی سەلامێ‌لـــە دەروێشی وەرگرتی‌یە • دەێگۆت یاخوا بەخێربێی مامە دەروێشی نوورانی‌یە • ئەمن جارەکی دیکەش چاوم بەتوو کەتی‌یە ، ئەمان ئەگەر بزانم ناوی تــۆ دەروێش عەلی هەرکی‌یە •

دەیگۆ بەڵێ ڕاستە ناوی من دەروێش عــەلی هەرکی‌یە • دەروێشم

دەروێشی نوورانی‌یە . ئەمن چاوی خۆم دەگێڕم کاکەلاسی ئەحمەدبەگی قەت لە دەروێشی دیارنی‌یە .

قاوەچی دەڵێ دەروێش عەلی نوورانی‌یە ، بە وەی کە نامری ئەبەدی‌یە ، بەو سوڵتان عەولای عارەبی‌یە ، بەو حوسێنی غازی‌یە ، بە عەبدولقادری گەیلانی‌یە ، ڕاوی حەف شەوو حەف ڕۆژی ئەوڕۆکە تەواودەکا یەکجاری‌یە . چارسەت خولامو پینسەت نۆکەرو شەش‌سەت عەگیدی لەگەڵ خۆی هەڵگرتی‌یە ، چوویتەوە ڕاووشکارێ حەف شەوو حەف ڕۆژان لۆ دەشتی بەکراوەی ، سەری قەشانێ بنەبنەی مەریوانێ ڕاووشکاری دابەخشی‌یە . ئەوڕۆکە کاکە لاس ئاغای گرانم دێتەوە لە ڕاوێ بە سەلامەتی‌یە . ئەگەر دەتەوێ چاوت بکەوی بە ئەحمەدبەگی شارەزووری‌یە ، ئەحمەدبەك لە ماڵێ ئیختیارە کەتی‌یە . ئەوڕۆ دەور دەوری کاکەلاسی‌یە . لەسەر تەختی جەواهیربەندی شارەزوورێ بە تاقی تەنێ دانیشتی‌یە . لە تووش مەعلوومە ڕەبەنە بێ‌ژن وماڵە هێشتان دەگەڕێ لە دنیایێ دلی چ شتاقە کیژی نەگرتی‌یە . لە تووش مەعلوومە لە بەگزادەیێ جافی‌یە . لە نەوەی خەجیج خانێ عارەبی‌یە . دایکیشی لە عێلەساتی تەیانە بەڕاستی‌یە . دایکی کاکە لاسی ناوی خەجیج خانە خوشکێ شێخ غەلیفەیە ، کیژێ شێخ حموودی‌یە . لە هۆزو عێلو عاشیرەتی تەیانە بەڕاستی‌یە .

بەلاَن دەروێش عەلی نوورانی‌یە ، دەیگۆتە قاوەچی‌یە ئەگەر بێ زەحمەت نەبی ناوی توو چی‌یە ؟ دەیگۆ ناوی من سەعیدی قاوەچی‌یە . بیستو یەك ساڵە قاوەچیمە لەکن ماڵێ ئەحمەدبەگی شارەزووری‌یە . کاکەلاسم بە خۆم بەخێوکردی‌یە . ئەمان دەروێش عەلی نوورانی‌یە دیارە قسەکی گەلەك گەلەك خۆشت هینایە لەبۆ کاکە لاسی بەدیاری‌یە .

دەروێش دەڵێ قسەی خۆشم گەلەك گەلەك پێ‌یە ، ئەمان هەتا کاکە لاس نێ‌یتەوە ، پێی دەڵێم بە تاقی تەنێ سەعیدی قاوەچی‌یە . کاکە لاس

بێتەوە ڕاسپاردەم هەیەپێی دەڵێم لەپێش توو کاکە سەعیدی قاوەچی‌یە •

بەڵان ئێوارە درەنگە ڕۆژ لـە زەردی‌یە ، دەنگی کەڕەناو شمشاڵو هێ‌هێی سوارانی دەروێش‌بیستی‌یە • ئەمان لـەسـەری دیوەخانێ مامـە دەروێش قاسیدە چاوی بکەوی بە کاکە لاسی ئەحمەد بەگی شارەزووری‌یە • لەپێش سواران دەڕوا گەلەك گەلەك بە ئەدەبی‌یە • بەژنی دەڵێی سووسنی کۆسرەتی‌یە • شانو بازووی ڕۆستەمی‌یە • سەرو سیمای قەپلانی‌یە • پێو ڕکێفی ئەسکەندەری‌یە • لـە گەورەیی لەخانەدانی سولـەیمان بەگی‌یە • سمێڵی قەیتانی سۆری خورمەیی‌یە • ددانی سپی سەدەفی‌یە ، چاوی مامزی شـارەزووری‌یە ، پەنجەی گەلەك نەرمو شلە لەبۆ قەڵەمو قەڵەم‌بازی‌یە • تۆپەکی شـاڵی ئاوریشمی کرمانێ لەپشت بەستی‌یە • جۆتەکی چەکمەی زەردی عاموودی لەپێی کردی‌یە • عەگالەکی مەرەزی چارقوڕنەی بەسیمی تەلەعفەری لەسەر خـۆی بەستی‌یە • بەتیەکی سپیی شێخانی‌یە • شیرەکی شامسری حەماییل کـردی‌یـە • ئەمان براینە برادەرینە لە دووی خـۆی ڕادەکێشی ڕمی هەژدە گەی گورگانی‌یە • خەنجەری تێرۆیی تۆپشکەی لە زێڕی‌یە ، لەبەر پشتێ خۆی قەییم کردی‌یە • دووربینەکی تارانێی لە مـل کردی‌یە .• چاوێ خۆی داوێتە سەر دارێ دووربینێ بە تەمامی‌یە • دەروێشی نوورانی لەسەر تیلەی دیوەخانێ چاو پێ‌کەتی‌یە • دەیگۆ گەلی خولامینە گەلی نۆکەرینە گەلی خزمەتکارینە ساڵێ دیکەش تێ‌پەڕی‌یە ، ئەو دەروێشە مێوان بووە لە لاوو دیوەخانی کاکە لاسی‌یە •

کاکە لاسی ماڵوێران تاژیو توولەو تووتیو شەهێنو بازو سەقەری لەگەڵ خۆی ڕیزکردی‌یە • ڕستەی ئەوان تووتیو شەهێنو بازانم ساف لە زێڕو لە زیوی‌یە • خەجیج خانی عارەبی‌یە پێشی مەغریبێ دەهاتە سەرخانی‌یە • دووربینی دەدا بەرچاوی‌یە • هەردوو دەستی بڵندکردی‌یە لەبۆ عاسمانێ بە تەواوەتی‌یە • دەیگۆ خوای گەورە لە ژۆری سەری‌یە ئاگاداربی لە لاسی

ئەحمەد بەگی‌یە ، تاقانەیە خۆشەویستە لە دالـ‌و لە بابی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، وەکی کاکە لاسم لە دیوەخانێ دابەزی‌یە ، خەجیج خان دەهاتە خوارێ لەسەر خانی‌یە ، هەر دوو دەستی دەهاویشتە ملی کاکە لاسی‌یە • کاکە لاسی ماچ‌کردی‌یە ، دەیگۆ بەخێربێ‌یەوە خۆشەویستی لە دلی باب‌و داکی‌یە •

کاکە لاس لـە شێخ‌خەزالی دابەزی‌یە • خەلک‌وخـوا بەخێرهاتنیان کردی‌یە • چاوی خۆی بلندکردی‌یە ، چـاوی دەکـەت بـە دەروێشـ عەلی‌هەرکی‌یە • دەروێش عەلی دەستی لە ملی کاکە لاسی کردی‌یە ، هـەر دوو ڕوومەتی سۆری گوڵ‌گوڵی ماچ کردی‌یە • دەیگۆ یاخوا بەخێربێی دەروێشی نوورانی‌یە ، سالەوەختەکە خۆت لەمە بزرکردی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، دەیگۆتە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، ئەو ڕووحەت ببی بە قوربانی‌یە • قسەی خۆشم گەلەك لۆ توو هینایە بە دیاری‌یە • شەوی‌پایزان گەلەك گەلەك دوورو درێژە ، ئـەو قسانە لۆ توو دەکەم بە تاقی تەنێ کەس نەمینیتەوە لە دیوەخانی‌یە •

پاشی نوێژی عیشایێ دیوەخانی بەستی‌یە ، کاکە لاس لەسەر تەختی جەواهێربەند دانیشتی‌یە • ڕووی لە دەروێشی کردی‌یە .• چارسەت خولام‌و پێنسەت نۆکەرو شەش‌سەت سوار لە خزمەت کاکەلاسی دانیشتی‌یە • ئـەو دیوەخانی گەورەو گرانی پڕکردی‌یە • کاکە لاس دەستی بە قسان‌کردی‌یە • دەیگۆ دەروێشە دەروێشی نوورانی‌یە ، کێت لـە دنیایێ جـوان دیتی‌یە ، قابیلت بە بەژنی کاکە لاسی ئەحمەدبەگی هەلگرتی‌یە •[١]

دەلێم گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، وەکی

---

(١) لێرەدا دیوی یەکەمی شـریت تەواو دەبێ‌و بەندبێـژ لە دیوی دووەم دایدەگیرسێنێتەوە . بەلام یەك دوو قسە بە فەرقێکی کەمەوە دووپات دەکاتەوە (هێمن وجەلال).

کاکە لاسی ئەحمەد بەگی لە دیوەخانی گەورەوگران دانیشتی‌یە ، ڕووی لــە مامە دەروێشی کردی‌یە • مامە دەروێش عەلی هەرکی‌یە دنیات گەلەك گەلەك دیتی‌یە ، جوانەکت چاو پێ نەکەتی‌یە قابیل بی بە بەژنی کاکە لاسی‌یە ؟

دەیگۆ وانو باشقەلانو دەرسیمو حەمسو حەماو ئەرزەرۆمو دیاربەکرم هەموو دیتی‌یە لەگەڵ شـامو حەڵەبو زاخۆو ئاکرەو ئامێدی‌یە ، مووسڵێ ڕەنگینو مەندانم بەجێ‌هێشتی‌یە ، لەگەڵ ژەنگارو مەقلووبێ داسنی‌یە هەتا هاتیمەوەبن چیایەکەی هەریرو هەریربەگی‌یە ، چ جوانم چاو پێ نەکەتی‌یە وەکی خەزاڵە شۆڕێ کیژێ مەلانەبی‌یە •

ئەمان کاکە لاسی ئەحمەد بەگی شارەزووری‌یە ، وەکی ناوی خەزاڵە شۆڕێی بیستی‌یە ، دەروێشی دەهینا دای‌دەنا لە تەنیشتە خۆی بە بێ‌قەیدی‌یە • دەیگۆ مامە دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، ئەو ڕۆحەت ببی بە قوربانی‌یە ، ئەتوو بە چاوی خۆت خەزاڵە شۆڕێ کیژێ مەلانەبیت دیتی‌یە ؟

دەیگۆ کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە بە هــەردوو چاوان ئەمن ئــەوم دیتی‌یە •

جوانی‌وا لەپاش یووسفی خودا قەت خەلقی نەکردی‌یە •

دەیگۆ وەسفی جوانیم لۆ بکە بە تەواوەتی‌یە •

مامە دەروێش عەلی‌یە مەحتی جوانی خەزاڵێی‌لەبۆ کردی‌یە • بەژنی دارێ سووسنی‌یە ، گەردەنی سووسنێ کۆسرەتی‌یە ، مەمکی هەردووکی سێوی ڕۆستەم‌بەگی‌یە ، پەنجەی دەتگۆت نەقشە دەتگۆت بەفری یەك‌شەوی‌یە ، سینگی دەتگۆت بلەوری سەردەشتی‌یە ، قەدی گەلەك ناسـكو باریکـە کەمبەرەکی بیست‌وچار گۆی لە زیوی تێدا ختم کردی‌یە ، چل‌وچار دوگمەی لــە کەوێ بوڕسەیی بەستی‌یە ، دەهاتە خوارێ بــە سەر دامەنی‌یە کراسی تەنکی دەنك‌شەربەتی‌و هەناری‌یە ، دووبسکی شۆڕی زەردی گەلەك درێژی پێوەبوو سەری ئەو بسکانە لەبن گۆیێ کەمبەرەی خۆیان دەرکردی‌یە ، لۆیە

پێی دەڵێن خەزاڵە شۆڕێ مـەزن مەلانەبی‌یە • هـەر دوو چاوی خەزاڵێ بمابوایێ بەو مامزانەی بنەبنەی مەغمووری‌یە ، کەزی گەلەك گەلەك ڕەشن وەکی جۆتە ماری ڕەشی عەربەتی‌یە ، ددانی سەدەفی مرواری‌یە ، زبانی کەللەی شەکری‌یە ، کەپۆی فندقی لە زێڕی‌یە ، باسکی دەڵێی خیاری باغی میللەتی‌یە ، هـەردوو ڕوومەتی دەڵێی گوڵی ئەشرەفی‌یە ، پێ‌بکەنی گـوڵ دەبـاری لـەزاری‌یـە ، جوانی ئـەوهـا پاشی یووسفی خودای تەعالا کـەسی خەلق نەکردی‌یە •

وەکی ئـەو جواب‌و خەبەرەی بـە کاکە لاسی گۆتی‌یە ، کاکە لاسی ماڵ‌وێران چەنـد وەختەکی بە بێ‌هۆشی کەتی‌یە • سـەری دادەنا لەسەر کورسی‌یە ، چاوی بڵند کردی‌یە ، تەماشـای مەجلیسیێ کردی‌یە ، چاوی بە مامە دەروێشی کەتی‌یە • دەیگۆ گەردەنت ئازا نەبی هەتا ڕۆژی قیامەت‌و ئاخرەتی‌یە ، ئەو خەبەرە ناخۆشەت لۆچی بـە من گۆتی‌یە • ئەمن هێشتان عومرم لە بیست‌و چاری تێ‌نەپەڕی‌یە ، قەت ناوی خەزاڵە شۆڕو جوانی وام نەدیتی‌یە • ئەمان پێم‌بڵێ مامە دەروێش عەلی نوورانی ، خەزاڵە شۆڕیان خۆ لەکەس مارەنەکردی‌یە ؟

دەیگۆ ئـەو ڕۆحەت ببی بـە قوربانی‌یە ، بـەگـزادەی جـاف‌و شارەزووری‌یە ، خەزاڵە شۆڕیان لە وەیسی وسوو ئاسکیان مارەکردی‌یە • شەوەکی باوباران دەبی ، هەوری بوهارێ دەگرمێنی‌و دەشریقێنی ، مـەڕی ماڵێ مەلانەبی‌و مەڕی ماڵێ ئاسکیان تێکەڵ دەبـی ، ماڵێ مەلانەبی نـۆ زەلامیان لە ماڵێ ئاسکیان کوشتی‌یە • سبیانێ هەڵدەستن تەمەشادەکەن نۆ مەیت لە عەرزی کەتی‌یە ، مەسلەتیان بـە بەژنێ خەزاڵە شۆڕێ کردی‌یە • خەزاڵیان لە جیاتی نۆ خینان لە کاکەوەیسی وسووئاسکیان مارەکردی‌یە • بەڵان پاشی دیوەخان چۆل بی چەند قسەی خەزاڵێ هەیە لە خزمەت کاکـە لاسی دەکەم بە بێ شەرم‌و قەیدی‌یە •

ئای لە من ئای لە من ئای لە من ئای لە من ما ڵە بابێ من • وای لە من ماڵە بابێ من ، وای لە من غەریبێ وای لە من غەمگینێ وای لە من دڵ کوڵێ وای لە من دڵ بریندارێ • کەس نییە ئەورۆ ئێوارێ جوابەکی بگەیێنیتەوە بەژنی خەزاڵێ بڵێ لە دەشتەکەی شارەزووری‌یە ، کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، سەرداری عێڵو عاشیرەتێ جافی‌یە ، کوڕی خەجیج خانێ عارەبی‌یە، بە تاقی تەنێ شەوێ لەسەر تەختی جەواهێربەند خەو لە چاوی ئەوێ شەوێ نەکەتی‌یە •

ئەگەر دیوەخانی کاکە لاسی چۆل دەبۆوە بە بێ قەیدی‌یە ، دەمانەوە کاکە لاسو دەروێش عەلی هەرکی‌یە لەگەڵ سەعیدی قاوەچی‌یە • کاکە لاس دەرکەی دیوەخانی بە قاوەچی پێوەدەدا بە بێ دەنگی‌یە ، دەیگوت نابی کەس سەر بە ژوورێدا بگری ، ئەو شۆکە کاکە لاس دڵی گەلەك گەلەك بە خەمە خەو لە هەردوو چاوی نەکەتی‌یە • جێو بالینگانی کاکە لاسی بیننە دیوەخانێ ، مێوانەکی گەلەك نوورانی هەیە ئەو مێوانەش بە دایکم بڵێن ناوی دەروێش عەلی هەرکی‌یە •

خەجیج خان جوابی هەناردی‌یە ، کاکە لاس قەت ماڵی بەجێ‌نەهێشتی‌یە ، قەت لە من دوور نەکەتیتەوە لەسەر جێی بە بێ قەیدی‌یە • ئەوشۆکە دیارە خەبەرەکی گەلەك گەلەك خەراپی لەو دەروێشەی بیستی‌یە •

ئەحمەد بەگیش دەڵێ خەجیج خانێ عارەبی‌یە ، لاسی ئەحمەد بەگی دیارە لە من نی‌یە ، لاس گەلەك خوێڕی‌یە • هەر قسەی منداڵو تاڵو دەروێشانی لە گوێی چەقی‌یە ، لۆیە ئەوشۆکە ئەمن و تووی لە ماڵێ بەجێ‌هێشتی‌یە ، لاوو دیوەخانی ڕاگرتی‌یە ، جێو بالینگانی خۆی لە دیوەخانی قایم‌کردی‌یە •

دەروێش عەلی نوورانی‌یە سوندی لە بۆ کاکە لاسی خواردی‌یە ، بەو خودای نامری ئەبەدی‌یە ، بەو محەممەدی کە دینی ئیسلامی‌یە ، بەو شێخ

عەبدوڵڵای دەشتی گەویلانێ بادینی‌یە ، بەو شێخ نوورەددینی بریفکانی‌یە ، بەو عەبدولقادری گەیلانی‌یە ، بەو عەبدولعەزیزی ئاکرەیی‌یە ، ئەو بەژنو باڵایەی لە خەزاڵە شۆڕێم چاو پێ کەتی‌یە ، ئەگەر کاکە لاس ئەتوو ببینی بە تەواوەتی‌یە ، بێ‌هۆش دەکەوی سەعاتەکی لەسەر عەرزی‌یە • ئەگەر لـە دەروێشی قایل ببی بە ڕاستی‌یە ، قســەی من هەمووی ڕاستە درۆی تێدا نی‌یە • دوو دیاری لۆ توو ناردی‌یە • یێکەکیان ئەنگوستیلەکە لە زیوی‌یە ، چەند ساڵە لــە ڕەواندزێ‌بەکردن‌دایە لــۆ تووی هەناردی‌یە بە دیاری‌یە ، لەگەڵ کەمەکی لە بسكو شابسکێ خــۆی بڕی‌یە بە مقەسەکی زیوی‌یە ، دایناتەناو قۆدی‌یەکی زیوی شاماری‌یە • ئەگەر پێشم باوەڕناکەی فەرموو ئەوە قۆدی‌یەکەی لە زیوی شاماری‌یە •

کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە سەری قۆری پچڕاندی‌یە ، چاوی بــەو پەرچەمە جوانەی خــەزاڵێ کەتی‌یە دەتگۆ پەڕێ تاوسی‌یە • بۆنی عــەترو میسكو زەعفەرانی لێ‌هاتی‌یە • کاکە لاس کــە بۆنی قــۆدیو پەرچەمی کردی‌یە ، لە دیوەخانی نیو سەعات دەکەت بە بێ هۆشی‌یە •

ئای لە من خانە ویرانێ ئای لە من سەرگەردانێ ، کەس نی‌یەجوابەکی بداتە بەژنێ خەزاڵە شۆڕێ ، بێتن دەستەکی بە بازن قامکەکی بە ئەنگوستیلە دابنێتە بن سەری کاکە لاسی ئەحمەد بەگی شارەزووری ، ئەوشۆکە لــە لای دیوەخانێ • کەسیش ناوێری جواب بداتە خەجیج خانی ، نەوەك بکاتن دادوشینو گریانێ •

دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، بڕەکی پەڕۆ سووتاندی‌یە ، بۆسۆی دەدا بەر کەپۆی کاکە لاسی‌یە •

کاکە لاسی ماڵوێرانم هۆشی دەهاتەوە سەرەخۆی دەستی بە قسەو بە گفتوگۆیان کردی‌یە • دەیگۆ دەروێش عەلی هەرکی‌یە ئەگەر خەزاڵ جوان بی بکەویتە بەر دڵی کاکە لاسی‌یە ، خەنیت دەکەم بە زێڕی زەمانی‌یە ،

کیسەکت دەدەمێ ئــەو کیسە مقابلو تێی‌دایە لەسەد زێڕی‌یە • کیسەکت زێڕ دەدەمێ سەد زێڕی زەمانی‌یە ، ئەگەر خەزالیش جوان نەبی بە وەی کەمە نامری ئەبەدی‌یە ، خالق لە ژۆری سەری‌یە ، پارچە پارچەت دەکەم بە مەودای شیری شامسری‌یە •

ئەتوو دەبێ ئــەگــەر ئەمنت کوشتی‌یە ، دڵــی منت برژانــدی‌یەو سووتاندی‌یە ، ئەو بۆنە بۆنی چی‌یە ؟ نەبۆنی میسکی‌یە نــە بۆنی گوڵو عەتری‌یە ئەوە بۆنە بۆنی بەهەشتی‌یە ، بۆنی ڕاسقی‌یە ، بۆنی دڵداری‌یە • ئاشقی من ئەوشۆکە پەڕیە ســەر بەژنو بــاڵای خــەزاڵــە شۆڕێ کیژی مەلانەبی‌یە • خــۆ بابی مــنو بابی خەزاڵێ هیچ لــە مزگەفتەکی پێکەوە نوێژیان نەکردی‌یە ، هیچیشیان یەکدی‌یان نەناسی‌یە • بابی من ئەحمــەد بەگە لــە هەموو عالەمێ مەعلوومە ، بەگزادەی جافو شــارەزووری‌یە • ئەمنیش ناوم لاسە دایکیشم خەجیج خانی عارەبی‌یە • بابی خەزاڵێش مەزن مەلانەبی‌یە ، ســەردار عەشیرەتێ خەیلانی‌یە ، ساحەبی حەف سەت مــاڵو خێڵەساتە هەر بەتەواوەتی‌یە •

بەلاَن دەروێشی نوورانی‌یە وەرە بە من بڵێ بە ڕاستی‌یە ، بێم لەگەڵ توو بە چارسەت‌سوارو شەش‌سەت خولامو پینسەت نۆکەران بە تەدارەکی شەڕی‌یە ، یان لەگەڵ توو بێم هەر بە تەدارەکو بەرگی دەروێشی‌یە ؟

ئەی لە من خانەخەرابێ ، ئای لە من بێ بابێ ، ئەوی بکاتن بەینی دوو دڵدارو دوو ئاشقان ڕەبی بە جەهەننەمی شابێ • ئەوی ببیتە باعیزێ دوو دڵــدارو دوو ئاشــقان ڕەبی لــە جەننەتێ دووربێ ، یاڕەبی ئەبەدی لــە جەهەننەمی‌دا بێ •

دەروێش عەلی هەرکی‌یە دەیگۆ بەوەی کەمە ئامری ئەبەدی‌یە ، خالق لە ژۆری ســەری‌یە ، بــەو عەبدولقادری گەیلانی‌یە ، بــەو عەبدولعەزیزی ئاکرەیی‌یە ، بەو سولتان عەولای عارەبی‌یە ، بەو حوسێنی غازی‌یە ، بــەو

شێخ هۆمەرو شێخەڵڵای دەستم بە مەرقەدیانەوە گرتییە ، ئەگەر لەگەڵ خۆت بینی پێنسەد سوارو چارسەت خولامو شەش‌سەت نۆکەرییە ، عێلو عاشیرەتێ خەیلانی هەمووی هەڵدێ بەجێدێڵن ڕەشماڵو مەڕییە • ئەتوو وەرە بکە بە قسەی مامەدەرویشییە ، لەبەرەخۆت بکە بەرگەکی چلکنی پیسی دەروێشییە ، لەبنەوە لەبەر بکە سوخمەی تەبریزییە ، شەڵواری دەمەرقۆپییە ، شاڵێ کرمانییە • ئەمان لەگەڵ خۆت بینە خەنجەری تۆپشکەی لەزێڕی تیرۆییە • هێشتان بای سەر دنیایەی پێ نەکەتییە • لە پێی خۆشت بکە کلاشەکی پەڕۆیینی دۆمانییە • دەستی خۆت باوێ سەر عەسایەکی سۆری دیاربەکرییە • کەشکۆڵەکی ڕەشی عەبەنووسیش لە دەستی چۆپەت بکە بە بێ دەنگییە • تەسبیحەکی سەت‌ویەك دەنکیش لە ملت بکە بە بێ قەیدییە • ئەو پەرچەمە سۆرە جوانەت بشارەوە لە بن بەتیەی زەردی عەنتابییە • هەندەکیش زێڕی زەمانی لەگەڵ خۆت بینە نەکو لێمان بقەومێ ، لە دەشتەکەی هەریرێ پێمان ببی ئیحتاجو موحتاجییە •

ئای لە من ماڵوێرانێ ، ئای لە من سەرگەردانێ ، کەس ناوێری ئەو خەبەرەی ئەوشۆکە بگەینێتە بەژنی خەجیج خانێ • خۆ ئەحمەد بەگی ماڵوێران ڕای لەو قسانە نییە ، بەڵان هەردوو پێی‌ناگری عەردییە ، لەبەر ئەختیارییەو لەبەر پیرییە • دەردەکی بەسەر هاتییە ، ئەگەر پیاوەکی گەورە مێوان نەبی لە لاوو دیوەخانێ ، ئەحمەد بەگ نایێتە ناو مەجلیسی کاکە لاسییە •

براینە برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، ڕۆژی موبارەك هەڵاتییە ، دەیداوە لە سەرای سوبحاناغەی ، لە چیایەکەی پیرەمەگروونێ ، لە گۆیژەی موبارەك لە قەڵاتی بابانییە • دەیداوە لە قایشێ دەمانچان لە خانێ زینان لە دارێ دار ڕمان ، ڕوونی دەکردەوە لاوو دیوەخانو تەختو سەڵتەنەتی کاکە لاسی ئەحمەد بەگییە • دەستی بە چاوییەوە گرتییە ،

هەر دوو دەستی بابی ماچ کردی‌یە ، ئەو پرسیارەی بە بابی گۆتی‌یە ، دەیگۆ ڕام لەو قسانەت نی‌یە • هێشتان ئاقلت ئاقلی مندالی‌یە • ئەمن‌و کچەتیمەکی خێلەکی‌یان نەگۆتی‌یە • ئەمن پاشا زادەمە لە عێل‌و عێلەساتی جافی‌یە ، ناوم ئەحمەد بەگی کوڕی مەحموود بەگی شارەزووری‌یە ، لە عێل‌و بەگزادەیی جافی‌یە • ئەتووش ناوت لاسە دایکیشت خەجیج خانە کیژی شێخی تەیی عارەبی‌یە • حەیفە بچی بە قسەی دەروێشەکی نانی نانی‌یە ، لەبۆ دەشتی هەریرێ ، گۆڕێ تووان کانێی سۆراوان ، چاوت بکەوی بە چاوی کیژۆلەکی خەیلانی‌یە •

ئای لە منی ئای لە منی ئای لە منی ، کاکە لاس دەڵێ لەبۆ حەیفێ لەبۆ مخابنی ، لەبۆ ئەو گۆڕو گۆڕخانەی وەکی بەژنی لاس‌و خەزالی دەچنێ •

گەلی براینە گەلی برادەرینە کاکە لاس دەگەڵ بابی گەلەك گفتوگۆی کردی‌یە • بەلاّن بابی ئەو قسانەی لاسی بە دڵ نی‌یە • کاکە لاسی دەرکردی‌یە •

ئەوجار دەچۆوە خزمەت دایکی‌یە ، هەر دوو دەستی خەجیج خانێی ماچ کردی‌یە • دەیگۆ دایکی گەورەو گرانم خەجیج خانی عارەبی‌یە ، ئەو ڕۆحەت ببی بە قوربانی‌یە ، خۆ ئەتوو دەزانی کاکە لاسی توو عومری لەبیست‌و چاری تێپەڕی‌یە • هێشتا ڕای لە چ شتافە کیژوکالی بەگزادانی‌یە • لە ناو عێلی ڕەوەندو جاف‌و بلباس‌و هەرکی‌یان‌و مەنگوڕو مامەشی‌یە ، هەمووت لۆ من یێکەیێکە نیشان‌و دیاری کردی‌یە • ئەمان دڵی من هێشتان چ شتاقە کیژی نەگرتی‌یە • ئەمان ئەوڕۆکە ئەشقی خەزالە شۆڕێ کیژێ مەلانەبیم پەڕیتە سەری‌یە • نازانم ئەتووش ڕات لەو قسەی هەیە یانە نی‌یە ؟

دەیگۆ ڕۆڵەی شیرنم خۆشەویستی خەجیج خانی عارەبی‌یە ، ئەمن ڕام لەو قسەی نی‌یە • داخوا چ کیژۆلەکە کارەکەرەکە کەتی‌یە لە مالێ مەلا

نەبی‌یە • خوا دەزانی کارەکەرە یان سوالکەری نانی‌نانی‌یە • زۆر حەیف‌و مخابنی دنیایەم دەمینێ بڵێن کوڕی خەجیج خانێ‌و کوڕی ئەحمەد بەگی حەزی لـە کچەتیوەکی باڵەکی کردی‌یە • ئەگەر دەکەی بە قسەیە دایکی‌یە ، ناچی لەگەڵ دەروێشی نوورانی‌یە • بڕە پارەکی بدەیە ، خـەڵاتی بکـەو بەڕێی بکە بڕواتن بە بێ دەنگی‌یە •

کاکە لاس زانی دایکی حەزی لێ‌نی‌یەکاکە لاس دوورکەویتەوە لـە مەملەکەتی شارەزووری‌یە ، بچیتەوە مەملەکەتی هەریرو هەریر بەگی‌یە • خۆ ناوی هـەریـرو هەریربەگیانی بیستی‌یە ، بـەڵان بەچاو چاویان پێ نەکەتی‌یە • خۆ کاکە لاس گۆڕێ تووانو کانیێ سۆراوانی بە عەمری خۆی چاو پێ نەکەتی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە ، دەروێش عەلی هەرکی‌یە دڵی کاکە لاسی نەرم کردی‌یە • چی بـە کاکە لاسی گۆتی‌یە ، کاکە لاسی ماڵ‌وێران بـە قسەی دەروێشی نوورانی کردی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە ، خەجیج خانێ عارەبی‌یە گەردەنی کاکە لاسی ئازا نەکردی‌یە • بابیشی گەردەنی کاکە لاسی ئازا نەکردی‌یە • شەش‌سەت سوارو پێنسەت خولام‌و چارسەت نۆکەری لەسەر دەشتی شارەزوورێ بەجێ‌هێشتی‌یە • تەختی جەواهێربەندی بە چۆلی بەجێ‌هێشتی‌یە •

ئەمان دەگەڵ خۆی‌هەڵدەگرت سەت زێڕی زەمانی‌یە • بەرگەکی پیسی دەروێشی لەسەر بەرگی پاشایەتی لەبەر کردی‌یە • ئەمان براینە برادەرینە کەشکۆڵ‌و دارعەسای بە دەستیەوە گرتی‌یە ، پرچە سۆرە جوانەکانی لەبن بەتیەی زەردی عەتابی دەشاردەوە ، ئاخ براینە برادەرینە لە شارەزوورێ بێتە دەرێ کەس کاکە لاسی نەناسی‌یە •

ئەمان دەروێش عەلی هەرکی‌یە دوعابوونی خواستی‌یە لـە سەعیدی

قاوەچی‌یە ، چارسەت خولام‌و پێنسەت نۆکەرو شەش‌سەت سوار لۆ کاکە لاسی دەستیان بە گریانێ کردی‌یە • خۆ حالی خەجیج خان‌و ئەحمەد بەگی مەپرسە ، فرمێسکیان وەکی بارانی بوهارێ لە هەردوو چاویان باری‌یە •

کاکە لاسی مال‌وێران دوعابوونی خواستی‌یە • دەروێش عەلی هەرکی‌یە سواردەبوو لــە کەرێ سپیی بەغدایی‌یە • کاکە لاسیش بــە پیادەیی‌یە • چونکین شارەزای بەرێ‌یە نی‌یە ، بە پێش مامە دەروێشی کەتی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ئەگەر دەزانی دەردی دلداری دەردەکی گەلەك گرانە ، بەلان وەختیش بوهارە گول لەعەردانە • وەختی سووسن‌و بەیبوون‌و هەلالی سەرکێوەکانی کۆسرەتانە • خەزالە شۆڕم لەبەر مالێ بابی خۆی گەلەك نازدارو جوانە •

دەلێم براینە برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە وەکی کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە لەگەل دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، سواردەبوون لــە کەرێ سپی‌یە • پشتی خۆیان دەکردەوە قەلاتێ شارەزووری‌یە • لاوو لەشکرو دیوەخانیان بەجێ‌هێشتی‌یە • دەکەتە دوو چاوی خەزالە شۆڕێ مەلانەبی‌یە • ئەمان ئەشقی خەزالە شۆڕێ لە کەللەی سەری کاکە لاسی کاری‌کردی‌یە •

دەی‌پرسی لە دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، دەیگۆ ڕێی چەند ڕۆژانە بــە پیادەیی‌یە ؟

دەیگۆ کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، ئەمنی مال‌وێران بە نــۆ شەوو نۆڕۆژان ئەو ڕێ‌یەم بڕی‌یە •

کاکە لاسی مال‌وێران قــەت دوو سەعاتان لەعومری‌خــۆی بەپێ‌یان نەڕۆیشتی‌یە • ڕوومەتی سۆری گول‌گولی ڕۆژی بوهارێ ڕەشی کردی‌یە • ئــەو پەنجە ناسك‌و نەرمانەی ڕۆژی موبارەك ڕەشی کردی‌یە • برسیاتی کاری لێ‌کردی‌یە ، لە هەر هۆبەکی لایان دەدا چاویان بە کاکە لاسی کەتی‌یە ،

دەیانگۆ دەروێشی نوورانی‌یە ئەوشۆکە لەمــە مێوان یبە لۆمە بڵێ بەیتی محەممەدی‌یە •

بەڵاَن عالەم نازانی دڵی کاکە لاسی جۆشی گرتی‌یە ، هەتا چــاوی بکەوی بە چاوی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • بەشکو کەسەرو مەرەقی دڵی ببی سافی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە کاکە لاســم شــارەزای ئەوڕێ‌یەی نی‌یە • دەروێشی ماڵوێران ئــەو ڕێ‌یەی هەموو دیتی‌یە • دەشتی شارەزووریان بەجێ‌هێشتی‌یە • ڕوویــان دەکــردە گۆیژەی بــە تەواوەتی‌یە • ســەرێ قەمچووغەو پیرەمەگروونیان لێ‌بەدەرکەتی‌یە • ئەمان سێ‌شەوو سێ‌ڕۆژان دەڕۆیشتن لەوان هۆبانو عێلەساتانو هۆزان ، خۆیان شەوێ ڕادەگرت بە مێوانداری‌یە • ئەمان ئیشیان بەوەی چاك بوو کاکە لاس کەس نەیناسی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە دەروێشی ماڵوێران ئەو ڕێ‌یەی لەگەڵ کاکە لاسی هەموو بڕی‌یە • کاکە لاس بە پیادەیی‌یە ، دەڕوێشیش بــە سواری کەری سپیی بەغــدایی‌یە • هاتا دەگەیشــتنە قەسرۆكو قەمتەران ، لیسی خەرتەلان ، زورگی ناڵەشکێنی کاکە لاس بە چاوی خۆی دیتی‌یە • دەهاتنەوە خوارێ بەسەر سپی‌ڕێزێ خەیلانی‌یە • ڕوویی خۆیــان دەداوە کۆسرەتێ شاڵەبەگی‌یە • قەندیلو ئاکۆو حەسەن‌بەگیان بەجێ‌هێشتی‌یە • دەهاتنەوە بن چیایەکەی هــەریــرێ ڕوویی خۆیــان دەداوە گۆڕێ تووان ، کاتیی سۆراوان ، جێی مرازو مەخسوودی کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە •

بەڵاَن دەروێشی ماڵوێران شەرتو پەیمانەی لەگەڵ خەزاڵێ کردی‌یە ، دەیگۆ ئەگەر کاکە لاسی بنێرمە خزمەتە توو بە بەرگی دەروێشی‌یە ، دەبی کاکە لاسی رازی بکەی بە کەیفێ دڵی‌یە • شەوێ مێوان بیی لــە سینگو مەمکێ خەزاڵێ مەلانەبی‌یە •

ئای لە من ماڵویرانێ ، ئای لە من غەریبێ ، ئای لـە من بێ نسیبێ ، کەس نی‌یە جوابەکی بداتە خەزاڵە شۆڕێ بڵێ مـا شوقەکەی تو و ئەوشۆ میوان دەبیتن هاتی‌یە لە مەملەکەت‌و شارانی غەریبێ •

گەلی براینە گـەلی برادەرینە ، دەرویشی ماڵویران کـاکـە لاسی دەگەیاندە سەر گۆڕێ تووان کانیی سۆراوان ، ئاوەکی گەلەك خاوێـن‌و جوانـە ، جێی‌کەیف‌و سـەیرانێ خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • ئـەمان دەرویشی دەیگۆتە لاسی ئەو ڕۆحەت ببی بە قوربانی‌یە ، خۆ بە خۆت دەزانی ئەمن ناوێرم بێمە ناو عێلەساتی مەلانەبی‌یە ، لە ترسی کەرکانە کەچەڵی سەگباب نەوەك بزانی ئەتووم لەبۆ خەزاڵە شۆڕێ بردی‌یە • کەرکانە کەچەڵ گەلەك شەیتانە ، گەلەك فێڵزانە ، نەکو ئەتوو بکوژن لە وڵاتی غەریبی‌یان بە بێ کەسی‌یە • ئەو ڕۆحەت ببی بە قوربانی‌یە ، ئەو سەرەت ببیتە سەرگەردانی‌یە • ئاگات لە دەوی خۆت بی قسە لـە تو و نەدزیتەوە کەرکانە کەچەڵی سـەر ڕزی‌یە • چونکی کەرکانە کەچەڵی ماڵوێران حەف ساڵە شەرتی شوانی لـە وەیسی وەرگرتی‌یە ، حـەف ساڵیشە شوانە لـە کن ماڵێ بابی خـەزاڵێ مەلانەبی‌یە ، لۆ ئەوەی بزانی خەزاڵ حەزی لە کێ‌یە لەپاش وەیسی‌یە • بـە درۆو دەلەسە وەیسی ڕاگرتی‌یە • هەموو ڕۆژێ لە بن گردی سپی‌یە چاوی دەکەوی بە وەیسی‌یە • دەڵێ خەزاڵی ماڵوێران ڕووحی لەبۆ تو و نەمایە کاکە وەیسی ، لەبۆ تو و شێت بووەو مردی‌یە •

دەرویش عەلی هەرکی‌یە دەیگۆ ئەوشۆ ئەمن دەچمە ناو هۆبان خۆم ڕادەگـرم هەتا سـبیانێ چێشتەنگاوی میری‌یە ڕۆشەن بێ لـە کۆسرەتێ شاڵەبەگی‌یە ، ژوانی من‌و تو و ئێرانەیەو سەرکانی‌یە • ئەتووش ئەوشۆکە بڕۆ خزمەت خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • لۆ یەکدی بکەنەوە قسەی دڵداری‌یە • ئەگەر ئەتوو ڕات لە خەزاڵێ بی بە بێ دەنگی‌یە ، شەوێ خەزاڵەشۆڕ جێت لۆ ڕادێخی لـە دووری دیوەخانێ ، خۆشت پێشکێش دەکـاتـەوە بـە

سەلامەتی‌یە • ئاگات لە خۆت بی خەزاڵە شۆڕی بابانوێران کاکە لاسی لەبۆ تـوو مردی‌یە • ئەوەندە بەحسی جوانی تـووم کردیە ، ئـەوەنـدە بەحسی ڕەشیدی‌و عەگیدایەتی تووم کردی‌یە ، ئەوەندە بەحسی لاوچاکی‌و خانەدانی تووم کردی‌یە ، لێت مەعلووم بی چەند شەوە خەزالی بابانوێران خەو لە چاوی نەکەتی‌یە •

ئەمان سەرت لێ‌نەشێوێ ، لێت‌نەگۆڕێ ، چار کارەکەری هەر یەک بە یەکی دەڵێ ئەمن جوانـم • یەکیان ناوی خووبی‌یە ، ئەوی دی نـاوی ئەستی‌یە ، ئـەوی دی ناوی ڕابی‌یـە ، چارەمینیان ئـەسـمەرە جوانی لەهەرسێکان بڕی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، دەروێش عەلی هەرکی‌یە سواردەبۆوە لەکەرێ سپیی بەغـدایی‌یە • دەچۆوە نـاو عێل‌و عێلەساتی ڕەوەندان ئەوێ شەوێ خۆی خەلاس کردی‌یە •

کاکە لاسی ماڵوێران هەر دوو پێی ماندی‌یە • لەناو کلاشی هاتیتە دەرێ بارەکی تۆزو خۆڵ لێ نیشتی‌یە • هەردوو لێوی سۆری خورمەیی‌یە ڕۆژی موبارەک ڕەشی کـردی‌یـە • خـۆ ڕوومـەتی گوڵ‌گوڵی ئـەو جوانی‌یەی‌لێ‌بڕایە لەبەر ڕۆژی قودرەتی‌یە • عومری دوو ساعات بـە پێ نەرۆیشتی‌یە • پەرچەمی سۆری شاردیتەوە لەبن بەتیەی زەردی عەتابی‌یە • کەشکۆڵی ڕەشی مووسڵی‌یە بە دەستی چۆپەی هەڵگرتی‌یە • بە دەستی ڕاستەی دەستی دەداوە عەسای سۆری دیاربەکری‌یە • لـە ماڵی یەکەم پێ‌دا ڕۆیشتی‌یە • بەڵاَن دەروێش تەعریفی ماڵێ مەلانەبی کردی‌یە • دەیگۆ ئەو ڕەشماڵەی لەسەر بیست‌و پێنج‌دیرەگانە ئەوە ڕەشماڵی ماڵێ ئاغا مەزن مەلانەبی‌یە • دوازدەی دیوەخانە ، سێزدەشیان لەبۆ ماڵێ دابڕی‌یە • چارباغی خەزاڵێش لە دووری ڕەشماڵێ چار کارەکەری ڕاگرتی‌یە • خەزاڵیش کابانی ماڵێ‌یە تاقە کیژێ بابی‌یە • یەک برای هەیە لە داک‌و بابی‌یە ، ئەویش ناوی

محەممەدە ، بەویش دەڵێ پسپۆڕی شوانانە ، هەموو ڕۆژێ لەگەڵ نۆ شوانان دەچێتەوە دەرێ بە تەمامی‌یە • بە خۆی گەورەیە لە ماڵێ ، بە خۆی خانەدانەیە بنەماڵێ مەلانەبی‌یە • ئەو قسەی خەزاڵ بیکا ڕەت‌نابیتەوە جارەکی دی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، کاکە لاسی ماڵوێران قەت دەروێشی نەکردی‌یە ، قەت دەروێشی نەدیتی‌یە • گەیشتە ناو عێلو عێلەساتێ خەیلانی‌یە • حەفسەت ماڵە بە تەواوەتی‌یە • ئەوەل مانگی بوهارێ‌یە گیا لە عەرزی‌یە • گەیشتی‌یەئەوەڵ ماڵی پیرێژنەکی ، ئەو پیرێژنە گەلەک کەونە دنیای زۆر دیتی یە ، زۆر های‌و هووەکی دەکێشا دەیگۆ گەلەکم برسی‌یە • ڕوونم لۆ بینن لەگەڵ کەرەی ڕۆژی‌یە •

ئەو پیرێژنە دیقەتی دەدا کاکە لاسی‌یە • گازی دەکرد سەرشینێ سەربەتاڵێ سەرێ خۆ بنێن لە خمخانێ ، ئەوە دەروێشی نان‌و کەرەو ڕوونی نی‌یە • ئەوە جێی سەرو کڵاوی دیارە ، جێی‌قەڵەمی باری لێ‌نیشتی‌یە • ئەوە هەر بەگزادەیە پاشازادەی وڵاتی‌یە ، داخوا ئاشقی چ کیژۆڵەکی خەیلانی‌یە • ئەوە دەروێشی کەرەو ڕوونی نی‌یە ، ئەوە دەروێشی نان‌خواردنێ نی‌یە • ئەو سەرەم لەبەر هەتاوێ سپی نەکردی‌یە ، ئەگەر هەبی ئەو دەروێشە ناوی لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، ئاشقی خەزاڵێ کیژی مەلانەبی‌یە •

ئای لە من ماڵوێرانێ ، ئای لە من سەرگەردانێ ، ئای لە من خانەوێرانێ ، کەسەک نی‌یە جوابەکی بگەینیتە خەجیج خانێ • لۆمن دابەستی شینێ لەگەڵ گریانێ • کاکە لاسی خۆشەویستی تاقانەی بابی کەتیە لەناو غەریبستانێ •

کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە گوێی‌لە پیرێژنێ زۆر ڕانەگرتی‌یە • زانی پیرێژنی کەونەساڵ دنیای گەلەک دیتی‌یە ، ئیشی لێ‌ئاڵۆزکردی‌یە • سەری خۆی لەبەر هەتاوی سپی نەکردی‌یە • نە ڕوونی ویستی‌یەو نە نانی ویستی‌یە ،

دەچۆوە پێش ڕەشماڵەکی دیکە ڕادەوەستا های‌و هووی دەکێشا بە نیازی دەروێشی‌یە • ئەوەندەیان ڕوون دەدا کـاکـە دەروێشی ئـەو کەشکۆڵە ڕەشـەی مووسڵی پڕکردی‌یە • قۆتی دەدیتەوەو ڕوونی تێکـردی‌یە ، کەشکۆڵی بەتاڵ‌کردی‌یە • عالەم دەیزانی مـرازو مەخسوود کاکە لاسی ئەحمەدبەگی شـارەزووریێ ڕوون خڕکردنەوە نی‌یە ، مەخسـەدی دیتنی خەزاڵە شۆڕێ کیژێ مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، دارە تووەکی گەلەک گەورە لەپێشی ماڵێ خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی گەلەک قەدیم هەیە بە بێ قەیدی‌یە • کاکـە لاسی ماڵوێران ئەو تەعریفەی دەروێش عەلی هەرچی لۆی کردی‌یە ، چاوی بەو ڕەشماڵە گەورەی کەتی‌یە • لەسەر بیست‌و پێنج ئەستوندانە ، دوازدە ئەستوندی دیوەخانە ، سێزدەشی ماڵە بە بێ قەیدی‌یە •

ئەوێ ڕۆژی لـە بەختی کاکە لاسی‌یە ، بەرەمەشکەی سێ‌ڕۆژیان گەرم‌کردی‌یە • خەزالیش لەبەر ڕوون گـەرم‌کـردنێ لە ژۆرێ گەلەک مشەوەشە ، قەزمەو تیلاکی دانایەسەر عـەرزی‌یە • دوو مەمکی جـۆت سێوی پڕتەوی‌یە • گەردەنی شووشەی بن هەوری‌یە • ناوقەدی کشمیری‌یە • کراسی بەری دەنک‌هەناری‌یە • ئەو جۆتە بسکە لە بـن گۆی کەمبەران خۆیان بەدەرێخستی‌یە • لـۆیـە مەشوورە پێی دەڵێن خـەزاڵـە شۆڕێ مەلانەبی‌یە •

ئەگەر دەپرسن لاس‌و خەزاڵ چی‌یە ، ئۆباڵ بەملی من دەڵێم ئەوە بەیتی کوردی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆسیتنە گەلی خزمینە ، کاکە لاسی ماڵوێران کەشکۆڵی ڕەشی پڕ لـە کەرەو ڕوون کردی‌یە • بەلاّن لەبـن دارێ تووێی دانیشتی‌یە • حێشتانە گەرمایە گیا لەسەر عەرزی‌یە • ئەوەڵ مانگی نیسانێ‌یە گوڵ پشکفتی‌یە •

هاى‌و هووه‌کى ده‌کێشا خۆى که‌ڕو لاڵ کردى‌یه • منداڵ ئه‌وه‌نده ده‌وره‌یان له کاله لاسى ده‌دا ، کاکه لاسى ماڵوێرانیان بێ هۆش کردى‌یه • کاکه لاس به ده‌ستى ئیشاره‌تى لێ‌کردى‌یه ، خـۆى پیشان ده‌دا بـه‌لاڵ‌و به که‌ڕى‌یه •

ئه‌سمه‌رێ ده‌گۆته ئه‌ستى‌یه ، ڕابى ده‌گۆته خووبى‌یه ، له خۆمێ بێ که‌سێ له خۆمێ ماڵوێرانێ ، سه‌رێ خۆت وه‌ره بنێ له خمخانێ • دنیامان گه‌له‌ك دیتى‌یه ، ده‌رویش‌و مریدو شێخمان چاو پێ که‌تى‌یه ، ده‌روێشى وه‌کى ئه‌وه‌مان نوورانى نه‌دیتى‌یه • هه‌ردوو بناگوێى گه‌له‌ك زه‌رده ڕۆژى موباره‌ك کارى لێ‌نه‌کردى‌یه •

ئه‌سمه‌ر ده‌هاته خزمه‌ت کاکه لاسى ده‌ستى لۆ بڵند کردى‌یه • ده‌وى به‌ش ده‌بۆوه ته‌مه‌شاى ده‌کرد به ته‌مامه‌تى‌یه • سه‌یرى سه‌رو سیماو شان‌و سیماى ده‌کرد ئه‌وه ده‌روێش‌نى‌یه • ئـه‌وه ڕۆسته‌مه تازه له مازه‌نده‌رانێ هاتى‌یه • ئه‌وه ئه‌سکه‌نده‌رخانه مه‌مله‌که‌تێ ته‌وریزى داگیرکردى‌یه • یـا قوبادبه‌گى بتلیسى‌یه ، یان عه‌بداڵ‌به‌گى بۆتانى‌یه ، یان کاکـه مه‌مه ئاشقى زینێ‌یه له شارى یه‌مه‌نێ هاتى‌یه ، یان قه‌ره هاتیته‌وه مه‌مله‌که‌تێ گاگه‌شان له بۆ گوڵه‌زه‌رێ عه‌لى باشاغان به دڵدارى‌یه ، یـان وه‌لى‌به‌گى سه‌عیدبه‌گى هه‌ریربه‌گى‌یه ، ئاشقه له ئه‌یشه‌گوڵێ بابه‌که‌ى بابم به ته‌مامه‌تى‌یه •

ئاى له من دڵ کولێ ئاى له من دڵ بریندارێ ، که‌س نى‌یه جوابه‌کى بـه ڕاستى‌بداته به‌ژنى خه‌زاڵێ • خه‌زاڵیش ئه‌وڕۆکه کابانه له لایێ ماڵێ •

ئه‌سمه‌ریش ڕاده‌وه‌ستا هه‌ر ته‌ماشاى به‌ژن‌و باڵاى لاسى کردى‌یه • لێى ده‌پرسى ده‌روێشى نوورانى‌یه ئه‌و ڕۆحه‌ت ببى به قوربانى‌یه • مه‌خسه‌دى تو ڕوونه‌و مه‌خسه‌دى تو نانه‌و مه‌خسه‌دى تو ده‌روێشى‌یه ، مه‌خسه‌دى تو خورى‌یه ، مه‌خسه‌دى تو پاره‌و پووڵه • ئاغازێ مه له ماڵه ئه‌مرت له‌سه‌ر چى‌یه ؟

دەروێشیش قسـەی نەکردی‌یە • مەخسەدو مرازی دەروێشی بەژنی خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە •

ئەستی گاز دەکا ئەسمەرێ ، خەزاڵە شۆڕێ کازت دەکا ، دە وەرە ئیشیو کارێ بەجی‌مێڵەو زۆر عەیبەو بەبێ قەیدی‌یە • دەورەتان لە دەروێشی دایەو دەورەتان لێ گرتی‌یە • دەڵێی جارەکی دیکە قەت دەروێش‌و فەقیرتان نەدیتی‌یە •

ئەسمەرێ دەگۆتە ئەستی‌یە ، دەتوو وەرە چاوی خۆت بدە چاوی دەروێشی نوورانی‌یـە • دەڵێی‌ی ڕۆستەمە لـە مازەنـدەرانێ هاتی‌یە • دەڵێی‌ی ئەسکەندەرە لە شاری تەورێزێ خۆی بەپاشازادە زانی‌یە • دەڵێی‌ی سولەیمان‌بەگە لە شاری هەریرێ لەسەر تەختی دانیشتی‌یە • سەرشـینێ سەربەتاڵێ خۆ ئەوە دەروێش نی‌یە •

هەردوو کارەکەران چاویان لە چاوی کـاکـە لاسی بڕی‌یە • دیسان ئەستیش هاتی‌یە • ئەستیش خەزاڵی لەبیرکردی‌یە • جاری سێ‌یەم دیسان خووبی هاتی‌یە • هەرچار کارەکەر دەورەیان لە کاکە لاسی دەدا چاویان لە چاوی کاکە لاسی بڕی‌یە • کاکە لاسم گەلەک شلکە گەلەک ناسکە گەلەک نەرمە لەبەر جوانی‌یە •

کاکە لاسیش خۆی لاڵ‌و کەڕ کردی‌یە ، قسە ناکا بە زاری‌یە • مرازو مەخسوودی دڵی ئەوەیە چاوی بکەوی بە بەژنی خەزاڵەشۆڕێ کیژێ مەزن مەلانەبی‌یە •

خەزاڵە شۆڕێ لە ماڵێ گەلەک ماندی‌یە • تاریک‌و ڕوونی ئـەوێ ڕۆژێ کردی‌یە ، بەرەمەشکەی سێ‌ڕۆژانی گەرم کردی‌یە • لە هیزەو لـە مەنجەڵانی کردی‌یە • ئەمان سەری ڕووتە هـەردوو دەستی بـە دیرەگەی ڕەشماڵێ گرتی‌یە • سەری خۆی دەهینا دەرێ بەبێ دەنگی‌یە • گازدەکا شەرم‌و حەیاو نی‌یە ، ئەسمەرە ئەستی‌یە ڕابی‌یە خووبی‌یە • ئەمنو لە ماڵێ بە

تاقی تەنێ بەجێهێشتی‌یە • نازانن باوی گرانم مەلا نەبی لە دیوەخانێ لەبەر قاوەی ڕۆنیشتی‌یە •

وەکی کاکە لاس چاوی بە خەزاڵێ کەتی‌یە ، دەتگۆت ڕۆژە تازە لە لایێ مەشریقێ هەلاتی‌یە • دەتگۆ خەسرەوە تازە شیرنیان لۆ بردی‌یە بە بووکی‌یە • دەتگۆت ماڵ ماڵە ئاشقی تەورێزی باویلاغەی میرهۆمەری‌یە • دەتگۆت سیامەندە تازە لە سیپانی چاوی بە بەژنی خەجۆی کەتی‌یە •

کاکە لاسی ماڵ وێران هەر دوو دەستی بڵندکردی‌یە • مناجاتی لەسەر باری تەعالا کردی‌یە ، دەیگۆ خودای گەورەو گرانی لە ژۆری سەری‌یە ، چ سەر ناچیتە بن خاکی گڵی ئەبەدی‌یە • بەبێ ئەجەل نامری‌و بەبێ کەسی‌یە • مرازو مەخسوودی دڵی منت حاسڵ کردی‌یە • ئۆخەی چاوم بە چاوی خەزاڵێ کەتی‌یە •

ئەسمەرێ دەگۆتە خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە ، بە وەی کەمە نامری ئەبەدی‌یە ، بەو محەممەدەی دینی ئیسلامی گرتی‌یە ، بەو شێخ عەبدولقادری گەیلانی‌یە ، بەو عەبدولعەزیزی ئاکرەیی‌یە ، بەو شێخەلاس‌و شێخ ئەستی‌یە ، بە سوڵتانعەولای عارەبی‌یە ، بەو حوسێنی غازی‌یە ، بەو قورعانەی سەر ڕانی مەلانەبی‌یە ، ئەوە دەروێشی نوورانی نی‌یە • ئەگەر هەبی لە دنیایێ ئاشقە ، ئاشقی ....[1]

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، وەکی خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە ، لە دڵی تاقیقەو زانیبووی ئەوە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • دەیگۆ ئەو روحەت ببی بە قوربانی‌یە ، ئەوشۆکە ئەتوو مێوان بە لە ماڵێ مەزن مەلانەبی‌یە •

---

(١) لێرەدا شریت تەواو دەبێ‌و دەچێتە سەر شریتەکی‌دی لەو تێك‌خستنەوەی‌دا کلکی بەندی پێشەوە ڕۆیشتووە . ڕەنگە ڕۆیشتووەکە « بەژنی خەزاڵە شۆڕی مەلا نەبی‌یە » بێ . (هێمن) .

براینە برادەرینە ، ئـەستیو ڕابـیو خووبی هـەرچـار کارەکەری دەرکردی‌یە • دەیبردەوە بن ڕەشمالێ مەلا نەبی‌یە ، دەیگۆ ئەوشۆکە مێوان بە لە بابی من ئاغا مەزن مەلا نەبی‌یە ، بزانە دەستو کەرەمو دیاری خەزالە شۆڕێ چی‌یە •

کاکە لاسی ئەحمەدبەگی‌یە چاوی بە چاوی خەزالێ کەتی‌یە ، دەیگۆت ئەو دڵەت دەکـەم بـە قوربانی‌یە • چـارسـەت سوارو پێنسەدخولامو شەش‌سەت نۆکەرم لە شارەزووری لەبەر چاوی توو بەجێ‌هێشتی‌یە •

ئای لە من غەریبێ ، ئای لـە من بێ تەبیبێ ، ئای لە من بێ نسیبێ ، کەس نی‌یە جوابەکی بداتە دایکی گەورەوگرانم خەجیج خانێ عارەبی‌یە • بلێ کاکە لاست کەتیە لە وڵاتی غەریبی‌یە •

بەلان دەلێ دەیبردە دیوەخانێ ئـەو نیشانانەی دەروێشی هەموو بـە خەزالێ گۆتی‌یە •

خەزاڵ دەیگۆت باشم زانی‌یە کە بەژنی توو دەروێش نی‌یە ، لاسـە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • سەری وەیسیو مـەلا نەبیت ئەوشۆ دەکەم بـە قوربانی سەری‌یە • بەلان خەزالەشۆر لەبەر جوانی کاکە لاسی ئاگای لـە دوو زمانیی کەرکانە کەچەلی نی‌یە •

وەکی کاکە لاسی دەبردە ژۆرێ ما لە دیوەخانی سەری بـە ژۆرێ داگرتی‌یە • کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، بەگزادەی جافو شارەزووری‌یە • دەچوو سەلامەکی سەرسەلامی لە مەلانەبی کردی‌یە •

مەلا نەبی دەیگۆت بەخێر بێی سەرچاوێ مامی‌یە • دیارە ئیشو کارت ئیشو کاری دەروێشی‌یە ، ڕێشت گەلەک نێزیکەو دوور نی‌یە •

دەیگۆ مامی گەورەوگرانم ئاغامەزن مەلانەبی‌یە لە ڕەواندزێ هاتیمە

دەچمە مۆسڵێ غەریبی‌یە • ئەوڕۆکە زانیتم دیوەخانی تــوو جێی خانەدانانە بەناووناوبانگە لە ناوعێلو عاشیرەتی جافو بلباسو خەیلانی‌یە •

دەیگۆ بەخێربێی سەرچاوێ سەرچاوێ مامی‌یە • دیارە قسەو زمانت ئی ئەو مەملەکەتەی نی‌یە •

دەیگۆ بە عەسلم خەڵکێ ئێرانی‌یە ، ڕێــم کەتیتە ئــەو مەملەکەتەی شــارەزاییم بەکەس نی‌یە • دەروێشم دوعاگۆمە ، دوعــام گەلەک گەلەک بەخێرو بەرەکەتە ، ئوممەتەکی گەلەک گەلەک بوسولمانــم لــە ئوممەتی محەممەدی‌یە •

مەلانەبیش بــە خــۆی مەلایە ، یەقینی بــەو قسەی هاتی‌یە • زۆر بەخێرهاتنی کــاکــە دەروێشی کردی‌یە • نازانی قاسیدی خەزاڵێ کیژی مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، ئــەوێ ڕۆژێ بە تەقدیری ئیلاهی‌یە ، نیوڕانێ شیویان لێ‌نایە دۆینەیە بــە پونگی کۆسرەتی‌یە • کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە بە عەمری خۆی شیوی دۆینەی نەخواردی‌یە • نیوڕانێ کارەکەر شیویــان دەهینا دیوەخانێ مەلانەبی‌یە • دایان دەنا لەپێش مەلانەبیو کاکە لاسی‌یە • کاکە لاسی چاوی بــەو شیوەی کەتی‌یە ، دەڵێ دەیێشا تفی لــە عەرزی ڕۆکردی‌یە • دەیــگۆ ئــەو چشتە شینشینانە لەناو ئەو شیوەی چی‌یە ؟

مەلانەبی دەیگۆ دەرویش دیارە ئەتوو دنیات نەدیتی‌یە ، گەلەک فەقیرو گەلەک غەریبی فکرت کەتیتە سەر دینداری‌یە • ئەوە شیوی دۆینەیە لــە ماڵێ مەلانەبی‌یە • گەلەک موبارەکو خۆشو تەبەڕوکە شیوی وا کەس نەیخواردی‌یە • چونکی ئەو دۆیە دۆی مەڕێ ماڵێ مەلانەبی‌یە ، خەزاڵ ئەو مەشکەی هەژاندی‌یە ، پونگیش پونگی چیای کۆسرەتی‌یە ، وەیسی زاوابە

قاسیدی لەبۆ خەزاڵە شۆڕێی بە دیاری هەناردی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، کاکە لاسی ماڵوێران سێ چـار ملاکی لەو شیوەی خواردی‌یەو بە زیادی کردی‌یە • مەلانەبی سەری لێ بادەدا قەشمەری پێ‌کردی‌یە • دەیگۆ لەو تەعامەمان زەریفتر نی‌یە دەروێشی نوورانی‌یە •

ئەوێ ڕۆژێ تا ئێوارێ لەگەڵ مەلانەبی قسەو گفتوگۆی کردی‌یە • فەرزی نوێژێی بەجێ‌گەیاندی‌یە • مەلانەبی دەیزانی ئەو مێوانە نوێژکەرە گەلەکی خۆش‌ویستی‌یە •

پاشی مەغریبێ داهاتی‌یە ، شوانو شوانەوێڵە دیوەخانیان لە مەلانەبی گرتی‌یە • دەیگوت بابی خەزاڵە شۆڕێو محەممەدی مەلا نەبی‌یە ، زانیتمان دەروێشەکی گۆیندە ئەوڕۆ هاتی‌یە • دەبی هەندەک بەیتمان لۆ بلێ لەگەڵ بەندی‌یە •

خەزالێ بابانوێران لەو دیوی چیغێ گازی شوانانی کردی‌یە ، دەیگۆ ئەو سەگ‌و سوالانە دەشکێنن لەجێ‌یان ناوی مەلانەبی‌یە • خـۆ ئـەوە دەروێشی گۆتنێ نی‌یە ، دەروێشی بەیتی‌یە ، مەستدەکاتەوە شێخو سەییدی محەممەدی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی هەڤالینە گەلی دۆستینە ، شوانو شوانەوێڵە وازیان لـە کاکە لاسی نەدەهینا بـە زۆری‌یە • دەستیان بـە گەڕەلاوژەی کردی‌یە • شوانەک بەندەکی گۆتی‌یە ، تۆبە دەگەیشتەوە کاکە لاسی‌یە •

کاکە لاسی دەیگۆ خودای لە ژۆری سەری‌یە ، خۆ بـە خۆت عالمو زانای چ بەندو بەیتم نەزانی‌یە • ئەمان نازانم چ ڕێکبێخم چ بلێم بـە بێ قەیدی‌یە ؟ •

کاکه لاسی ماڵوێران به بێ چاره دەماوه دەستی به بەندان کردیيه • بەڵان شوانو شوانەوێڵه گوێيه خۆيان ڕاگرتیيه • کەرکانیش لەناو شوانان دانیشتیيه • هەرچار کارەکەرێ مەلانەبیيه ئاگریان له جەرگی بەردەبوو له بـۆ کاکه لاسیيه • ئەمان لەبەر خەزاڵه شۆڕێ گەلەك گەلەك شەرمیان کردیيه •

خەزاڵەشۆڕێ بابانوێران دوعای دەکا بـه دڵیيه ، خوایه کەنگینێ شەوبێ دیوەخان چۆڵ بێ ، بگەمه خزمەت کاکەلاسی ئەحمەدیەکیيه • ئای له من خۆشەویسته ئەو مێوانه ، ئاشقه ئاشقی هەردوو دڵانه • دەردی دڵداری دەردەکی گەلەك گرانه .•

گەلی براینه گەلی برادەرینه گەلی خزمینه ، کاکه لاسی دەستی بـه بەندان کردیيه ، بەبێ ناچارەبیيه • دەیگۆ خۆزگه به خۆزیداران دارەك بوومایه لـه داری بیيه ، شینێ ببوومایێ سـەرم بگەیشتایه عاسمانێ ، بنم بگەیشتابوایه سەر عەرزیيه • ئەمن دۆم بیانبڕیبوومایێ به حوکمێ مشارو تەوشیيه • بیانکردمایه تەشـیەکی جوانی دۆمانیيه • سـبیانانو ئێواران خەزاڵه شۆڕێ مەلانەبیيه مەرەزی پێبڕێستمایێ به دەستیيه ، به که یفێ دڵیيه • لێیان بپرسیبوایێ ئەسمەرو ئەستیو ڕابیو خووبیيه ، بیانگۆتایه خەزاڵه شۆڕ ئەو مەرەزو کرەت لەبۆ چیيه ؟ بیگۆتایی لەبۆ رانكو چوغەی کاکه لاسی ئەحمەد بەگیيه •

دیسان کاکه لاسی دەڵێ خۆزگه بەخۆزیداران ئەمن دارەك بومایی لـه دارێ هەرمێيه ، سـەرم بابه بچەقابوایه لـه بن عەردیيه • بـەڵان بیانبڕیبوومایه سبیانانو نیوڕانان وەستاکاران به حوکمێ مشارو تەوشیيه • دۆم بیانبردمایه به حەڵالیيه ، بیانکردمایه تیرۆگەکی سەر ڕەنگاوڕەنگیيه • ئەمان سبیانان خەزاڵه شۆڕێ بابانوێرانێ مەلانەبی ،نانی پێبکردمایی لەبەر خاتری ئەوەندەی جاروبار بیدابومایه له شلکەی ڕانیيه •

کاکە لاسی ماڵوێران دەڵێ براینە برادەرینە گەلی خزمینە گەلی شوانینە گەلی بەرخەوانینە ، ئەوڕۆکە ڕێم گەلەکە تێزیکەو دوور نی‌یە • لە کۆسرەتی شاڵەبەگیانم چاو پێ‌کەتی‌یە ، ئەو بەندەم لە شوانو شوانەوێلان بیستی‌یە • بەلاّن خۆزی‌یە بە خۆزی‌داران بەژنێ خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە لەبۆ مـن بمابوایی بە دارێ سووسنی‌یە ، لەبەر خۆی بکردایی کراسەکی شینخاوی مەلەزی‌یە • ئەمان لـەبـن ئـەو کراسەی ریسکاینە جۆتـە سێوی کاڵی تەورێزی‌یە ، لە من مەعلوومە ئەو جۆتە سێوە هێشتان بـای سەر دنیایەی پێ‌نەکەتی‌یە • هەنگینێ لەکنە من خۆش دەبوو خەزاڵ ئەو جۆتە سێوەی پێشکێش بکردایە بە دەستی لاسی ئەحمەد بەگی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە وەکی کـاکـە لاسی ئەو سێ بەندەی گۆتی‌یە ، شوانی ماڵوێرانو سەگباب گۆپاڵیان لێ‌ڕاستو چەپ کردی‌یە هەڵدەستان لە لاسی لێی‌بدەن لە دیوەخانێ مەلانەبی‌یە ، هەڵدەستان لە کاکە لاسی بدەن لەپێش مەلانەبی‌یە • مەلانەبیش دەیگۆت ناماقوولیو کردی‌یە • خۆ هەر کیژێ من ناوی خەزاڵ نی‌یە •

خەزاڵە شۆڕێ بابانوێران ئیشەکەی لـۆ کاکە لاسی پینەکردی‌یە ، دەیگۆ هەر خوێڕووەکی بێتە دیوەخانی بابی من دابنیشی سەعاتەکی‌یە ، دەبی بابی من بشکێنی لە مەجلیسو دیوەخانی عێلو عاشیرەتی بلباسو باڵەکی‌یە • خۆ هەر ئەمن ئاوم خەزاڵ نی‌یە ، هـەزار کیژە ئاغاو کیژە ڕەوەندو کیژە کوێخا هەیە ناویان خەزاڵێ ڕەوەندو سوورچیو بۆڵیو باڵەکی‌یە •

بەلاّن براینە برادەرینە گەلی خزمینە ، کەرکانی ماڵوێران گوێی‌لەو قسانە باش ڕاگرتی‌یە .• دەیگۆ بەو خوایەی نامری ئەبەدی‌یە ، بەو قورعانێ سەر ڕانی مەلا نەبی‌یە ، ئەو ماستە مووەکی تێدایە ، ئەو دەروێشە دەروێشی نانی نی‌یە • ئەگەر ئەو دەروێشە هەبی قاسیدی چاوی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، کەرکانی ماڵوێران خۆی مات کردی‌یە ،

خەوی لە خۆی ئێخستی‌یە • شوان وئەختیارو بەرخەوان دیوەخانیان لـۆ مەلانەبی چۆل کردی‌یە • خەزاڵ گازدەکا ئەستی‌یە ، بینەدەرێ سەرەنازێ عەجەمی‌یە ، لەبۆ دەروێشی رابێخی لە بنەبنەی دیوەخانێ بە تاقی تەنێ‌یە • باویشم بالە دیوەخانێ نەنووی بێتە ماڵێ ، بای سـەرانی ئەوشۆ گەلەک ساردە دێ ، نەکو سەرمای بیێ ئەختیارەو تاقەتی نی‌یە •

دەیگۆ کۆرە بم ئێوارێ شوان شیویان لـە دیوەخانێ خواردی‌یە ، جێ‌یان گەلەک گەلەک بێ لـەزەت کردی‌یە • دەبی بابی مـن مەلانەبی‌یە ئەوشۆ لە ماڵێ بنووی بـە بێ دەنگی‌یە • چونکی دیارە ئـەو دەروێشەش گەلەک نوورانی‌یە • شەو نوێژێ دەکا هەتا دوو ڕکەعەت نوێژی سبیانێ بەجێ‌دێنی لەبۆ خودای بە بێ دەنگی‌یە •

سەرەنازیان لە دیوەخانێ لۆ کاکە لاسی ڕاخستی‌یە • دایاندەنا بـن سەری بالیفەکی گوڵ‌گەزی‌یە • ئەسمەرو ئەستی‌و ڕابی‌یە لە قسەی خەزالێ تێدەگەیشتن ئەوهەیان زانی‌یە کە ئەوشۆ خەزالە شۆڕ دەچیتە باغەلی کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • ئەسمەرو ئەستی دەیانگۆ ئەو دلەی مە هەردووک لەبۆ توو مردی‌یە •

کاکە لاسی ناوی خودای گەلەک دەهینا ، زیکرو ئیللەلای کردی‌یە • ڕێ‌بزری کردی‌یە • مەلانەبی‌یان بە دوو بەرەی نەخشین لە لای داپۆشتی‌یە •

ئەمان دەلێ بای سەرانی دێ ، خەزالە شۆڕ دەلێ ئەسمەرە ئەستی‌یە ڕابی‌یە خووبی‌یە ، بای سەرانی گەلەک دێ ، بابم گەلەک گەرم داپۆشن نەکو سەرما کاری لێ‌بکا ئەختیارەو تاقەتی‌نی‌یە • دەستی دەداوە کوتکەکی بەیبوونی دارمەلحەم هـەر بیستو پێنج سـینگی دەورەی ڕەشـماڵێی قایم کردی‌یە • ئەو بیستو پێنج ئەستوندە لە خاسەڕەنگی‌یە ئەو ڕەشماڵـە بیستو چار تەختەیە بـە کارەمووی بـە بێ قەیدی‌یە • چلوچار ڕستەی لێ‌قەیم‌کرایە هەمووی لە خاسەڕەنگێو لە ئاوریشمێ تەورێزی‌یە • ڕەشماڵێ

ماڵیٚ مەلانەبی‌یە لەناو حەف سەت ڕەشماڵاٚن جوانەو دیارە قەت تاکی نی‌یە •

مـەلانەبی خەوی لیٚ‌کەتی‌یە ، کارەکەری دەکن مـەلا نەبی هەموو نواندی‌یە • خەزاڵە شۆڕیٚ مەلانەبی‌یە دڵی قەرار نەگرتی‌یە • هاتوچۆی دەرێی کردی‌یە • ماینی هـەموو دەبەستەوەو مـەڕو مەڕداری هـەموو تەمەشاکردی‌یە • هەشت شوانی لەناو میٚگەلان دیتی‌یە بـەڵاٚن کەرکانی بزرکردی‌یە • حەمەدی برای گەلەک فەقیرە لە لایٚ ماڵیٚ خەوی لیٚ‌کەتی‌یە • ترسی لە کەرکانی پەیاکردی‌یە • بـەڵاٚن کەرکانی قەحبەباب لـە مابەینی دیوەخانو ماڵیٚ لەبن چیغیٚ لەبن ڕوانگەی ڕەشماڵیٚ خۆی ماتکردی‌یە • سەری خۆی لەناو قاپووتی قەیم کردی‌یە • چونکی ئیشی دووزمانان هـەر ئەوهایە بە ئاشکرا نی‌یە بە دزی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، وەکی شەو تیٚپەڕی‌یە ، خەزاڵە شۆڕیٚ چـاو بەنگی‌یە چاوی خۆی بـە کلی شـاری سابلاٚغیٚ ڕەش کردی‌یە ، بسکی خۆی لوولدەدا بە گولاٚویٚ بە سووسنیٚ بە عەتریٚ بە سومبولیٚ ، خۆی بۆن خۆش دەکرد بە جەوزیٚو بە قەنەفلی‌یە • کراسەکی گوڵگوڵی لەبەرەخۆی کردی‌یە ، دوگمەو قەیتانو هەیاسـەی هەمووی لە خۆیٚ قایمکردی‌یە • کەمبەرەی بیستو چارگۆی لـە پشتی گیرکردی‌یە ، دراوو لاسەرەو کرمۆکەو بنکەوشەو خڕخاڵی هەمووی لـە خۆی قایمکردی‌یە • خۆی ڕێکدیٚخست بووکانی‌یە ، دەچیتە خزمەت کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە •

کاکە لاسیش لەبەرەخۆی دادەکەناند بەرگی دەروێشی‌یە ، کەوکەبەی شاهی لەسەر شانی‌یە ، پرچی سۆری بەدەرئێخستی‌یە ، بەتیەو جەمەدانی فڕیٚدەدا ڕۆژی موبارەک لە هەر دوکیان لە کۆسرەتی هەلاٚتی‌یە •

خەزاڵ دەچۆ خزمەت کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • کاکە لاسم لەسەر مافووری بڵند دەبوو ڕادەوەستا بە وسکتی‌یە • هەردوو دەستی دەهاویشتە

سەر ملی خەزاڵە شۆڕێ مەلا نەبی‌یە • دەوی لەسەر هەر دوو ڕوومەتی دادەنا بیست‌و چار ماچی لێ‌کردی‌یە • ئۆباڵ بـە ملی ئـەو کەسەی ئەمن لێم‌بیستی‌یە •

بیست‌و چار ماچی لە هەردوو ڕوومەتان وەرگرتی‌یە • لە شەکرێ شیرن‌ترە ، لە قەندی بە تام‌ترە ، خۆشترە لە ترێی تایەفی‌یە لە شێوی خەلاّتی‌یە لە لیمۆی مەندەلی‌یە لـە هەناری شارەبانی‌یە ، لـە گەزۆیێ لە دارێ لـە مێوژی لە عەمباری‌یە • خۆشترە لە ئاشقی دنیایێ لە ڕووحی شیرن‌ترێ • براینە برادەرینە کـاکـە لاسی بەچاکتر زانی‌یە • دەیـگۆ تەخت‌و سـەڵتەنەتی شارەزوورێت دەکەم بە قوربانی‌یە ، سەری خۆمت لۆ دادەنێمە سەر گیایێ بوهارێ ، یان وەیسی سەری من دەبڕی بە شیرێ شامسری‌یە ، گۆڕم دەکاتە بن گردی سپی‌یە ، یان سەری وەیسی دەبڕم بە ڕمێ هەژدە گەی گورکانی‌یە ، دەینێرم لەبۆ شارەزوورێ لەبۆ خەجیج خانی عارەبی بە دیاری‌یە •

خەزاڵە شۆڕێ بابان‌وێران ئەوجار ئەگەر دەمی خۆی پێشکێشی کاکە لاسی کردی‌یە ، سەعاتەکی دەوی لەسەر گەردەنی هەڵنەگرتی‌یە ، خوینی هەمووی هەڵمژی‌یە • دەیگوت خەزاڵە شۆڕێ کیژی مەلانەبی‌یە جوانم لە دینایێ گەلەک دیتی‌یە ، لە سابلاغ‌و لە تەبرێزێ هەتا دەگاتە جوانرۆو دەشتی مەریوان‌و شارەزووری‌یە • ئەمان جوانی وەکی تۆم نەدیتی‌یە • ڕاموسانی وەکی تۆ لە ڕوومەتێ گوڵ‌گوڵی قەت بە تام نی‌یە •

ئای لەبەر ئاگری دڵداری‌یە ، ئەوی ئەو خەبەرەی بداتە وەیسی‌یە ، سوار دەبی لە ئەسپی چارپەل سپی‌یە ، دەست‌داوێتە سەر شیرێ شامسری‌یە ، سەری کاکە لاسی دەبڕی دەیکاتەوە بە خزمەتکاری قەبری‌یە •

خەزاڵ دەڵێتە لاسی ئەحمەدبەگی‌یە ، ئەو سەرەت ببی بە قوربانی‌یە ، سەری خۆمت دەکەم بە قوربانی سـەری‌یە ، سـەری وەیسی‌و مەلانەبی‌و محەممەدی بـرات دادەنێم لـە ئۆغری‌یە • گفتوگۆیەکی لەگەڵە مـن بکە

پەیمانەکم لەگەڵ ببەستە پەیمانێ ئاشقی‌یە • بە خۆت دەزانی ئەمن مارەکرایمە لـە وەیسی وسوو ئاسکی‌یە • هەرچەندی بڵێی وســوو ناشیرنە ، بەڵاں ڕەشیدە عەگیدە لە ناو عێلە ساتی مە قەت تاکی‌نی‌یە •

خەزاڵیش لـە عەشقی کاکە لاسی ئاگای لـە خۆی نی‌یە • کەرکانە کەچەڵی ماڵوێران ئەو قسانەی هەمووی لە سینگی خۆی وەکوو دەفتەرێ نووسی‌یە •

کاکە لاسیش دەڵێ ناوم لاسە کوڕی ئەحمەد بەگی شارەزووری‌یە • شەش سەت خولام‌و پێنسەت نۆکەرو چارسەت خزمەتکارم لە شارەزوورێ بەجێ‌هێشتی‌یە • شێخەزالم لەسەر تەویلەو تەویلە بەجێ‌هێشتی‌یە • تەختی جەواهێربەندم لە شارەزوورێ چۆڵ کردی‌یە لەبەر دووچاوی توو خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە •

وەعدەو پەیمانی لەگەڵ لاسی بەستی‌یە • بیست‌و چار ڕۆژی دیکـە یان بیست‌و یـەك ڕۆژی دیـکە دێمەوە دوا دەتبەم بـە زەبــرێ شیرێ شامسری‌یە ، یان دەتهینمە دەرێ لە ناو حەف سەت ماڵێ خەیلانی‌یە ، یان حەف سەت سواران لەگەڵ خۆم دەینم هەموو ڕمیان هەژدەگەی گورگانی‌یە • دەشتی گۆڕێ تووان‌و کانیێ سوراوان بن گردی‌سپی ، شەرت‌و قەرار وابی خەزاڵ بیکەمە قەبری وەیسی‌یە • ئەگەر نەهاتمەوە دووت ئەتووم نەبرد بـە حەڵاڵی‌یە ، دیارە مووی پیاوان لە لاسی نەهاتی‌یە •

ئای لەبەر عەگیدان ، ئای لەبەر خانەدانان ، خەزاڵ ئەوشۆکە بترسێ لەبەر نەمیم‌و دووزمانان •

خەزاڵ دەڵێ بە قوربانت بی ڕوحی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • مەلا نەبی بابم باش داپۆشتی‌یە ، هەرچار کارەکەر خەویان لێ‌کەتی‌یە ، هەشت شوانم لەناو مەڕی نواندی‌یە ، بەڵاں کەرکانی سەگباب لـەبەر چاوی من دیـارنی‌یە •

محەممەدی براشم پسپۆڕە گەلەک ماندی‌یە • بەڕۆژ لە دەشتێ‌یە لە لایی ژۆری ئەوەتا خەوی لێ‌کەتی‌یە • ترسی خەزاڵێ لـە خوای نەبی لە کەس نی‌یە • کاکەلاس ئەوشۆکە سینگی خۆت لۆ دەکەمە بەفری یەکشەوی‌یە ، مەمکی خۆت لـۆ دەکەمە لایەکی زۆزانی ژۆری‌یە ، ڕوومەتی خۆت لـۆ دەکەمە تەختی خەسرەوی‌یە • ئەمان چ بکەمێ قەفێ سمێڵێ بگێڕە لەناو ئەوێ باغەڵێ بە خۆڕایی‌یە •

بـەلاّن خەزالە شۆڕێ مەلانەبی‌یە ، دەیگۆ بەوەی کـەمـە نامری ئەبەدی‌یە • بەو قورعانی سـەر ڕانی مەلانەبی‌یە ، بـەو شێخەلاس‌و شێخ ئەستی‌یە ، بەو سوڵتان عەبدوڵلاّی عارەبی‌یە ، بـەو حوسێنی غازی‌یە بـە چاوی کاکە لاسی‌یە • ئەمنیش عەگیدو سوارچاک‌و ڕۆستەم‌و شـازادەی وەکی تووم قەت چاوپێ‌نەکەتی‌یە • چەند میرو میران‌بەگی‌و ڕەشیدو خانەدان دەعوای منیان کردیە ، ئەمان حەف ساڵە بابی من ئەمنی ڕاگرتی‌یە • عومرم لە بیست‌و یێکی‌تێ‌نەپەڕی‌یە • هەموو بوهاران لەسەرەمە دەکا وەیسی‌یە ، دەڵێ خەزاڵێ دەگۆزمەوە بە حەلاّلی‌یە • بابی منیش بەهانە دەبینتەوە لـە وەیسی‌یە ، دەڵێ ئەمن ژنـم مردی‌یە ، ماڵـم بێ‌کابانە ، ژنی محەممەدیش دەست‌و پێ‌سپی‌یە • ڕەشماڵەکی گچکەم لـۆ تەرخان‌کردی‌یە ، بـە خۆو بەژنەوە ئیش‌و کاری ماڵی منی پێ‌ناکرێ بە تەواوەتی‌یە •

بەلاّن هەزار جـار ئەو ڕوحەت ببی بـە قوربانی‌یە ، ئەگەر بچیەوە مەملەکەتی شارەزووری‌یە ، دابنیشی لەسەر تەختی پاشایەتی‌یە ، خەزالـە شۆڕت لەبیرنەچی یەکجاری‌یە • بەلاّن بە منت نەگۆت جێی دەروێش عەلی ئەوشۆکە لە چ مەملەکەتی‌یە •

دەیگۆ خەزاڵێ مەلانەبی‌یە ، ئەمنی هینایتە سەرئاوێ سۆران گۆڕێ تووان ، ئەمنی هینایتە سەر کانیێ سۆراوان ، ئەمنی لەوێ بەجێ‌هێشتی‌یە • بـە خۆی دەچۆوە ناو هۆبەیێ سوورچی‌یە • شـەرت‌و بتمانەمان ئەوەیە

سبەینێ چێشتان یەکدی بگرینەوە لەسەر کانی‌یە •

ئای لەوێ کەیفێ لەوێ خۆشی‌یە ، وەکی کاکە لاس هەر دوو دەستی لە ملی خەزالە شۆڕێ کردی‌یە ، بۆنی گوڵی بەهەشتێی لۆ هاتی‌یە • کاکە لاس وەی دەزانی پیاوو تێر لە دونیایێ نی‌یە ، هەر بە خۆی ڕۆستەمە لە مازەندەرانێ باقی‌یە • هەر بە خۆی ئەسکەندەری تەبریزی‌یە ، هەر بە خۆی قوبادبەگی بتلیسی‌یە ، هەر خۆی سولەیمان بەگە لەسەر تەختی هەریرێ لە دەشتی سۆران حوکم دەگێڕی دانیشتی‌یە • ئاگای لە نەمیم‌و دووزمانان‌نی‌یە ، ئاگای لە بێ‌ئاقڵی وەیسی نی‌یە • وەیسی گەلەک بێ‌ئاقڵ‌و مل‌هوڕە ، وجوودی کوشتنێ لە کنە وی چ قیمەتی نی‌یە •

کەرکانە کەچەڵی بێ‌ئیمان ئەو قسانەی لە سینگی خۆی نووسی‌یە • دەیگۆ ئەگەر سبەینێ ڕۆژ هەڵبێ لە کۆسرەتێ شاڵەبەگی‌یە ، شەرت‌بێ ئەو قسانە بگەینمە خزمەتی وەیسی وسوو ئاسکی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، لەو خۆشیەی نە لاس نەخەزاڵ کەرکانیان لەبیر نی‌یە ، ئەمیەتی مەلانەبی لە کنیان چ قیمەتی نی‌یە • ئەستی‌و ئەسمەرو خووبی‌و ڕابیش خەویان لێ‌کەتی‌یە • محەممەدی مەلانەبی لەگەڵ زلێخێ ژنی‌یە ئەوانیش لە ڕەشماڵێ خۆیان خەویان لێ‌کەتی‌یە ، هەر هەشت شوانیش لە ناو مەڕی ئاگایان لە مەحموودی بێ‌زەواڵ نی‌یە • بەلاّن کەرکانی سەگباب هەر لە ئیوارێ هەتا پەزی بەیانی گوێی‌لە ماچ‌و مووچان ڕاگرتی‌یە •

خەزاڵ دەڵێ کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ئەمن باغەکم لۆ توو چاندی‌یە بە دزی سەری ئەو باغەی شۆڕ ببوایەوە بەسەر میراتی کاولە ڕەزی • ئەگەر دەستی خۆت باوێی بن سەری من گەلەک دەترسم دەستی توو بتەزی • هەردوو مەمکی من فەریکە شیری تێ‌نەگەڕایە ، بە پەنجان بیکوشی بەلاّن بە ددانی خۆت هەردوو لێوی سۆری من نەگەزی •

خەزاڵ دەڵێ کاکە لاسی ئەحمەد بەگی‌یە ، ئەورۆ گەلەک کەیف‌خۆشم بە دیتنی ، قەت ناترسێم لەبەر ڕۆژێ مردنێ • ئەگەر وەیسی بمری لەسەر تاتە شوارێ ، مەلانەبی لەسەری بخوینی سوورەتی یاسینێ ، حەمەدی برام بدەنە بەر مەودای خەنجەرێ لۆ کوشتنێ ، ئەمن هەنگینێ بەژنی توو وەکی لەگەڵ من دانیشتی‌یە ، لە خۆم ناگرم ماچومووچ خەنانەو چاوڕەش‌کردنی • هەنگینێ ئـەمن هـەر چاریان بە مەیتی لـە گۆڕێ بن ، تەرک ناکـەم بسک‌لوول‌دانو چاوڕەش‌کردنو خەنەنواندنی • دەردی دڵداری دەردەکی گەلەک گرانە ، دونیاش دەڕوا وەکی سێبەری دارانە • داخوا ئەلعان خۆڵی هەر دووکیان لـە چ خاکێکە ، داخوا قەبری هەردووکیان لـە خزمەتچ چاکێکە •

برانە برادەرینە ، ئەوێ شەوێ هەتا کازیبەی بەیانی ئیزهار کردی‌یە ، کەڵەبابی بەیانی گازی‌کردی‌یە ، خـەو لە چاوی هەردووکیان نەکەتی‌یە • جارەکی دەستی خەزاڵێ لەبن سەری کاکە لاسی‌یە ، جارەکی دەستی کاکە لاسی لەبن سـەری خەزاڵێ چاوبەنگی‌یە • دوگمـەو سێ‌ڕیزو قـەیتانی لۆترازاندی‌یە ، دوو جۆتە فنجانی دەلوعەبباسی لێ‌بەدەرکەتی‌یە • کاکە لاس لە تاریکی‌یە ، ئەمان دەستی دەگەیاندێ ئەوەندە توندە لەبن دەستی خزی‌یە •

دوو سەت ماچی ئەوێ شەوێ لە خەزاڵە شۆڕێ وەرگرتی‌یە • دوو سەت جاریش مەمکی نازداری کوشی‌یە • باوشکی لێ‌دەدا دونیای لەبیرنی‌یە • وەی دەزانی کاکە لاس هەر لەسەر تەختی شارەزوورێ دانیشتی‌یە • ئاگاو خەبەری لە کەکانی سەگباب نی‌یە ، ئـەو دوو زمانی‌یەی هەمووی لـە سینگی خـۆی نووسی‌یە • سبەینێ ئـەو خەبەرە دەباتەوە خزمەت ئاغـا وەیسی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، سبیانێ پێشی ڕۆژهەڵاتی کاکە لاسم لە خەوێ راپەڕی‌یە • هێشتا چاوی خەوی لێ‌نەکەتی‌یە • خەزاڵیش دەچۆوە

جێی خۆی خەوی لە چاوی خۆی ئێخستی‌یە • کارەکەرانی گازکردی‌یە ، یەک لەبۆ نانی‌یە ، یەک لەبۆ ئیشی ناومالێ ، دوانیش بچنە ناو مەڕی‌یە • مەلا نەبیش هەڵدەستا دوو ڕکات نوێژی سبیاتێی کردی‌یە • چاوی بە چاوی کاکە لاسی کەتی‌یە ، لەسەر بەرماڵی ڕوونیشتی‌یە • خەزاڵیش دەیهاتێ زەردەکەنی‌یە ، دەیگۆ ئەو نوێژەی کاکە لاسی قبووڵنی‌یە •

کەرکانی سەگباب ئەنجەتی بە خەزاڵێ گرتی‌یەو بە کارەکەران گرتی‌یە ، دەیگۆ هەموو ڕۆژێ ئەمن دەچمە دەشتێ ، شوانم لە دوای سەتو پێنجە سەر مەڕی‌یە ، نانی سارد دەدەنە من کارەکەریش لەبەر کەیفەو سەیرانێ نانی گەرمیان لۆنەکردی‌یە •

هەر هەشت شوانیان بەڕێ کردی‌یە • مەڕی کەرکانی لە هەوێزێ مۆڵبووەو غەزری‌یە • کارکانی سەگباب مەخسەدی فرتەنەیەو غەزری‌یە •

دەیگۆتە ئەستی‌یە ئەسمەرە ڕابی‌یە خووبی‌یە ، ئەگەر نانی گەرمم نادەنێ ، ئەمن ئەورۆکە ناچمەوە بەر مەڕی‌یە •

کاکە لاسی‌ماڵوێران پەیمانی لەگەڵ خەزاڵێ بەستی‌یەو ئۆگری کردی‌یە • بیستو یەک ڕۆژی دیکە بێ خەلاسی بکا لە دەست وەیسی وسووئاسکی‌یە • لە تی ڕەشماڵێ چاوی بە چاوی کەتی‌یە • سێ پەنجەی خۆی لە دەوی دەنان لە جیاتی ڕوومەتی لاسی ماچی‌کردی‌یە • دەیگۆت ڕەبی بەخێربێی شۆڕە سوارێ شارەزووری‌یە • دەیگۆت ڕەبی بەخێربێی شۆڕەسواری بەگزادەی میرێ جافی‌یە •

کەرکان ئەوەشی لێ‌بیستی‌یە • دەیگۆ ئەورۆ ناچمە بەر مەڕی‌یە • کارەکەر دەڵێن هەر هەشت مێگەل چووینەوە دەشتێ بە نانی ساردی ئیدارەیان‌کردی‌یە • برۆ سەرمەنجەلی ماستی‌یە ، نانو ماستی خۆت بخۆو مەڕی ڕابدە لە هەوێزێ بە بێ دەنگی‌یە • کەرکانیش گۆپالی لە کارەکەران

هەڵسووڕاندی‌یە ، قەت دەیگۆت ئەو نانە ساردەی نابەمە دەشتێ ئەوڕۆکە لە بۆ بەر مەڕی‌یە •

خەزاڵیش هەردوو چاوی سۆر دەبوون چونکی نەنووستی‌یە • عێجزی کاکە لاسیشی بارگرانایی لێخستە سەر دڵی‌یە •

کاکە لاسی دەڕۆیی‌یەدەرێ لەناو هۆبان کەشکۆڵو عەسای خۆی بە دەستەوە گرتی‌یە • سەرو گویلاکی خۆی دەپێچاوە وەکی دەروێشەکی نوورانی‌یە •

ئەمان کەرکان مەخسەدی شەڕدامەزراندنەو مەخسەدی شوانی‌نی‌یە • دەیگۆتە خەزالێ نانی گەرمم دەوێ نەوەکو ناچمەوە بەر مەڕی‌یە •

خەزاڵیش گەلەک تووڕە بوو هەڵدەستا لە کەرکانە کەچەڵی سەر ڕزی‌یە • گۆپاڵی لە دەستی وەرگرتی‌یە ، دوو گۆپاڵی دەدا لەناو شانی کەرکانی‌یە • کەرکانیش دەویت دەبۆوە گەلەک بێشەرمەو بە بێ ئەدەبی‌یە • دەیگۆ ئەوشۆکە لەبەر زرموهۆڕی دەستلەملانێ خەوت لێنەکەتی‌یە • عەزت لە هەتیمەکی کوردی شارەزووری کردی‌یە ، یان ناوی ئاسە یان ناوی لاسە ، لەبەر ئەوەی ئاگات لەمەڕو ماڵو شوانو کارەکەران نی‌یە •

ئەوجارەش خەزالێ مەلانەبی‌یە دوو تفی لەناو چاوی کردی‌یەو گۆپاڵەکی دیکەی دەخێواندە ناوشانی‌یە •

کەرکان گۆپاڵی فرێدەداو شوانی بەجێهێشتی‌یە • خەزاڵیش لە فکرو باسی تێگەیشتی‌یە • کەرکان هەڵدەهات لەبۆ هۆبەی ماڵی وەیسی‌یە • غاری دەداوە لۆ بن گردی سپی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، بەینی هەردوو هۆبان کەندەکی دوورو درێژو قوڵە ئەمان ئەوەندە مەودای نی‌یە • کەرکانی سەگباب لە کەندێ پەڕی‌یەوەو هاوارەکی کردی‌یە • وەیسی لە دیوەخانێ دانیشتی‌یە ، پێی‌لەسەر

پێی دادەنا وەکی میرو بەگلەری‌یە • قەلنەکی مۆدینی کارەبای پڕ تووتنی شاوری کردی‌یە • چاوشووشە پۆیلە ئاگری لۆ دادەنا لەسەر قەلنەی وەکی خزمەتکاری‌یە • چلکن چاوڕەشی مامی لـە تەنیشتی دانیشتی‌یە ، چلکن چاوڕەشی مامی دەیگۆتە وەیسی وسووکاسکی‌یە ، دیارە ئەو سەگە ئەوڕۆکە قسەکی نووی بە دەست کەتی‌یە • هـەر هاواری دەکرد دەیگۆت ئەنگۆ بگەنە هاواری کەرکانی بزانە کەرکان چی بیستی‌یە •

دەچۆوە ناو عێلی وسوو ئاسکی‌یە ، ئابڕووو ناموس‌و حـەیـای خەزاڵێی بردی‌یە • دەیگۆت مامە چلکن چاو ڕەشە مەڵێ‌کەرکانە کەچەڵ بێ‌کەس‌و بێ بەشە • بەو خوایەی لە ژۆری سەری‌یە ، بە سوڵتان عەولای عارەبی‌یە ، ئەوی ئەوشۆکە ئەمن لە خەزاڵێم دیتی‌یە ، ئەگەر وەیسی بزانی شەقی دەکا بە زەبری شیری شامسری‌یە بە ڕمی هەژدەگەی گورگانی‌یە ، بـە زرێ‌یە داودی‌یە ڕایدەکێشی بـە کەزی‌یە • ماڵێ مەلا نەبیش تالان دەکا لەسەر چاوی خەزاڵە شۆڕێ چاوبەنگی‌یە •

ئـەوی ئەمن ئەوشۆکە لـە خەزاڵێم دیتی‌یە ، ئەو بێ‌ناموسیی‌یەو بێ‌حەیایی‌یەی کردی‌یە ، شـەرت‌و پەیمانی لەگەڵ هەتیمەکی کوردی دەو ڕووتی شارەزوور گرتی‌یە • ئـەو هەتیمە دوونێ ئێوارێ هـات‌و دەبوایە بمزانیبایە دەروێش نی‌یە .• یان ناوی ئاسە یان ناوی لاسی ئەحمەد بەگی‌یە • سەرداری عێلی مەملەکەتێ جافی‌یە • ئەمان سبیانێ زوو لەناو هۆبە وعێل‌و عێلەساتی ڕۆیشتی‌یە • ئەوشۆ هەر لـە ئێوارێ هەتا نوێژی سبیانێ مـەلا کەباری کـردی‌یە ، خـەزاڵی لەسـەر مافووری عەجەمێ گەوزاندی‌یە • مەلانەبیشـ دەتگۆ لبـادە خەوی لێ‌کەتی‌یە • هـەرچـار کارەکەریشـی ئیقناع‌کردی‌یە • حـەمـەدو زلێخی ژنیشی لـەنـاو ڕەشماڵی بـە تەنێ بەجێ‌هێشتی‌یە • شەرم‌و حەیای لە بابی خۆی مەلانەبی نەکردی‌یە ، نەدەترسا لە سام‌و هەیبەتی وەیسی‌یە • دەست لە ملان‌و ماچ‌و مووچی لەگەڵ کاکـە

لاسی ئەحمەدبەگی کردی‌یە • گفتیشی پێ‌دایە پاشی بیست‌و یەک ڕۆژێ دیکە دێم ، شەش سەت سوارو پێنسەت خولام‌و چارسەت نۆکەران لەگەڵ خۆم دینم ڕادەکێشم بەژنی خەزاڵێ بە زۆرداری‌یە • یان سەری وەیسی دەبڕم دەیکەمە قوربانی‌یە ، خینیشی دەنێرم لە بۆ خەجیج‌خانی شارەزووری بە دیاری‌یە •

وەیسی دەڵێتە چلکنی خەزاڵێ ماکەر چ جوابی داوە ؟ دەیگۆ وەیسی ئاغا جوابی خەزاڵێ ئەوەبوو هەر ئەوهالە بی‌یە • دەیگۆ سەری مەلانەبی‌و وەیسیت دەکەم بە قوربانێ سەری‌یە ، بیست‌و چار ماچان بکە لە ڕوومەتێ گوڵ‌گوڵی‌یە • ماچی تو و گەلەک گەلەک خۆشە ، لێوی تو و دەڵێی‌شەکراوە، بۆنی تو و دەڵێی گوڵی ئەشرەفی‌یە • کلیلی سینگ‌و مەمکانی لۆ ترازاندی‌یە ، ئەو جۆتە سێوەی لاسۆری کاڵە هێشتان پێ‌نەگەیشتی‌یە ، تەسلیمی دەستی کاکە لاسی کردی‌یە ، نەدەترسا لە بەژنێ وەیسی‌یە • نازانی وەیسی غەزەبی سەر عەردی‌یە • ئەگەر سوار ببی لە ئەسپی چارپەل سپی‌یە ، عەگیدەکی گەلەک بەناوودەنگە لە‌ناو کوڕو وسووگرتیان‌و قەپەک‌و مامساڵ‌و خەیلانی‌یان تاکی‌نی‌یە • عالەم هەمووی دەترسێ ڕەواندزو ئاکۆو سابلاغ‌و ئامێدی‌و ئاکرێ هەمووی لەبەر دەنگی وەیسی‌یە • لاسیش مندالە شێتە نەفامە مەکتەبلی‌یە • دیارە گەردەنی خۆشی بە دایکی ئازا نەکردی‌یە •

ئای لە منێ ئای لە منێ ئای لە منێ•••خەزالە ، کەس نازانی چ باسەو چ هەوالە • ئاش‌وەستا لە چ خەیالێکە ، ئاشیش لە چ خەیالە !

وەیسی وسووئاسکی‌یە ، غەزەبی سەر عەردی‌یە ، قەلنەی مۆدێنی کارەبای لە کێشانێ خەلاس کردی‌یە • ڕمی هەژدەگەی گورگانی لە عەردی چەقاندی‌یە • ڕمی هەتا نیوەی شتڵ دەکردە ناو عەردی‌یە • گازی چاو شووشەو چلکن چاوڕەشی کردی‌یە • دەیگۆ لۆ من زین بکەن ئەسپی چارپەل سپی‌یە • ئەوڕۆ سەری مەلانەبی دەبڕم لە گۆشی مەیدانێ وەکی

کاری‌یە • ڕدێنی دەگرم ڕای‌دەکێشم پەتکی مەڕیخی لە مل دەتێم دەیهینمە بن‌گردی سپی‌یە • ئەو بێ ناموسە وا دیارە لۆ من دەکا گەوادی‌یە • ئەوە گەلەک بێ ناموسە گەلەک بێ شەرتە ، ئەوە مەلانەبی نی‌یە • ئیشی وی لەگەڵ من هەر بە گەوادی‌یە • شەرت‌و پەیمانی حەف ساڵە لەگەڵە مە بەستی‌یە • ئەمە دوژمنایەتی نوو دەکەینەوە ، خەزالیشی قەت تەلاق نادەم لەبۆ هەتیوی کوردی شارەزووری‌یە •

لەپێی‌دەکردەوە چاو شووشە جۆتەک چەکمەی عامووودی‌یە ، کلاوی داودی دادەنا سەر وەیسی‌یە • بەلان...[1]

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، کاکە وەیسی وەکی ئەو جوابەی ، لەکەرکانە کەچەلی زانی‌یە ، چلکن چاوڕەشی مامی لە کنی دانیشتی‌یە • غەزەبە غەزەبی سەر عەردی‌یە • گازی چاو شووشەی کردی‌یە دەیگۆ لەپێم بکە چەکمەیی عامووودی‌یە ، لۆم بینە دەرێ زرێی داودی‌یە ، ڕمی هەژدەگەێ گورگانی‌یە ، خەنجەری نیرۆیی حافزی تۆپشکەی لە زێڕی‌یە ، سەلتەیی ماهووتی‌یە ، شالێ حەلەبی‌یە ، دووربینێ دیاربەکری‌یە • لەبۆ من زین بکە ئەسپی چارپەل‌سپی‌یە ، لێی‌بدە زینی زەردی سابلاغی‌یە ، جۆتەک ڕکێفی حەوێزی‌یە • سواربیم بچمە ناو خانەی زینی‌یە ، بەر مەیدانەکی بکەم لەپێش دیوەخانێ مەلانەبی‌یە • ڕدێنی بگرم ڕایکێشم لەسەر عەردی‌یە • بزانم ئەو کارەساتەی لە دیوەخانی وی ڕووی‌دایە لۆچی ئاگادارو خەبەردار نی‌یە • کیژی وی ئەوەندە بێ ناموسە ، حەف ساڵە مارەبڕای وەیسی‌یە ، ئەلعانیش قەول‌و قەراری بەستی‌یە ئەی هاوار لەگەڵ هەتیمەکی دەو ڕووتی شارەزووری‌یە • دیارە ئەو هەتیوە گەلەک منداڵ‌و نەفام‌و مەکتەبلی‌یە • گەردەنی خۆی بە دایکی ئازانەکردی‌یە • هێشتانەکینێ زەبری

---

(١) لێرەدا دیوێکی شریت تەواو دەبێ . بەندبێژ بەندە نیوە چڵەکەی تێک ناخاتەوە ، لە سەردا بەندەکەی دادەگیرسێنێتەوە . بەندە نیوە چڵەکە ئەگەر فرێش بدرێ چ فەرقەکی وا ناکا .

کاکە وەیسی نەدیتییە • ئەگەر نەمرم لەبن گردی سپی سەری دەبڕم وەکی کاری‌یە • چلکن چاوڕەشی مامی وەیسی‌یە دەیگۆ ئیش نابی بە شێتایەتی‌یە • ئەویش ئامۆزاو خزمو کەس و کاری گەلەک زۆرە ، شەڕ دامەگیرسێنە بە نویێیەتی‌یە • ئەگەر وەکینێ چارسواران لەگەڵ خۆمان هەڵبگرین بچین ئەوڕۆکە عەسری مێوان بین لە کن مەلانەبی‌یە ، بزانین گفتوگۆی زاری چی‌یە ، بڕوایی بە کەرکانە کەچەڵی مەکە کەرکان گەلەک گەلەک درۆزنەو وەفای نی‌یە •

دەیگۆ مامی گەورەو گرانم چلکن‌چاوڕەش ، حەف ساڵە دەی‌دەمێ شەرتێ شوانی‌یە ، شەرتی دیکەش وەردەگری لە کن ماڵێ مەلانەبی‌یە • لۆ ئەوەندەی قسەی چاکم لۆ بینی بکاتن لە تەرەفی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە ، بزانم هەر حەزی لە وەیسی‌یە ، یان دڵی چ جاحێڵەکی دیکەی گرتی‌یە •

ئەمان براینە برادەرینە چلکن‌چاوڕەش دەیگۆتە وەیسی‌یە ، ئیشی دەبی بە پیاوەتی‌یە • ئیش ناکرێ بە نەفامی‌و منداڵەتی‌یە • وەرە نوێژی عەسرێ بکەین سوار ببین ، چار سواران لەگەڵ خۆمان بەین بە خزمایەتی‌یە ، بچین مێوان بین لە دیوەخانێ مەلانەبی‌یە ، بزانین قەول‌و قەرارێ خەزاڵێ لەگەڵ مەلانەبی لەبۆ مە چی‌یە یان چ نی‌یە • ئەگەر وەیسی وەیسی بی خەزاڵت لۆ دینم پاشی بیست ڕۆژی دی‌یە ، ئەگەر وەیسیش وەیسی نەبی با خەزاڵ بمینیتەوە لۆ هەتیوی کوردی شارەزووری‌یە • گەلی براینە گەلی برادەرینە ، کاکە لاسم وەکی لەوێ ڕۆیشتی‌یە ، دەچۆوە سەر کانی‌یە سۆراوان گۆڕێ تووان ، هەوارگەو عێلەساتێ مەزن مەلانەبی‌یە • چاوی بە دەروێش عەلی هەرکی کەتی‌یە ، گفتوگۆیەکی جوانی لەگەڵ کردی‌یە • دەیگۆ دەروێش عەلی هەرکی‌یە ، ئەگەر بچمەوە شارەزوورێ دەتدەمێ دوو سەت زێڕی زەمانی‌یە • قەولیشم لەگەڵ خەزاڵێ گرتی‌یە ، پاشی بیست‌و یەک ڕۆژی

دیکە دێمەوە دووی دەیبەم ، نایەڵم سەر بە بەژنو باڵای بکا وەیسی وسووئاسکی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە ، کاکە لاسم ئەوەندە ماندی ، پێی ئەستوور دەبوو لەناو کڵاشی پەڕۆیین ، چونکی قەت ڕێوبانی بە پێ‌یان نەدیتی‌یە • شەش شەوو شەش ڕۆژە لە ماڵێ نەخۆش کەتی‌یە ، برتو بۆڵەی بابو دایکی بەسەر گەلەک داباری‌یە • دەیگۆ ڕۆڵەی شیرنم ئەوە ئیشو کاری پیاوان نی‌یە •پاشا زادە تەختو سەڵتەنەتی بەجێ‌بێڵی لە شارەزوورێ بچیتە دەشتی هەریرێ لە دوو کچەتیوەکی خەیلانی‌یە •

ئەمان بێینەوە سەر باسی وەیسی‌یە ، وەیسی نوێژی عەسرێیان کردی‌یە ، سێ کەسی لەگەڵە خۆی هەڵگرتی‌یە • ئەحمەدو چاو شووشەو چڵکن چاوڕەشی مامی لەگەڵ کاکە وەیسی هەر چاریان دەهاتن مێوان دەبوون لە ماڵێ مەلانەبی‌یە •

وەکی لە بستێ ، هەرچار سواران لە گردی سپی ، هەر چار سواران خۆیان بەدە یێخستی‌یە • خەزاڵی بابانوێران لە حاڵو فکری خۆی گەیشتی‌یە • دەیگۆ وەچاکە ڕوو بدەمە وەیسی‌یە • قەتوقەت ئەمن لەگەڵ وەیسی گفتوگۆم نەکردی‌یە • ئەگەر گفتوگۆی لەگەڵ نەکەم مەعلوومە کەرکانی سەگباب ئابڕووو ناموسو حەیای منی بردی‌یە •

بەڵان خەزاڵە شۆڕێ مەلانەبی‌یە ، گاسی هەرچار کارەکەری کردی‌یە • دیوەخانیان ماشتی‌یە ، سەرەنازیان ڕایەخستی‌یە • مەلانەبیش بە سواری ماینێ چوویتەوە سەردانێ مەڕی‌یە • هەر چار سوار جڵەوی ولاغیانی خەزاڵ بە خۆی ولاغی چڵکن چاوڕەشی گرتی‌یە ، بەخێرهاتنەکی گەلەک گەرمو گوڕی لێ‌کردی‌یە • دەیگۆ بەخێربێن سەرچاوی خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • کووە ئەو جارە ڕێتان خەڵەت‌کردی‌یە ؟ دەیگۆ دیارە مەلانەبی فکری لەگەڵە مە باش‌نی‌یە ، حەفت بوهارە ڕاوەستاینە خەزاڵیش تۆغیانی هاتی‌یە • بۆ

ـۆت دەزانی وەیسی ڕۆحی لۆ توو نەمایە شەوو ڕۆژێ هەراسانی لە مامی هەڵگرتی‌یە .

دەیگۆ یاخوا بەخێربێ مامی خۆم چلکن‌چاوڕەشە ، لەگەڵ مێوانان ، لەگەڵ بەژنێ وەیسی‌یە • ئەگەر وەیسی بزانی دڵی من کوو دەسووتێ لەگەڵ دڵی وەیسی‌یە • ئاگری دڵـداری گەلەک گەلەک زەحمەتە ، دووزمانی‌و دوژمنایەتیش گەلەک گەلەک عیللەتە • گرانی‌و سەنگینی لەبۆ پیاوان زۆر بەقیمەتە • لە هەموو وەخت‌و زەمانێ پیاویش هەبووەو لەگەڵ خانەدانێ • ئەوەی پاشابی ئـەوەی گەدابی ، دەبی ئیمانی زۆر بـە خودابی • قسەی ئەنگۆش یەکە مەعلوومە ڕەت نابی •

خەزاڵ زۆر بـە جوانی جوابی چلکن‌چاوڕەشی داوە • کاکە وەیسی وسوئاسکی ئەوجا شانی خۆی بە بالیف دەداوە •

کاکە وەیسی پاڵی دەداوە • قسەی گەورەو گرانی دەکرد بە ڕاوە • دەیگۆ بیستیتم ئەوشۆکە هەتیمەکی کوردی شارەزوور لێرە بووە مێوانە • لۆیە هاتیمە لێی‌بمە پێکانە • بیستیتم قسەی زۆری بە خەزاڵێ گۆتی‌یە • هەتا عیلاجی بکەم خوێنی بڕێژم بەسەر ئـەو عەردە جوانە • ئەگەر قسەی خەراپی کردی‌یە با لە قسەی خۆی ببیتەوە پەشیمانە •

خەزاڵ تێگەیی فکرو کاری وەیسی‌یە • ئەو ئیش‌وکارە کەرکان هەموو ڕێستی‌یە • ئەو دوو زمانی‌یە کەرکانی کردی‌یە •

خەزاڵ دەیگۆتە وەیسی‌یە ، ئەو ڕوحەت ببی بە قوربانی‌یە . خەزاڵ هەر لەبۆ وەیسی‌یە • حەزی لە کەس نەکردی‌یە • کەسیشم نەدیتی‌یە • دووێ ئێوارێ دەروێشەکی ڕووتەڵەی فەقیرۆکە لـە دیوەخانێ مەلانەبی مێوان دەبۆوە دەروێشەکی نوورانی‌یە • دوو سێ بەندۆکەی لـە شوانەوێڵان بیستی‌یە • ئەمنیش شوانم هەموو دەوکوت‌کردی‌یە • دەمگۆ خۆ هـەر

ناوی من خەزاڵ نی‌یە ، هەزار کیژە ئاغاو بەگلەرو میران‌بەگی ناویان خەزاڵە لە دنیایە هەر باقی‌یە •

وەیسی گەلەک بەو قسەی دەیهاتێ کەیف‌خۆشی‌یە • دەیگۆت مامی گەورەو گرانـم چلکن‌چاورەشم تێ‌گەیشتی‌یە • کەرکانی سەگباب هـەر درۆزنە هەر دووزمانە ، قسەی کەرکانی لە کنە من بایەغی نی‌یە •

براینە برادەرینە لـە نەکاورا دەهاتەوە مەلانەبی‌یە • لە ماینی سۆری لەگ‌لەگی دابەزی‌یە • جەلـەوی ماینێ‌یان گرتی‌یە • کاکە وەیسی دەستی مەلانەبی ماچ‌کردی‌یە • ئەویش لارِوومەتی وەیسی ماچ‌کردی‌یە • لەگەڵ چلکن‌چاورەشی چاک‌و خۆشی‌یان کردی‌یە • دەیگۆ ئەمە پێکەوە کردیتمان خزمایەتی‌یە ، خۆ دوژمنایەتیمان قەت لەبیر نی‌یە • بە ئەسڵ‌و ئەساس دەگەینەوە یەک هۆزی ، ئەسڵمان خەیلانی‌یە • ئەمان بزانین وەختمان بدێ کەنگێ بێین بەژن‌و باڵای خەزاڵە شۆرِێ بکەینە بووک لـە بۆ کاکە وەیسی‌یە ؟ ئەمان بیستیتمان لاسی ئەحمەدبەگی هاتی‌یە •

مەلانەبی دەڵێ بەو خوایەی لە ژۆری سەری‌یە ، بەو قورعانەی بـۆ خۆم لێم خۆندی‌یە ، چ ناوی لاسم نەبیستی‌یە • دەروێشەکی دەورِووت دوونێ ئێوارێ هاتی‌یە • برِەک بەنـدو بالۆرەی لۆمـە گۆتی‌یە • ئـەو دەروێشەش لەکن ئەنگۆ چ قیمەتی‌نی‌یە • کارکانی سەگباب ئەورۆ سبیانێ ئەو شەرەی داگیرساندی‌یە ، خەزاڵیش خۆی لێ توورِە کردی‌یە • مێگەلی مەرِی بەجێ هێشتی‌یە • تازە بە درەنگەوە هاتیمەوە چوویمەوە شوانەکم لەناو هۆبەی گرتی‌یە • نـۆ مێگەل مەرن لەسەرە • ماڵی دنیایەم گەلەک زۆرە ، شوان‌گرتن لە کن مەلانەبی چ قیمەتی نی‌یە • بەڵام ئەوەندە رِجاو لێ‌دەکەم بە بێ قەیدی‌یە ، قەت رِوو مەدەنە کەرکانە کەچەڵی ، بیحەوێننەوە لەناو عێلی‌یە • خەزاڵیش ئـەوە مەوجوودە لەپێش ئەنگۆ هەر قابیل بـە وەیسی‌یە قابیل بە کەسی دیکە نی‌یە •

ئەمان دەڵێ کورتان لە کێ دڕایە کەر لــە کێ کەتی‌یە • گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی دۆستینە گەلی خزمینە ، وەکی کاکەوەیسی ئەو قسەی لە خەزاڵە شۆڕێ زانی‌یە ، دەیگۆ دەوت بکەوە قسە بکە بــە تەمامی‌یە • ڕوحی وەیسیت پێشکێشە بە ئۆگری‌یە •

خەزاڵە شۆڕ لە دیوەخانێ دانیشتی‌یە • کارەکەران زیافەتیان لەبــۆ مێوانان دروستکردی‌یە • خەزاڵ دەڵێ لە عالەمێ مەعلوومە خەزاڵە شۆڕ کیژێ مەلانەبی‌یە • چەند ئاغاو بەگلەرو میرانبەگی‌و عەگید دەعوای منیان کردی‌یە ، ئەمان ئەمنیان مارەکردی‌یە لە وەیسی‌یە • بە خۆتان دەزانــن کیژەگاوان‌و کیژەشوانەک‌و کیژە بەرخەوانەک نی‌یە • خەزاڵی بابانوێران دوو سەت دەستەخوشکی لەوێ ڕۆژێ کیژە گرتی‌یە • دەبی سێ کەسان بنێرینە شارێ سابلاغ‌و مووسڵ‌و ڕەواندزێ ، بە سێ ڕۆژان لۆ من بکڕن چەکان‌و خشڵی زیوو لەزێڕی‌یە • نۆ هێسترانیش باربکەم لە قالیچەو لــە سەرەنازی عەجەمی‌یە • خۆ من نایەم بە ڕووت‌و قووتی‌یە • قەشمەریم پێ‌بکا عێلی وسووئاسکی‌یە • خەزاڵیش کیژەو کیژێ پیاوانەو کیژێ مەلانەبی‌یە • وەیسیش سەردار عەشیرەتێ خەیلانی ئاسکی‌یە • دووسەت کەسان دەناسی لە یێکە یێکەی قەپەک‌و مامساڵ‌و بلباس‌و خەیلانی‌و باڵەکی‌یە • حەف شەوو حەف ڕۆژیش دەبی دۆڵ‌و زوڕنا بی ، شایی‌و لۆغان بی لە هەردوو عەشیرەتان بە تەواوەتی‌یە •

چلکن چاوڕەش دەیگۆتە خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • عافەریم لەبۆ خەزاڵێ کەقسەی گەلەک جوانی کردی‌یە • سێ کەس لە عەشیرەتێ ماڵێ ئاسکی‌یە سێ کەسیش لــە ماڵێ مەلانەبی‌یە ، هەر شەشان دەنیرینە سابلاغ‌و موسڵ‌و ڕەواندزێ ، لۆ توو هەڵبگرن جلکێ بووکێنی‌یە • گوارەو خەزێم‌و یاقووت‌و خاشخاش‌و بەربەنەو بنکەوشەو حەمایل‌و مۆری‌و مەرجان لە زێڕو لــە زیوی‌یە ، لەگەڵ دوگمەو حەفت تێکلان لۆ خەزاڵە شۆڕێ قیمەتی نی‌یە •

بنکەی ژین

بارگەو بارخانە کەوێی مەخمەرو یێلدارو ئەتلەس‌و بوڕسەو مەخمەر قەت لە دنیایێ لەو چشتەی چاکتر نی‌یە •

ئەگەر حەف شەوو حەف ڕۆژان لە جلکان بـن ، حەف شەوو حەف ڕۆژیش شایی‌و لۆغان بی ، چاردە ڕۆژی بەسەر تێ‌پەڕی‌یە ◦ حەفتی دیکەش دێین بووکێ دەبەین لەبۆ کاکە وەیسی بە سەلامەتی‌یە •

مەخسەدی خەزاڵیش ئەوەیە بیست‌و یەک ڕۆژ تەواو بی بەشکو لێی بەدەردەکەوی شۆڕە سوارێ جافی شارەزووری‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، گوێ‌بدەنە من ئەوە بەیتی کوردی‌یە • ئەوە لاس‌و خەزاڵە ، ئەوە شەرتە بەندی هەزار هەزارە • دەرمانی عاشقان‌و هەموو نەخۆش‌و بیمارە •

وەکی کاکە وەیسی‌و چلکن‌چاوڕەش‌و ئەحمەدو چاوشووشە دیوەخانی مەلانەبی‌یان بەجێ‌هێشتی‌یە ، بەڵان دوو ژن‌و پیاوەکیان لە ماڵێ مەلانەبی لەگەڵ خـۆ هەلگرتی‌یە • سێ کەسیش بە دیاری بنێرن لەگەڵ ئەوان بینە شەش لۆ شاری سابلاغ‌و مووسل‌و ڕەواندزێ ، هەتا بکەنەوە چەکان‌و خشڵ و زێڕی دەبووکی‌یە ، هەتا بکڕن چەکان‌و خشڵ‌و زێری بووکینی‌یە • جلکێ بووکینی‌و بارگەو بارخانە لەبۆ خەزاڵێ ڕێک بێێخن بە تەدارەک‌و بە دروستی‌یە • خەنانەش ڕۆژێ چارشەمبێ ڕۆژی پێنج شەمی بە سەردادێ ، شەوی جومعەیە خەزاڵێ دەبەن لەبۆ کاکە وەیسی وسووئاسکی‌یە •

ئەو حەق‌و حسێبەیان تەواو کردی‌یە • بیست‌و یەک ڕۆژیش تەواو دەکا بە جلک‌و بە شایی‌و لۆغان‌و بەخەنانەو بە بووکینی یە تەواوەتی‌یە •

ئەمان‌خەزاڵ دەڵێ لە خۆمێ غەمگینێ ، لە خۆمێ دڵ بە برینێ ، لە خۆمێ ماڵ‌وێرانێ ، لە خۆمێ بێ حزووریێ • کەس نی‌یە قاسیدەکی بە بەقام بەدەست بکەوی جوابەکی پێدا بنێرم لۆ دەشتی شارەزووریێ • لە خۆمێ بێ کەسێ ، لە

خۆمێ ڕوو ڕەشێ ، لە خۆمێ شەرمەزاری ، کەس نی‌یەجوابەکی بداتە سوارە چووکەلانەی من لاسی ئەحمەدبەگی شارەزووریێ سەرداری عەشیرەتێ جافان ، دەستێ خۆی جارەکی دیکە بگێڕی لە سینگ‌و مەمکان ، بۆن بکا ماچ بکا مابەینی غەزێم‌و گواریێ .

لە لایەک گوارە دەنگی دەدایێ ، لە لایەک خرخاڵ بریقەی هینایێ کاکەلاس گەلەک دووری لۆم وەرە ڕایێ .

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، هەرچار سوارانیان سوارکردی‌یە . دوعابوونیان لە ماڵێ مەلانەبی خواستی‌یە . ڕووێی خۆیان دەداوە بن‌گردێ سپی‌یە ، هەوارو هەوارگەی ماڵێ وەیسی وسووئاسکی‌یە . قەوم‌و عەوامێ خێلی‌یە ، دەهاتنە بەراوپیلی کاکە وەیسی‌یە . گازی دەکردە خولام‌و خزمەتکارو شوانان دەیگۆ کەرکانم لۆ دەرکەن لە گوندی‌یە . ئەو سەگبابە درۆزنە هەر درۆی کردی‌یە . قبووڵ ناکەم بمینێ لەناو عێلی‌یە .

کەرکانی ماڵوێران دەیگۆ قسەم درۆ نی‌یە ، بەڵان دیارە خەزاڵ کاکەوەیسی ئیخفال کردی‌یە . دوارۆژی دەزانن کێ ڕاست دەکا کێ درۆزنە لە بەیت‌و بالۆرەی لاسی‌یە . بەو خوایەی لە ژۆری سەری‌یە ، ئەو قسانەم ئەمن لە کاکە لاسی بیستی‌یە . مامە چلکن چاوڕەشە لۆ تو دەڵێم بە بێ دەنگی‌یە . دەیگۆ ئەگەر نەمرم بیست‌و یەک ڕۆژی دیکە لە شارەزووریێ دێمەوە گۆڕێ تووان کاتێی سۆراوان مێوان دەبم لە مەلانەبی‌یە . چارسەت سوارو پێنسەت عەگیدو شەش سەت خولامان دەینم ، بە ڕمێ هەژدەگەی گورگانی‌یە . یان دێم بە خۆم بە تاقە سواری‌یە ، بە سواری شێخەزالی‌یە . سەری وەیسی دەبڕم دەیبەمە شارەزووریێ بە دیاری‌یە . بەژنی خەزاڵێ بە زۆری ڕادەکێشم لەناو حەف سەت ماڵی خەیلانی‌یە .

کاکە وەیسی‌یە بەو قسەی قەت باوەڕ نەکردی‌یە . سندوقی لیرەی

شکاندی‌یە • دوو کیسە زێڕو لیرەی دەرکردی‌یە • تەسلیمی شەش کەسی کردی‌یە • دەینارد‌ن لەبۆ سابلاغێ لەبۆ مووسڵێ لەبۆ ڕەواندزێ ، چەک‌و خشڵان دروسـت بکەن لەبۆ بەژنێ خەزاڵێ مەلانەبی‌یە • دەیگۆ سەرێ وەیسیو ببیتە قوربانی‌یە مەترسن لە ماڵی دنیایەو لە زێڕی‌یە • ئەگەر شەوەکی لـە شەوی بوهارێ بەژنی خەزاڵە شۆڕێ لەگەڵ وەیسی بنووستایە بـە تەمامی‌یە ، خودا لـە وەیسی خۆش دەبوو مەلاییکەت لەسەر شانی دەیان نووسیم دەیانگۆ ئەوە وەیسی بەهەشتی‌یە •

ئای لـە من دڵ کولێ ، ئای لـە من غەمگینێ ، ئاگرەکـم بەربوویتە دەروونێ ، ناکوژێتەوە بە ئاوی ئەلوەندی بە ئاوی بێستوونێ • کەس نی‌یە جوابەکێ بداتە لاسی ئەحمەد بەگی بڵێ خەزاڵە شۆڕی توو ئەوڕۆکە مایتەوە لـە گۆڕێ تووان لـە کاتێی سۆراوان ، بە هەردوو چاوان دەگرێی بـە دەستانیش دەکا ڕۆڕۆو شینێ •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، حەف شەوو حەف ڕۆژی تەواو کردی‌یە • چەک‌و زێڕی بووکێنی‌یان خەلاس‌کردی‌یە ، بارگەو بارخانەیان دەهیناوە پێش ماڵێ مەلانەبی‌یە • وەیسی قاسـیدی ڕەوان دەکـرد لەبۆ عەشیرەتێ باڵەکی‌یە ، لەبۆ بۆڵی‌یە ، لەبۆ سوورچی‌یە ، لەبۆ خەیلانی‌یە ، لەبۆ قەپەک‌و مامساڵ‌و ڕەوەندو شکاکان‌و بڵباس‌و مامەشی‌یە • سەلامەکی سەر سەلامانی لێ‌کردی‌یە • بڵێین دەزانن مەعلوومە کاکەوەیسی وسوو‌ئاسکی‌یە دەگوازیتەوە بەژنی خەزاڵە شۆڕێ مەزن مەلانەبی‌یە • حەف شەوو حەف ڕۆژە شایی‌و لۆغان‌و کەیف‌و سەیرانە ، دەبا وەیسی بمریتن لە خۆشی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ڕۆژە ڕۆژی شەمووە ، شایی‌و لۆغانی دامەزراندی‌یە • دۆڵ‌و زوڕنای کارپێ‌کەتی‌یە ، شایی‌و لۆغان ڕەشبەڵەک دەستی‌گرتی‌یە ، کەس ئاگای لـە کەس نی‌یە•شوان‌و بەرخەوان مـەڕو بەرخیان بەجی‌هێشتی‌یە • دەسترِی کتانیان لەبەر پشتی‌یە • شوان هەموو

سەرچۆپی‌یان گرتی‌یە • کاکە وەیسی لە ناوەندی شایی‌یە دانیشتی‌یە ، پێی لەسەر پێی دادەنا وەکی دەوری ڕۆستەم‌بەگی‌یە • وەی دەزانی تێر لـە دنیایە نی‌یە • گەلەک فەقیرو ماڵوێرانە ، نازانی خەزاڵیش ئـەو شەرت‌و پەیمانەی لەگەڵ وەیسی بە ڕاستی‌نی‌یە •

ئەمان کەس لە حاڵی کەس خەبەردارنی‌یە • وەرە ئاگات لە دڵی خەزاڵێ بی کیژی مەلانەبی‌یە ، دڵی بە جارەک گوڕەی ئاگری بەستی‌یە • هەرچەندی سەر دێنی‌و سەردەبا کەسەکی بە بەقای بە دەست‌ناکەوی جوابەکی بنێری لەبۆ کاکە لاسی ئەحمەدبەگی‌یە • چاردە ڕۆژی لێ ڕۆیشتی‌یە ، حەف ڕۆژی مایە ئەگەر بێ ببا خەزاڵێ مەلانەبی‌یە •

خەزاڵ دڵی گەلـەک گەلـەک مشەوەشە ، خۆی گەلـەک تەنگاو کردی‌یە • بەڵان لەپێش عالەمێ فرمێسک ناباڕێنی بەڕاستی‌یە •

بێ‌ینەوە باس‌و سەردەنگی لاسی ، لە عێلی جاخان لە عێلی سناسی ، کاکە لاسی ماڵوێرانم وەکی دەڕۆیشتەوە دەشتێ شارەزووری‌یە ، چاوی بە داکی کەتی‌یە • ڕوومەتی جوانی بریندارکـردی‌یە ، ئەوەندە دەگریا بـە کوڵی‌و بە دڵی‌یە لەبۆ کاکە لاسی‌یە • کاکە لاسیش دەروێشی لەوێ خەڵات کردی‌یە • دەروێش شارەزووری بەجی‌هێشتی‌یە •

کاکە لاسم پێنج شەوو پێنج ڕۆژان لەناو جێی کەتی‌یە • قەلبی هەموو ڕەق دەبوو گەلەک ماندی‌یە • پاشی پێنج شەوو پێنج‌ڕۆژان قەلبی دەیکەتێ خۆشی‌یە • تاجی زێڕی لەسەر دەنا دادەنیشت لەسەر تەختی جەواهێربەندی شارەزووری‌یە •

گازی محەممەدو عەلی کردی‌یە ، سەرتیپم لۆ ڕێک‌دەن ، ڕاووشکارە لـۆ دەشتی بەکراوەو سـەری قەشان‌و بانقـەڵای مەملەکەتی جوانڕۆو مەریوانێ ، هەتا وەکینێ چاوی خۆم بکەوێتەوە بە غەزاڵێ دەشتی‌یە • هەتا

چاوم بکەوی بە سەوزەگیای بوهارێ ، خەفەتو دەردو مەرەقی خەزالـە شۆڕێم بچیتە دەرێ لە دلی‌یە •

پێنج شەوو پێنج ڕۆژان نەخۆش‌کەتی‌یە ، لە خەفەتی خەزالێ کیژی مەلانەبی‌یە • بـەلاْن ڕۆژی شەشەم دەنگی ڕاوو شـکاری دەدا ، تاژی‌و تووڵەو بازو شەهێن‌و تووتی‌و سەقەری لەگەڵ خۆی ڕێزکردی‌یە • چارسەت سوارو پێنسەت عەگیدو شەش‌سەت نۆکەری لەگەڵ خۆی هەڵگرتی‌یە • تەپڵ‌و جۆق‌و مۆسیقەی لەگەڵ خۆی بردی‌یە • لـە شارەزوورێ دەچوە دەرێ ، ڕاوی حەف شەوو حەف ڕۆژە کاکە لاسم عادەتی چەند وەختی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ئەو ڕاووشکارەی عادەتی چەند ساڵ‌و چەند وەختی‌یە • دەچۆوە دەشتی بەکراوەی ڕۆژەکی ڕابواردی‌یە • دەچۆوە سەری قەشانێ دوو ڕۆژی ڕابواردی‌یە • بازو شەهێن‌و تووتی‌و سەقەری هەموو گرتی‌یە •چەند مامزی بە تاژی‌و تووڵان گرتی‌یە • سۆری دەکردەوە لەگەڵ خولاْمان دەیانکردە ئێوارەیەو نیوڕۆژی‌یە • فکرو خەیاڵی خەزاڵە شۆڕێی دەچوە دەرێ لەسەری‌یە • قەت جارەك ناوی خەزاڵێی بەسەر زمانی‌دا نەهاتی‌یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە ، ئـەو ڕاووشـکارەی ئەوەنـد ڕۆژ دامەزراندی‌یە ، خەزاڵە شۆڕی لەبیرکردی‌یە • کاکەلاس سوخمەی‌تەبرێزی ، ددوربینی دیاربەکرێ ، بەتیەی سپیی شێخانی ، عەگالی تەلەعفەری‌یە • دەکەتە ناوخانێ زینی‌یە • سواردەبوو لـە شـینکەی شێخـەزاڵی‌یە • دەتـگۆ ئەسکەندەرخانە تازە لـە شاری تەورێزی هاتی‌یە • یان دەتگۆ عەلی‌بەگی داسنی‌یە دەگەڕێ لە دوو خوێنی لەشکری‌یە •یان دەڵێی یوسفی برایم‌ئاغایە دەگەڕێ بە مێوانەتی‌یە •، یان دەڵێی قوباخانە لە بتلیسێ حوکمی کردی‌یە • هەندەکیش دەڵێن سولەیمان‌بەگی کاکی خانزادێ‌یە ، دەشتی سۆرانی بـە بە تەواوی داگیرکردی‌یە •

کاکە لاس دەڵێتە خۆی ، ناوم لاسە کوڕی ئەحمەدبەگی شارەزووری یە • داکیشم خەجیج‌خانە کیژی شێخ حموودی یە ، خوشکی شێخ غەلیفەیە لە مەملەکەتی قەراجێ ئەمنی کەتیتەزگی یە •

لاس دەلێ داکی من لە دەشتی قەراجێ لە چۆمی چەمعانی لە بن داری لاسێ ئەمان داکی من ئەمنی بەزگ‌کەتی یە • ئەمن پاشازادەمە عەشیرەتیشم لە عێلی جافی یە • داکیشم خەجیج خانی عارەبی یە • لە نەسل و هۆزی تەیانە • بابیشم بە چەند پشتی یەوە هەر گەورەو میری شارەزووری یە •

ئاگای لە مەحموودی بێزەواڵ نی یە • لەبن خێوەتی ڕەنگاوڕەنگ نیوڕانێ دانیشتی یە • گۆشتی مامزی دەبرژێنی ، ساقیش مەی دەکاتە ناودەوی یە • ئاگای لە خەزاڵێ نی یە لە بن قەرەڕەشماڵێ بەجی‌مایە ، لە گۆڕێ تووان لە کانیێ سۆراوان لەناو حەف سەت ماڵ خەیلانی یە • خەزاڵی بابان‌کۆر چی بەدەست نەمایە ، ئەگەر شەوی پێنج شەم هەڵبێ دەخالەتەکی بکا بە خانزادێ خوشکی سولەیمان‌بەگی یە •

گەلی براینە گەلی برادەرینە گەلی خزمینە گەلی دۆستینە ، حەف شەوو حەف ڕۆژان بەزم و سەیرانە ، شایی یە ، لەبۆ خەزاڵێ کیژی مەلانەبی یە • بەڵانەکینێ ڕۆژی چارشەمە بەربووکیان هەناردی یە ، بارەکیان خەنە لەگەڵ بەربووکێ هەناردی یە ، تەشتەکیان خەنە لە ئاوێ کردی یە • کەس نازانی فکری خەزاڵە شۆڕێ چی یە یان چ نی یە •

شەوی پێنج‌شەمە مەلای مەغریبێ ئیزهاری کردی یە • عالەم وەختی نان‌خواردنێ خافڵایە کەس ئاگای لە کەس نی یە ، خەزاڵە شۆڕ دەست‌بوخچەکی هەڵگرتی یە ، لە پەنای چارداغێ حەشاردایە کەس ئاگای لێ نی یە • دەیگۆتە ئەسمەرێ ، ئەستی یە ، ڕابی یە ، خووبی یە ، دەچمە ماڵێ دەستەخوشکانم گەردەنیان پێ ئازا دەکەم نەکو زۆرم پێ بچی نەیێمەوە باوەخوندی یە •

بەو هەنجەتەی دەچتە ماڵێ دەستەخوشکانی بوخچەی لـەسەر ملی دانابوو دەستی بە دەلینگاندا هینابوو ، کانیێ سۆراوان لە گۆڕێ توان ، لە هۆبەو عێلەساتی ماڵێ بابی خۆی مەلانەبی بەدەرکەتی‌یە •

لە کانیێ سۆراوان لە گۆڕێ توان ، لە عێلو عێلەساتی بابی خـۆی هەموو بەجی‌هێشـتی‌یە .•شایی‌و لۆغانو بەزمو سـەیرانی وەیسی ئـەوە دەکوتی ، شایی حەف شەوو حەف ڕۆژی‌یە • ئاگایان لە هەڵاتنی خەزاڵێ نی‌یە • بەربووکیش لە ماڵێ مەلانەبی دانیشتی‌یە ، تەشتەکی خەنە لە ئاوێ کردی‌یە • سبەینێ خەزاڵێ بکەنە بووک سواری بکەن لە ماینێ لەگەڵەگی سپی‌یە • بیبەنە خزمەت کاکە وەیسی وسووئاسکی‌یە • کەس ئاگای لـە کەس نی‌یە ، کەس لە دڵی کەسیش خەبەردار نی‌یە تێریش ئاگای لەبرسی نی‌یە •

پاشی مەغریبێ ناوی خـوای دەهینا خەزاڵـە شۆڕم داوو دەلینگی هەڵکردی‌یە • بەفرمێسکی چاوی جوانی دەپڕژاندە سەر هەردوو ڕوومەتی‌یە• نە مەلانەبی نە محەممەدی برای نە زلێخی براژنی نە هەر چار کارەکەر نـە بەربووک ، کەس ئاگای لێ‌نی‌یە • ڕێی کەندێی گرتی‌یە • لـە ڕێی کانیێ سۆراوان گۆڕێ توانی لادەدا لە بستی‌یان بەسەرکەتی‌یە • سێ سەعاتان ئەو نازدارە بە پێ‌یان ڕۆیشتی‌یە • بەشەکی شەوێ دەڕۆیی داخیل دەبوو بە شارەکەی هەریرێ بچیتەوە خزمەت خانزادە خاتوونێ خوشکێ سولەیمان بەگی‌یە •

ئەوێ ڕۆژێ خانزادیش حوکمی دەگێڕا لە دەشتی حاجی عومەرانو ڕەواندزێ هەتا دەگەیشتەوە قەمچووغەیێ موبارەک ، شاری سولەیمانی ، مووسڵو زەهاوێ قەرەبۆتو قەرەبێتکان ، کلکەی قەرەچووغێ ، قەڵاتی فەرعانی بە تەواوەتی‌یە •

ــ ماویەتی ــ

کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبە کوردی‌یەکان لە نیو سەدەدا ــ ۱۹۰۸ ــ ۱۹۵۸

بەشی یەکەم
کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبەکان لە کوردستانی تورکیادا

نووسینی
دوکتۆر عبدالستار طاهر شریف

پیشەکی :

ئەم تۆژینەوەیە لە دووتۆی‌دا خوێنەر چاوی بە کۆمەڵێ بەڵگەنامەی حیزبی‌و مێژوویی‌و ڕامیاریی بزووتنـــەوە ڕزگاریخـــوازەکانی گەلی کورد دەکەوێ لە ماوەی نیو سەدە لە تەمەنی‌دا ، لەگەڵ هەڵوێستو بیروڕاکانی زوربەی زۆری بەشدارانیان ، لەگەڵ ئاشکراکردنو پەردە لادا لەسەر دەوری داگیرکەرانو (ئیمپریالیزمی جیهانی‌و هەموو لایەنەکانی دوژمنانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلی کورد بەتایبەتی حوکومەتە کۆنەپەرستەکانی تورکیاو ئێرانو عێراق لەو سەردەمەدا .

تۆژەر بە پێی توانینو ڕێ‌پێ‌دانی ڕێبازی زانستی هەوڵی‌داوە کەڵك لە سەرچاوەکانو بەڵگەنامەکان وەربگرێ بە بێ شێواندنی واتاکانیان لەگەڵ ڕەچاوکردنو پاراستنی مافە کەسایەتی‌یەکانی ئەو کەسانەی لە ڕێڕەوی ئەم مێژووەدا ناویان کەوتۆتە نـــاو تۆژینەوەکە لەبـــەر هەستیاریتیی نووسینی مێژووی کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی‌یەکان ، بەتایبەتی لەم قۆناغەدا کـــە گەلەکەمان پێی‌دا تێ‌پەڕ دەبێ .

بۆ نووسینەوەی ئەم مێژووە تۆژەر دەبوایە مێژوویێکی نەشێویندراوو خاوێن بنووسێ‌و ئەمین بێ لە ئاشکراکردنی شاراوەکانی کونو قوژبنەکانی

ئەم مێژووە ، یان بە شێواوی‌و پچڕ پچڕ وەك زوربەی ئەو نووسینانەی لەسەر ئەم مێژووە تا ئێستا نووسراون بێ نووسێتەوە ، کە ئەم لایەنەش خزمەتی کەس ناکاو ئارەزووی خوێنەرانیش ناهێنێتەدی • بۆیە ڕێبازی یەکەمی گرتەبەر ، کە ئەمڕۆ لە هەموو ڕۆژانی پێشووتر پێویستیمان بەم جۆرە ڕێبازە هەیە لە نووسینەوەی مێژوومانـدا •

تۆژەر لەم بوارەدا ، بواری نووسینەوەی مێژوو ئەرکی سەر شانی ئەنجامداوە ، هەرچەندە نووسینەوەی مێژووی کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی‌یەکان بەشێکی زۆر بچووکە لە گشتی مێژووی نەتەوەی کورددا • بەڵام بەشێکی ترسناك‌و گرنگە ، لەبەر ئەوەی نووسینی ئەم مێژووە ، یان نووسینەوەی بە شێوەیێکی تازەبابەت‌و بە شێوازێکی زانستی بابەتیانە ، دەڵێین خۆ هاویشتنە ناو گۆمی وا بێ بن‌و پڕ لە گێژاو هەروا ئاسان نی‌یە ، سەرەڕای ئەمەش تۆژەر بە زەرگ خۆی فڕێداوەتە ناو ئەم گۆمە بێ بنە ، ئنجا چی بە چی دەکا ئەوە لە ئەنجامی تۆژینەوەکەو ڕاکان‌و ڕەخنەکانی خوێنەران دەردەکەوێ •

نووسینی مێژووی کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبە کوردی‌یەکان ، ئەم مێژووە تا ئێستا تووشی کۆمەڵێ شێواندن‌و بزرکردن بووە ، ئنجا ئەم شێواندنانە بە ئەنقەست بووبێ یان بە ڕێگای نەزانینەوە ڕووی دابێ ، نووسەرەکان کورد بووبێتن یان بیانی ، دەڵێین ئەم شێواندنانە هیچ لە واقعی نەتەوەی کوردیان نەگۆڕیوەو نای گۆڕن •

بە هەرحال ئەم نووسینە دەروازەیێکی تازە والا دەکاتەوە بۆ نووسەران‌و مێژووناسان بۆ نووسینەوەی مێژووی ئەم ڕێکخراوە کوردی‌یانەی کە تا ئێستا مافی خۆیان نەدراوە پێ‌یان لە نووسینەوەیان‌و بزرنەکردنیان ، سەدەهاو هەزارەها لە ڕۆڵە دلسوزەکانی نەتەوەکەمان خۆیان بەختکردووە لە پێناوی دوارۆژی نەتەوەو ••• هیچیان ئەمڕۆ لە ئێمە ناوێ لە ژێر خاکە پیروزەکەی

کوردستان یان لە ژێر خاکە بیانی‌یەکان تەنها ئەوە نەبێ ناویانو خەباتو ڕەنجیان بزر نـەکەینو داهاتـوو سـوود لەو ئـەرکو تێکۆشانـەیان وەربگرێ •

تۆژەر ئەم بابەتەی هەلبـژاردو دەستی دایە نووسـینەوەی ، دوای تێپەڕبوونی هەشتا سـاڵ بەسەر دامەزراندنی یەکەم ڕێکخراوی ڕامیاریی کوردی کە ئەویش (کۆمەڵەی تەعالیو تەرەققی کوردستان) بوو •
تۆژەر لە تۆژینەوەکەیدا باسی ڕێڕەوی بزووتنەوەی حیزبایەتیی گەلی کورد دەکا لە ماوەی نیو سـەدەدا ، کەواتە لە مـاوەی پەنجا سـاڵدا ، لەگەڵ دەستنیشانکردنی کێشەو ناکۆکیی ناوخـۆی حیـزبەکان لە لایێکەوە ، هەروەها کێشەو ململانێیان لەگەڵ کاربەدەستانو بەڕێوەبەرانی ئەو وڵاتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەشکرابوو لە لایێکیترەوە •

دوای ڕوونکردنەوەی ئەو کێشانەو ناکۆکی‌یانەو شیکردنەوەیان لە لایەن تۆژەرەوە ، خوێنەرانی کتێبەکە گەلێ لە لایەنە بزربووەکانی بارودۆخی ئەم ڕێکخراوە کوردی‌یانەیان بۆ ئاشکرا دەبێتەوە •

کێشەی کوردو کورستان دوای شەڕی جیهانیی یەکەم بارێکی ڕامیاریی گرنگی وەرگرت بە هۆی شوێنی جوگرافی ئەم وڵاتەوە کە کەوتۆتە نێوان تورکیاو ئێرانو عێراقو سووریاوە ، ئـەم گرنگی‌یەش زیاتر دەرکەوتو خـۆی‌نواند دوای شەڕی جیهانیی دووەمو دابەش کردنەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە نێوان وڵاتە سوێنـدخۆرەکاندا وەك دەستکەوتو تاڵانیی شەڕەکە ، کوردستانیش لە ئەنجامی ئەم دابەشکردنە ، دابەشکرایە سـەر تورکیاو ئێرانو عێراقو سـووریا ، سـەرەڕای دواکەوتوویی ئابووریو ڕۆشنبیریو کۆمەڵایەتیی دانیشتوانی •

تـۆژەر گەلێ لە لایەنەکانو هۆیەکانی سـەرنەکەوتنی بزووتنـەوە ڕزگاریخوازەکانی گەلی کوردی دەستنیشانکردووە ، چینە دەرەبەگەکانو

بۆرجوا کوردەکان کە سەرکردایەتیی بزووتنەوە کوردییەکانیان دەکرد پێش شەڕی جیهانی دووەم و دوای شەڕیش ، نەیانتوانیوە مەسەلە تایبەتەکانی شۆڕشی کورد ڕوون بکەنەوە ، لەگەڵ ئامانج و دوورئامانجەکانی گەلی کورد لەو قۆناغانەدا ، هەروەها دۆست و دوژمنانی نەتەوەی کوردیان دەستنیشان نەکردبوو ، سەرەڕای کەمتوانینیان بۆ پەرەپێدانی گیانی حیزبایەتی و ورووژاندنی جەماوەری خاوەند بەرژەوەند لە ڕزگاری کوردستان و وەدیهێنانی مافە نەتەوەییەکانی نەتەوەی کورد •

ئەم تۆژینەوەیە خشتێکی ترە ، تۆژەر هەوڵی داوە بیخاتە سەر دیواری بەرزی مێژووی نەتەوەی کوردو خشت لە دوای خشت شان بە شانی هەموو نووسەرو مێژووناسە دڵسۆزەکانی گەلی کورد تا بەژن و پانایی دیوارەکە لە بەژن و پانایی دیواری نەتەوە هاوسێکانی نزمترو کەمتر نەبێ ، یان بەلای کەمەوە هەست بە بوونی بکرێ و لە توانینی هیچ هێزێکدا نەبێ بە نووکە قەڵەمێ بیسڕێتەوە •

بەشی یەکەم

کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبەکان لە کوردستانی تورکیادا

حیزبە کوردییەکان(*) یان کوردستانییەکانی ئێستای کوردستان ، دەتوانین بڵێین ئەنجامی یەکبوون و تێکەڵاوبوون و کارتێکردنی یەک لەگەڵ یەکتری ڕێکخراوو کۆمەڵە ڕامیارییە کورستانییەکانی سەرەتای سەدەی بیستەمە ، کە یەکەم ڕێکخراوی ڕامیاریی کوردی لە ساڵی ١٩٠٨ لە کوردستانی تورکیادا لە دایک بووە •

(*) ناوی کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبە کوردییەکان زۆر جار بە پێی سەرچاوە جیاجیاکان ناوی کۆمەڵەو ڕێکخراو لە ناوی حیزب لە یەکتر جودا ناکەنەوە . بۆ نموونە جاری وا هەیە بە خۆیبوون دەڵێن ڕێکخراو .

کۆمەڵەو ڕێکخراوو یانەیێکی زۆری ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتیو ڕامیاریی کوردی لە کوردستانی تورکیادا لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە ، لە ساڵی ١٩٠٨وە دەستیان کردووە بە دامەزران • پێش ئەم ماوەیەش کۆمەڵەیێك دامەزرا ، کۆمەڵەی تورکو کورد بوو ، یان باشتر بڵێین لە لایەن لاوەکوردەکانو تورکەکانەوە دامەزرا بە ناوی ، کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی یەوە) ، لە ٢١ ئایاری ساڵی ١٨٨٩ز •

قوتابییێکی ئەلبانی بە ناوی ئیبراهیم تیمو کە لە قوتابخانەی نۆشداریی سەربازێتیی سوڵتانی دەیخوێند لەگەڵ هەندێ لە هاوڕێ قوتابییەکانی مەسەلەی دامەزراندنی کۆمەڵەیێکی نهێنی باس کردو بە مەبەستی لادانو ڕووخاندنی پێڕۆی سوڵتان (عبدالحمید) •• ئەوەبوو ئەم قوتابییانە کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققییان دامەزراند بەڵام بە ناوی (تەرەققیو ئیتحاد(**) •

ئەم کۆمەڵەیە چۆن دامەزراو کێی لە دواوەبوو ؟ وەڵامی ئەم دوو پرسیارە ئاشکراو ڕوونە ، جارێ ئەوە ئاشکرابووە کەوا ، (ماسۆنییەت) هاندەرو دەوری سەرەکی هەبووە لە پشت پەردەوە لە دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیە ، هەروەك دوکتۆر (أرنست • أ • ڕامزرۆ) لە کتێبەکەدا کتێبی (ترکیا الفتاة و ثورة ١٩٠٨) باسی دەکاو دەڵێ :

« ڕێکخستنی کۆمەڵەکە لە چەشنی ڕێکخستنی کۆمەڵەی (کاربۆناری) ئیتالی بووە ، کە لە بەشی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا دامەزراوە • لە پشووی هاوین دا ، لە ساڵی یەکەمی پێش دامەزراندنی کۆمەڵەکە ئیبراهیم تیمو لە شاری (برندیزی) ئیتالیایی لادەداو چەند ڕۆژێ لەم شارە دەمێنێتەوە لە کاتی گەڕانەوەی بۆ (ئەلبانیا) ی وڵاتیان ، هەروەها لە شاری (ناپۆلی)یش

(**) بۆ زیاتر شارەزابوون دەربارەی ئەم کۆمەڵەیە سەیری کتێبی (ترکیا الفتاة ثورة ١٩٠٨) ی (دوکتور أرنست . ا . ڕامزرۆ) . بکە ــ گۆڕینی (د. صالح العلي) ــ ل ٥٠ ــ ٥١ .

چەنــد ڕۆژێکی‌تر دەمێنێتەوە ، لەم ماوەیەدا سەردانی (مــەحفەلێکی) ماسۆنی‌یەکان دەکا لەگەڵ یەکێ لە هاوڕێکانی ، شتێکی تەواو فێر دەبێ دەربارەی دەوری (ڕێکخراوی کاربــونــاری) Carbonari لە مێــژووی ئیتــالیادا ، ئەوەبــوو لە کاتی دامەزراندنی کۆمەڵەی (تەرققیو ئیتحاد) ناوەڕۆکی پێڕۆو بەرنامەی ئەم ڕێکخراوە ماسۆنی‌یە کاری‌کردبووە ســەر هۆش‌و بیری دامەزرێنەرانی کۆمەڵەکەو هەروەها ناوەڕۆکی پێڕۆو بەرنامەی ڕێکخراوە تازە دامەزراوەکەیان • تەنانەت پەیڕەوی جۆری کۆبوونەوەکانی ماسۆنی‌یەکانیان دەکرد لە کاتی کۆبوونەوەو داب‌و نەریت‌و چۆنێتی وەرگرتنی ئەندامەکانیانیش • (٧ : ل ٢٧٠) •

ئەو ئەندامانەی لە سەرەتای دامەزراندنی کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی‌یەوە چووبوونە ڕیزیەوە ، ئەم کەسانەبوون :

ئیسحاق ســکوتی ، شــەرەفەددین مەغمومی ، عەبدوڵلا جەودەت ، مەحەممەد ڕەشید شەرکەسی ، ئاساف دەروێش ، عەلی ڕوشدی هەرسکلی ، مەحەممەد غیرید حەسەن زادە ، عەلی بابان ، حیکمەت ئەمین بابان ،ئیسماعیل ئیبراهیم بابان زادە ، کەریم سیباطی ، صەبری موکلی ، ناظم سلانیکی ، نەجیب دراغا ، طەلعەت بەگ،شەطین بەگ ، کقواصلی ئیبراهیم بەگ ، شەفیق کرنلی‌و جەودەت عوسمان •

دوای دامەزراندنی کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی ، دەستکرا بە دامەزراندنی کۆمەڵەی ڕامیاری‌و هاتنە کۆڕی کارکردنەوە • دەربارەی ئەم کۆمەڵەو ڕێکخراوانە تۆژەر ، خاتو (کریستین مۆر) دەڵێ :

« ئــەم ماوەیە دیاردەی دامەزراندنی کۆمەڵەو ڕێکخراوە ڕامیاری‌و ڕۆشنبیری‌یەکانی پێوە دیاربوو ، ئــەوەی ســەرنجی ڕادەکێشــا بوونی کۆمەڵەیێکی هاوبەشی ڕامیارە تورکەکان‌و کوردەکان بوو بە ناوی (کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی)یەوە ، کە پاشان پەرەی سەندو حیزبێکی ڕامیاری لە ساڵی

١٨٨٩ ز یەکەم کۆبوونی (مؤتمر) لە ساڵی ١٩٠٢ دا لە شاری پاریس بەست• دوو سەرکردەی کوردی بە ناوبانگ لەم کۆبوونەدا بەشدار بووبوون : (عبدالرحمن بدرخان‌و حکمت بابان) لە ساڵی ١٩٠٧ دا • کۆبوونی (تورکە لاوەکان) نیش بەسترا ، هەر لە شاری پاریس‌دا • بزووتنەوە ڕۆشنبیری‌و ڕامیاری‌یە کوردی‌یەکان کەوتنە جموجوڵ‌و چالاکی‌نواندن شان بە شانی بزووتنەوەکانی تری‌تورکی‌و نەتەوەکانی تری سنووری وڵاتی عوسمانلی لە هەندێ لە وڵاتانی عەرەب‌دا ••• ئەوەبوو سوڵتان (عبدالحمید) دەستووری (لیبرالی) ساڵی ١٨٧٦و پەرلەمانی هەڵوەشاندەوە • (٤١ : ل ٥٦ ــ ٥٧) •

هەروەها (خاتو کریستین‌مۆر) دەربارەی دەوری کوردو بزووتنەوە ڕامیاری‌یە کوردی‌یەکان دەڵێ :

« دەوری کورد لە شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ بریتی‌بوو لە بەشداربوونێکی فراوان لە ئەنجامی بەڵێنەکانی سەرکردە سەربازی‌یەکانی تورك بە یارمەتی‌دانی کوردو دان‌نان بە مافی سەربەخۆیی‌یان ، یان بەلای کەمەوە ڕێ‌دانی ژیانیان لە سنووری وڵاتی عوسمانلی بە ئازادی لەم ماوەیەی کە بزووتنەوە ڕامیاری‌یەکان‌و ڕۆشنبیری‌یەکان شەووڕۆژ لە کارکردن‌دا بوون ••• بۆیە چاومان بە سەدەها ڕێکخراوو کۆمەڵەو حیزب‌و یەکێتی‌یە کوردەکان دەکەوت ••

دوای ڕێككەوتنی وڵاتە گەورەکان لە ساڵی ١٩٠٨ ز لەسەر پێویست بوونی دابەش‌کردنی (ئیمبراتۆری‌یەتی) عوسمانلی‌و کردنی بە چەند دەولەتێك سەر بە فەرەنساو بەریتانیا بن ، (کۆمەڵەی تورکە لاوەکان) ئەم هەنگاوە ئەوروپایی‌یەیان بە جۆرە سووکایەتی‌یەك دەزانی ئاراستەی تورکیایان کردبوو ، لە ئەنجامی سەرنەکەوتنی سیاسەتی سوڵتان (عبدالحمید) ی دووەم ، ئەوەبوو ناچار کرا واز لە تەختەکەی بێنی‌و سوڵتان (محمد) ی پێنجەم لە ١٩٠٩ ــ ١٩١٨ ، لە شوێنی دابندرێ • لەم سەین‌وبەینەو لەم ماوەیەدا ڕێ درا بە کوردەکان یەکەم ڕێکخراوی ڕامیاریی

کوردی دابمەزرێنن بـە ناوی (کۆمەڵەی هیڤی)یەوەو دەستیکرد بـە دەرچواندنی بڵاوکراوەکانیو لە ساڵی ١٩١٣ وە گۆڤاری (ڕۆژی کورد) ی بە زمانی کوردیو تورکی دەرکرد لە شاری ئەستەمبوڵ ••• لە ساڵی ١٩١٣ قۆڵی عەسکەری تورکە لاوەکان هاتنە سەر حوکمو بە سەرکردایەتیی جەمال پاشاو ئەنوەر پاشاو تەلعەت پاشاو چەند ئەفسەرێکی ترو بڕیاری بەشداربوونی شەڕی جیهانی یەکەمیان‌دا شان بە شانی ئەڵمانەکان ، ئەمەش بە شێوەی ڕێككەوتنێکی نهێنی لە نێـوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانلیو ئەڵمانیا لە ڕۆژی ٢ی ئابی ساڵی ١٩١٤ • (٤١ : ل ٥٧ ــ ٥٨) •

لە سـاڵی ١٨٩٥دا زوربەی سـەرکردەکانی (ئیتحادی‌یەکان) لـە ئەستەمبوڵ گیرانو خرانە بەندیخانەوە ، لە نێوانیان‌دا : ئیسحاق سکوتیو کەریم سیباطی(*) وعەبدوڵلا جەودەتو شەرەففەدین مەغمومیو شێخ نائلیو عەبدولقادر ئەفەندیو ئەحمەد بەگ هەبوون (٢٧ : ل ٢٧٤) •

دوای دامەزراندنی کۆمەڵەکە شـێخ عەبدولقادری شێخ عەبدوڵلاش بەشداریی کۆمەڵە بوو ، ئەوەبوو ئەویش تاوانبارکرا لە ساڵی ١٨٩٦دا ، بە بەشداربوونی لە پیلانەکەی دژی سوڵتان (عبدالحمید) • هەروەها لە سـاڵی ١٩٠٢دا (عبدالرحمن بدرخان) سـەرەك نووسـەری ڕۆژنامەی کوردستانو حیکمەت بابان بەشداری مۆئتەمەری ساڵانەی کۆمەڵەکە بوون لە پاریس‌دا • لەو کاتە ئـەم دووانە لە ناسراوترین کەسانی ڕامیاریی کورد بوون • لە ساڵانی (١٨٩٧ ــ ١٩٠٦) مەحموود پاشاو هەردوو کوڕەکانی ئەمیر سەباحەددینو ئەمیر لوتفوڵلا پەیوەندی‌یان بە کۆمەڵەوە کرد •

وا دەردەکەوێ ڕامیاریی توندو تیژیو تۆقاندن ، کە ئیمبراتۆری‌یەتی عوسمانلی بـەکاری‌دەهێنا دژی گەلانی سـەر بە ئیمبـراتـۆری‌یەتەکەیان بەتایبەتی دژی گەلی کورد لە کوردستانی تورکیادا هانی گەلی کوردی دەدا

(*) سەیری کتێبی (کردستان و کرد اختلاللری) بکە ، نووسینی عەبدولعەزیز یامڵکی •

بـۆ هاری کاری کردنو وەستانیان شان بە شـانی گەلانی عوسمانلی دژی سوڵتانەکانی ئال عوسمان ، لەو سەردەمەدا تێکۆشەرانی کورد بیریان لە دۆزینەوەی باشترین ڕێگا دەکردەوە بۆ ڕزگارکردنی گەلەکەیان لە جەورو ستەمی عوسمانلی‌یەکان ، ئەوەبوو یەکێتیی تێکۆشانی کورد لەگەڵ تورکە ئازادەکان باشترین ئەنجامی ئەم بیرکردنەوەیە بوو • دەربارەی جەورو ستەمی عوسمانلی‌یەکان دەرهەق بە گەلی کورد خاتو (کریستین مۆر) دەڵێ :

« لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا کوردەکان دابەش‌بووبوونە سەر چەنـد بەشێكدا • لە کاتی شەڕی چاڵدێرانەوە لە ساڵی ١٥١٤ ز دا داوای ئازادی‌یان دەکرد لەو سەردەمە شای ئێران داخوازی‌یەکانیانی ڕەتدەدایەوە هەروەها (بابی عـالی) لە تورکیـاو دوای شەڕی جیهانی یـەکـەم‌و ڕووخانـی ئیمپراتۆری‌یەتی عوسمانلی‌و دامەزراندنی وڵاتە تازەبابەتەکانو نوێخوازەکان لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ، گەلی کورد دابەش‌کرا بەسەر پێنج وڵاتدا : ئێرانو تورکیاو عێراق‌و سووریاو بەشێکی کەمیانیش بەسـەر یەکێتیی سۆڤیاتدا » • (٤١ : ل٢١)

ئەم ڕووکارە تازەیە پاڵی بە ڕۆشنبیرانی کوردەوە نا کەوا کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی لەگەڵ ڕۆشنبیرە تورکەکان دابمەزرێنن • ئیحسان سکوتی لە دیاربەکرو عەبدوڵلا جەودەت لە عـەرەبگیر دوو ئەندامی دامەزرێنەری کۆمەڵەکە بوون •

دەربارەی چالاکی ئیسحاق سـکوتی‌و عەبدوڵلا جەودەت ، دوکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێ ڕۆژنامەی کوردستان لە ژمارە (٣٠)دا بڵاوی کردۆتەوە کەوا :

« لە سەرەتای دامەزراندنی کۆمەڵەکە ئیسحاق سکوتی‌و عەبدوڵلا جەودەت چالاکی‌یێـکی زۆریان هەبـوو ، لەگەڵ هەنـدێ لە ئەندامـە دامەزرێنـەرەکانو ئەندامە کۆنـەکانی کۆمەڵە دوورخرانەوە لە لایـەن کاربەدەستانی عوسمانلی‌یەوە • ئیسحاق سکوتی دوورخرایەوە بۆ (ڕۆدس)

بەلاّم زۆری پێنەچوو هەلّهات بۆ پاریس • عەبدوللاّ جەودەتیش دوورخرایەوە بۆ (طرابلس الغرب) ، ئەویش لەوێوە هەلّهات بۆ (تونس)و لەوێوەش خۆی گەیاندە هاوڕێکانی لە پاریس •

لە ساڵی ١٨٩٧ز زوربەی ئیتحادی یەکان بێزاربوونو بە تەواوی مەئیوس بووبوون لە ئەنجامی زەبرو زۆری سولّتان (عبدالحمید) ، بەلّینەکانی کە دەی‌دا پێیان ، بەلاّم ئیسحاق سکوتی‌و عەبدوللاّ جەودەت قایل نەبوون بە هەلّوێستەکانی ئەمانە ، دوای ئەوەی ڕۆژنامەی (المشورة) زمانی کۆمەلّەکە ڕامیاری خۆی کۆڕی بەرامبەر سولّتان (عبدالحمید) لە ئەنجامی کارتێکردنی کۆلّدەرەکانو بەزیوەکان کە لەگەلّ سولّتان‌دا ڕێك کەوتبوون ، ئیسحاق سکوتی‌و عەبدوللاّ جەودەت پێکەوە ڕۆژنامەی (عوسمانلی)یان دەرچواند لە جنێف • بەلاّم سولّتان عبدالحمید وازی لێیان نەهێناو ، لەگەلّیانا هەولّی‌دەدا بە ڕێگای بالّیۆزەکەی مونیر بەگ کەوا ئارەزووی هەیە بەندی‌یە دەست‌بەسەرە ڕامیاری‌یەکانی کە لە (طرابلس) ن بەرەلاّ بکا بەرامبەر بە ڕاگرتنی ڕۆژنامەی (عوسمانلی) • وەك (ڕافررۆ) دەی‌گێڕێتەوە ، عەبدوللاّ جەودەت کە تەقدیری ئەو بارودۆخە گرانەی بەندکراوەکانی دەکرد • کە چۆن لە سەمرا دەژین ، بۆیە پێشنیارەکەی سولّتانی قەبوولّکرد •

پاشانیش سکوتیش قەبوولّی کردو ڕۆژنامەکەیان ڕاگرت دوای بەرەلاّکردنی بەندی‌یەکان ، بەلاّم ئەم ڕێککەوتنە لە ئەنجام‌دا بووە هۆی (مساوەمە) کردنێکی گەورەتر لەگەلّ سولّتان (عبدالحمید) دا ، ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٠٠دا ئیسحاق سکوتی وەك نۆشدارێکی عەسکەری لە بالّیۆزخانەی عوسمانلی لە ڕۆما دامەزرێنرا ، هەر لە هەمان ساڵ‌دا عەبدوللاّ جەودەتیش وەك نۆشدار لە بالّیۆزخانەی (ڤینا) دامەزرێنرا • بەلاّم ئیسحاق سکوتی پەیوەندیی بە دزی‌یەوە هەر مابوو لەگەلّ هاوڕێکانی‌داو بە دزی‌یەوە نامەی بۆ ڕۆژنامەی (عوسمانلی) دەنارد کە ئەمیر (صباح‌الدین) دووبارە

دەری‌چواندبووەوە لە (لندن)و (فولکستون) •

ڕامزرۆ دەربارەی سکوتی‌و عەبدوڵلا جەودەت دەڵێ :

ئەم دوو کەسە حەزیان دەکرد بە تورك یان بە عوسمانلی بناسرێن بەلای کەمەوە ، زیاتر لەوەی بناسرێن بە دوو کەسی کوردپەروەر (قومی) •
(سەرچاوەی پێشوو ل٦٣) •

ئێمە لە کاتی هەڵسەنگاندنی ئەم جۆرە قسانە پێویستە ڕەچاوی ئەم لایەنانەی خوارەوە بکەین :

یەکەم ، عوسمانچێتی لە سەرەتادا دوو تێ‌گەیشتنی دەدایە دەستەوە ، (یەکێتی‌و بێ‌جیاوازی) لە نێوان هەموو دانیشتوانی ئیمبراتۆری‌یەتی عوسمانلی بە بێ جیاوازی ، بەلام پاشان هەڵگەڕایەوەو زۆر بە پەلە بەرەو شۆڤینی‌یەت‌و بە مەبەستی کردنی هەموو گەلانی عوسمانلی بە تورك (تتریك) • هەروەها لەو سەردەمە مەسەلەی ڕووخاندنی پێڕۆی (نظام) سوڵتان عبدالحمید هەموو نیشتمان‌پەروەرانی عوسمانلی یەك‌خستبوو لە گەڵ زیندووکردنەوەی دەستووری ساڵی ١٨٧٦ • لەگەڵ ئەوەش‌دا پێویستە ئەوەمان لە یاد نەچێ کەوا ئیسحاق سکوتی دڵسۆزی گەلەکەی بووەو کوردی خۆش‌ویستووەو پەیوەندیی بەردەوامی هەبووە لەگەڵ بەدرخانی‌یەکان‌دا ، کە لەو سەردەمە لە سەرکردەکانی بزووتنەوەی نەتەوەی کورد بوونە ، چ لە ناو سنووری تورکیادا یان لە دەرەوەی وڵات‌دا ، هەروەها زۆر هاوڕێی عبدالرحمن بەدرخان بووە ، خاوەند ڕۆژنامەی (کوردستان) کە لە ژمارەی (٣٠) ی کوردستان‌دا عبدالرحمن بەدرخان شیوەنێکی گەرمی بڵاوکردبووەوە لە ژێر ناونیشانی «بزربوونی مەزنێك» دوای کۆچی دوایی کردنی سکوتی لە شاری (سان ڕیمو) لە ئیتالیادا ، باسی دڵسۆزی‌و ئازایەتی‌و ڕۆشنبیرێتی ئیسحاق سکوتی تیا کردبوو لەگەڵ پارێزی‌کردنی لێی دژی ئەو تۆمەتانەی ئاراستەی دەکران ، وا دەردەکەوێ عبدالرحمن بەدرخان ئاگاداریی هەبووە

له پەیوەندی‌یە نهێنیەکانی سکوتی(*) .

هەروەها وا دەردەکەوێ سکوتی حەڵقەی پەیوەندی بووە لە نێوان کۆمەڵەی (ئیتحادو تەرەققی) و ڕێکخراوە کوردی‌یەکاندا . (۳: ل ۱۱٦ – ۱۱۷) .

ئیسحاق سکوتی وەك هەموو تێکۆشەرە کوردەکانی‌تر شانازی‌یان بە ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی‌یەوە دەکرد وەك هەموو گەلە ئیسلامی‌یەکانی ژێر ئاڵای ئەم ئیمبراتۆری‌یەتە ، بەو باوەڕەی هیچ جۆرە جیاوازی‌یێك ناکا لە نێوان گەلانی ئیسلامی بە هەموو نەتەوەکانیەوە ، لەبەر ئەوەی دەوڵەتێکی ئیسلامی یە ، دەوڵەتی عوسمانلی تا ماوەیێکی زۆر وازیی بەم کاغزەوە دەکرد بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی لە داگیرکردنی خاكو وڵاتەکانی ژێر دەستی بە ناوی جێ‌نیشینی ئیسلامەوە (الخلافة الاسلامية) تا بە تەواوی ئاشکرابوو کە ئەم داگیرکردنەش هیچ جیاوازی نی‌یە لەگەڵ داگیرکردنە ڕەگەزپەرستی‌یەکانو ماوەی چوار سەدەش دەوامی‌کرد . گەلی کورد لە ئەنجامی حوکمڕانێتی عوسمانلی‌یەکانو داگیرکردنی کوردستان تووشی چەرمەسەرێو دەربەدەریو بەندیو خنکاندنێکی ئەوتۆ بوو زیاتر لە هەموو گەلە ژێر دەستەکانی تری عوسمانلی ، بە تەواوی سەربەخۆیی نیشتمانی‌یان لەناوچوو هەروەها کوردستان دابەش‌کرا لە نێوان ئێرانو تورکیادا لە ساڵی ۱٦۳۹ز لە ئەنجامی ڕێككەوتنێکی دووقۆڵی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە .

دوای زیندوکردنەوەی دەستووری ساڵی ۱۸۷٦ کوردەکان هەوڵیان دەدا دووبارە خۆیان ڕێكبخەنەوە .

لە ئەنجامی سەرنەکەوتنی بزووتنەوەکانو شۆڕشە کوردی‌یەکان بەتایبەتی شۆڕشی نیشتمانیی کوردی لە شەمزینان لە ساڵی ۱۸۸۱ز ، بە

(*) سەیری ڕۆژنامەی کوردستان بکە ، ژمارە (۳۰) – جنیف ۳۰ (ذي‌الحجة ۱۳۱۹ك ، ١٤ ئازار – ۱۹۰۲ .

سەرکردایەتیی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری • کە هەوڵدانەکانی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری نەگەیشتنە ئەنجام بۆ دانانی دەوڵەتێکی کوردی لەبەر کۆمەڵێ هۆ ، یەکێ لەو هۆیانە زۆرلێکردنی ئینگلیزو ڕووس بوو بە هاریکاری‌کردنیان لەگەڵ تورکیاو ئێراندا دژی بزووتنەوەی ڕزگاری‌خوازی گەلی کورد • لە توانیندا نەبوو شۆڕشی کورد ئامانجەکانی ئەنجام بدا لەو بارودۆخە زەحمەتەو دژایەتی وڵاتە گەورەکانی وەك ئینگلیزو ڕووسیا بکا لەگەڵ هاریکاری‌کردنی تورکیاو ئێران بە جووتە دژی گەلی کورد بۆ دابەش‌کردنی دەستکەوتەکانیان لە ئەنجامی سەرنەکەوتنی شۆڕشی کورد •

دوای سەرنەکەوتنی هەموو بزووتنەوە کوردی‌یەکان ، لاوانو ڕۆشنبیرانو ئەمیرانو مولکدارە کوردەکانو هەموو نیشتمانپەروەرانی کورد ڕوویان کردە بواری ڕامیاری‌و نواندنی چالاکیی ڕامیاری ، بەمەش بزووتنەوەی ڕزگاری‌خوازی گەلی کورد پێی نایە قۆناغێکی تازەوە لە کوردستانی تورکیادا دوای ئەوەی بزووتنەوە نیشتمانیەکانی گەلانی ئەرمەنی‌و بولغاری‌و عەرەبی‌و گەلە چەوسێنراوەکانی ژێر چەپۆکی داگیرکەرانی عوسمانلی کاریان کردبووە سەر گەلی کوردو سودی لێیان وەرگرتبوو •

بەم جۆرە قۆناغی لەدایك‌بوونی کۆمەڵەو ڕێکخراوە جەماوەری‌یەکانو ڕۆژنامە کوردی‌یەکان دەستی‌پێ‌کرد ، قۆناغی بڵاوبوونەوەی بەئاگابوونی ڕامیاری‌و نەتەوایەتی ، قۆناغی پەیوەندی‌کردنو ئاڵوگۆڕکردنی بیروڕا لە نێوان کوردە نیشتمان پەروەرەکان لە پێناوی ڕێك‌خستنی ڕیزەکانیان •

لە شاری (القاهرة) خوالێ‌خۆشبوو مەدحەت بەدرخان ڕۆژنامەی (کوردستان) ی لە ساڵی ١٨٩٨ز دەرچواند ، ئەوەبوو ژمارە یەکی لە ٢٢ ی نیسانی ساڵی ١٨٩٨ دەرچوو • ڕۆژنامەی کوردستان دەوری خۆی بینی لە ڕاپەڕاندنی هەستی نەتەوەیی‌و گەشە پێ‌دانی‌و بانگ کردنی ئیتحادی‌یەکانو سەرۆکەکانی کوردو پیاوە ئاینی‌یەکان بۆ خەباتو تێ‌کۆشان • (٣:ل٩٠–٩١)

وا دیـاره ڕووداوەکانو گۆڕانکاری‌یەکانی ساڵی ١٩٠٨ بە جۆرێکی دیاری‌کراو گەشەی بە بیرو باوەڕی کوردایەتی‌دا لە تورکیادا • کوردەکان لەو سەردەمەدا بـە هەلیان زانی خەریکی خـۆ ڕێك‌خستن بنو سوود لە دەروون فراوانی ئەو سەردەمە وەربگرن کە لە بـواری ڕامیاری کەوتـە ڕوو دوای کودەتای دەستووریی کە کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی پێی هەڵسا لە ساڵی ١٩٠٨ • (٨ : ل ١٢٥) •

ئەم هەوڵدانو تێکۆشانەی گەلی کورد بووە هۆی دامەزراندنی یەکەم کۆمەڵەی ڕامیاری کوردی لە ئەستەمبوڵ لە ساڵی ١٩٠٨ بە ناوی (کۆمەڵەی تەعالیو تەرەققی کوردی)(*) • بەم جۆرە ساڵی ١٩٠٨ بە ساڵی سەرەتای دامـەزراندنی کۆمەڵـەو ڕێکخراوی ڕامیـاری کـوردی دادەنـدرێو دەست‌پێ‌کردنی قـۆناغێکی تازەش بـوو لە تێکۆشـانی گـەلی کوردو بزووتنەوەی ڕزگاری‌خوازی نەتەوەیی • بەم جۆرە کوردستان نۆبەرەیێکی تازەی لەدایك‌بوو ئەویش کۆمەڵەی تەعالیو تـەرەققی کوردی بوو ، کـە جێگای هیواو ئۆمیدی کورد بوو بۆ وەرگرتنی مافە ڕەواکانی گەلی کورد وەك گەلە تێکۆشـەرەکانی تری ئیمبراتۆری‌یەتی عوسمانلی لە پێنـاوی ڕزگاربوونیـان لە زوڵمو جـەورو چەوساندنـەوەی دەوڵەتی عوسمانلیو وەدەست‌هێنانی سەربەخۆیی نیشتمانیو نەتەوەیی‌یان •

لە ساڵی ١٩٠٨ یـەکەم کۆمەڵەی ڕامیاریی کوردی لە ئەستەمبـوڵ دامەزرێنرا ، بـە ناوی (کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان) ــ کردستان تعالی جمعیتی ــ ئەم کۆمەڵەیە لە لایەن کۆمەڵێ تێکوشەرانی کورد دامەزرێنرا لەوانە :

ئەمین عالی بەدرخانو شەریف پاشاو شەهید عەبدولقادر شەمزینی ــ

(*) لە ساڵی ١٨٨٩ ز حیزبێکی ڕامیاری بە ناوی (کۆمەڵەی ئیتحادو تقدم) دامەزرێنرا لە ئەستەمبوڵ لە لایەن چوار کەسەوە ، لەمانە دوانیان کورد بوون : ئیسحاق سکوتیو عەبدوللا جەودەت . (٢٦ : ل١٨) .

که کەمالی‌یەکان خنکاندیان لە دیاربەکر ــ لەگەڵ‌داماد ذو الکفل) پاشاو چەند تێکۆشەرێکی تر •

ئەم کۆمەڵەیە لە ئەنجامی چەوساندنەوەی گەلی کورد لەلایەن حیزبی ئیتحادو تەرەققی‌یەوەو پێشانیش لە لایەن عوسمانلی‌یەکانەوە لەدایك‌بوو •

ئامانجی کۆمەڵەکە پەرەپێ‌دانی‌و پێشخستنی کوردستان بوو ، پێڕۆی ناوەوەی کۆمەڵەکە ئەرکەکانی دەستەی ڕاوێژکاری کۆمەڵەی لە ماددەی چـواردا دیاری‌کردبوو ئەویش بە ئـەنجام‌دانی ئامانجەکانی کۆمەڵە لـە پەرەپێ‌دانی کوردستان لە ڕووی ماددی‌و مەعنەویەوە ، لەگەڵ بایەخ‌دان بـە پەروەردەی ئیسلامی نەتەوەی کورد لە لایەنە گیانی‌یەکان‌و هزری‌یەکانەوە • هەروەها دەســتەی بەڕێوەبەری کۆمــەڵەی دیاری‌کردبوو بە (٦ ــ ١٣) ئەندام • پێڕۆی ناوەوەی کۆمەڵە لە ســاڵی ١٣٣٥ی کۆچی دەرچووە ، کەواتە دوای دامەزراندنی کۆمەڵەکە بە بێ دواکەوتن •

دەربــارەی ئامانجەکانی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان عەبــدولعەزیز یامولکی دەڵێ : کۆمــەڵەی تەعالیی کوردســتان هیچ ئامانجێکی کەسیی نەبوو ، کۆمەڵە هــەموو ســەرۆکە کوردەکانی ئاگادارکردبووەوە کەوا ئامانجەکانی کۆمــەڵە هێنانەدیی ئامانجە کۆمەڵایــەتی‌یەکان‌و ئایینی‌یەکان‌و مێژوویی‌یەکانی گەلی کوردە بۆ ئەوەی کوردستان لە لایەن گەلێکی تر یان دەوڵەتێکی ترەوە داگیر نەکرێت • (٣٦ : ل ٥٥) بەمە دەردەکەوێ کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان هەوڵ‌و تەقەلای دەدا لە پێناوی ڕزگارکردنی کوردستان لە چنگ داگیرکەرانی عوســمانلی‌و دامەزرانــدنی دەوڵەتێکی کــوردی سەربەخۆ • لەو سەرەدەمە کۆمەڵە باوەڕی وابوو کەوا ئینگلیز دۆستی کوردەو یارمەتی‌یان دەدا لەو قۆناغەدا ، بەڵام دواڕۆژ ئاشکرای کرد کەوا ئینگلیز یارمەتی گەلانی چەوساوە نادەن ، بەڵکو یارمەتی خاوەند دەسەڵات‌و هێــزدارەکان دەدەن دژی گــەلە چەوســاوەکان لە پێناوی هێنــانەدیی بەرژەوەندەکانیان •

کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بەرەنگاری جووڵانەوەو پیلاەکانو موناوەرەکانی دوژمنانیان دەکرد کە لە پشت پەردەوە دژیان دەگێڕدرا • بەڵام کۆمەڵە نەیتوانی خۆی بپارێزێ لەو پیلانانە تا وردە وردە لاواز بوو ، پاشان لە مەیدانی خەباتدا بزربوو • کۆمەڵەیێکی تازە شوێنی گرتەوە بە ناوی (کۆمەڵەی هیڤی) •

ناسراوترین کەسایێك لەوانەی دامەزرێنەری کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بوون ، خوالیخۆشبوو سەیید عەبدولقادرو ـ شەهیدی نیشتمان ـ جەلادەت ئەمین عالیو موڕادو موحەممەد عەلیو خەلیل ڕامیو کامەرانو نەوەکانو وەچەکانی بەدرخانی گەورەو فوئاد پاشاو حیکمەت بابانو حوسێنو شوکریو فوئاد مەحمودو عەلی ، کە بابانی بوون لەگەڵ سەیید عەبدوڵلاو ڕەمزی بەگی خەرپووتیو ئەکرەم بەگو جەمیل پاشا زادەو نەجمەددین حوسێنو مەمدوح سەلیمو حەسەن حامیدو فەریدو دوکتۆر شوکری مەحەممەدو حوسێن عەونی نوێنەری پێشووی (خەرپوت) و مەحەممەد نوێنەری (مەلاتیا) ی پێشوو و ئەمین زەکیو میرەلای خەلیل بەگی دەرسمیو مەحمود نەدیم پاشاو فەریق مستەفا پاشا سولیمانیو فەریق حەمدی پاشاو مەحەممەد ئەمین زەکی بەگی سولیمانیو شێخ عەلی شێروەلیو سەیید شەفیق ئەفەندی خێزانیو گەلێ ناوی تریش ••

لە ناوی ئەم دامەزرێنەرانە بۆمان دەردەکەوێ کەوا ئەمانە نموونەو هەڵبژاردەی ڕۆشنبیرانو ڕامیارانی کورد بوونە لەو قۆناغەدا ، هەروەها ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەبێ کەوا گەلی کورد لە کوردستانی تورکیادا چەند بایەخیداوە بە خەباتو تێکۆشان لە پێناوی ڕزگاربوونی لە جەورو ستەمو چەوساندنەوەی لە چنگی عوسمانلییەکان ، کە جووڵانەوەیێکی بێوچانو بەردەوام بەبێ ئەوەی ماندوێتی بزانێ یان جاڕس ببێ لە گۆڕەپانی کوردستاندا ئەنجام دەدرا • دوای دامەزراندی (کۆمەڵەی تەعالیی

کوردستان) کۆمەڵەی (تە شکیلاتی کۆمەڵایەتی کوردستان) دامەزرێنرا لە لایەن ئەمیر عەلی جەودەت بەدرخانو کامەران بەدرخانو کەماڵ فەوزیو ئەکرەم جەمیل پاشا شازادەو دوکتۆر شوکری مەحەممەدو مەمدوح سەلیمو هەندێ کەسانی تر • ئەمیر ئەمین عەلی بەگ بەدرخان سەرۆکی کۆمەڵەکە بـوو •

لە هەمان کاتدا لە ئەستەمبوڵ کۆمەڵەیێکی تر دامەزرێنرا بـە ناوی (حیزبی نەتەوەی کورد) ەوە •

ئەم کۆمەڵەیانە بەردەوام بوون لەسەر چالاکی یان لە ئەستەمبوڵ تـا هاتنی لەشکری کەمالی یەکان بۆ ناو شاری ئەستەمبوڵ • ئەم کۆمەڵەیانـە سـەدەها لقو ناوچەیان کردبووەوە لە سەرانسـەری کوردستاندا • بەڵام هەموو ئـەم کۆمەڵەیانە هەڵوەشێنـدرانەوە بە دامەزراندنی (کـۆمەڵەی خۆیبـوون) ی کوردی نیشتمانیو هەموو ئەندامانی کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی یەکانی پێشوو چوونە ڕیزی خۆیبوونەوە ، بەم جۆرە هەموو هێزە رامیـاریو ڕۆشنبیری یە کوردی یەکان لە کۆمەڵەیێکی تازەدا کۆبوونەوە ئەویش کۆمەڵەی خۆیبوون بوو • (١٥ : ل ٥٢ ـ ٥٣) •

بە چوونە ناوی ئەم کۆمەڵەو یانە ڕۆشنبیری یانە بە گشتی بۆ ڕیزی خۆیبوون دەتوانین بڵێین بزووتنەوەی نیشتمانیو نەتـەوایەتیی کورد پێی نایە قۆناغێکی تازەوە لە ڕێبازو شێوازی خەباتدا لە پێناوی یەکێتیی گەلی کوردو وەدیهێنانی مافە نەتەوەیی یە ڕەواکانی تا دەگا بە مافی چارەنووسی لە هێنانەدیی سەربەخۆیو ڕزگاربوونی لە چنگی دەوڵەتی عوسمانلی •

کۆمەڵەی کوردستان ـ کردستان جمعیتی :

کۆمەڵەی کوردستان لەساڵی ١٣٣٤ ی کۆچی لە شاری ئەستەمبوڵ دامەزرێنرا • ئامانجەکانی ئەم کۆمەڵەیە ڕامیاریو کۆمەڵایەتیو ئابووری بوو ،لە پێناوی جێبەجێکردنی هیوا نەتـەوەیی یەکانی گەلی کورد بوو •

پێڕۆی ناوخۆی کۆمەڵە سوور بوو لەسەر کردنەوەی لێژنە ناوچەیی‌یەکانو لقەکان لە گشت ناوچەکانی کوردستاندا لە کاتی پێویست ، لەگەڵ بوونی مافی دەرچـواندنی گۆڤارو ڕۆژنامەو بڵاوکردنەوەی کتێبو کردنـەوەی دامودەسگا (خەیری‌یەکان) و کۆمەڵایەتی‌یەکان(*) •

کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانیاری کوردی :

ئەم کۆمەڵەیـە ـ (جمعیة نشر المعارف الکردیة) لە ساڵی ١٩٠٨ ز دامەزرێنرا ، وەك کۆمەڵەیێکی ئەدەبیو پەروەردەیی•ئەوەبوو قوتابخانەیێکی کوردی لە (چەمبەرلی‌طاش) کردەوەو سەیید خەلیل خەیالی بەڕێوەبەری ئەم قوتابخانەیە بوو ، مەبەست لە کردنەوەی فێرکردنی منداڵە کوردەکانی ئەستەمبوڵ بوو • بەڵام هاتنە سەر حوکمی ئیتحادی‌یەکانو گرتنەدەستی کاروبـاری دەوڵەتی عوسمانلیو دامەزراندنی حوکومەتێکی زاڵمو زۆردار لـە ژێر سـێبەری دەستوورو دیموکراتی‌یەت بووە هۆی داختستنی ئـەم کۆمەڵەیەو قوتابخانەکەی • (٢٢:ل٥١ـ٥٢) •

ئەم کۆمەڵەیە پێڕۆی ناوخۆکەی لە ساڵە ١٣٣٤ ی کۆچی لە چاپ داوەو بڵاوی کردۆتەوە • (*)

کۆمەڵەی هێڤی کوردی :ـ ١٣٢٨ کۆچی بەرامبەر ١٩١٠ ز ـ

دوای داختستنی کۆمەڵەی تەعالیو تەرەققی کـوردیو کۆمەڵـەی

(*) پێڕۆی ناوخۆی (کۆمەڵەی کوردستان) ١٣٣٤ ی کۆچی . بە زمانی تورکی لە چاپخانەی (نجم استقبال) لە ئەستەمبوڵ چاپکراوە و ئێمەش وەرمان‌گێڕاوەتە سەر زمانی کوردی ـ دەست‌خەتی کتێبی (الجمعیات والمنظمات والأحزاب الکردیة في نصف قرن ـ ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨) .
ـ نووسەر ـ

(*) پێڕۆی ناوخۆی (کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانیاری کوردی) ـ کۆمەڵەی نشری معارفی کوردی ـ بە زمانی تورکی ـ چاپخانەی (نجم استقبال) ١٣٣٤ . دەقی پێڕۆکەمان لە دەست‌خەتی کتێبی (الجمعیات والمنظمات والأحزاب الکردیة في نصف قرن ـ ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨) بڵاوکردۆتەوە .
ـ نووسـەر ـ

(نەشری مەعارفی کوردی) و بەردەوامبوونی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان لەسەر چالاکی‌یەکانی بە شێوەیێکی نهێنی لە ڕێکخستنی لاوە کوردەکانو بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی ڕامیاریو هزری لە نێوانیاندا • لاوانی کورد هەوڵی پڕکردنـــەوەی بەتاڵایی‌یـــە ڕامیاری‌یەکانیـــان دەدا لـــە گۆڕەپانی کوردایەتی‌دا کە لە ئەنجامی داخستنی ئەم دوو کۆمەڵەیە پەیدابوو • دوای تێپەڕبوونی دووساڵ بەسەر داخستنیاندا ، قوتابی‌یە کوردەکانی قوتابخانەی کشتوکاڵ لە ئەستەمبوڵ توانییان کۆمەڵەی (هیڤی) کوردی دابمەزرێنن لە ساڵی ١٩١٠ ز • لە ئەندامە دامەزرێنەرە بەناوبانگەکانیان :

عومەر بەگ جەمیل پاشاو قەدری جەمیل پاشا لە ناسراوەکانی دیاربەکرو فوئاد تەمۆ بەگی وانلیو زەکی بەگو ئەکرەم بەگی جەمیل پاشاو مەمدوح سەلیم بوون • خەلیل خەیالیی موتەکیش گەورەترین هاندەریان بوو بـــۆ دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیەو ئاراستەیانیشی دەکرد ، جگە لەوەی خۆی یەکێ لە دامەزرێنەرەکان بوو •

کۆمەڵەی (هێڤی) دووەمین کۆمەڵەی کوردیی ڕامیاری‌یە دێتە کایەوەو لە هەموو کۆمەڵە کوردی‌یەکانی ئەو سەردەمە چالاکتر بوو ـ بەتایبەتی پێش شەڕی جیهانی یەکەمـ هەروەها توانی لقەکانی لە وڵاتی ئەوروپایی‌یەکان بکاتەوە • زمانی حاڵی کۆمەڵەی هیڤی گۆڤاری (ڕۆژی کورد) بوو کە بە کوردیو تورکی دەردەچوو • پاشان ئەم ناوەیان گۆڕی بە ناوی (هەتاڤی کورد) دواجاریش کرایە (ژین) • (ڕۆژی کورد) سێ ژمارەی لێ دەرچوو ، ژمارەی یەکەمی لە ١٤ ی ڕەجەبی ساڵی ١٣٣١ ی کۆچی دەرچووە کە دەکاتە ساڵی ١٩١٣ ز • ژمارەی دووەمو سێ‌یەمی لە ١٤ی شەعبانو ١١ی ڕەمەزانی هەمان ساڵ دەرچوونە •

ئەم کۆمەڵەیە ، کەواتە کۆمەڵەی (هێڤی) بەردەوام بووە لە نواندنی چالاکی تا ڕۆژی بەشداربوونی تورکیا لە شەڕی جیهانی یەکەمدا ، ئەوەبوو

بـە هۆی بەشداربوونی ئەندامەکانی لـەم شەڕەدا ئیشوکاری کۆمەڵەکە پەکخرا • (*) بەڵام دووبارە دەستی‌کردەوە بە چالاکی‌یەکانی دوای ڕاگرتنی شەڕو بەردەوام بوو لە چالاکی نواندن تا مستەفا کەماڵ شاری ئەستەمبوڵی گەڕاندەوەو لە ساڵی ١٩١٤ ز مستەفا کەماڵ بەتوندی بەربەرەکانی کۆمەڵەی (هیڤی) دەکردو توانی چالاکی‌یەکانی کەم بکاتەوەو لاوازی بکا ، بەڵام لـە عێراق‌و سووریادا کۆمەڵە بەردەوام بـوو لەسـەر چالاکی‌یەکانی • (٢٢:ل٥٢) •

کۆمەڵەی هێڤی کتێبی (قامووسی فێرکردنی زمانی کوردی) بە زمانی کـوردی‌و تورکی وەك یەکەمین کتێبی کۆمەڵە دەرکرد بـە دوو شێوەی کرمانجی‌و بابانی لە ساڵی ١٩٢١ ز ، ئەم کتێبە ژمارە (١) ی بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی هەڵگرتووە •(*)

دەربارەی چـوونـە ڕیـزی کۆمەڵەی هێڤی‌یەوە (زیننار سلۆپـی)

دەڵێ : **

ئەکرەم جەمیل پاشاو مەمدوح سەلیم بەگ هەردووکیان هەر لە ڕۆژی یەکەمی دامەزراندنی کۆمەڵەوە چوونە ڕیـزی‌یەوەو دوو ئەندامی چالاکی دامەزرێنەری کۆمەڵەکە بوون • قوتابی‌یانی کورد زۆر بە جۆشەوە ڕوویان دەکردە کۆمەڵەی هێڤی‌و دەچوونە ڕیزیەوە ، لە ماوەیێکی زۆر کەمدا ژمارەی ئەندامانی زۆربوون‌و لە ئەندامە ناسراوەکانی :

شەهید کەماڵ فەوزی‌و براکەی ضیاء وەهبی‌و نەجمەددین حوسێن

(*) (هینکر زیمان کوردی) ڕابەری زیمان هردوو کوردی : کورمانجی بابانی ـ چاپخانـەی ـ استقبال ـ باب‌عالي ـ ابـو السعود ـ ١٣٣٧ کۆچی ـ ١٩٢١ ز •

(**) زیننار سلۆپی نازناوی نووسەری کتێبی Doza Kurdistan ، کە نووسەرەکەی (قەدری جەمیل پاشایە) •

کەرکووکیو عەزیز بابانو شەفیق ئەرواسیو هەمزە موکسیو طەیبب عـەلی خەرپووتیو عەبدولکەریم سـولیمانیو صالح دیاربەکریو عـەبـدولقادر دیاربەکریو ئاسف بەدرخانو مستەفا ڕەشاد دیاربەکریو دوکتۆر مستەفا شەوقی مەهابادیو مەحەممەد میهری سنەییو دوکتـۆر فوئاد حەکاریو عەبدولڕەحیم حەکاریی شاعر •

لە ئەنجامی بلاوبوونەوەو بەرزبوونەوەی هۆشیاری ڕامیای لە نێوان لاوانی کورددا ،خوالێخۆشبوو شەهید طەیبب عەلی هەوڵی کردنەوەی لقێکی کۆمەڵەیدا لـە ئەرزڕوم کە لەو کاتەدا لـەوێ قوتابی بـووە ، هەروەها قوتابییانی کورد لە ناوچەکانو ولایەتەکانی تری کوردستانەوە بـە ڕێگای نامە نووسیندا پەیتا پەیتا پەیوەندییان بە مەڵبەندی کۆمەڵەوە دەکـرد • گۆڤاری (ڕۆژی کـورد) کە هەفتانە بـە دوو زمانی کـوردیو تورکی دەردەچوو ، لـە سەرەتادا عەبدولقادر سولیمانی دەریدەچواند لـە ساڵی ١٩١٣داو نووسەرە ناسراوەکانیشی پرۆفیسور بابان زادەو دوکتۆر عەبدوللا جەودەت بەگو مەمدوح سەلیم(*) بەگ وانلیو شەهید یوسف ضیاء بەگ بەتلیسیو شەهید کەماڵ فەوزیو نەجمەددین کەرکووکی فەخریو مەسعود سولیمانیو فوئاد تەمۆو فازڵ موخلیسیو ئیسماعیل حەقی بابان زادەوح •

(*) لە چاوپێکەوتنێکماندا لەگەڵ بەڕێز شوکور مستەفا دەربارەی هێژا مەمدوح سەلیم بەگ چەند پرسیارێکمان لێی کرد لە ڕۆژی شەممەی ڕێکەوتی ١٩ ـ ٢ ـ ١٩٨٧ لە بارەگای کۆڕی زانیاری ـ دەستەی کورد ـ لە بەغدا . لە وەڵامدا وتی : چاوم بە مدوح سەلیم کەوتووە لە شـاری دمشق لە ساڵی ١٩٥٦ لە کتێبخانە کەسێتییەکەی خۆی ، کە ئەو کاتە ماڵی لە (دمشق) بووەو کتێبخانەیێکی گەورەی لە ماڵەوە هەبووە . زمانی تورکیو فەرەنسیو عەرەبی زانیوە جگە لە زمانەکەی خۆی زمانی کوردی . مامۆستا شوکور وتی لەم سەردانەمدا لەگەڵ سەیدا عوسمان صـەبری سەرمان لێدا ، دوای ئەوەی لە شاری (دمشق) نیشتەجێ بووبوو کە لە کوردستانی تورکیاوە لە دەست زوڵمو جەوری پیرۆی مستەفا کەماڵی ئەتاتورك هەڵهاتبوو بۆ سووریا .

ـ نووسەر ـ

ب • خەرپوتلی و م • ص • ئازیزیو فیکری نەجدەتو م • صالح بەدرخان • خاوەند ئیمتازو بەڕێوەبەری لێپرسراوی ڕۆژنامەکەش عەبدولکەریم سولێمانی بوو •

ناسراوترین نووسەرانی بەشی کوردی (ڕۆژی کورد) ئەمانە بوون : نەجمەددین حوسێن کەرکووکیو عەبدولکەریم سولێمانیو هەمزە موکسی • (٣٥:ل٢٨ـ٣٤) •

کۆمەڵەی (سەربەخۆیی کورد) یش لە هەمان کاتدا ، کەواتە دوای هودنە دامەزراو دەستیکرد بە چالاکی نواندن •

کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد(*) :

ئەم کۆمەڵەیە دوای هودنە دامەزرا بە سەرۆکایەتی عەبدولقادر ئەفەندی لە ئەستەمبوڵ ، سەرۆکە کوردەکانو میرانی کورد تیایا بەشداربوون ، ناسراوترین دامەزرێنەری ئەم کۆمەڵەیە ئەمیر سوریا بەدرخان بوو • بە هۆی زوڵمو زۆرو چەوساندنە وەی گەلی کورد لەسەر دەستی عوسمانلی‌یەکان لە کوردستانی تورکیادا ، دامەزرێنەرانی کۆمەلەکە ناچاربوون چالاکی ڕامیاری‌یان بە شێوەیێکی ئاشکرا لە دەرەوەی کوردستان بنوێنن • پاشان بەدرخانی‌یەکان لە کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد جیابوونەوەو کۆمەڵەیێکی تریان دامەزراند بە ناوی (کۆمەڵەی تەشیکلاتی کۆمەلایەتی کوردستان) • (١١ : ل ٣١٣) •

(*) ناوی ئەم کۆمەڵەیە جاری وا هەیە پێی وتراوە (یانەی کوردی) جاری واش هەیە (حیزبی سەربەخۆیی کورد) یان (حیزبی دیموکراتی کورد) . لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیا وەك دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ئەم ناوانەی لە ئینگلیزی‌یەوە گۆڕیویەتی‌یە سەر زمانی عەرەبی لە نووسینەکانی (کورستان في عهد السلام) دوای شەڕی جیهانی یەکەم) لە بلاوکراوەکانی گۆڤاری (الثقافة) لە ساڵانی ١٩٧٩ ــ ١٩٨٧ .

ــ نووسەر ــ

دەربارەی ئـەم جیابوونەوەیە بەڵگەنامەی بەریتانی لـە ۲۰ی مایسی ساڵی ۱۹۲۰ ز دا لە ژێر ناونیشانی هەڵبژاردنی (یانەی کوردی) کە مەبەست لە یانەی کوردی لێرەدا (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد) ە ، لە ئەستەمبوڵ ، باسی دوو لیستە دەکـا ، لیسـتەی بەدرخانی یەکان ، کـە دژی جەماعەتی عەبدولقادر ئەفەندی بـوو ، ئەمانەش لـە ئەندامانی کۆمەڵەی تەشکیلاتی کۆمەلایەتی کورد بوونو بەم جۆرەی لای خوارەوە .

١ ـ دوکتۆر عەبدوڵلا جەودەت بەگ ـ خەڵکی خەرپووت . تۆشدارو نووسەر .
٢ ـ شوکری بەگ بابان ـ خەڵکی دیاربەکر . نووسەر .
٣ ـ شوکری مەحەممەد بەگ ـ خەڵکی دیاربەکر . نووسەر .
٤ ـ جەلادەت بەگ بەدرخان ـ خەڵکی دیاربەکر . نووسەر .
٥ ـ ئەکرەم جەمیل بەگ ـ خەڵکی دیاربەکر . دبلۆمی (پەیمانگای بالای مەلەکی) تەواوکردووە .
٦ ـ ئەمین عالی بەگ ـ خەڵکی دیاربەکر . پشکێنەری گشتی دادگەریی پێشوو .
٧ ـ حوسێن حاجی بەگ ـ خەڵکی ئورفە . پارێزەر .
٨ ـ مەمدوح سەلیم ـ خەڵکی وان ـ نووسەر لە ڕۆژنامەی (ژیـن) .
٩ ـ نەجمەددین حوسێن بەگ ـ خەڵکی کەرکووك . مامۆستای (عولوم).

کۆمەڵە بارەگای کاتیی لە مەکتەبی (ژین) بوو لە شەقامی (ابوالسعود)ـ ڕێگای (الباب العالي)(*) : (ل١٠٥ـ١٠٦) .

کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد چالاکیو بەشدارییێکی فراوانی هەبوو بەتایبەتی لـە بواری دەوڵەتانی دەرەوە : یادداشتێکی بـە ئیمزای ئەحمەد

(*) دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ـ « کوردستان في عهد السلام » گۆڤاری (الثقافة)ژمارە ـ ٢ ـ ساڵی ١٩٨٧ .

سورەییا (ثریا) بەدرخان لە قاهیرەوە پێشـــکەش کردبوو بــە نوێنەرانی دەوڵەتانو ئــەم یادداشــتە بەڵگەنامەی بەریتانی باسی دەکا لــە ژمــارە ٦٠٨/٩٥/٤٣٤کــە (السیر وینکیت) باســی دەکا لــە ١٩١٨/١٢/١٦ • یادداشتەکە باسی کێشەی کــورد دەکــاو نارەزایی دەردەبڕێ دەربــارەی دابەش کردنی کــوردســتانو چاوچنۆکــی وڵاتە بیانی‌یەکان دەربــارەی کوردستان •(*) (ل٥٨)

لەم یادداشتەو برووسکانەی نوێنەرە سامی‌یە بەریتانی‌کان لە ئەستەمبوڵ لەگەڵ بەڵگە نامەکانی کۆبوونی ئاشتی (مؤتمر السلام) لە پاریس ، بــە ئاشکراو ڕوونی بۆمان دەردەکەوێ کەوا کۆمەڵەی سەربەخۆیی کــوردو سەرۆکەکانی کورد چەند بایەخیان داوە بە گەیاندنی دەنگی گەلی کورد بــە دامودەستگا دەوڵەتی‌یەکانو پــەردە لادان لەسەر زوڵمو زۆری دەوڵەتی عوسمانلی دەرحەق بە گەلی کورد • لەم ڕووەوە دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر بە دووروو درێژی باسی ئەم چالاکی‌یانەی کردووە لە تۆژینەوەکەی (کوردستان في عهد السلام) دا ، خوێنەر دەتوانێ بگەڕێتەوە بۆ ئەو وتارانە ئەگەر مەبەستی زیاتر شارەزابوون بێ لەم ڕووەوە •

هەر دەربارەی چالاکی کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد کــە بــە ناوی (یانەی کورد)دا هاتووە لــە بروسکەیێکی (ئەدمیراڵ ــ السیر ــ ج ــ دي ــ ڕۆبیك) لە ئەستەمبوڵەوە ناردوویەتی بۆ (ئیرل کیرزن) بــە ژمارە ٣٠٤ــ٤٨ــ١١ــ٢٤٣١ لە ١٩٢٠/٣٠/٢٩ • بەم جۆرەی لای خوارەوە :

ــبە پەلە ــ

نیشانە بە بروسکەتان ژمارە ٢٥٤ •

یانەی کورد لێرە ئەندامانی تریشی گرتۆتەخۆیو گرنگی‌یان بەرەو زیادبوون دەڕوا بــە پێی زیادبوونو پەرەسەندنی کێشەی کورد بــەرەو

(*) دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ــ ئەبوبەکر هەمان سەرچاوەی پێشوو .

گەیشتن بە ئەنجام • ڕاکانی نوێنەرانی (یانە) کـە دەستنیشانیان دەکـا لەوانەیە هـەنـدێ سوودی هـەبێ ، باشترین شێوەش بۆ بانگکردنیان ، بانگکردنیانە بە دەمی • لەبەر ئەوەی شەریف پاشا نوێنەری هەموو کوردان نی‌یە ، بۆیە حوکومەتی خـاوەنـد (جەلالە) ئامادەیە گوێڕایەڵی ئـــەو سەرکردانە بێ کە لێرەوە دەتێردرێن ئەگەر ژمارەییێکی دیاریکراو بنێرن ، سێ کەس بـۆ نموونە لـە خاوەند ڕاکانیان • مـن وای بـۆ دەچم لەگەڵ فەرەنساوی‌یەکان لەم ڕووەوە ڕێك بکەوین،ئەگەر وا نەبێ تووشی مەترسی بە گژیەکتراچوون دەبین لەگەڵیاندا ، کە ئەمەش ئێمە لەم کاتەدا خۆمانی لێ لادەدەین زیاتر لە هەموو کاتێکی تردا ، خۆ ئەگار کوردستانی سەربەخۆ پەیدابێ ، ئەوا چاکەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بەریتانیای مەزن • (ل٦٨)(*) •

هەروەها کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد یادداشتێکی دایـە ولآتـە هاوپەیمانـەکان لە ئازاری سـاڵی ١٩٢٠ ، تیـایا داوای ولآتێکی کوردیی سەربەخۆی کردووە ، ولآتێکی ڕزگارکراو لە چنگی عوسمانلی‌یەکان ، ئەم ولآتە بریتی بێ لە ناوچە کوردەکانی ئێرانیش • ئەم یادداشتە باسی‌کراوە لە بەڵگەنامەی بەریتانی ژمارە ٣٧١و ٥٠٦٨و ٢١٢٧(**) (ل٩٦) •

دەربارەی چالاکی‌یەکانی کۆمەڵەو سەرۆکەکەی عەبدولقادر ئەفەندیو بەشداربوونەکانی لە کۆبوونی ئاشتی‌دا لە پاریس ، بەڵگەنامەی بەریتانی ژمارە ٦٠٨/٩٥/١٩٨٢٩ لە تشرین یەکەمی ساڵی ١٩١٩ ز ، کە تیایا باسی نامەیێکی شەریف پاشا دەکا لەگەڵ دوو نامەی عەبدولقادر ئەفەندی سەرۆکی لێژنەی ناوەندی کۆمەڵەی کورد ، پێشکەش‌کراون بە ئەنجومەنی باڵای کۆبوونی ئاشتی لە پاریس ، تیایا دابـەش‌کردنی کوردستان بە دووبـەش ڕەتدەدەنەوە ، هەروەها لە نامەکان داوای یارمەتیو پاڵپشتی دەکا لـە

(*) دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ــ سەرچاوەی پێشــوو ــ ژمارە ــ ٩ سـاڵی ١٩٧٩ .

(**) سەرچاوەی پێشوو ــ ژمارە (٢) ــ سـاڵی ١٩٨٣ .

دەوڵەتە هاوپەیمانەکان کە بەربەستی حوکومەتی عوسمانلی بکەن لە چەوساندنەوەی گەلی کورد •

لەم ماوەیەدا ، کەواتە لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٠دا ، بەریتانیا بایەخی بە کێشەی کورد دەدا ، بەتایبەتی سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانی (لوید جۆرج) لە کۆبوونەوەیێکی ئەنجومەنی گشتی بەریتانیا دەری بڕی کەوا گەلی کورد مافی ڕزگاریو ئازادبوونی هەیە ، دوابەدوای ئەم ڕادەربڕینەی (لوید جۆرج) سەرکردەکانی ڕێکخراوو کۆمەڵە کوردی یەکان بروسکەی لایەنگیری یان نارد بۆ پەرلەمانی بەریتانیو ئەمەش دەقی بروسکەکەیە :

بۆ پەرلەمانی بەریتانی

لە ئەستەمبوڵەوە ـ لە ٢٦ ساڵی ١٩٢٠ز •

بۆ هێژاو مەزن لوید جۆرج سەرۆکی وەزیران ـ (لندن) ـ ئێمە کە لە خوارەوە ئیمزامان کردووە نوێنەرانی ڕێکخراوە ڕامیاری یە کوردی یەکان ، لە جیاتی گەلی کورد هەستی خۆمان دەردە بڕین بە سوپاس کردنتان بە هۆی دەربڕینی ڕاتان بۆ جاری یەکەم لە ٢٥ی شوباتدا ، تیایا ڕزگاریو ئازادی گەلی کورد ڕادەگەیێنن • بۆ هێژاتان دووپاتی دەکەینەوە کەوا ئێمەی کورد جێگای باوەڕی وڵاتە هاوپەیمانەکانینو داوا لە حوکومەتی بەریتانیا دەکەین یارمەتی کورد بدا بۆ پەرەپێدانی وڵاتەکەمان •

ئەمین عالی • جێگری سەرۆکی کۆمەڵەی تەشکیلاتی کۆمەڵایەتی کورد •

مەمدوح سەلیم بەگ • سکرتێری گشتی پارتی دیموکراتی کورد •

(صبری) ـ سەرۆکی ڕێکخراوی قوتابیانی (هیڤی) کوردیی •

کەماڵ فەوزی • بە ناوی ڕۆژنامەگەریی کوردی • (ل٦١ ـ ٦٢)(*)

دوای پەیمانی (مۆدروس) چەند ڕێکخراوێکی کوردی پەیدابوو ،

(*) دوکتۆر ئەحمەد عوسمان ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو ـ ژمارە (١) ـ ١٩٨٣ •

لەو ڕێکخراوانە ڕێکخراوی (ڕزگاریی کوردستان) کە سەیید عەبدوڵلای کوڕی شێخ عەبدولقادر دای‌مەزراند ، کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان تووشی گەلێ چەرمەسەری‌و ڕاونان بوو لە لایەن کاربەدەستانی عوسمانلی‌وە ، لەم ڕووەوە (مێجەر نۆئێل) لە بروسکەی ژمارە ١٤٣٠ ی ڕۆژی ١٠ ی تەمموزی ١٩١٩ دەڵێ :

« یانەی کورد لە دیاربەکر بە فەرمانی حوکومەتی ئەستەمبوڵ داخرا . هەندێ لەو کەسانەی خۆش‌حاڵیش بوون‌و خۆش‌حاڵییان دەربڕیبوو بە گەیشتنی نۆئێل ، لە کوردستان‌دا تووشی چەرمەسەری‌و نارەحەتی بوون لە لایەن کاربەدەستانەوە ، هەروەها بە هۆی بزووتنەوەی نیشتمانی کوردەوەو ناردنی یادداشتێك بۆ کۆبوونی ئاشتی‌و ئەم چالاکییانەش لە لایەن حوکومەتی عوسمانلی‌یەوە بۆتە شتێکی ئاشکراو زانراو . پاشان دەڵێ :

ئەوی گرنگە ، زامن‌کردنی سنوورێکی ئاسایش‌و پەسندکراوە بۆ وڵاتی (مسیوبۆتامیا) بەڵام ئەم مەسەلەیە بەندە بە کێشەی سەربەخۆیی کوردو خۆڕێبەرییانەوە (الحکم الذاتی)(*) (ل٣٩) .

دەربارەی داواکردنی ڕزگارکردنی کورد لە چنگی دەوڵەتی عوسمانلی لە لایەن کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردەوە لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ ، بەڵگەنامەکانی لیژنەی (کیغ ـ کراین) سوورن‌و دووپاتی دەکەنەوە لە ژێر ناونیشانی (هەندێ نوێنەران لە ولایەتە ڕۆژهەڵاتەکان) .. لە بەڵگە نامەکەدا هاتووە :

لە نێوان ئەوانەی لە دواجار کەوتنە بەرچاومان نوێنەرەکانی حیزبی دیموکراتی کورد بوون کە داوای دامەزراندنی حوکومەتێکی کوردییان دەکرد لەو ناوچانەی کە کورد تیایا زوربەی زۆری دانیشتوانن ... نوێنەرە

(*) سەرچاوەی پێشوو ـ ژمارە ، ٤ ، ٥ ساڵی ١٩٨٢ .

کوردەکان داوای ولایەتەکانی :

خەربووتو دیاربەکرو وانو بەتلیسو بایەزیدە هەموو (موصل) یان دەکرد • لە لایێکی ترەوە کورد ئارەزووی حوکمی خۆڕێبەرییان دەکرد (الحکم الذاتی) لە ژێر چاوەدێری (اتتـداب) بـەریتانیا وەك بەشێك لە عێراقدا • کوردستان کە نیشتمانی کوردە ، کوردەکان ئامادەبوون دان بە ئەرمەنستاندا بنێن بەلاّم لە دەرەوەی سنووری ولاّتەکەیان ، کەواتە لە دەرەوەی سنووری کوردستان .• (ل٤٢)(*)

لە سالّی ١٩١٩ (کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد)(**) دامەزرا لە ئەستەمبوڵ ، لە ئامانجەکانی ئەم کۆمەڵەیە پەرەپێدانی ئافرەتانی کورد بوو لەگەڵ مسـۆگەرکردنی ژیانی کۆمەلاّیەتییان ، هـەروەها یارمـەتیدانو بارمتەکردنی مندالاّنیبێ دایكو بێ باوك یان ئافرەتانی بێوەژن کە بە هۆی زولمٓوزۆری تورکەکانو گواستنەوەیان بە زۆر لە ناوچەکانی خۆیانەوە بۆ دەرەوەی کوردسـتانو کوشتنی دایكو باوکی منـاڵە کوردەکانو ئـەو کارەساتانەی بەسەر گەلی کورددا هاتبوو •

لە لایێکی ترەوە « حوکومەتی تورکی ناردبوویە دوای وەفدێکی پیاو ناقولاّنی کورد ، ڕاڤەکردنو ڕوونکردنەوەی چالاکی یەکانی حیزبی کوردی (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد) بە سەرۆکایەتی شێخ عەبدولقادر ئەفەندی لەگەڵ مەولان زادەو رەفعەت بـەگی ڕۆژنامەنووسو ئەمین عالی بـەگ بەدرخانیو ئەمین بەگی ناسراو بەیەکێ لە پیاوە ناسراوەکانی کورد • ئەمانە هەموو چوونە بابی عالیو عەونی پاشا وەزیری دەریاییو ئەحمەد عابوق

(*) سەرچاوەی پێشوو ـ ژمارە ٨سالّی ١٩٧٩ .

(**) پێڕۆی ناوەوەی کۆمەڵەکە لە دەستخەتی کتێبی (الجمعیات والمنظمات والأحزاب الکردیة في نصف قرن ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨کە بە ڕۆنیۆ چاپکراوە سالّی ١٩٨٨ بلاّوکراوەتەوە .

ـ نووسەر ـ

وەزیری دەریایی پێشوو لەگەڵ شێخی ئیسلامی پێشوو ئیبراهیم حەیدەری ئەفەندی پێشوازییان لێیانکرد •

حوکومەت دەیویست بیروڕایان بزانێ دەربارەی حوکومەتو دەسەڵاتی حیزبی سەربەخۆیی کوردو ئایا ئەم حیزبە بە چ دەسەڵاتێکەوە وتووێژ دەکا لەگەڵ بەریتانییەکان لە ئەستەمبوڵدا دەربارەی کێشەی کوردستان • ئەم وەزیرانە ڕوونیانکردەوە بۆ وەفدەکە کەوا بابی عالی لە بارودۆخی ئێستادا خۆڕێبەرییێکی (الحكم الذاتی) فراوان دەدا بە کورد »(*) •

بارودۆخی کوردستان

چالاکییە ڕۆشنبیرییەکانو ڕامیارییەکان تەنها لە لایەن کۆمەڵە ڕۆشنبیرییو ڕامیارییەکانەوە ئەنجام نەدەدرا ، بەڵکو لەم ڕووەوە چالاکیی تاکییش باوبوو ، شان بە شانی کۆمەڵەکان ، لەو چالاکییانە ، چالاکییەکانی هەمزە ئەفەندیو مەمدوح سەلیم بەگو کەماڵ فەوزی بەگ ــ کە لە دیاربەکر خنکێندرا بەم دواییە ــ ئەمانە لە شاری ئەستەمبوڵ ڕۆژنامەی (ژین)ی کوردییان دەردەکرد • (٢٢ : ل٥٢) •

پێش دەرچوونی ڕۆژنامەی (ژین) ش ، ئەمیر میقداد مەدحەت بەدرخان یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی بە ناوی (کوردستان) ەوە دەرکرد لە ساڵی ١٣١٥ کۆچی ، ڕێکەوتی ٢٢ نیسانی ساڵی ١٨٩٨ز • کەواتە پێش دامەزراندنی کۆمەڵە ڕۆشنبیرییو ڕامیارییەکان •

تێکەڵاوبوونو یەکخستنی ئەم ڕێکخراوو کۆمەڵانە لە کۆمەڵەییێکی نوێدا ، هەنگاوێکی لە ناکاو نەبوو ، بەڵکو ئەنجامی بیرکردنەوەییێکی زۆری پیاوانی ڕامیارو خاوەند هزری ئەم سەردەمە بوو ، لەبەر ئەوەی هیچ ڕێگاییێکی تریان لە بەردەم نەبوو جگە لە هەڵبژاردنی ڕێگای یەکخستنی

(*) سەرچاوەی پێشوو ــ ژمارە (١) ساڵی ١٩٨٠ .

ڕیزەکانیان‌و وشەکانیان ••

پاشــانیش یەکخستنی لوولەی تفەنگەکانیان بۆ بــەرەنگاربوونەوەی ڕامیاری کورد بە تورك کردن‌و هەوڵدانە چەپەڵەکانی پیرۆی تورکی بــۆ تواندنەوەی نــەتەوەی کورد لە چــوارچێوەی نەتــەوەی تورکدا ، کــە عوسمانلی‌یەکان لە ئاخروئۆخری ڕۆژانیان‌داو دوای ئەوانیش کەمالیەکان لە سەرەتای هاتنیان بۆ سەرحوکم دەستیان دابوو پێی •

بــەم جۆرە دەبینین ســەرەتای دامەزراندن‌و ڕێکخستنی کــۆمەڵە کوردستانی‌یەکان لە ساڵی ١٩٠٨ ز وە دەستی‌پێ‌کردو یەکەمین کۆمەڵەی کورد (کۆمەڵەی تەعالی‌و تەرەققی) بوو ، پاشان کۆمەڵەکانی تــر کــە باسیانمان کرد لەمەوپێش لەم نووسینەماندا • ئەوەبوو ئەم کۆمەڵانە وەك کۆمەڵەی جیا جیاو بچووك بچووك لە ساڵی ١٩٢٧ وە کۆتاییان پێ‌هات بە دامەزراندنی یەکەمین حیــزبی کوردستانی کە هەموو ڕێکخراوو کۆمــەڵە کوردستانی‌یەکانی تیا توایەوە ، ئەویش حیزبی (خۆیبوون) بوو ، کەواتە (حیزبی سەربەخۆیی) • بە دامەزراندنی حیزبی خۆیبوون سەرەتای قۆناغێکی ڕامیاری تازە لە کوردستان دەستی‌پێ‌کردو ئــەو قۆناغــەی کە کورد تیایا باوەڕیــان بە ژیانی هاوبەش بوو لەگەڵ تــورکەکاندا کۆتایی پێ‌هــات‌و کوردەکان گەیشتنە ئەو باوەڕەی کــەوا ژیانی هاوبەشیی لەگەڵ تورکدا کارێکی گرانەو بێ هوودەیە ، ئەوە بوو هەموو ڕێك‌کەوتن‌و یەکیان‌گرت لەسەر هەوڵدان لە پێناوی سەربەخۆیی کوردستان • هەڵگرتنی دروشمی یەکیتی ڕێکخراوو کۆمەڵە کوردستانی‌یەکان‌و پاشــانیش یەکخستنیان لــە چوارچێوەی حیزبێکی کوردستانی کە ئەویش حیزبی (خۆیبوون) بوو لەگەڵ هەڵگرتنی دروشمی سەربەخۆیی کوردستاندا ئەمە خۆی لە خۆی‌دا گەڕانەوە بوو بۆ سەر ڕێبازی ڕابووردووی کورد ، ڕێبازی تێکۆشان‌و شۆڕشەکانی سەد ساڵ لەوەو پێش ، کە ئەمیر بەدرخان دروشمی ڕزگارکردنی کوردستانی هەڵگرتبوو لەژێر چنگی بەڕێوەبەرایەتی تورکی زۆردار،دروشمی دامەزراندنی

یەکێتییەکی گشتیی ئیماراتە کوردستانییە جۆراوجۆرەکانی ئەو سەردەمە •
لەو قۆناغەدا ئەمیر بەدرخان هەستیکردبوو کەوا سەرنەکەوتنی شۆڕشەکانی کوردو بەزینیان هەموو یەك لە دوای یەك دەگەڕێتەوە بۆ یەك نەبوونی هێزە کوردییەکان لەسەر یەك بیرورِا • ئەمیر بەدرخان توانی پەیوەندییەکانی بپچڕێنێ لەگەڵ بابی عالیو جارِی سەربەخۆیی کوردستانیش بداد پەیوەندی بە دەوڵەتی عوسمانلییەوە نەمێنێ • هەروەها سککەی لێداو پارەی کوردیی دەرچواند بە ناوی خۆیەوە لە سالی ١٢٥٨ کۆچی • سنووری دەوڵەتەکەی گەیشتە ڕەواندوزو موصڵو سنجارو سعردو دیاربەکرو سنەو (سننډج) ئورمێ لە کوردستانی ئێراندا •

دەوڵەتی بەدرخانیی سەدو پەنجا ساڵ لەمەو پێش ، سەرەڕای کوردستانی تورکیا هەندێ لە پارچەکانی کوردستانی ئێرانو عێراقو سووریاشی گرتبووەوە • هەروەها چەندەها شۆڕشی تریش لە کوردستاندا بەرپابوو داوای سەربەخۆیی کوردستانی دەکرد(*) •

بەم جۆرە گەلی کورد دووبارە بە ڕێگای کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبو سەرکردەکانی بایدایەوە بەرەو هەڵگرتنی دروشمی سەربەخۆیی کوردستان دوای ئەوەی هەموو دەرگاو دەروازەیێکی لێ داخرا بۆ ژیانی هاوبەشی لەگەڵ تورکدا بە بێ جیاوازیو چەوساندنەوە •

ئەم ڕێکخراوو یانانە لە سەرەتادا لە کوردستانی تورکیادا هاتنە کایەوە بە هۆی گونجانی بارودۆخی ڕامیاری تورکیا لەو سەردەمەداو ئاشنایەتی کوردەکان لەگەڵ بزووتنەوەی (لاوە تورکەکان) لە سەرەتای دامەزرندنیدا، بەڵام ئەم بزووتنەوەیە ، بزووتنەوەی لاوە تورکەکان زۆری پێ نەچوو ڕاستێتی خۆی ئاشکرا کرد ئەویش بە دوژمنکاریکردنی گەلانی تری

(*) بۆ زیاتر شارەزایی سەیری کتێبی (القضیة الکردیة ــ ماضي الکورد وحاضرهم) بکە ــ نووسینی دوکتۆر بلەچ شێرکوە ــ ١٩٣٠ .

تورکیای غەیری تورك بەتایبەتی دژی گەلی کورد ، دوژمنکاریو ڕامیاریتی ڕەگەزپەرستیو شۆڤێنیتی دژی گەلانی چەوساوەی ژێر چنگی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی ، ئەمەش بووە هۆی بە ئاگابوونەوەی گەلی کوردو هەوڵدانی پارێزگاریکردن لە مەسەلەی مانو نەمانی نەتەوەی کورد وەك یەکێ لـەو نەتەوە چەوساوانەی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی •

لە شەڕی جیهانی یەکەمدا تورکیا چووە پاڵ ئەڵمانیاوە دژی دەوڵەتانی هاوپەیمان ، ئەوەبوو زوربەی زۆری گەلی کورد لایەنگیری تورکیایان کرد بە هۆی کارتێکردنی یەکێتی ئایینیـیان لەگەڵ تورکەکاندا ، بەبێ ئەوەی بیر لە بەرژوەندی نەتەوایەتیو نیشتمانیی خۆیان بکەنەوە ، بەڵکو ئایینەکە تەنها ڕێگا بوو بۆ پاراستنی بەرژەوەندی تورکەکان ، سەرەڕای ئەم لایەنگیری‌یەی کوردەکان ، حوکومەتی عوسمانلی هـەر بەردەوام بوو لەسـەر ڕامیاریی چەوسـاندنەوەی گەلی کورد ، لە کاتێکدا پێویست بوو ئیمبراتۆریـەتی عوسمانلی کە خۆی بە جێ‌نشینی ئیسلام دەزانی دەبوایا جیاوازیی نەکردایە لە نێـوان هاووڵاتیانی بە هۆی جیاوازیی ڕەگەزیانەوە ، بەڵکو دەبـوایا مەسەلەی یەکێتی ئایینیـیان بکرادایەتە بنچینەی پێکەوە ژیانو هاوبەشێتی لە وڵاتدا • بەڵام تاقیکردنەوەی مێژوو ئاشـکرای کردووە کەوا ژیانی هاوبەشی لە نێوان نـەتەوە جیاجیاکان لە وڵاتێکی وەك ئیمبراتۆریـەتی عوسمانلی مەحاڵە سەرەڕای یەکێتی ئایینیی دانیشتووەکانی •

لێردەدا پێویستە تیشکێك بخەینە سەر بارودۆخی کوردستانی تورکیا دوای دانانی دەستووری عوسمانلیو هاتنە سەر حوکمی کۆمەڵەی (ئیتحادو تەرەققی) کە لافی نیشتەجێیی ئیسلامی دەکرد پێویستە ئەم بارودۆخە بـە وردی شیی‌بکەینـەوە کە تیایدا کۆمەڵەو ڕێکخراوو یانـە کوردی‌یەکان لەدایك‌بوو • لە ساڵی ۱۹۰۸ دا دەستووری عوسمانلی داندراو ئیتحادی‌یەکان هاتنە سەر حوکمو لە سەرەتادا ڕامیاری‌یێکی عادیلانە جیاوازی نەکردنیان لە نێوان نەتەوەکاندا ئەنجام دەدا بە بێ ئەوەی هیچ جیاوازی‌یێك لە نێوان

موسلمانو ئایینەکانی تـر یان لە نێـوان تورکو عـەرەبو کورددا لە مافە شارستانی‌یەکان ، تا توانییان جێ پێی خـۆیان توند بکەنو دەستی تەواو بەسەر حوکمدا بگرن ئەوەبوو لە سەرەتادا چوونە گژی ئەرمەنەکانداو دەستیانکرد بە قەڵاچۆکردنیان بە بێ ئەوەی پەلاماری نەتەوەو ئایینەکانی تر بـدەن ، بـۆ ئەوەی بـە ئاسانی نەخشە شۆڤینیزمەکەیان ئەنجام بـدەنو ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی بکەن بە ئیمبراتۆریەتێکی تورکی • ئەوەبوو دوای سەرکەوتنیان لە لێدانی ئەرمەنی‌یەکان بە تەواوی ئارەزووە چەپەڵەکانیان ئاشکراکردو ئەویش بەوەی کـەوا تورکیا تەنها هـی تورکەکانەو زمانی تورکیاش تەنها یـەك زمانە ئەویش زمانی تورکی‌یەو دەسـتیانکـرد بـە تێکەڵاوکردنی ڕەگەزەکانی تر لەگەڵ ڕەگەزی تورکداو تواندنەوەیان لە ناو ڕەگەزی تورکدا ، بۆ ئەوەی لە ماوەی دوورو دوارۆژدا ببن بە تورك جگە لە بەکارهێنانی زەبروزۆر لەگەڵیاندا • ئەوەبوو لە ساڵی ۱۹۱۱ز • کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەققی بڕیاری بە تورككردنی هەموو ڕەگەزەکانی تریاندا کـە تورك نین چ بە زووترین کات یان لە ماوەیێکی دووردا بە ڕێگای بەکارهێنانی زەبروزۆر لەگەلیاندا • بڕیارە کوردەکانو عەرەبو ئەرمەنو ئەرنەووتەکانو ڕۆمی‌یەکانو چەرکەسی‌یەکانیشی گرتەوە •

ئیتحادی‌یـەکـان زۆر دڵنیابـوون لـە سەرکەوتنی نەخشـە ڕەگەزپەرستی‌یەکەیان ئەویش بـە تێکەڵاوکردنی دانیشتوانی کوردستانو تواندنەوەیان لە دووتوێ ڕەگەزی تورکدا لەبـەر ئـەوەی کوردستان دواکەوتووترین ناوچەکانی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی بوو لەو سەردەمە کـە ژمارەی دانیشتوانی پێنج ملیۆن کورد بوو(*) • کە نەخشـەی گواستنەوەی بـە زۆرەملێ گرتیانیەوە لـە کاتی شـەڕی جیهانی یەکەمدا ، تا هودنەی

(*) ژمارەی دانیشتوانی گشتی کورد لە کوردستانی تورکیاو شوێنەکانی تری تورکیا بە پێی ئەژماری ساڵی ۱۹۸۵ گەیشتۆتە ١٣ر٣٢٨ر٠ . کەس . لە کاتێكدا دانیشتوانی تورکیا (٥٦) ملیون کەس بوو . سەیری

(مۆدروس) بەسترا لە ١٩١٨/١٠/٣٠ کە بە پێی ئەم هودنەیە تورکیا بە بێ قەیدو شەرت تەسلیم بوو کە لە هەمان‌کاتدا واتای ڕووخانی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلیشی ڕادەگەیاند • دوای بەستانی هودنەی مۆدروس ئیتحادییەکان هەڵهاتن‌و حوکوومەتێکی هێمنتر دامەزرا لە ئەستەمبوڵ‌و جارێکی‌تر ڕێگای شێوە دیموکراتی‌یەتێکی داو نەتەوەکانی تری جگە لە تورکەکان ڕێگای سەربەستی‌و ئازادی درا پێ‌یان بۆ ئەنجامدانی ئازادی‌یە دیموکراتی‌یەکان ، ئەوەبوو کۆمەڵە کوردی‌یەکان لە ئەستەمبوڵ دامەزرانەوەو دەستیان کردەوە بە چالاکی نواندن لە ئەستەمبوڵ‌و ولایەتە کوردستانی‌یەکان‌دا ، ئەم کۆمەڵانە دەستیان کردەوە بە چالاکی نواندن بە شێوەیێکی ئاشکرا بۆ هۆشیارکردنەوەو بە ئاگاهێنانەوەی نەتەوایەتی‌و کوردایەتێتی‌و چاندنی گیانی نیشتمانپەروەری‌و کوردایەتیی لە ناو جەماوەری کوردستان‌دا بە تێرۆ تەسەل‌کردنی بە باوەڕەکان (ویلسن) لەو سەردەمەدا • لە نێوان باوەڕەکانی (ویلسن) ماددەی (١٢) دەربارەی مافی چارەنووسی گەلان دەدووا ، کە زیاتر هانی گەلی کوردی‌دا بۆ قوول‌کردنەوەو چەسپاندنی هۆشی نەتەوەییان ، ئەوەبوو زیاتر چوونە پێشەوە بەرەو پەرەپێدانی چالاکی ڕامیارییان‌و کۆمەڵە کوردستانی‌یەکان داوای سەربەخۆیی کوردستانیان دەکردو چالاکیەکانیان بەرەو پەرەسەندن دەڕۆیی‌و لە ناوچەکان‌و ولایەتەکانی کوردستان دەستیان‌کرد بە کردنەوەی لق‌و بارەگاکانیان • بەم جۆرە بزووتنەوە نەتەوایەتی‌یەکانی تری‌غەیری تورکی دەستیان‌کرد بە نواندنی چالاکی دوای ڕووخانی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی • دەربارەی عەرەبیش بەرتیانیا بەڵێنی‌دا پێ‌یان دەوڵەتێکی

کتێبی (الأكراد في تركيا) دراسة سياسية للحركات الكردية المسلحة منذ الربع الأخير من القرن العشرين ــ واقتصادية واجتماعية ــ نووسینی صبرية احمد لافی) بحث غير منشور ــ مطبوع على الرونيو ــ ١٩٨٥ ــ الجامعة المستنصرية ص٢٩ •

سەربەخۆیان بۆ دابنێ •

ئەرمەنی‌یەکانیش داوایێکیان پێشکەس بە کۆبوونی ئاشتی کرد لە پاریس تیایا داوای دەوڵەتی ئەرمەنییان کردبوو • هەروەها داواکەی نەتەوەی کوردیانیش خستبووە ناو لیستەی کارەکانی کۆبوونی ئاشتی لەگەڵ نەتەوەو کەمینە نەتەوەییەکانی تری تورکیا بۆ دان‌نان بە سەربەخۆییان • جەنراڵ شەریف پاشا سەرۆکی وەفدی کوردبوو بۆ کۆبوونی ئاشتی لە پاریس‌داو یادداشتێك‌و دوو نەخشەی (خریطـة) کوردستانیشی لەگەڵدا پێشکەش کردبوو کە تیایا داواکان‌و مافەکانی گەلی کوردی دەست‌نیشان کردبوو • « یەکێ لە یادداشتەکان بە برواری ۱۹۱۹/۳/۲۲ بوو ئەوی تریان بە برواری ۱۹۲۰/۳/۱بوو • لە تشرینی دووەمی ساڵی ۱۹۱۹ شەریف پاشا لەگەڵ نوێنەری ئەرمەنەکان (بۆغوص نـۆبـار پاشا) ڕێککەوتن‌و نامەیێکیان ئیمزاکرد بە ناوی کـوردو ئەرمەنەوە ، لە ئەنجامی ئەم ڕێککەوتنە بە هەردوولا ڕاگەیاندنێکی هاوبەشییان پێشکەش بە کۆبوونی ئاشتی کرد ، تیای‌دا مافەکانیان دیاری‌کردبوو بۆ ڕزگاربوونیان لە دەسەڵاتی عوسمانلی • » (۱۷ : ل ۲۲٦) •

لە لایێکی ترەوە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانیی تورکی لە ساڵی ۱۹۱۹ دا بە سەرکردایەتی مستەفا کەماڵ فراوانترو بە هێزتر بـوو ، هەموو تورکیای گرتەوە • لە تەمموزی هـەمـان ساڵدا ڕێکخـراوە نیشتمانی‌یـەکان‌و بۆرجـوا نیشتمانی‌یەکان کۆبوونەوەیێکیان سازدا لە (ئەرزڕووم)و لە ئەنجامی ئەم کۆبوونەوەیە (کۆمەڵەی پارێزگاری‌کردن لە مافەکانی ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات) دامەزرێنرا • کوردەکان لەم قۆناغەدا زۆر دلسـۆزانەو چالاکانە یارمەتی تورکەکانیان دەدا بـەو باوەڕەی ئەوانیش شتێکیان دەست‌دەکەوێ لە مافە نەتەوایەتی‌یە ڕەواکانیان • ئەوەبوو کـە ئەنجومەنی نیشتمانی گەورەی تورکیا لە ساڵی ۱۹۲۰ کۆبووەوە ، لـەم کۆبوونەوەیەدا (۷۲) حەفتاو دوو نائیبی کورد بەشداربوون‌و هاری‌کارییان

لەگەڵ مستەفا کەماڵدا کرد بە ناوی نوێنەرانی کوردستانەوە • (٢٥:ل٥٨) •

بەشداربوونی نائیبە کوردەکان لـە ئەنجومەنی نیشـتمانی تورکیاو هاریکاری کردنیان لەگەڵ مستەفا کەماڵداو پارێزگاری کردن لە تورکیاو ڕاوەستانی کورد شان بە شانی تورك لەو باوەڕەوە هەڵقوڵابوو کەوا ڕێبازی تێکۆشانی هاوبەشی لەگەڵ گەلی تورك‌و هێزە نیشتمانی‌یەکاندا ڕێگاییێکی ڕاستە بۆ هێنانەدی ئامانجەکانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی گەلی کورد • بەم جۆرە گەلی کورد هەرچی توانینی ماددی‌و واتایی هەبوو خستیە گەڕ لە گۆڕەپانی خەباتی هاوبەشی‌دا لەگەڵ بزووتنەوەی نیشتمانی لە تورکیادا ، بەڵکو دەتوانیین بڵێین گەلی کورد لەو قۆناغە ناسکە لە مێژووی تورکیادا دەوری سەرەکی هەبوو لە دانانی بەردی بناغەی دامەزراندن‌و چەسپاندنی کۆماری تورکی •

لـە ١٠ی مانگی ئابی سـالی ١٩٢٠ پەیمانی (سـیڤەر) فەرزکرایە سەر تورکیا ، ئەم پەیمانە بەشێك‌بوو لە پەیمانەکەی (ڤەرسای) • لایەنەکانی کە ئەم پەیمانەیان ئیمزاکردبوو ئەمانە بوون : بەرتیانیای مەزن‌و فەرەنساو یونان‌و ئیتاڵیاو ڕۆمانیاو یوغۆسلافیاو چیکۆسلۆفاکیاو پۆڵەندەو بەلچیکاو یابان‌و حیجازو ئەرمینیای تاشناقی بـوون لە لایێك‌و لە لایەنی دووەمیش سوڵتانی عوسمانلی بوو • وەفدێکی کوردیش لەم کۆبوونە بەشداربوو بـە سەرکردایەتی شەریف پاشا • پەیمانەکە ماددەکانی (٦٢ ، ٦٣ ، ٦٤) ی دەربارەی کوردستان بوو (٢٥ : ل ٥٨) • سێ ماددەکانی پەیمانی (سیڤەر) بەم جـۆرەی لای خوارەوە بوون : ماددەی ٦٢ : لیژنـەیێکی سێ کەسی مەڵبەندی لە ئەستەمبوڵ دەبێ ، لە ئەستەمبوڵ ئامادە دەبن لە ماوەی شەش مانگ‌دا لە بەرواری ڕاپەڕاندنی خۆڕێبەری کوردستانەوە (الحکم الذاتی)، ئەم سێ ئەندامانە هەر یەکەیان لە لایەن یەکێ لە حوکوومەتەکانی ئینگلیزو فەرەنساو ئیتاڵیاوە دادەنـدرێـن • کاروباری لیژنەکە پـەیوەنـدی بـە دەست‌نیشان‌کردنی ناوچە کوردی‌یەکانەوە هەیە کە دەکەوونە ڕۆژهەڵاتی

ڕووباری فوراتەوە تا خوارووی ئەرمینیا ، دەتوانرێ دواجار سنوورەکان دیاریبکرێن • سنووری تورکیا لەگەڵ سووریاو عێراقدا دیاریدەکرێ بە پێی بڕگەکانی دووەمو سێیەمی بڕگەی دووەمی بەندی (٢٧) • لە کاتی ڕێك نەکەوتن لەسەر هەر بابەتێك ، ئەندمانی لێژنەکە بە ئاگاداریی لێژنەکەیان هەر یەکە مەسەلەکە حەواڵەی حوکوومەتەکەی خۆی دەکا • ئەم گەلاڵەیە (المشروع) پێویستە بەڵێنو زەماناتی تەواوی تیادا هەبێ بۆ پاراستنی کلدانییەکانو ئاسورییەکانو کەمینە نەتەوەیییەکانی تر چ کەمینە ئاینییەکان یان ڕەگەزییەکان بن لەم ناوچانەدا • بۆ ئەم مەبەستەش لێژنەیێك دادەندرێ لە نوێنەرانی بەریتانیاو فەرەنساو ئیتالیاو عەجەمەکانو کوردەکان بۆ دیاریکردنی ناوچەکانو دیاریکردنی لەسەر سنووری تورکیادا • لەبەر ئەوەی بە پێی ئەم پەیمانەو ناوەڕۆکەکەی ، سنوورەکە لەسەر سنووری ئێرانو تورکیا دەبێ •

ماددەی ٦٣ : « حوکوومەتی عوسمانلی بەڵێن دەدا لەم ڕۆژەوە بە ڕازیبوونیو ڕاپەڕاندنی بڕیارەکانی هەردوو لێژنەی (قۆمیسیۆن) کە ناویان براوە لە ماددەی ژمارە (٦٢) لە ماوەی سێ مانگدا دوای ئاگادارکردنەوەی پێی • ماددەی ٦٤ : ئەگەر لە ماوەی یەك ساڵدا لە ڕۆژی ڕاپەڕاندنی پەیمانەکەوە ، گەلی کورد لە دانیشتووانی ناوچە دیاریکراوەکان لە ماددەی ٦٢دا ، داوای سەربەخۆییو جیابوونەوەیان کرد لە تورکیا ، ئەم داوایەیان دایە کۆمەڵەی نەتەوە یەكگرتووەکانو کۆمەڵەش وای بینی کەوا گەلی کورد توانینی خۆبەڕێوەبردنی خۆی هەیە ، ئەو کاتە پێشنیاری دانی سەربەخۆییان بۆ دەکاتو تورکیاش لە ئێستاوە بەڵێن دەدا بە ئەنجامدانی پێشنیارەکانی کۆمەڵەو واز لە هەموو مافەکانو ئیمتیازاتەکانی دێنێ لەم ناوچانەداو هەموو لایەنەکانی ئەم وازهێنانە بە دوورو درێژی دەبێتە بابەتێکی ڕێککەوتنی تایبەتی لە نێوان گرنگترین دەوڵەتەکانی هاوپەیمانو تورکیادا • لە کاتی ئەنجامدانی وازهێنانەکانی تورکیا ، هیچ بەرگرییێك لە لایەن

دەوڵەتەکانی هاوپەیمان ڕوو نادات دەربارەی یەکێتیو یەکگرتنی کوردەکانی بەشێك لە خاکی کوردستان کە تا ئێستا لە ناو ولایەتی موصڵدایە ، یەکێتی‌یەك بە ئارەزووی خۆیان بێ لەگەڵ حوکومەتی کوردیی سەربەخۆ» • تـەواو •

ئەو دەوڵەتانەی ئیمزای پەیمانەکەیان کردبوو ڕازی‌بوون لەسەر دانی خۆڕێبەریی گەلی کورد وەك هەنگاوێکی سەرەتایی بۆ سەربەخۆیی تەواو ، بە پێی باوەڕەکانی مافی چارەنووسی گەلان بە پێی پێشنیارەکانی (ویلسن) کە بریتی‌بوون لە چواردە پێشنیار • بـەڵام بەرژەوەندەکانی دەوڵەتان ، بەتایبەتی بەریتانیا لەو سەردەمە لە ناوچەکە بووە هۆی جێ‌بەجێ نەکردنی بەندەکانی پەیمانەکە ، پەیمانی (سیڤەر) • هەڵوێستی ئیستعماری بەریتانیا (هەڵوێستی نا هەڵوێست بـوو) لەبەر ئەوەی زۆر جاران دژی ئامانجو ئاواتەکانی گەلی کورد ڕادەوەستا لە پێناوی سەربەخۆییان • لەوانەش‌بوو بیرکردنەوەی ئینگلیزەکان بۆ دانانی دەوڵەتێکی عەرەبیی سەربەخۆ بەڵام سەربەخۆیی‌یەکەیان سەر بە ئینگلیز بێ ، یەکێ لە هۆیەکانی ئەم هەڵوێستە بێ •

ئەمەش وادیارە باشترە لە دانـانی دەوڵەتێکی کوردی ، ئـەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بیردۆزە ئابووری‌یەکەیان بـۆ مەسەلەکەو پەیوەندی بـە بەرژەوەندە تایبەتی‌یەکانیانەوە • (٤١ : ل ٧٢)

ئەم بەرژەوەندی‌یەش زیاتر ڕوون‌بووەوە دوای دۆزینەوەی نەوت لە ولایەتی موصلدا ، سەرەڕای ڕەتدانەوەی پەیمانەکە لە لایەن تورکیاوە دوای سەرکەوتنەکانی هێزەکانی مستەفا کەمال بەسەر سوپای یۆنانی‌دا لە ساڵی ١٩٢١دا ، ئەویش بە ڕزگارکردنی گشت خاکی تورکیا لە چنگ هێزە بیانی‌یەکان لە ساڵی ١٩٢٢داو لادانی پیرۆی عوسمانلی لە یەکی تشرینی دووەمی سـاڵی ١٩٢٢و بەستنی پەیمانی (لۆزان) لە ٢٤ی تەمموزی ساڵی ١٩٢٣دا • بە پێی ئەم پەیمانە تورکیا هەموو خاکە داگیرکراوەکانی خۆی بۆ

گەڕایەوە ، هەروەها پەیمانەکە ناوی گەلی کوردی هەر تیادا نەبوو هەروەها کوردستانیش • تەنها ئەوە نەبێ کەوا حورمەتی مافە ڕۆشنبیری و ئایینی یەکانی کەمینە نەتەوەیی یەکان بگیردرێت •

« کۆبوونی لۆزان بەسترا بۆ ڕەش کردنەوەی بەندەکانی پەیمانی (سیڤەر) لەگەڵە سەرلەنوێ دابەش کردنەوەی ناوچەکە لە ڕووی جوغرافی و ڕامیاری یەوە ، ڕاکانی (عیسمەت ئینۆنۆ) سەرەك وەزیرانی تورکیا لەگەڵ ڕاکانی سەرۆکی نوێنەرانی بەریتانیا (لورد کرزن) زۆر لە یەکتری دووربوون و دژی یەکتر بوون دەربارەی ئەنجامی هەرێمی کوردستان ، لێپرساوی تورکیا ڕای گەیاند کەوا تورکیا دەوڵەتی هەموو تورك و کوردە بە بێ جیاوازی ، بەڵام ئینگلیزەکان هەموو نیزیكبوونەوەیێکی نێوان تورك و کوردیان پێ ناخۆش بوو •

لە خولی سی و حەوتەمینی کۆمەڵەی نەتەوەیی یەکان (عصبة الامم) کە لە ١٦/١٢/١٩٢٥ بەسترا ، بڕیاردرا لیوای موصڵ بدرێ بە عێراق • ئەمەش بە پێی ئارەزووی نوێنەری سامی بەریتانی هاتە دی و تورکیاش دژی ئەم بڕیارە ڕاوەستا • (٣٢ : ل ٧٤)

بە چاوپیاخشاندنێکی بە پەلە بەسەر باردۆخی کوردستانی تورکیادا ، زۆر بە ڕوونی بۆمان دەردەکەوێ کەوا گەلی کورد سەرەڕای هاریکاری کردنی لەگەڵ تورکەکان داو باشترین یارمەتی دانی بزووتنەوەی نیشتمانی تورکی و پێش کەش کردنی هەرچی لەتوانینی دا هەیە بۆیان لەو باردۆخە ترسناکەی پێیدا تێپەڕەبوون و دەوری سەرەکی کورد لە دانانی بەردی بناغەی دامەزراندنی کۆماری تورك دا ، دەڵێین لەگەڵ هەموو ئەم دەورە پڕ لە مرۆڤایەتی و شەرەفمەندانەیی کورد بەرامبەر بە تورك دەبینین لایەنی دووەم ، کەواتە تورکەکان ناشرینترین و ناڕەواترین و بێ شەرمانەترین دەوری نا مرۆڤایەتی یان نواند بەرامبەر بە گەلی کورد بەتایبەتی دوای پەیمانە شوومەکەی لۆزان •

بۆرجوا تورکەکان دەستیان‌کرد بە دوان دەربارەی گرنگیتی (یەك ڕۆشنبیریی‌و یەك زمان‌و نەتەوەو یەك دەوڵەت) • یان دوان لە یەك ماف‌دا کە نەتوانرێ لەو بابەتە جیاوازبکرێتەوە ــ کەواتە لەم قسە پڕوپووچانە ــ هەموو بۆچوونەکانیان بەم جۆرە بیرکردنەوەیە بوو •• هەموو ئەوانەی دژی ئەم بۆچوونانەو ڕێبازە بن دەخنکێندرێن‌و سەردەبڕێن‌و قەلاچۆدەکرێن هەر لە سەرەتاوە بۆرجوازی‌یەتی تورکی دەی‌ویست هەموو شتێ بە زەبری شــمشێر وەربگرێ ، کەماڵی‌یەکان سوودیان لە قـۆناغی لەدایك‌بوونی هاوبەشێتی وەرگرت لەگەڵ تەنگ‌و چەڵەمەیی‌یەکانی سەرمایەداری‌و پاشان خۆیان بە بێ شەرمانە دەستیان‌کرد بە چەوساندنەوەی گەلانی تر ، لە لایێکی ترەوە پاشماوە دەرەبەگە کوردەکان کە پاشماوەی چەرخەکانی ناوەندی بوون زۆر بە پەلەو زوو بەزوو هەڵخەڵەتان‌و دواجاریش سەر کوت‌کران‌و زیندە چاڵ‌کران •

ڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمە زۆریان لەسەر دیمەنە نا لەبارەکانی گەلی کورد دەنووسی‌و بلاوەدەکردەوە ، بەتایبــەتی ڕۆژنامــەکانی ســەردەمی شۆڕشی (ئاگری داغ) کە لە ئەنجام‌دا ئاگری داغ بووە گۆڕستانێك تــا لووتکەی چیاکەشی تیا نێژرا • ئەو ڕۆژنامانە ناوی ئــەو کوردانەی لەوێ زیندەچاڵ‌کران بلاوەدەکردەوە بە بێ گوێ‌دانە پاراستنی نهێنی‌یەکان‌و ترسان لە ڕای گشتیی جیهانی ، لە لایێکی ترەوە بۆرجوا تورکەکان بێ شەرمانە شانازییان بەم کردەوانەوە دەکرد •

لە شوێنەکانی تری دەرەوەی تورکیا ، ئەو ولاتانەی کەوتبوونە ژێر چنگی ئیستعمارەوە ، سەرەڕای چەوساندنەوەیان ڕێ دەدرا پێیان بە زمانی خۆیان بخوێنن‌و پارێزگاریی ڕۆشنبیریی نەتەوەییان بکەن • بەلام لە ژێر پۆستالی ئیستیعماری تورکی‌دا ئەم جۆرە مافانە هەر جێگای باس نەبوو ، لەبەر ئەوەی ئیستعیماری تورکی دەی‌ویست گەلی کورد تەنها خزمەتکاری پەرەپێدانی بەرژەوەندەکانیان بێ ••» (٤ : ل ٩٨ ــ ٩٩) •

دوای ئەوەی کەوا ڕامیاریی کەمالی‌یەکان بۆ گەلی کورد ئاشکرابوو ، کەوا هەڵوێستیان چی‌یە بەرامبەر نەتەوەکانی کە تورك نین ، بەتایبەتی بەرامبەر بە نەتەوەی کورد • ئەو کاتە کوردەکان ناچاربوون دەست بکەن بە ڕێکخستنی خۆیان ، ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٢٢دا دەستیانکرد بە ڕێکخستنی ڕیزە کانیان لە چوارچێوەی کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبە کوردی‌یەکان‌دا بە شێوەیێکی تازە ، لەگەڵ هەڵگرتنی دروشمی نەتەوەیی گونجاو لەگەڵ قۆناغەکەدا ، وەك دروشمی سەربەخۆیی کوردستان‌و یەکخستنی ڕیزەکانیان لە ناوچەو هەرێمە جیاجیاکانی کوردستان ، ڕۆشنبیرانی کورد دەوری سەرەکییان دەبینی لەم جووڵانەوە تازەیەدا ، لەگەڵ ڕێکخستنی ڕیزەکانیان لە ڕێکخراوێکی نهێنی‌دا بە ناوی (کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان) ئەم کۆمەڵەیە چەند لقێکی کردەوە لە هەرێم‌و ناوچە جۆراو جۆرەکانی تورکیادا ، لە کاتێك‌دا کەمالی‌یەکان تەوژمیان دەبردە سەر کوردەکانی کوردستانی تورکیاو هەوڵیان دەدا بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلەکە گەمارۆ بدەن‌و هێرشی سوپاییان دەبردە سەر کوردستان ، هێرشی دڕندانە ، بەتایبەتی لە ئەیلولی ساڵی ١٩٢٤دا •

هەندێ سەرچاوە وا دەگەیێنێ کەوا لە نێوان ساڵان ١٩٢٥ ــ ١٩٢٦ (٢٠٦) دێ کاولکراوە لەگەڵ (٨٧٥٨) خانــوو هەروەها کوشتنی پانزە هەزار کەس لە پیرو ئافرەت‌و منداڵی کورد • ئەم کوشتن‌و بڕینە سەرەڕای قەدەغەکردنی ئاخافتن‌و خوێندن لێ‌یان بە زمانی کوردی ، زمانی زکماکی نەتەوەییان‌و لەبەرکردنی کەل‌وپەلی (بەرگی) کوردی ، شان بە شانی ئەمەش هەزارەهایان کۆچ‌پێ‌کرد بۆ ناوچەو هەرێمە تورکی‌یە دوورەکانی تورکیا • بەمەشەوە ڕانەوەستان دەستیانکرد بە خنکاندنی ئەندامانی قواعیدی ڕێکخراوە کوردی‌یەکان ، گەلی کورد دوای جاڕدانی دەستووری عوسمانلی لە ساڵی ١٩٠٨دا بە هەلی زانی سوود لە بارە دیموکراتی‌یەکەی ئەو کاتە وەربگرێ بە بێ گوێدانە هەموو ئەو زوڵم‌و زۆرەو چەوساندنانەوەیەی کە

لەوەو پێش دەرحەقی دەکران • بزووتنەوەی نەتەویی کورد لەو سەردەمە سوودی لە تاقیکردنەوەکانی بزووتنـەوەی نەتەوەیی عـەرەبو ئـەرمەن وەرگرتو کاری تێ‌کردن ، بـە حوکمی ئـەوەی گەلی کورد : گەلێکی دواکەوتووبوو بە هۆی باری عەشایـەرگەری‌و کەسـایەتی هەندێ لـە سەرکردەکانیان لەو قۆناغەدا •

حیزبی خۆیبوون ـ ۱۹۲۷ :

دوای سەرنەکەوتنی شـۆڕشی شێخ سـەعیدی پیران لە دیاربەکرو نووشستی هێنانی بزووتنەوەکە ، ئەم سەرنەکەوتنە کارتێ‌کردنێکی نالەباری هەبوو لەسەر ورەی گەلی کورد لە کوردستانی تورکیادا •

لەم بارودۆخەدا حیزبی (خۆیبوون) دامە زرێنرا • ئەم جارەیان شکانی شۆڕشی کورد پاڵی بە ڕۆشنبیرانی کوردەوە نا کەوا لە نێوان خۆیاندا بیر لە دوارۆژی گەلەکەیان بکەنەوەو ڕیزەکانیان یەك‌بخەن بۆ بەرەنگاری‌کردنی شـاڵاوو تـەوژمەکانی کەمالی‌یەکان بە مەبـەستی قەڵاچۆکردنیـان ، بۆ بەرەنگاری‌کردنی ڕامیاریی کورد بە تورك‌کردن لەلایەن مستەفا کەماڵەوە •

گەلی کورد کە بۆ چەنـد سەدەیێك تووشی چەوساندنەوە بووبوو لە ژێر پـەردەی ئایین‌داری‌یەوە لە سەردەمی عوسمانلی‌یەکان ، ئەمجارەش لەسـەر دەستی تورکە شۆڤێنی‌یـە کەمالی‌یـەکان تووشی قەڵاچۆکردن‌و تواندنەوە بوون وەك نەتەوەیێك بەو بەڵگەیەی گوایا تورکی شاخاوین • ئەم ڕامیاری‌یە چەوتانەی دەرحەق بە کورد ئەنجام دەدرا وای لێ‌یان‌کرد بگەنە ئـەو باوەڕەی کەوا بوونی چـەند نەتەوەو گەلانێك لـە یـەك وڵات‌داو حوکمڕانیی بکرێن لە لایەن نەتەوە گەورەکەیانەوە ، ئیمکانی پێکەوە ژیانیان نی‌یە ، تەنها مەگەر لە ژێر سێبەری پێڕۆیێکی دیموکراتی ، کە بەیەك چاو سەیری نەتەوە جیا جیاکان‌و کەمینە نەتەوەیی‌یەکان بکا •

ڕامیاریی چەوساندنەوەی نەتەوەیی‌و هەوڵدانی ئینکار کردنی بوونی نەتەوەی کورد لە لایـەن شۆڤینیـیە تورکەکانەوە ، پاڵی بـە ڕۆشنبیرە کوردەکانەوە نا کە کۆبوونێکی گشتی سازبدەن‌و ڕیزەکانیان یەك‌بخەن لە تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٧دا ، لە هاوینەهەواری (بەحمەدوون) لە لوبنان • بەستنی کۆبوونی خۆیبوون زەنگ لێدانی لەدایك‌بوونی حیزبێکی نەتەوەیی کورد بوو بۆ هێنانەدی ئامانجەکانی گەلی کورد لەو قۆناغە گرنگەدا لـە سەردەمی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازەکانی نـەتەوە چەوساوەکان لە پێناوی ڕزگاری‌و ئـازادی‌و سـەربـەخۆییان دوای ڕووخانی ئیمپراتۆوریـیـەتی عوسمانلی‌و تێك‌وپێـك شکانی تورکەکان دوای شـەڕی جیهانی یەکەم‌و دابەش‌کردنی وڵاتەکانی ژێر دەستی بەسـەر دەوڵەتە هاوپەیمانـەکاندا ، بـەتایبـەتی دوای داگیرکردنی کوردسـتان لـە لایـەن ئینگلیزەکان‌و فەرەنسییەکانەوە بەڵام بە هەرحاڵ هەرچی بوو یان نا ، دەنگی کورد گەیشتە دامەزرێنراوە دەوڵەتییەکان دوای سەرکەوتنی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان لـە شەڕی جیهانی یەکەمدا ، ئەوەبوو سەرکردە کوردەکان بۆ جاری یەکەم لـە کۆبوونی ئاشتی لە پاریس‌دا بەشداربوون بە سەرۆکایەتی (شەریف پاشا)(*)و چاوەڕوانی ڕاپەڕاندنی بەڵێنەکانی سەرەك (ویلسن) یان دەکرد ئەویش بـە وەرگرتنی سەربەخۆیی تەواوی گەلی کورد •

لـە کۆبوونی خۆیبووندا ، سەرۆکی چوار ڕێکخراوی کـــوردی بەشداربوون ، ڕێکخراوەکانیش ئەمانەن :

١ ــ ڕێکخراوی پێشکەوتنی کوردستان •

(*) شەریف پاشا ، کوردێکی ناسراوو بەناوبانگی شاری سولێمانی بوو . لە قوتابخانەی (خواجـە) لەگەڵ جەنانی شێخ مەحمـوودی حەفیـددا خوێندوویەتی . پاشان چۆتە ئەستەمبوڵ‌و گەلێ فەرمانی میری دیوەو گەیشتۆتە پلەی بەرزی هەندێ فەرمانڕەوایی لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانلی، لە کۆتایی ساڵی ١٨٩٠دا کراوە بە باڵیۆزی (سـتۆکهۆڵم) لە لایـەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە .

٢ ــ ڕێکخراوی کوردستان •
٣ ــ ڕێکخراوی نەتەوەیی کورد •
٤ ــ کۆمەڵەی سەربەخۆیی •

هەموو ئــەم ڕێکخراوو کۆمەڵانەو هــەموو ڕێکخراوو کۆمەڵەکانی تریش کە هەبوون لەو سەردەمە لەم کۆبوونەوەیەدا بوونە یەكو تێکەڵاوبوون بــە ناوی بزووتنەوەی (خۆیبوون) کەواتە بزووتنەوەی ســەربەخۆیی • کۆبوونەکە لە (بەحەمدوون) بەسترا لە لوبناندا هۆی بارودۆخی نالەباری کوردستانی تورکیاوە ، لە ئەنجامی شاڵاوە ســوپاییە دڕندانەکانی تورك دژی گەلی کوردو هەڵمەتی قەڵاچۆکردنیان •

بزووتنەوەی خۆیبوون لــە لایەن (لێژنەیێکی هــەمیشــەییــەوە) بەڕێوەدەبراو بارەگاکەیان لە شاری (حەڵەب) بوو تا ساڵی ١٩٢٨ • ئــەم لێژنەیە لە ئــەنجامی هــەڵمــەتــەکانی ئیســتیعماری فــەرەنسی خۆیان شاردبووەوەو سەرۆکەکەیانیش جەلادەت ئەمین عالی بەدرخان(*) بوو •

(*) جەلادەت ئەمین عالي بەدرخان : ١٨٩٧ ــ ١٩٥١ ز . لە ٢٦ی نیسانی ساڵی ١٨٩٧ ز . لە ئەستەمبوڵ لەدایكبووەو کۆلیجی حقوقی هەر لەوێ تەواو کردووە . لە سەردەمی مستەفا کەماڵدا حوکمی خنکاندنی درا لەگەڵ باوکیو هەردوو براکانی (ثریا)و کامەران . ناچاربوو لە ئەستەمبوڵ هەڵبێو لەگەڵ کامەران برای بچێتە ئەڵمانیاو هەشت ساڵ لەوێ مانەوەو بەردەوامبوون لە خوێندنی حقوق . لە ساڵی ١٩٢٥ جەلادەت گەڕایەوە بۆ تورکیاو چووە ڕیزی شۆڕشەکەی شێخ سەعیدی پیرانەوەو پاشانیش لەگەڵ ثریاو کامەران برای دەوری باڵایان گێرا لە ڕێکخستنی کاروباری شۆڕشــەکە ، دوای سەرنەکەوتنی شــۆڕش دووبــارە هەڵهاتنــەوە بەڵام ئەمجارەیان بۆ سووریا لە ١٩٣٠/٨/٢٥دا . جەلادەت لە سووریا مایەوە تا لە ١٩٥١/٧/١٥ دا کۆچیدواییکرد . لەوێ گۆڤاری (هاوار) ی دەردەچواند لە ١٩٣٢/٥/١٥ ز . پێش (هاوار) یش گۆڤاری (ڕوناهی). نووسینی هەیە بە زمــانی کوردیو قامووسێکی کوردیو قامووســێکی کوردی ــ فەرەنسی داناوە . زمانی فارسیو تورکیو عەرەبیو یۆنانیو ئەڵمانیو فەرەنسیو ڕووسی دەزانی جگە لە زمانە شیرینەکەی خۆی زمانی کوردی . (١٦ : ل ١٥٣ ــ ١٥٤) .

لێژنە هەمیشەیی یەکە بڕیاری‌دا سوود لە بەسەرهاتەکانی ڕابوردووی بزووتنەوەکانی کوردی‌و شکستەکانیان‌و سەرنەکەوتنەکانیان وەربگرێ • ئەوەبوو نەخشەی تازەیان دانا بە وەرگرتنی هەموو عەشیرەتە کوردەکان لەگەڵ خەرج‌کردنی مانگانە بۆ چەکدارە کوردەکان کە هەموو پڕ چەك کرابوون بە چەکی تازە، بە پێی پێویستیی تازەترین جەنگ •

سەرکردایەتی بزووتنەوەکە ڕاوێژکاری ئیتالی‌و ئەمریکایی‌یان بانگ‌کردبوو بۆ مەشقدانی جەنگاوەرەکانیان‌و بەڕێك‌کەوتن لەگەڵیاندا بارەگایێکی سەربازییان لە یەکێ لە چیا سەختەکانی کوردستان کردبووەوە بۆ مەشق‌کردن‌و خۆ ئامادەکردن بۆ شەڕێکی‌ترو بەردەوام‌بوونی خەباتی چەکدارانەو شەڕی درێژخایان دژی تورکەکان تا دوا جەنگاوەری کورد بمێنێ • لە لایێکی ترەوە سەرکردایەتی بزووتنەوەکە هەوڵی ئەوەی دەدا تا بتوانن دەوڵەتانی دراوسێیان تووڕە نەکەن بەتایبەتی ئێران ئەویش بە هۆی بارودۆخی بزووتنەوەی کوردو بارودۆخی کوردستان * بە گشتی • بەڵام دەربارەی عێراق‌و سووریا ئەم لێژنەیە چەند جار ڕوونی کردبووەوە کەوا هیچ شتێ لەم دوو وڵاتانە ناجوولێننەوەو دانیشتووانی کورد لە هەردوو وڵات بە پێی یاساو دەستووری وڵاتەکانیان ڕەفتار دەکەن • مەبەستیش لەم ڕامیاری‌یە بۆ بێ‌دەنگ‌کردنی بەریتانیابوو دژی گەلی کوردو کۆمەڵەکەیان‌و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەی کورد بە گشتی •

خۆیبوون لە لایێکی ترەوە داوای چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەی ئەرمەنی دەکرد، لەبەر ئەوەی پەیوەندی‌یێکی دۆستانەی توند هەبوو لە نێوان خۆیبوون‌و حیزبی نەتەوەیی ئەرمەندا (تاشناق) • ئەوەی جێگای سەرسووڕمانیشە کادیرەکانی بزووتنەوەی کورد لە ژێر چاوەدێریی (ف • پاپازیان) ڕێك‌دەخران، کە یەکێ بوو لە ئەندامانی لێژنەی ناوەندی حیزبی (تاشناق)ی ئەرمەنی • (٢٦:ل٩٨—٩٩) •

ئیحسان نوری یەکێ بوو لە بەشداربووەکانی کۆبوونی (بەحەمدوون) و

سەرکردایەتی بزووتنەوە چەکداری یەکەی چیاکانی (ئارارات)ی پێ سپێردرا • ئەوەبوو شۆڕشگێڕانو چەکدارانی کـوردی لـە ناوچەی چیای ئارارات کۆکردەوە • (*)

کۆمەڵەی خۆیبوون ڕاگەیاندنو بڵاوکراوەیێکی زۆری بڵاوکردۆتەوە دەتوانین بڵێین چالاکترین ڕێکخراوی کوردیی ئەو سەردەمە بووە لە بواری چالاکیی ڕۆشـنبیریو بڵاوکردنەوەی ڕاگەیانـدنو بەیاننامەو نووسـینی جۆراوجۆر ئێمە (تۆژەر) تا ئێستا چەنـد ژمارەیێکی ئـەم ڕاگەیاندنانەو بڵاوکراوانەمان دەست کەوتوونو لێمان کۆڵیونەتەوەو شیبانمان کردۆتـەوە بـۆ ئـەوەی بتـوانین لـەم تۆژینەوەیەماندا سوودیان لێ وەربگرین • بڵاوکراوەکانیش ئەمانەی لای خوارەوەن :

١ ــ ڕاگەیاندنێـك یان بانگەوازێك ئاراستەی کوردەکانی ئەمریکا کراوە ، ئەم بانگەوازە ژمارەی (٧١)ی هەڵگرتووە لـە ٢٠ی حوزیرانی ساڵی ١٩٢٨ دا دەرچووە •

٢ ــ کتێبی (القضية الكردية •• ماضي الكرد وحاضرهم) نووسینی دوکتۆر بلەچ شێرکوە • ئەم ناوەش ناوێکی نهێنییە ، نووسەرەکەی لـە ڕاستیدا (محمد علي عوني)یە ، ئەم کتێبە زنجیرەی ژمارە (٥)ی بە سەرەوەیە

(*) ئیحسان نوری : خەڵکی شاری بەتلیس بوو ، یەکێ لە ئەفسەرە گەورەکانی سوپای عوسمانلی بوو • شـۆڕشی ساڵی ١٩٢٥ی لە چیای (بۆتان) ڕێكخسـتووەو سەرکردایەتی کردووە . لە سـاڵی ١٩٢٨دا جاڕی دامەزراندنی بەڕیوەبەرایەتییێکی کوردیی داوە لە چیای (ئارارات)و یەکەم کۆماری کوردیی بچووکی لە ئارارات دامەزراند کە پانایی ٩٦٠٠کم٢ بووە لە ١٠ی ئەیلولی هەمان ساڵدا . تورکەکان چیای ئاراراتیان گرتو ئیحسان نوریشیان دوور خستەوە بۆ تاران . لەوێ مایەوە تا سـاڵی ١٩٧٦ .

لە تاران کۆچی دوایی کرد لە ٢٥ی ئازاری ساڵی ١٩٧٦ دوای ئەوەی (تـەپتەپەیێك لێیدا لە ١٨ ئـازاری هەمان سـاڵو لە گوڕستانی (الزهراء) لە شاری تاران نێژرا

له ژماره‌كانی به‌لگه‌نامه‌كانی خۆیبوون له ساڵی ١٩٣٠دا له میسر چاپكراوه •

٣ ـ بلاوكراوه‌ی هه‌شته‌می كۆمه‌ڵه‌ی خۆیبوون به ناونیشانی (هه‌ڵوێستی كورد به‌رامبه‌ر به عه‌فوه گشتی‌یه‌كه‌ی تورك) له ساڵی ١٩٣٣دا• ئه‌م بلاوكراوه‌یه به كوردی‌و توركی ده‌رچووه • (*)

خۆیبوون توانی په‌ره به چالاكی‌یه‌كانی بدا له ده‌ره‌وه‌ی كوردستان‌و زوربه‌ی زۆری كورده نیشتمان په‌روه‌ره‌كانی له ده‌وری خۆی‌دا ئالاند ، چالاكی‌یه‌كانی به جۆرێ په‌ره‌ی سه‌ند تا گه‌یشته كورده‌كانی ئه‌مریكاش • (٢٦:ل٩٩) ده‌رباره‌ی خۆیبوون دوكتۆر قاسملو ده‌ڵێ :

« له ساڵی ١٩٢٧دا هه‌موو رێكخراوه نه‌ته‌وه‌یی‌یه كورده‌كان له یه‌ك حیزب‌دا یه‌كیان گرته‌وه ، ئه‌و حیزبه‌ی چه‌ند كه‌سایتێك له كۆچه‌ره كورده‌كانی دانیشتوانی ده‌ره‌وه‌ی كوردستان دایانمه‌زراندو زوربه‌ی زۆریانیش ده‌ره‌به‌گ‌و خاوه‌ند موڵك‌و رۆشنبیران‌بوون ، كۆبوونی یه‌كه‌می حیزب له هاوینه‌هه‌واری (به‌حه‌مدوون) به‌سترا له لوبنان له ساڵی ١٩٢٧ • یه‌كێ له سه‌ركرده‌كانی ئه‌رمه‌ن له كۆبوونه‌كه به‌شداربوو به ناوی (ف•پاپازیان) • له‌به‌ر ته‌سكی به‌رژه‌وه‌نده‌كانی سه‌ركرده‌كانی حیزبه‌كه داوای یارمه‌تی‌دانیان نه‌كرد له دۆسته راسته‌قینه‌كانیان • به‌ڵكو په‌نایان ده‌برده به‌ر ده‌وڵه‌ته ئیستیعماری‌یه‌كان ، كه ئه‌م ده‌وڵه‌تانه‌ش كێشه‌ی كوردیان وا ده‌بینی كه دارده‌ستێكه بۆ ته‌وژمی رامیاری دژی توركیا •• سه‌ره‌رای ئه‌م هه‌ڵوێسته‌ش حیزب راسته‌وخۆ كه‌وتبووه ژێر ده‌سه‌لاتی (تاشناق) ه‌وه كه تاشناقیش بریتی‌بوو له ئه‌رمه‌نی‌یه نه‌ته‌وه‌یی‌یه راستره‌وه‌كان (الیمینیین) كه هه‌موو توانینیان به‌خت‌كردبوو بۆ دژایه‌تی‌كردنی یه‌كێتی سوڤێت ، حیزبی تاشناق یارمه‌تی رێكخستن‌و دارایی خۆیبوونی ده‌دا • (٢٥:ل٤٧) •

(*) ئه‌م بلاوكراوه‌یه له پاشكۆی ده‌ست‌نووسی (الجمعیات والمنظمات والأحزاب الكردیة في نصف قرن ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨دا به زمانی عه‌ره‌بی بلاوكراوه‌ته‌وه ،
ـ نووسه‌ر ـ

ڕاکانی دوکتۆر قاسملو دەربارەی سەرکردەکانی حیزبی خۆیبوون و داوانەکردنی یارمەتی لە دۆستە ڕاستەقینەکانیان ــ کە مەبەستی یەکێتی سۆڤێتە ــ ئەم ڕایەی قاسملو بەلای ئێمەوە لە شوێن خۆیدا نییەو بەڵکو لادانێکە لە ڕاستیو پێویستە سەیری هەڵویستەکانی خۆیبوون بکەین لە بارودۆخی ئەو سەردەمەو بە بەردو سەنگی قۆناغەکە هەڵویستەکانی بکێشین، نەك بە بەردوسەنگی ئەمڕۆمانو دوور لە بارودۆخە تایبەتییەکەی ئەو سەردەمە •

لە ساڵی ١٩٢٧دا یەکێتی سۆڤێتو دەوڵەتە هاوبەشییەکانی تر (الاشتراکیة) ئەو هێزو توانینانەیان نەبوو دەستی یارمەتی درێژ بکەن بۆ گەلانی چەوساوەو ژێر چنگی دەوڵەتە ئیستیعمارییەکان، یان یارمەتی بزووتنەوە ڕزگاریخوازەکان بدەن، سەرەڕای ئەوەش بزووتنەوەکوردییەکان دوای ساڵی ١٩٢٧ داوای یارمەتییان لە یەکێتی سۆڤێت کردو بەڵکو هاوپەیمانیش بوون لەگەڵیدا دوای تێپەڕبوونی بیست ساڵ بەسەر دامەزراندنی حیزبی خۆیبووندا، ئەمەش لای هەموومان ئاشکرایەو بەڵگەمانیش بۆ ئەم هاوپەیمانییە کۆماری کوردستانە لە مەهاباد، ئەوەبوو یەکێتی سۆڤێت لەبەر بارودۆخی خۆی نەیتوانی بە دەورێکی هەموار (إیجابي) هەڵبسێ لە یارمەتیدانی کۆماری مەهاباد، ئەگەر نەڵێین بەرژەوەندی دەوڵەتیی بۆچوونی سۆڤێت لەو سەردەمە وای لێکرد پشت لەو بزووتنەوە ڕزگاریخوازانە بکا بەتایبەتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەی کورد • دوکتۆر قاسملو هەر خۆی ئەم ڕایەی لە شوێنێکی تر دووپاتکردۆتەوە، بەلام لە شوێنێكو هەڵوێستێكو قوناغێکیتردا ، لەم ڕووەوە قاسملو دەڵێ :

یەکێتی سۆڤێت تازە لە شەڕ ڕزگاریبووبوو ، ئەو توانینەی نەبوو پارێزگاری بکا لە هێزە دیموکراتییەکان لە ئێراندا ، بۆ بێبەختییش ئرخاندنێکی ناواقیعی هەبوو دەربارەی بارودۆخی ئێران ،

ئەم نرخاندنەش لە ئەنجامی ڕامیاری یێکی نا بابەتییانەوەبوو کە لەو سەردەمە لە یەکێتی سوڤێتدا هەبوو لەژێر سێبەری (پەرستنی کەسایەتی) کە کارتێ کردنێکی خەراپی هەبوو لەسەر ڕووداوەکاندا • » (٢٥:ل١١٢) •

هەڵوێستی یەکێتی سۆڤێت لە کاتی خۆیدا نالەباربوو (سلبی) بەرامبەر بە شۆڕشەکانی کورد لە کوردستانی تورکیا لە سەردەمی حوکمڕانێتی مستەفا کەمالدا،کەواتە قاسملو چۆن داوا لە خۆیبوون دەکا داوای یارمەتی سۆڤێت بکردایە •• !!

بەپێی ئەو هەوالانەی ئینگلیزەکان بلاویان کردۆتەوە ، خالید بەگی جبرانلی پەیوەندی کردووە لەگەڵ قونسلی ڕووسی لە (ئورمی) پێش دەستپێ کردنی شۆڕشەکە ـ شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران لە سالی ١٩٢٥ ـ بەلام وەلامەکە نالەباربووە ، ئەمە ڕاست بێ یان نا ، بەلام ئەوی ڕاستە ڕۆژنامەی (ئەزڤێستیا) ی ڕووسی کە ڕۆژنامەیێکی ڕەسمییە دەربارەی شێخ سەعید نووسیبووی کەوا : « شۆڕشی دەرەبەگەکانەو دژی ئامانجەکانی گەلی کوردەو پەیوەندی لەگەڵ ئینگلیزدا هەیە » (٢٦:ل٨٩ــ٩٠) •

کۆتشیرا دەربارەی هەلویستی سۆڤیت دەلێ : « لەو سەردەمەی شەڕ بەردەوامبوو لەسەر سنووری یەکێتی سۆڤێتدا ، بارودۆخی سۆڤێت شەلەژاوبوو ، پەیمانەکانی بەهاری سالی ١٩٢١ ی نێوان یەکێتیی سۆڤێتو ئێرانو تورکیا ڕێیان نەدەدا بە سۆڤێت دەستی یارمەتی درێژ بکا بۆ هیچ بزووتنەوەیێکی کوردیی ، لە لایێکی ترەوە ڕای سۆڤێت وەك ڕاکانی فەرەنسابوو کەوا مەسەلەی سەربەخۆیی کوردستان دەستکردێکی بەریتانییە •

کاراخان Karahan یاریدەدەری وەزیری دەرەوەی یەکێتی سۆڤێت پەیمانێکی لەگەڵ تورکیادا ئیمزاکرد لە تەمموزی سالی ١٩٢٧دا ، بە

پێی ئەم پەیمانە دەبێ دژی بزووتنەوەکانی کورد ڕابوەستن • ئەم پەیمانە لە مۆسکۆ لە لایەن زەکی بەگەوە ئیمزاکرا بە ئامادەبوونی باڵیوزی پێشووی سۆڤێت ئارالوف هاریکاری نێوان بزووتنەوەی خۆیبوونو Khoybounحیزبی تاشناقی ئەرمەنی کینەو بوغزی روسیای وورووژاند دژی کورد لە ساڵی ۱۹۳۰ دا ، لە کاتێکدا ئاگری شەڕ بەردەوام بوو لە دەوروپشتی ئاراراتدا • لێپرسراوانی تاشناقی هەوڵی لەناودانی بزووتنەوەی نەتەوایەتی ئەرمەنیان دەدا لە ئەرمینیای سۆڤێتیدا ، لە هەمانکاتدا کوردو ئەرمەنەکانی سۆڤێت یارمەتیی شۆرشی ئاراراتیان دەدا • ئەوەبوو جاری یارمەتیدانی تورکیایداو سوپای نارد بۆ سەر سنووری ئاراکس و چەکی تازەشی دا بە سپای تورکی • لە تەمموزی ساڵی ۱۹۳۰ دا سۆڤێت (۵۰۰) پێنج سەد سوارەی نارد بۆ شاری (دافالو) لە نیزیك (ئاراکس) ، بەڵام دوای دوو ڕۆژ شارەکەیان بەجێهێشت دوای بەشداربوونیان لە شەڕدا شان بە شانی تورکەکان » • (۲٦ : ل ۱۰۰ ــ ۱۰۱) •

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ڕامیاری سۆڤێتی لەو قۆناغەداو بۆ ئەوەی زوڵمیش لە سەرکردەکانی خۆیبوون نەکەین تەنها لەبەر ئەوەی داوای یارمەتیدانیان نەکردبوو لە یەکێتی سۆڤێت بۆ بزووتنەوەکەیان ، ئەوا پەنجە درێژدەکەین بۆ ڕایێکی تر لەم ڕووەوەو لەسەر هەمان بابەت •• دوای کشانەوەی سوپای سووری سۆڤێتی لە خاکی کوردستانو ڕووخانی کۆماری مەهاباد ، صالح حەیدەری دەڵێ :

« جەماوەر کارەساتەکەی کە تووشی هەردوو گەلی کوردو ئازەربایجانی بوو ، خستیانە ئەستۆی ڕامیاریی سۆڤیاتی کە هەڵویستەکەیان لە باری ڕامیاریو سەربازییەوە بە شێوەیێکی هەڵە هەڵیانسەنگاندبوو •• » (۱۵ : ل ۱۲۰) •

ئەم ڕایانە هەموو لە شوێنێکی تری ئەم نووسینە بە دوورو درێژی

شی دەکەینەوە . لە لایێکی ترەوە پێویستە بە وردی وەزعی کوردستان بە شێوەیێکی گشتی شی‌بکەینـــەوە لە چارەگی یەکەمی سەدەی بیستەمدا ، کە لەو سەردەمەدا چینی بەرزی گەلی کورد لە دەرەبەگەکانو موڵك‌دارە گەورەکانو شێخەکان دەستیان‌گرتبوو بەسەر هەموو شتێکا ، بەڵکو تەنها چینێك بـــوون سەرکرادیەتی هەمـــوو بزووتنەوەکانی کوردیـــان دەکـــرد جووتیارانو کرێکاران لەبەر لاوازییانو دواکەوتنی بە ئاگابوونی ڕامیاریو کۆمەلایەتییان توانینی خۆ گەیاندنیان نەبوو بۆ ناو ڕیزەکانی سەرکردایەتی بزووتنەوەکان . حیزبی خۆیبوون وەك ڕێکخراوەکانی پێشووتری نەیتوانی خۆی ڕزگار بکا لەم جۆرە سەرکردایەتی‌یە لەبەر ئـــەو هۆیانەی باسیانمان کردووە لەمەوپێش . لە لایێکی‌ترەوە خۆیبـــوون بەرنامەیێکی ڕامیاریو ئابووریو کۆمەلایەتی نەبوو ، تەنها ناوەرۆکی نەتەوەیی‌یەکەی نەبێ ، کە ئەویش بۆ مەبەستی ڕزگاربوون بوو لـــە چەوساندنەوەی تورکەکان لـــە کوردستانی تورکیادا . خۆیبوون لـــە ساڵی ١٩٣٠ توانی بزووتنەوەیێکی چەکداریی ڕێك بخا دژی تورکیا لـــە هەرێمی ئاراراتدا بە سەرکردایەتی ئیمسان نوری .(*) بەلام ئەم ڕاپەرینەش سەرنەکەوتو سەرکوت‌کرا بـــە هۆی هاریکاری نێوان ئێرانو تورکیاو ڕێدان بە سوپای تورکیا بۆ چوونە ناو خاکی ئێرانەوە بۆ لێدانی چەکدارە کوردەکان لە پشتیانەوە . تورکەکان سوپایێکی زۆرو تۆپو فرۆکەیێکی زۆریان بەکارهێنا لـــەم شەڕەدا ... قاسملو دووپاتی دەکاتەوە کەوا (١٦٥) دێو (٦٨١٦) خانوو لە ئەنجامی ئەم

(*) لە سەرەتای ســـالی ١٩٣٠ ئیحسان نـــوری ســـەرکردایەتی کۆمەڵێ چەکداری کوردی کرد لە چیای ئاگری . لقێ چەکداریشی نارد بۆ شاری « ئەرجیش » بە سەرکردایەتی محمد بەگ حوسێن پاشای حەیدەریو شارەکەیان گرت لەگەڵ عەشایەرە کوردەکانی ناوچـــەکە . (یادداشتی ئیحسان نوری) دەست‌خەتە .

ـ نووسەر ـ

شەڕە کاولکران لــە لایەن تورکەکانەوە بــۆ کوژاندنەوەی ڕاپەڕینەکە • (٢٥:ل٧٠) •

بــەڵێ جارێکی تــر ویستو ئارەزووەکانی دوژمنانی گەلی کــورد کۆدەبنەوەو یەك دەگرن دژی گەلی کورد سەرەڕای ناکۆکییەکانی نێوان هــەردوو پێڕۆی تورکیــاو ئێران ، بــەڵێ دەبینین چۆن هــەردوو پێڕۆ یەكدەگرنو هاریکاری دەکەن لەگەڵ یەکتردا بۆ کوژاندنەوەی شۆڕشی کورد لــە ترسی سەرکەوتنی لــە کوردستانی تورکیاداو کارتێکردنی لــە ئەنجامدا لەسەر کوردســتانی ئێران ، لــە کاتێکدا بزووتنەوەی خۆیبوون چاوەدێری بارودۆخی دەوڵەتە هاوسێکانی دەکردو سەرکردەکانیان هەمیشە ئەوەیان دووپاتدەکردەوە کەوا هیچ شتێك نا بزوێنن لە کوردستانی ئێرانو عێراقو سووریادا • بەڵام دەبوایا خۆیبوون ئــەوەی بزانیبایا کەوا ئــەم دەوڵەتە کۆنەپەرستانە کەکوردستانیان بەسەردا دابەشکراوە ، تەقدیری ئەم هەڵوێستەی خۆیبوون ناکەن بەتایبــەتی کــە مەسەلەکە پەیوەندی بــە ڕزگارکردنی بەشێك لــە بەشەکانی کوردســتانەوە هەبێ ، لەبەر ئــەوەی کوردستان یەك کوردستانە ئەمڕۆ نەبێ سبەی دەبێ •

خۆیبوون بەیانێکی دەرکرد بۆ کوردەکانی ئەمریکا لە ژێر ژمارە (٧١) لە ٢٠ی حوزێرانی سالی ١٩٢٨ (*)•

دەربارەی کۆچپێکردنی کوردەکان لە کوردستانی باکوورەوە لە لایەن تورکەکانەوە ، ئەتاسی دەڵێ :

« هەندێ بیرەوەری بە بیرماندا تێپەڕدەبن ، بیرەوەری ئەو ڕووداوانەی پێش ئەم بەروارە یــان دوابەدوای ئــەم بەروارە پەیوەندی بــە هەڵمەتە

(*) دەقی بەیانەکەی خۆیبوونلە دەستخەتی کتێبی (الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكردية في نصف قرن ، ١٩٠٨ ــ ١٩٥٨) چاوتان پێدەکەوێ.

ــ نووسەر ــ

چەوسێنەرەکانو قەڵاچۆکردنە گەلی‌یەکانەوە هەیە ، کە کاربەدەستانی تورکیا دەیانکرد دژی کوردە نیشتمانپەروەرەکان لــە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی تورکیا لە سەردەمی ئەتاتورکو تا دەگا بــە سەردەمی ئێستاش ، کە چۆن ئەم هەڵمەتانە بوونە هۆی دەربەدەرکردنی دانیشتوانی کوردستانی تورکیاو ناچارکردنیان بۆ پەنابردنە بەر سووریاو لوبنان فەوج لــە دوای فەوج بە کتێبەکانی مێژوو لەگەڵ چیرۆکەکانی پەیمانەکانو ڕێککەوتنەکان ؛ پەیمانەکانی (سەعد ئاباد) ی ٨ی تەمموزی ساڵی ١٩٣٨ی نێوان تورکیاو عێراقو ئێرانو ئەفغانستان ، کە نووسخەیێکی سەرەتایی پەیمانی بەغدا بوو (حلف بغداد) لــە دواڕۆژدا ، ئەمانە هەموو ئاشکرای دەکەنو دەگێڕنەوە کەوا ئامانجە سەرەکی‌یەکانی : « ڕێککەوتن بوو لە نێوان ئەم دەوڵەتانە بۆ بەربەرەکانیو کردەوە ڕووخێنەرەکان لە ناوچەکە • » هەمووشی ئاراستەکراو بوو دژی بزووتنەوەکانی گەلی کورد • (٢٩:ل٣٤ــ٣٥)

کۆمەڵەی خۆیبوون هەڵوێستی پڕ باوەڕی هەبوو بەرامبەر بە هەڵوێستە شۆڤێنی‌یەکانو ڕەگەزپەرستی‌یەکانی حــوکــوومــەتی ئەتاتورك ، ئــەم هەڵوێستەی خۆیبوون لە ڕاگەیاندنەکانو بڵاوکراوەکانی‌دا دەردەکەوێ کە جارنە جارێك دەری‌دەکرد دژی حوکوومەتی ئەتاتورك • کاتێ کە حوکوومەتی تورکیا لێبووردنە گشتی‌یەکەی بۆ کوردەکان دەرکرد لە ٢٩ی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٣٣ بــە بۆنەی بیرەوەری دەیەمی‌دا مەزراندنی کۆماری تورکی ، کۆمەڵەی خۆیبوون بەیانێکی دژی لێبووردنە گشتی‌یەکە (العفو العــام) دەرکرد لە ژێر ژمارە (١٠)دەیەمی کۆمەڵەکە(*) •

لە ئەنجامی شی‌کردنەوەی بارودۆخی کوردستان لــە ســەردەمی عوســمانلی‌یەکان ، بۆمان دەردەکەوێ کــەوا دەوڵەتی عوســمانی لەبەر بەرژەوەندی خۆی بــۆ بنەوکردنی‌سنووری ڕۆژهەڵاتی لەگەڵ ئێران‌دا ،

(*) دەقی بەیانەکە لە هەمان سەرچاوەی پێشوو بڵاوکراوەتەوە •

هەرچەندە سالی جارێك لەگەڵ ئیمارەتە کوردییەکان پەیمانی تازەکردەوەو هەندێ مافی بەڕێوەبەرایەتی دەدا پێیان لەبەر ئەوەی ئەو ئیمارەتە کوردییانە مەترسییان دروست نەدەکرد دژی ئیمبراتۆریەتی عوسمانلی وەك ئیمارەتێکی دەرەبەگایەتی کە مەسەلەی دانانی دەوڵەتێکی کوردیی سەربەخۆ بە بیریاندا تێپەڕ نەدەبوو • عوسمانلییەکانو ئێرانییەکان کوردستانیان لە نێوان خۆیاندا دابەشکردبوو لە سەدەی شانزەیەمەوە ، بەڵام سەرەڕای ئەم دابەشکردنەش دەبینین گەلی کورد (ئەمری واقعی) نە سەلماندبوو ، مێژووی گەلی کورد پڕە لە ڕاپەڕینو شۆڕش دژی هەردوو پێرۆی داگیرکەر ، هەروەها ئیستیعماریش بە هەموو توانینی یارمەتی دەوڵەتی عوسمانلی دەدا بۆ لەناودانی بزووتنەوە کوردییەکان ، بۆ ئەوەی گەلی کورد بەرەو پێشەوە نەڕواو کوردستان یەك نەگرێتەوەو دەوڵەتێکی یەکگرتووی نەتەوەیی لەسەر خاکی کوردستان دروستبکرێ •

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا هزری نەتەوەیی کوردیی گەشەی کرد ، گەشەکردنێکی دیارو ئاشکراو ڕۆشنبیرە کوردەکان دەستیانکرد بە دامەزراندنی ڕێکخراوو کۆمەڵە کوردییەکان بەتایبەتی دوای جاڕدانی (مەشروتییەتی دووەم) لە ساڵی ١٩٠٨دا ، ئەوەبوو لە ناو بۆرجوازییەکانو ڕۆشنبیرە کوردەکان بزووتنەوەی ڕامیاریو کۆمەڵایەتیو ڕۆشنبیری هاتەکایەوە ، بەم جۆرە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد پێی نایە قۆناغێکی تازەوە لە ڕووی پەرەسەندنو گەشەکردنیەوەو دەوری سەرکردە تەقلیدییە کوردەکان ـ ئاغاو میر ـ نەماو چینێکی تازە هاتە گۆڕەپانی خەباتو سەرکردایەتیکردنی بزووتنەوە نەتەوەییە ڕزگاریخوازەکانی گەلی کوردەوە •

ملخص البحث

يضم البحث الفصل الأول من تأريخ الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكردية في نصف قرن من ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨ في كوردستان تركيا • والبحث يحتوى على عدد من الوثائق التأريخية لهذه المنظمات والأحزاب • لقد ثبّت البحث (جمعية تعالى كوردستان) كأول منظمة كوردية سياسية والتي تأسست عام ١٩٠٨م • وقد جاء ميلاد هذه الجمعية بسبب تعرض الشعب الكردي للأضطهاد على يد (حزب الاتحاد والترقى) ومن قبله على يد السلطنة العثمانية• وقد تأسست بعدها جمعيات ومنظمات وأحزاب عديدة أخرى من بينها : (جمعية التشكيلات الاجتماعية الكردستانية) وجمعية (حزب الأمة الكردية)و (جمعية كوردستان)و (جمعية نشر المعارف الكردية)و (جمعية هيڤى الكردية) و (جمعية الاستقلال الكردي) والتي ورد اسمها ايضا باسم (حزب الاستقلال الكردي) واحيانا (النادي الكردي) • و (جمعية التعالي لنساء الكرد) التي تأسست عام ١٩١٩م •. وأخيرا توحيد هذه الأحزاب والمنظمات عام ١٩٢٧ في حزب واحد حزب (خويبون) أي حزب الاستقلال • لقد تأسس هذا الحزب بعد فشل ثورة الشيخ سعيد پيران في ديار بكر • إذ دفعت هذه الهزيمة المثقفين الكرد الى التفكير والمداولة فيما بينهم لجمع شملهم وتوحيد صفوفهم بغية الوقوف بوجه سياسة التتريك التي كانت يمارسها النظام التركي آنذاك • وقد عقد حزب خويبون مؤتمره الأول في شهر تشرين الأول عام ١٩٢٧ في مصيف (بحمدون) في لبنان • وكان هذا المؤتمر ايذانا لميلاد حزب قومي يمثل آمال وطموحات الشعب الكردي في تلك المرحلة المهمة من مراحل حركات تحرر الشعوب المناضلة من اجل حرياتها واستقلالها بعد انهيار الامبراطورية العثمانية•

وقد جاء في البحث ايضا بأن اربع منظمات كردية شاركت في هذا المؤتمر وهي :

١ ـ منظمة تقدم كردستان •

٢ ــ منظمة كردستان •
٣ ــ منظمة الأمة الكردية •
٤ ــ جمعية الاستقلال •

هذا وقد لعب خويبون دورا فاعلا في الساحة الكردية إذ تمكن من تنظيم انتفاضة مسلحة ضد الأتراك في اقليم ارارات بقيادة احسان نوري • الا أن هذه الانتفاضة اخمدت ايضا جراء التعاون الايـراني التركى والسماح للقوات التركية باستخدام الأراضي الايرانية لضرب مؤخرة المقاتلين الكرد •

وحول تشكيل هذه الأحزاب والمنظمات يؤكد البحث على انه في بداية القرن العشرين نما الفكر القومي الكردي نموا بارزا وبـدا المثقفون الكرد بتشكيل المنظمات والجمعيات والأحزاب الكردية ، وخاصة بعد الاعلان عن (المشروطية الثانية) عام ١٩٠٨ حيث ظهرت في اوساط البورجوازية والمثقفين الكرد حركات سياسية واجتماعية وثقافية • وبذلك دخلت الحركة القومية الكردية مرحلة جديدة في تطورها ونموها ، ولم تبق دور للزعامات التقليدية الكردية (آغا ــ أمير) وانتهى دورهم القيادي في الحركات المسلحة وظهرت فئات جديدة لقيادة الحركة القومية التحررية •

وحول الأوضاع في كردستان جاء في البحث :

لم تكن النشاطات الثقافية والسياسية مقتصرة على الجمعيات ، فقـد كانت هناك نشاطات على مستوى الأفراد الى جانب نشاطات هذه الجمعيات ، اذ أن كل من حمزة افندي وممدوح سـليم بگ وكمال فوزي بگ كانـوا يصدرون جريدة (ژين) في الاستانه • وقبلهم كان الأمير مقداد مدحت بدرخان اصدر أول جريدة كردية باسم (كردستان) وذلك عام ١٣١٥هـ الموافق لـ ٢٢ نيسان ١٨٩٨م •

هذا ويثبت البحث أسماء عشرات المناضلين الكرد الذين لعبوا ادوارا مختلفة ضمن نشاطات هذه الجمعيات والمنظمات في تلك المرحلة يراها القارىء ضمن البحث بصورة مفصلة •

سەرچاوە عەرەبی یەکان

١ ــ ابراهيميان ، ايرڤاند « ايران بين ثورتين » • ترجمة مديرية التطوير القتالي ــ العراق ــ ١٩٨٦ •.

٢ ــ الأبن ، وليام ايگلتن • « جمهورية مهاباد » • دار الطليعة ــ بيروت ــ ط ١ ، ١٩٧٢ • ترجمة جرجيس فتح‌الله •

٣ ــ احمد ، كمال مظهر • « كوردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى » مطبعة المجمع العلمي الكوردى ــ بغداد ــ ١٩٧٧ • ترجمة محمد المـلا عبدالكريم •

٤ ــ الان ، اوچ «مختارات »(١) من منشورات حزب العمال الكوردستانى ــ ١٩٨٥ •

٥ ــ البراك ، فاضل « تحالفات الأضداد » دار الحرية للطباعة ــ بغداد ــ ١٩٨٥ •

٦ ــ تاهتفاندى ، هوشنگ •

١٩٨١ » • ترجمة الدكتور ناظم عبدالواحد جاسور ــ معهد الدراسات الأسيوية والافريقية ــ جامعة المستنصرية ــ بغداد ــ ١٩٨٦ •

٧ ــ الجبوري ، عبد الجبار حسن • « الأحزاب والجمعيات السياسية في القطر السورى » • دار الحرية للطباعة ــ بغداد ــ ١٩٨٠ •

٨ ــ الجميلي ، قاسـم خلف • « تطورات واتجاهات السياسة الداخلية التركية ، ١٩٢٣ ــ ١٩٢٨ •. اطروحة ماجستير غير منشورة ــ جامعـة بغداد ــ ١٩٨٥ •

٩ ــ جياووك ، معروف • « مأساة بارزان المظلومة » ــ المطبعة العربية ــ بغداد ــ ١٩٥٤ •

١٠ ــ الحسني ، عبدالرزاق • « تأريخ الوزارات العراقية » مطبعة دار الكتب ــ بيروت ــ ١٩٧٤ •

١١ ـ الحسني ، عبدالرزاق • « تأريخ الأحزاب السياسية العراقية » ط٢ ـ مركز الأبجدية للصف التصويري للطباعة والنشر ـ بيروت ـ ١٩٨٣ •
١٢ ـ حسين ، فاضل • «تأريخ الحزب الوطني الدمقراطي-١٩٤٦-١٩٥٨» مطبعة الشعب ـ بغداد ـ ١٩٦٣ •
١٣ ـ حسين ، فاضل • « مشكلة الموصل » ط٢ ـ منشورات دار البيان ـ مطبعة اسعد ـ بغداد ـ ١٩٦٧ •
١٤ ـ حميدى ، جعفر عباس • « التطورات السياسية في العراق ـ ١٩٤١ ـ ١٩٥٣ » مطبعة النعمان ـ النجف الأشرف ـ ١٩٧٥ •
١٥ ـ الحيدري ، صالح • « مذكرات ولمحات من تأريخ الحركة الوطنية والثورية في كوردستان ـ ١٩٤٠ ـ ١٩٥٨ • (مخطوطات) •
١٦ ـ خەزنەدار ، جمال • « مرشد الصحافة الكوردية » باللغات العربية ـ الكوردية ـ الانكليزية • ـ وزارة الاعلام ـ مديرية الثقافة الكوردية العامة ـ دار الحرية للطباعة ـ بغداد ـ ١٩٧٣ •
١٧ ـ زكي ، محمد امين • « خلاصة تأريخ الكورد وكوردستان » ط٢ ـ ١٩٦١ ـ ترجمة محمد علي عوني •
١٨ ـ السجادي ، علاءالدين • « الثورات الكوردية » باللغة الكردية ـ ١٩٥٩ •
١٩ ـ شريف ، عبد الستار طاهر • « المجتمع الكوردي ـ دراسة اجتماعية ثقافية سياسية ، مطبعة دار العراق للطبع والنشر ـ بغداد ـ ١٩٨١ •
٢٠ ـ شمزيني ، عزيز • « الحركة القومية التحررية للشعب الكوردي » ـ ١٩٨٦ •
٢١ ـ شيرزاد ، محمد • « نضال الاكراد » ـ القاهرة ـ ١٩٤٦ •
٢٢ ـ شيركوه ، بلهج • « القضية الكوردية ، ماضي الكورد وحاضرهم » مطبعة السعادة ـ مصر ـ ١٩٣٠ •
٢٣ ـ الطالباني ، جلال • « كوردستان والحركة القومية الكوردية »

دار الطليعة للطباعة والنشر ــ بيروت ــ ط٢ ــ ١٩٧١ ٠
٢٤ ــ عبدالوهاب ، المهندس سعيد ٠ « لماذا تبقى الحقائق مكتومة عن الشعب الكوردي » ط٢ ــ ١٩٧٨ ــ طهران ٠
٢٥ ــ قاسملو ، عبد الرحمن ٠ « كوردستان والاكراد ــ دراسة سياسية واقتصادية » ــ المؤسسة اللبنانية للنشر ــ بيروت ١٩٦٨ ٠
ترجمة ثابت منصور ٠
٢٦ ــ كوتشيرا ، كريس ٠ « الحركة القومية الكوردية » مترجم من الفرنسية ــ محدود ــ ١٩٧٨ ٠
٢٧ ــ محمد علي ، اورخان ٠ « السلطان عبد الحميد الثاني ــ حياته واحداث عهده » ط١ مكتبة دار الانبار ــ العراق ــ ١٩٨٧ ٠
٢٨ ــ معوض ، أديب ٠ «مجلة النشرة ــ بيروت ــ السنة الخامسة والسبعون والسادسة والسبعون ــ ١٩٤٤ ــ ١٩٤٥ ٠
٢٩ ــ الموصلي ، المقدم منذر ٠ « عرب واكراد ــ رؤية عربية ٠٠ للقضية الكوردية » دار الغصون ــ بيروت ــ ط١ ــ ١٩٨٦ ٠

المصـــادر الكوردية

٣٠ ــ پرشنگ ، گۆڤاری پرشنگ • ژماره (٢)ئابی١٩٦٧ •
٣١ ــ ڕزگاری ، ژماره ١٧ و ١٨ (رۆژنامەی پارتی دیموکراتی کورد ــ عێراق) •
٣٢ ــ قاسملو ، عبد الرحمن • « چل ساڵ خەبات لــە پێناوی ئــازادی » بەرگی یەکەم ــ ١٩٨٥ •
٣٣ ــ قەرەداغی ، معروف • « بارزانو نهێنیەکانی » بەغدا ــ ١٩٣٨ •
٣٤ ــ کۆنگرەی سیهەمی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران ــ ڕەزبەری سالی ١٣٥٢ ــ سیپتامبری ١٩٧٣ــز •

المصادر التركية

35 — Silopi, Zinnar "Doza Kurdustan" Kurt Milletinin 60 senedenberi esaretten — Nisan — 1969.

٣٦ ــ یاملكي ، عبد العزیز « کردستانو کــورد اختلاللری » جلــد اول ، برنجی جلد ــ تهران ــ ١٩٤٦ •

المصادر الانكليزية

37 — Chaliand, Gerard "People without a Country" The Kurds and Kurdistan — Translated by Michael pallis - Zedpress, London - 1980.

38 — Jawad, Sa'ad. N. "Iraq and the Kurdish" A thesis Submitted for the degree of Ph. D. to the University College of wales, Aberys twyth".

39 — Jr, william Eagleton "The Kurdish Republic of 1946" Oxford University press. London - 19 - 63.

40 Kahn, Margaret " children of the Jine" - New york 1980.

41 — More, christiane "The Kurdes aujourd" hui. Mouvement National et partis politiques - Editions L, Harmattan. Poris. 1984.

بنكەی ژین

خانەقین لە مێژوودا

نووسینی : محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی

بەڵێنم دابووە خوێنەرانی خۆشەویست کە دەربارەی هەموو شارێكو شارۆلکەیێکی وڵاتی کوردستان کە لە لایەن مێژوونووسانەوە بەڵکو لە لایەن نووسەرانیشەوە فەرامۆش کراون ، نامیلکەیێکی گەلاڵەیی وا دەربارەیان بنووسم هەم لە لایەن خاکناسیو هەم لە لایەن مێژووەوە ناسیاریەکی باش بدات بە دەستەوەو باسی ئەو هەواڵو دەنگو باسانەی تیابێ کە بەسەر ئەو جێگەیەدا ڕابوردووە .

وەکو لە یادتان بێ لەمەوبەر بەڵێنەکەم بەجێ هێنابوو دەربارەی دەقوقاء= طاوغو بەندەنیجین =مەندەلیو حەلەوانو دینەوەر ، سەرو سیپارەیێکم نووسیبوو . ئەو سیپارەیانە بە دڵی زۆربەی خوێنەرەوەکانو مێژووزانەکان بوونو لەگەڵێ مێژونووسو ئەدیبو نووسەرانەوە بە نامەو بەباڵابڕین پەسەندم بۆ هاتبوو . ئا ئیستێش کاتی ئەوەیە جارێکیتری بەڵێنەکەم بەجێبهێنمو دەربارەی « خانەقین » ئەم سیپارە بچووکە بخەمە بەردەس ، هەرچەندە ئەمڕۆکە ناهەمواری ڕێ نادا کە مرۆڤ بەپێی خواستی دڵی خوێ دەربارەی شارەکەو هەرێمەکە بنووسێتو بگاتە بنەچەو بنەڕەتی هەموو زانیاریو باسو هەواڵێ ، بەڵام هەروەك وتراوە : « مشتێ نموونەی خەروارێکە »و « ئەگەر دەست نەگەیی بە میوەی سەرپۆپە ، هی سەرچڵەکان لە دەست مەدە » جا ئێمەش بەمەندە واز دەهێنین کە بۆمان دەلوێ .

خانەقین لەکۆنا :

لە کۆنا بە خانەقینو هەرێمەکەی وتراوە : «ئارتمیتا»

ئەمە لە لاپەڕەی ٣٦٦ی کتێبی « اطراف بغداد »دا نووسراوە کە لە لایەن لیژنەیێکی کۆڕەوە وەرگێڕراوە بە عەرەبی ، بەڵام من خۆم ئەم ناوەم لە

هیچ فەرهەنگێکی ناوانداو لە هیچ کتێبێکی مێژویی بەردەسدا بەرچاو نەکەوتووە • ئەوەی لە مێژووەکاندا هەیەو باس کراوە ئەوەیە کە لە کۆنا بە خانەقینو هەرێمەکەی وتراوە : « ولاتی نەمەر NAMAR یا ئەنمار ، مێژوونووس « جەلیل ضیاپوور »لە کتێبی « مادها »دا کە بە زمانی فارسی نووسیویە بـە وەرگـرتن لـە کتێبی « مـاد »ی خۆرهەلاتناس سۆڤێتی « دیاکۆنۆف »ەوە نووسیویە : « بەشی ناوەندیی ڕووباری دیالی=سیروان » بە « نەمار »ناوئەبرا هەروا « شەلما ناصری سێ یەم »کـە ئەو شۆڕشەی دامرکاند کە لە « نەمار »دا ڕوویدابوو ، « یانزی »ی سەرۆکی بنەماڵەی « بێتهەمبان »ی دانا بە پادشای هەرێمەکە • پاشان ویلایەتی « نەمەر » لەگەل دوژمنانی دەولەتی ئاشووریدا ڕێككەوتو بۆ ماوەی ٦٥سال‌ـلە پاومانو دوادوایی پاشایێتیی « شـەمس ئاداد »دا ـ دەسەلاتی ئاشووریی لە ولات لاداو پەکیخست •

« لاپەڕە ١٨١ ـ ٢٣٩ ـ ٣٣٩ » • دوکتۆر ئەحمەد سوسەش لەکتێبی « ری سامراء »دا بە وەرگرتن لە زمانی « مەقدیسی »یـەوە نووسیویە : « خانەقین لـە سەردەمانی ئەشکانی = پەرثیو ساسانیدا سەربە ئەیالەتی « شادفەیرووز » بووە کە لەم هەرێمانە پێكهاتووە : خانەقین ـ ئاریل(؟!)ـ تامەڕا ـ کۆهستان ـ فەیرووزقوباد • (لاپـەڕە ٣٧ خیطەط بـە غـداد وەرگێڕانی دوکتۆر خالید لـە ئینگلیزی یەوە ، هەروا لاپـەڕە ٨١ کتێبی کرمانشاهان کە بە فارسی نووسراوە)و لەگەل ئەوەشدا کە لە سەرەتای ولاتداگیرکاریی (فتوحـات) ئیسلامیدا ناوی خانەقین کەمتر بەرگوێ دەکەوێ بەلام ئەحمەدی کوڕی واضیحی یەعقوبی کە لە سالی ٢٤٨ك = ٨٩٧زا کۆچی دوایی کردووە لە لاپەڕە ٣٤ی کتێبی « بلدان »دا نـاوی خانەقینی بردووەو نووسیویە : « خانەقین یەکێ لە هەرە گەورە گوندەکانەو کاروباری زۆرگرنگە » •

خانەقین و هەڵکەوتی خاکناسی (جغرافی) :

عەبدولعەزیزی بەکری کە ساڵی ٤٨٧ك=١٠٩٤زا کۆچی دوایی کردوە لەپیتی خ کتێبی « معجم ما استعجم »دا (١/٤٨٥) نووسیویە : خانیقون بە نونی ژێردارو بە قاف لە سەر سەنگی فاعیلون ناوی جێگەیێکە لە وڵاتی فارس (؟؟!!) کە شاگوندێکە لە گوندەکانی « حەڵەوان » لێرەدا « نەعمان » خراوەتە زیندان تا تیا مردووە » •

یاقووتی حەمەوی کە لە ساڵانی ٥٧٥ــ٦٢٦ك=١٨٠ــ٢٢٩زادا ژیاوە لە پیتی خ دا لە کتێبی « معجم البلدان » ، کەی‌دا نووسیویە : خانەقین یەکێکە لە بەشەخاکەکانی سەواد=ڕەشەخاك و لەسەرڕێی هەمەدان دایە کە لە بەغداوە دەس‌پێ‌دەکات•بەینی ئەوو قەصری شیرین شەش‌فەرسەنگە (٣٦ك) ڕێیە بۆ کەسێ بەرەو چیا بچێت•• « حەمدوڵڵا موستەوفی قەزوینیش کە ساڵی ٧٥٠ك=١٣٤٩زا مابوو لە لاپەڕە ٤٤٣ی « نزهة القلوب »دا نووسیویە : خانەقین لەمەوبەر شارۆلکەیێ بووە ، ئەمڕۆ بچووك بووەتەوە تەنیا ئەوەندەی گوندێکی ماوە ، ئاوی حەڵەوان بەناوی‌دا ڕائەبووری و بیست‌جێگەیێکی پێوە بەستراوە » ••

وادیارە پاش ماوەیێ دیسانەوە ئاوەدانی ڕووی تێ‌کردۆتەوەو پەرەی سەندووە ، ئائەوەتا « میستەر ڕیچ » کە ساڵی ١٢٣٦ك = ١٨٢٠زا گەشتێکی بە کوردستانا کردووە لە لاپەڕە ٢٩٠ی گەشت‌نامەکەیا کە لە لایەن بەهائەدین نوری یەوە کراوە بە عەرەبی نووسیویە : « پاش ئەوەی بە تەك چەند تەپۆلکەیێکی سەرەڕێی قزلرەباط ــ خانەقین‌دا تێپەڕین سەرەولێژ بووینەوە بۆ شارۆلکەی ــ یاگوندی ــ خانەقین لەسەری ڕێگەکەمانا خانێکی زۆر ڕێك‌وپێك بەرچاو کەوت لە بینا فارسی یەکان ، بەڵام لامان نەدایە خانەکە چووینە ئەوبەرەوە بۆ گەڕەکی « حاجی قەرە » کە بە سەر کناری ڕووبارەکەوەیە » ••

« شەمس الدین سامی » ش کە ساڵی ۱۳۲۲ك=١٩٠٤زا کۆچی دوایی کردووە لە فەرهەنگە گرنکەکە یا کە ناوی « قاموس الاعلام »ە نووسیویە : « خانەقین دەکەوێتە باکووری لای خۆرهەڵاتی هەرێمی بەغداوە ، لەسەرەڕێی هەمەدان ـ خۆراساندا نزیك بە سەرسنووری ئێران ، ئاوی ڕووباری ئەلوەند = حەلەوان بە ناوەندیا ئەڕوات ، کە یەکێکە لە لقەکانی سیروان (دیالی) وئەمرۆکە خود خانەقین ناوەندی قەضاکەیەو سەربە ویلایەتی بەغدایەو دوو ناوچەی هەیە : بنکوورەی قزلڕەباط » •

بەڵام لە سەردەمی عیراقیدا بەخت یاریدەیداوەو شارۆلکەکە پەرەی سەندووە خانووبەرەی تازەبابەتو کۆشکیجوانو ڕێكوپێکی تیا دوروستکراوە • سەیید « عبدالرزاق الحسنی » لە لاپەڕە ۲۱۱ی کتێبی « العراق قدیما وحدیثا »دانووسیویە : « خانەقین شارۆلکەیێکی قشتیلەی قنجیلانەیە ئەکەوێتە باکووری لای خۆرهەڵاتی هەرێمی لیوای دیالی (بەعقوبە)و۸کم لێیەوە دوورەو لە بەغداوە ۱۱۸ کم دوورە •

سەرژمێری خانەقین :

« شمس الدین سامی » وتوویە : سەرژمێری دانیشتوانی خانەقین دەکاتە ۰۰۰/٥کەسێك « حەسەنی » پاش ئەو بە ٤٠ ساڵ نووسیویە : سەرژمێری شاری خانەقین ئەگاتە ۱٥ هەزار کەسو هی هەموو قەضاکە دەگاتە ٥٦/٧٦٩کەسو بریتییە لەم ناوچانە : هورێنو شێخان ـ قەرەتوو ـ سەعدییە (قزلڕەباط) » • پاشان پتر پەرەیسەندووەو سەرژمێری قەضاکە گەییوەتە ۱۰۸هەزار کەس ، جا خەلیل ئیسماعیل بەم جۆرە دابەشی کردووە : هەرێمی باکووری ٣٦/٧٨٢ ناوچەی مەیدان (هورینوشیخان) ٩/٩٣٩ هەرێمی باشووری ٨١/٨٠٨ ناوچەی ناوەندی خانەقین (مەرکەز)١٢٧/٤٢ ناوچەی سەعدیە ٣٠٦/١٤ ناوچەی گولالە (جەلەولاء) ٦٧٥/١٤ • بەڵام ئەوەی ڕاستی بێت من لە مەبەستەکەی « خلیل اسماعیل » : ـ هەرێمی

باکووری‌و هەرێمی باشووری ـ تێ نەگەییشتم‌و حاڵی نەبووم ئایا مەبەستی گەڕەکەکانی لای خوارووژووری ناو شاری خانەقینە ، یا مەبەستی دەرەوەی شارو باکوورو باشووری هەرێمەکەیە ؟ جگەلەوەش سەیر ئەوەیە کەباسی ناوچەی «قەرەتوو » ناکات ، وا دیارە لــەو کاتەدا قەرەتوو سەر بە ناوچەی ناوەندی بوو بێت ..

ناوی خانەقین لەکوێوە هاتووە؟

«عبدالعزیز البکری» نووسەری کتێبی « معجم ما استعجم »لای وایە ناوی خانەقین لە وشەی «خەنق»ی عەرەبی‌یەوە هاتووە کە دەکاتە=خنکاندن تاساندن‌و ئەڵێت : (=/٤٨٥) : « کەراع وتوویە : بۆیە ناونراوە خانەقین چونکە « عەدی »یی تیا خنکێنراوە . بــەڵام خۆی کەراع کێ‌یە کە ئــەم هەواڵەی گێڕاوەتەوەو ؟؟! ئەبێ عەدیی خنکێنراو کێ بوو بێت ؟ ئەگەر ئــەم هەواڵە ڕاستبوایە دەبوایە ناوی شــارەکــە « خنق » بوایە یا بــە ناوی عەدی یەوە « مخندق » بوایە ئەوەش نەزانراوە کە ئەم هەواڵە دەس‌هەڵبەستە هی سەردەمی بەر لە ئیسلامە یا هی پاش ئیسلام ؟! لەگەڵ ئەوەش‌دا کــە ئێمە دەزانین وشەی « خانەقین » تێ‌هەڵکێشە لە دوو وشەی «خان‌و گین»واتا خان‌دار چونکە سەرەڕێی کاروان‌و زەوارەڕێ‌بووە ، کاروان‌سەرای زۆری تیا بووە ، ئێمە پاشکۆی « گــین »مان زۆرە کــە لەمەو بــەر نووسەرو هەستیارەکانمان بەکاریان هێناوە وەکوو پاشکۆ ، بۆ وێنە : زەخم‌گین = زامدار ، شەرم گین = شەرم‌دار ، بەشەرم ، خاوەن شەرم . بەڵگەش لەسەر ئەوەی کە لــە بنەڕەتا « گــین » بووە نەوەك (قــین) ئەوەیە تائێســـــتە عێلەعەرەبەکانی دەوروبەری سەعدی‌یەو مەنسووری‌یەو هی تر بە شارەکە دەڵێن « خانجین » کە ئــەمەش دیاردی‌یە بــۆ ناوە بنــەڕەتی‌یەکە ، جگە لەوەش ، ئەوەش ئاشکرایە کە ئەم شارۆلکەیە بەر لە پەیدابوونی ئیســـلام پاش ئەوەش هاوینەهەوار بووەو پڕبووە لە کۆشك‌و تەلاری پیاوماقووڵان .

تا لەم دوایی یەشدا ملك فیصلی یەکەم لەوناوەدا کۆشکێکی کرد ..

ڕووباری ئەڵوەند :

ئاوی ئەڵوەند لە چیاکانی « زاگرۆس »ەوە سەربەرەوخوار دەبێتەوە ، لە چیای « تاق گەڕا »وە کە بەرزایی لە ڕووی زریەوە ١٩٠٠ مەترە ، پاشان لەگەڵ زۆر چەم وکانیئاوی ترا تێکەڵ ئەبێت تا ئەگاتە دەشتی «عەلی گردە»و لەوێوە بە دۆڵەکانی چیای « پێشگاکۆ »دا ڕادەبورێتو دەگاتەبانەبەرزەکانی « سەرپل » = سەرپردی زەهاو ــ واتا کۆنەشارەکەی حەلەوان ــ قەصری شیرینو لەوێوە ڕوودەکاتە خانەقینو بەرەوخوارەوە دەبێتەوەو لــەژوور «قزلڕەباط»ەوە تێکەڵ بە ڕووباری سیروان دەبێت . یاقووتی حەمەوی لە کتێبی « معجم‌البلدان »دا نووسیویە : لە خانەقین بە سەرشیوەکەوە پردێ زۆر گرنگ دوروستکراوە لــە ٢٤کەمەرە پێكهاتووە هــەر کەمــەرەیێ ٢٠گەز پانایی‌یەتی ، شەقامەڕێی خۆراسان بەرەو بەغدا بە سەر ئەم پردەدا دەڕوات » .

« میستەر ڕیچ »یش کە صەدەها ساڵ پاش ئەو بە خانەقیندا تێپەڕیوە لە لاپەڕە ٢٩٠ی گەشتنامەکەیا نووسیویە : ڕووباری ئەڵوەند زۆر تیژە ، ئەم ڕووبارە چیایی‌یە لە باشوورەوە بەرەو باکوور دەگەڕێتەوەو لە ژوور قزلڕەباطەوە تێکەڵ بە دیالی (سیروان) دەبێت بە فەرمانی «محمدعلی‌میرزا» پردێکی زۆر جوانی لەسەر کراوە کە لە ١٣ کەمەرە پێكهاتووە .»

بەلام « سید عبدالرزاق الحسنی » پاش ئەو لــە لاپەڕە ٢١١ی کتێبی « العراق قدیما وحدیثا »دا نووسیویە : ڕووباری ئەڵوەند کە لە ئێرانەوە بەرەوخوار دەبێتەوەو بە خانەقیندا ڕادەبوورێو شارەکە دەکات بە دوو بەشەوە ، پردێکی گرنگی لە سەر دوروستکراوە هەردوو بەشەکە دەبەستێ بە یەکەوە ، ئەم پردە وەکو لــە سەرچاوە گرنگەکان دەردەکەوێ ــوەك معجم‌البلدانــ زۆرکۆنەو دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دامەزرانی شارەکە(؟!)

بەڵام ڕووخاوەو جارێکی تری هەر بە بەردەکانی پردە کۆنەکە دامەزراوەتەوەو بریتی‌یە لە ١١ کەمەرە •»

بەڵی لەم ساڵانەی دوایی‌یەدا پردێکی تریان بە سەر ئەڵوەندەوە دوروست کردووە دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی شارەکەوە ، تەختو بەرینو پانو پۆڕە هەموو جۆرە گەڕێنو بارهەڵگرێکی پیاتێپەڕدەبێت •

گەڕەکو بازاڕو خانوو بەرەی خانەقین :

وەك لە پێشا باسمان‌کرد حەسەنی نووسیویە : شاری خانەقین بە هۆی ئەڵوەندەوە دەبێ بە دوو بەشەوە : بەشێکیان دەکەوێتە لای خۆرئاوای ڕووبارەکەو درێژا ئەکێشێ پێی دەوترێ : خانەقینی کۆن ، بەشی دووەم بەسەر کناری لای خۆرهەڵاتی ڕووبارەکەدا دامەزراوە پێی دەوترێ : حاجی‌قەرە ، ساڵی ١٣١٣ك = ١٨٩٥زا کە هێشتا عوثمانی لە وڵاتا بوو گەڕەکێکی تازە لە خانەقین بەرپابوو ناونرا : حەمیدی‌یە پاش ئەوە خانەقین پەرەی سەندو تەنی‌یەوە چەند گەڕەکێکی تازەی تری تێدا پەیدابوو ، هەروا زۆر خانووبەرەو کۆشکی تازەو جوانی تیادوروست‌کراو گەلێ مزگەوتو حوسەینی‌یەو تەکیەو خانەقاو بازاڕی ئاوەدانو قەیسەریی تیادوروست‌کراو سازمانی ئاووکارەباو باغچەی گشتیو چەندین قوتابخانەی بەرایی‌و ناوەنجی کچانەو کوڕانەی تێدا بەرپاکرا هەروا پاڵێوخانەی نەوتی ئەڵوەند هێنرایەکایەوە بۆ پاڵاوتنی ئەوکانی‌یە نەوتانەی کە لە سەرزەویی نەفت‌خانەدایەو هەشت صەدە لەمەوبەر « یاقووتی حەمەوی »باسی کردووەو نووسیویە : « مسعر کوری مهلهل » وتوویە : لە خانەقین‌دا کانەنەوتێکی زۆر مەزن هەیە کە دەرئامەدی زۆرزۆرە • ئەم پاڵاوتن‌خانەیە بەر لەوەی لە لایەن دەوڵەتی عیراقەوە بڕیاری « هی‌گەل »یتی (تأمیم)ی بەسەرا مۆربکرێ پێی دەوترا : هاوبەشەکی نەوتی فارسی ئینگلیزی • نەوتەکە ئەپاڵێوراو دەخرایە تەنەکەوە بۆ ئەوەی لە هەموو عیراق‌دا بۆ چراو سووتەمەنی

بەکاربهێنرێ • هەروا لە خانەقیندا چەندین سینەماش دوروستکراوە •

پێ دەشتی خانەقین هەروەکو لـە لاپـەڕە (٢٩٠)ی گەشتنامەکەی « ریچ »دا هاتووە : دەشتێکی سـەوزی بژوێنی ڕەنگامەیـە ، جارجارە زنجیرە زۆرگ‌و هەڵەتێ زبران لەیەك دای‌دەبڕێ • ئەم پێ‌دەشتە بە دانەوێڵەی هیندی (مەبەستی گەنمی قەندەهاری‌یە)و تەماکۆی تیادەچێنرێ • ، لای ژووری ئەلوەندیش پڕە لە مەرەزە،ئاوی مەرەزە لەوەرزی پاییزا کەشکەلانی ولات ئەگۆڕێ‌و هەوای ناساز دوروستدەکات ، وەکو ئەوترا : زەوی‌وزاری ئەم ولاتە یەك بە دە دەبڕێ ، یەکێ لـە ئاوایی‌یەکانی نزیك خانەقین بەری « قولای » ، کـە لە کاتی خۆیا مەلیك فەیصەلی یەکەم کڕی‌و لـە گوندی عەلی‌ئاوا کۆشکێکی گەورەی بیناکرد هەروا « دەکە »ش لە گوندە هـەرە گرنگەکانە • خانەقین بە هۆی هێلی ئاسنینی ڕیچکەڕۆوە کە لە چوارڕێیانی « قەرەخان = کەرخ جدانی » کۆنەوە بۆی ئـەڕوات خۆی بەستووە بـە هێلی کەرکوك بەغداوە • ئـەم هێلە لـە کاتی خۆیـا دەولەتی ئینگلیزی داگیرکار دای‌مەزراندبوو ، لـەم سالانەی دوایی‌یەدا لـەبـەر هەندێ هۆ پووچکرایەوە •

خانەقین‌و دەنگ‌و باسی مێژوویی :

خانەقین لە سەردەمانی کاسی‌و عیلامی‌و ئەکەدی‌و سۆمەری‌و گۆتی‌و ئەو دەولەتە بچووکانەی کە لـە خود هەرێمەکەدا بەرپابوون دەنگ‌وباسی زۆری تێدا ڕوودادوەو گەلێك هەراوهوریای دەربارە تۆمارکراوە • هەروا لە سەردەمانی ئاشووری‌و مادو ئەخەمینی‌و سلوکی‌و پەرثی (ئەشکانی)و ساسانیشا زۆر باس‌و هەوالی تێدا ڕوودادوە ، بەلام ئێمە دەقی وەهامان بـە دەسەوە نی‌یە کە بە تایبەت باسی ئەم شارۆلکەیەو هەرێمەکەی بکات ، جگە لەو بەردە نووسراوو تاوێرە هەلکەندراوانە کە داگیرکاران بۆ شوێنەواری خۆیان بەجێیان هێشتوون‌و برێتین لـە هەوالی کوشتارو قەلاری مروڤ‌و

تالآنی شارو دێو ڕووخاندنی ئاوایی‌و ئاموزشگاو پەرستشگاو ڕماندنی ئابودەی خوایان‌و گوستنەوەیان بۆ شارانی تری‌و هەرگیز قایل‌نەبوون بە مافی مروڤاییتی‌و خەلکی ژێردەس وەك ئاژالێ خوڕراون بەرەو مەیدانی مەرگ‌و ئاتەش‌خانەی نابوودی‌و گۆڕەپانی بەدبەختی‌و تالآن‌وبڕۆو سووتاندن • بێ‌گومان تۆمارکردنی دەس‌درێژیی بێگانەی بەم جۆرەوەی هەزاران ساڵ لەمەوبەر ، جگە لەوەی کوڕانی ولاتی پێ سەرشۆڕ ببێ شانازی‌یێکی مێژوییی تێ‌دانی‌یە • لە سەردەمی ئیسلامیش‌دا مێژونوسان لە سەدەی دووەمەوە هاتوونە هۆش بۆ تۆمارکردنی دەنگ‌وباس‌و یادداشت‌کردنی هەواڵ ، تەنیا بەو باس‌و هەوالآنە وازیان هێناوە کەلە دەمی ئەم‌و ئەویان بیستووەو لە ماوەی دووصەت سالآ هەزارەها درۆو ئەفسانەی تێکەڵ‌بووە • خود ئەو هەوالآنەش تەنیا باسی کاربەدەست‌و فەرماندەو سەردارەکان بووەو ستاییش‌و هەڵنانی درۆکانەی پڕ لە روپایی بەلآم دەربارەی مێژووی کۆن‌و ڕاستەقینەی ولآت تەنیا باسی ئەژدەهاو دێوو خێوو جنۆکەیان یادداشت‌کردووە ، ئەویش هەریەکە بە جۆرێ هەرکەسە دەستەیێکی هەڵناوەو جنێوی بە دەستەیێ داوە بێ ئەوەی کابرا بناسێ یا دەربارەی ئاگاداری‌یێکی هەبێت ، تەنیا بۆ لاسایی‌کردنەوەو دەسەلآت ڕازی‌کردن •

کۆن‌ترینی ئەم کتێبانەی کە باسی مێژووی سەرەتای دەورانی ئیسلامی تی‌دابێ (١) « سیرةالرسول »ی « محمد کوڕی ئیسحاقە »کە پاش مردنی « ابن هشام » ڕای‌گەیاندووە ، ئەو خۆی ساڵی ١٥٠=٧٦٧ز١ مردووە ، بەلآم ئەم ساڵی ٢١٩ك=٨٣٤زا مردووە•••• نووسەری مەزن « ابن‌ندیم » لە کتێبی « فهرست »دا کە باسی محمد دەکا زۆرخراب ناوی دێنێ‌و دەڵێ : درۆزن ، ساختەچی ، مێ‌باز بووە ، لە زمانی زۆر کەسەوە باسی گێڕاوەتەوە کە هەرگیز نەی‌دیبوو .• (٢) «فتح الشام» واقدی کە نووسەرەکەی ساڵی ٣٠٤ك=٩١٦زا مردووە ئەم لەوی‌تر بەدناوتر بووە ، «ابن‌حجرهیثمی » لە

کتێبی « فتاوی‌حدیثیه »دا ــ کەلای مەلاکان زۆر جێی باوەڕە ــ نووسیویە :
ئەو کتێبانەی کە ئیسحاق‌و ئیبن‌هیشام و واقیدی دەربارەی فتوحات‌و مەغازی نووسیویانە پڕن لــە درۆو دەلەسە ، جا مێژووی پاش ئیسلامیش لێرەوە دەس‌پێ‌دەکات •

باشترین مێژوونووس «طەبەری »یە نووسەری « تاریخ‌الامم‌والملوك » کە لە کتێبە فارسی‌و پەهلەوی‌یەکانی پێش خۆیەوە دەنگ‌وباسەکانی کــۆن تری گواستۆتەوە ، ئەویش پڕە لە ئەفسانە ، هەروا کتێبی «تجارب الامم»ی ئیبن میسکویە کە سەرچاوەیێکی باش‌و مەلایانەیە ، بەڵام ئەویش دیسانەوە بە لاسایی زۆری وەرگرتووە ، کە لە ڕاستی‌یەوە دوورن •

هەرچون بێ ئێمە ناچارین بۆ هەواڵەکان ئەم کتێبانە بکەین بە بنکەی دەستەکەبەڵگەو جارجارە وتوویژێکیشی لە سەربکەین‌و ئەم نووسینە بکەین بە « ناسین‌نامە » (هویة) بۆ شاری خانەقین :ــ

ساڵی ١٦ك=٦٣٧زا پاش ئەوەی سپای ئیسلام شاری مەدائینی داگیر کردو ماوەیێ پشووی‌داو حەسایەوە ، فەرماندەکان هەواڵیان گەیشتێ کــە « یەزدگورد »ی پادشای ساسانی سپایێکی زۆروزەبەندەی لــە گولاڵە (جلولاء) کۆکردۆتەوەو نیازی شەڕی هەیە ، فەرماندەی سپای ئیســــلام « سعدکوڕی‌ابووقاص »برازاکەی خۆی « هاشم‌کوڕی عتبە کوڕی ابــو وقاص »ی نارد بۆ بەرانگاری‌یان ، هاشم کەوتەڕێ بەڕێی « بابل مهروذ »دا کــە گەیە«مهروذ » کوێخای«مهروذ»پێشوازی‌کردو بەڵێنی داێ بــە پانایی لاتەزەوی‌یێ (جریب) درهەمی بۆ هەڵبڕێژێ بەو مەرجەی زیانیان لێ‌نەدات.•
جا هاشم بە ئاشتی لەگەڵیان‌ڕێك‌کەوت ورەبەرەو پێش کەوتەڕێ تا گەیشتە گولاڵە (جلولاء) لەوێ سەرنجی‌دا عەجەمەکان سەنگەریان دامەزراندووەو خەنەکیان لێ‌داوەو کــەســ‌و بنەماڵەی خۆیان‌و بنەوباریان گواســتۆتەوە خانەقین‌و لە ناو خۆیانا پەیمانیان بەستووە پشت‌نەکەنە دوژمن‌و بەرامبەری

بجەنگن‌و هەرگیز هەڵنەیێن • پەیتاپەیتاش کۆمەك‌و یارمەتی‌یان لە حەلەوان‌و چیاوە بە فریادائەگەییشت • فەرماندەی ئەوحەلەی سپای عەجەم «خورەزادی برای رۆستەم» بوو • هاشم دای بەسەریانا لە سەنگەرو خەنەکەکانا گەمارۆی‌دان‌و کەوتەکوشتاریان ، هەر ئەو ڕۆژە صەت‌هەزاری(؟!) لێ‌کوشتن ، بەم جۆرە سپای موسوڵمان بە سەر سپای عەجەم‌دا زاڵ‌بوو • ئنجا «هاشم» «جریر کوڕی عبدالله بجلی»بە هێزێکی سوارەی زۆرەوە لەوێ بەجێ‌هێشت ، کە ببنە پارێزەری سنوور لە نێوانی خۆیان‌و سپای عەجەم‌دا • قەعقاع کوڕی عەمریش لەولاوە کەوتە دوای دوژمن تا گەیینە خانەقین ، کە یەزدگورد بەم شکستەی زانی حەلەوانی جێ‌هێشت‌و بەرەودواوە گەڕایەوە ناو چیا • قەعقاع لەم دوژمن‌ڕاوانانەدا تووشی میران «مهران» بوو کوشتی‌و لەوێ « جریر کوڕی عبدالله »دانرا بە سەرداری خانەقین ، کە هێشتا پاکوڕەی عەجەمی تێ‌دا مابوو ، سەرپاك قەڵاچوی کردن (؟!)و هەموویانی دایە دەمی تیژی شمشێرا (؟؟!!) فتوح البلدان بلاذری ٢٦٠ و الکامل لابن‌الاثیر ٥٢١/٢ • هەر کە ئەم هەواڵە پڕموژدەیە نێررا بۆ خەلیفەی دووەم «عومەری کوڕی خطاب» (٥٠خ)و موژدەی داگیرکاریی وڵاتی درایێ‌و پێی ڕاگەیێنرا کە قەعقاع گەییوەتە « حەلەوان »و داوای « ماوە »یان لێ کرد کە ڕێ بدات : دوای دوژمن بکەوێ‌و سپا بچێتە ناو جەرگەی‌وڵاتیانەوە ، لە وەراما وتبووی : « زۆرم پێ خوش ئەبوو گەر لە نێوانی ڕەشەخاك (سواد)و لە نێوانی چیا (جبل)دا شوورەیێکی وەها هەبوایە نەئەوان توانایان هەبوایە بەرەو ئێمە بێن‌و نە ئێمە ڕێمان هەبوایە بەرەو ئەوان بڕۆین • ئێمە دێهاتی ڕەشەخاك‌مان بەسەو من ساغ‌و سەلامەتمانەوەی موسوڵمانانم زۆر لەلا گرنگترە لە تاڵان‌و بڕۆ » (الکامل ٢١١/٢) •

بەم وتارەی حەزرەتی عومەردا بۆمان دەردەکەوێ پیاوانی گەورەو خاوەن هۆشی سەرەتای ئیسلام حەزیان لەوە بووە کە ئایینەکە بە هۆی بانگەوازی خەڵکەوەو بە تێ‌گەیاندن بڵاو بکرێتەوە ، نەوەك هەر بەزۆری

شــمشێر ، بــەڵام ئــەم جمانــەی سپای ئیســــلام بــۆ وڵاتێکی سەختی شاخاوی ئەوەمان بۆ دەردەخات کە نەتەوەی کوردی ژێر دەستی ساسانیی چەوەساوە بە هەلی زانیوەو شۆڕشی بەرپاکردوەو سپای ئیسلامی هانداوە بــۆ پێشکەوتنو هاوکاری لەگەڵ کردوونو ڕێبەدێیی کردوون بەرەو ئەوهەرێمە هەزاربەهەزارانە کە هەرگیز لەگرتن نەدەهاتن بۆ کەسانی شارەزا نەبوایە ، هەر لەبەر ئەوە بووە حەزرەتی عومەر (د•خ)ڕازی نەبووە کە خۆیان بە فەتارەت بدەن •

سالی ٣٦ك = ٦٥٦ زا خەلیفەی دووەم : « حذیفە »و « ابن حنیف »ی نارد بۆ خانەقین ــ کەلەوحەلەدا بەرایی جێگە داگیبر کراوەکان بوو ــ لەوێ دروشمی ناموسولمانیو بەزۆر ملکەچ کردوویی بخەنە گــەردنی ئەوانەی ددانیان بە ئیسلامدا نەناوەو باجو سەرانەیان لێ وەربگرن (فتوح‌البلدان/ ٢٦٨) •

سالی ٣٦ك=٦٦٥زا یاخیبەکان لــە هەمو وڵاتێکەوە سەریانهەڵداو بڵاو بوونەوە ، وەك « ابن الاثیر »لە « الکامل »دا لاپەڕە٤١٣/٤ نووسیویە : « حەجاج فەرمانی دا بە سفیان بکەوێتە گــەڕان بــۆ دەس‌گیر کــردنی « شبیب »و بە دوایا چوو تا گەیی‌یە « خانەقین »شبیب خــۆی لێیان لاداو ڕووی کردە لایێکیتریو وای نیشاندا نایەوێ لەگەڵیان بکەوێتە شەڕەوە بەڵام «ممصاد »ی برای لەگەڵ پەنجا کەسا لە دۆڵێکی نمکانا لە بۆسە داو خۆی بەرەو بناری چیاکەجما ، هێزەکەی سفیان نەڕاندیان : ئاها دوژمنی خوا هەڵات بۆی دەرچوو بکەونە دوای ، ڕاوی‌ێن • « عدی کوڕی عمیرەی شیبانی »پێی وتن : کوڕینە پەلە مەکەن با سەرنجێکی دەوروپشتی خۆمان بدەین نەوەك لە دۆڵێکا لە نمکاتێکا بۆسەی بۆ نابینەوە • بــەڵام کەسانی هێزەکە گوێیان بەقسەکانی نەداو بەدوای شبیبدا ڕۆیین ، هەر کە لە بۆسەکە تیپەڕین شبیب لێیان هەڵگەڕایەوەو ممصادی براشی لــە بۆسەکەوە لێیان

دەرپەڕی ، خەڵکەکە بێ ئەوەی دەستبکەنەوە هەمو هەڵاتن ، تەنیا «سفیان» خۆی مایەوە بە صەت کەسێکەوەو لە جێی خۆیدا وەك مێخ چەقی‌و شەڕێکی زۆر سەختی لەگەڵ کردن » • ئنجا هەروەك ابن الاثیر لە الکامل‌دا ٤/٤١٣ تۆماری‌کردووە : « حجاج » « عبدالرحمان کوڕی محمد کوڕی اشعث »ی نارده سەر شبیب‌و هەردولا کەوتنە شەڕەوە ، شبیب یاسای وەها بوو بۆ ماندوو کردن‌و شەکەت کردنی سپای حجاج هەرێمێکی بەجێ‌دەهێشت‌و لە هەرێمێکی‌ترەوە سەری‌هەڵدەداو « عبدالرحمان » لە دوای نەدەبووەوە بە خانەقین‌داو بە گولاڵەو بەسامەڕاءدا ڕادەبورد ، پاشان لە هەرێمی « بت » ـ کەسەر بە دێهاتەکانی موصلەو تەنیا جۆگەی « حولایا » دەکەوێتە نێوانی ئەوێ‌و ڕەشە خاکی « کوفە »وەو ئەم « بت »ە لە « راذان »ی سەروودایە لە خاکی‌جوخی‌دا »••

لێرەدا دەبێ بڵێم : ئەوانەی کە بێ شارەزایی جوفرافی‌و هەڵکەوتی سەرزەویی وڵاتێ باس‌و هەواڵی مێژوویی‌یان تۆمار کردووە تووشی هەڵەی سەیر سەیر بوون ـ جارێ لەمە نادوێین کە چۆن شبیب جارێ لە خانەقینەوەو جارێ لە سامەڕاوە سەری هەڵداوە ، چونکە ئەمەیان بۆ چەتەی سوارە شتێکی نەگونجاو نی‌یە بەڵام ئەوە سەیرە کە دەڵێ « بت » سەربەدێهاتەکانی « موصلەو » تەنیا جۆگەی « حولایا »ئەکەوێتە نێوانی ئەوێ‌و ڕەشەخاکی « کوفـە »وە!!! ئـەم « بت »ەش لـە « راذان »ی سەرودایە لـە خاکی جوخی‌دا!! جا «بەت » لە کوێ‌و دێهاتی موصڵ لە کوێ ؟ بەت ئەو جێگەیەیە کەپێی دەوترێ « عیث » کە سەردەمێ سەر بە سامەڕاء بووەو جێی خۆیەتی ، چونکە ئەو بیابانەیە کە دەکەوێتە نێوانی چیای حەمرین‌و بەشە چیای پشتی تکریت ـ سامەڕاء ، لـە سنووری عێلی بەیاتی ئێستەوە تا سنووری حەویجەی عێلی عوبەیدو لە نێوانی دووروباری لای خوارەوەی خاصەـ ڕۆخانە ـ کـە ناوی زغەیتوونەو ئاوەسپی (داقوق‌صو ـ اق‌صو) کـە هـەردوولایـان تێکەڵ دەبـن بـە یەکداو ڕووباری عظیـم (ادهـم)

دوروستدەکەن ، هـەر ئەم دوو ڕووبارەیە کـە لـە کۆنا بە « راذانات »
ناوبراون (١) راذانیسەرەوە واتا یەکاوی : خاصەو ڕۆخانە ، لە زغەیتوون•
(٢) ڕاذانی خواروو واتا یەکاوی : ئاوەسپیو شیوی کفریو نارین کە هەموو
لایان تێکەڵ دەبنو « عظیم »پێك‌دێننو ، پاشان دەڕژێنە دەجلەوە •• جـا
دەبێ ئەم ڕووباری « حولایا »یە کامە بێ ؟ کە لە نێوان « بەت »و ڕەشەخاکی
« کووفە »دا بێ ؟ لەگەڵ ئەوەشدا کە لە نێوانی ئـەم ماوا دوورو درێژەدا
دەجلەو فوراتو دەیان لقو جۆگەی تری هەیە !• لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ
ناوی« موصل » و « کووفە » هەردوکیان بە هەڵە هاتوونو خراونە ئـەم
هەرێمەوە ، دوور نییە « کوفە »کەیان شاری « کفری » ئێستە بێت بەڵام
موصلەکە لەکوێوە هاتووە؟سەرەڕای ئەوە هەموو جوغرافیاناسانی سەرزەویی
« جوخی »یان بەو خاکە داوەتە قەڵەم کـە دەکەوێتە نێوانی « مەهرود »و
بەعقوبەوە•••• (اطراف بغداد ٢٦٩) ــ سالی ١٣١ ك= ٧٤٨ زا ــ وەك لە
(٥/٤٠١)ی (الکامـل)دا هاتووە :ــ سەرەتای هەرەسهێنانی قـەڵای
دەوڵەتی ئەمەوی دەرکەوتو لە هەر لایێکەوە شۆڕش بەرپا بوو خەڵـك
کەوتنە چاوەڕاو بـۆ بنەماڵەی پێغەمبەر (آل‌بیت)ــ واتا ئـەوانـەی لە
(فاطمــە)ی‌کچیو « علی‌کوڕی ابـوطالب »کەوتبوونەوە ــ فەرماندەکانی
سەر بە ئەبومو سلیمی خوراسانی ــ (کە لە بنەڕەتدا لوڕو خەڵکی نەهاوەند
بوو) لە هەموو لایێکەوە تەنگیان بە دەوڵەت هەڵچنیبوو « مەروان » هەرە
دواییترین خەلیفەی ئەمەوی فەرمانی دا بـە « ابن‌هبیرة » ــ کـە یەکێ
بوو لە فەرماندەکانی بە سپاوە بچێتە شەڕەوە بۆ بەرانگاریی (قحطبە)ی‌کوڕی
شبیب طائی ــ کە یەکێ بوو لە فەرماندەکانی سپای سەر بە (ئەبوموسلیم)
هوبەیرە لەشکری خۆی ساو داو کەوتەڕێو گەیشتە گوڵاڵە (جاولاء)و
لەوێ لەشکربەزی کردو ئەو سەنگەرو خەنەکانەی تازە کردەوە ــ کە سپای
عەجەم لەوەبەر لە شەڕی گوڵاڵە (جلولاء)دا هەڵیانکەندبوو ــ لـەوێ
مایەوە ، « قحطبە »کشا تا گەیشتە کرماشان ، ئنجا کـەوتـەڕێ بـەرەو

حەلەوانو ، پاشان بەرەو خانەقین •• ئنجا ڕووی کردە « عکبراء »و لەوێوە لە ئاوی دەجلە پەڕیەوەو پێش کەوت تا گەیی بە « دمما »ی نزیك « انبار »و لەوێ سپابەزی کرد ••»

بەپێی کتێبی « اخبار بنی العباس »۳/۱۳۷ ئالەم کاتەدا « مووسای کوڕی سەریی چاوخێل »ی خەلکی هەمەدان ــ کــە لە حەلەوان بــوو ــ جاڕی یاخێتیو سەرچلێتی داو حەلەوانی داگیر کردو فــەرماندارەکانی ڕافڕاندو شاربەدەری کردنو کەوتە چاوەڕاو بۆ « آل بیت »و چەك و تفاقی خۆی لــە خانەقین قایم کردو نامەیێکی بۆ « قحطبە » نووسی تیا ملکەچێتیو پەیڕەوێتی خۆی دەرخست •••

ساڵی ۱۹٦ك = ۸۱۱ زا کە کرمی ناکۆکی لــە نێوان « امینو مأمون » کوڕانی « هارون الرشید »دا پەیدا بوو و هەردوولا لەشکریان لەیەك کــرد امین داوای « احمد کوڕی مزید »ی کردو چاوی پێ کەوتو فەرمانی دا بــە « فضل » کە هێزێکی بخاتە ژێر فەرمانو چەند لەشکری تری ویست بیداتێو دەستوریشی دا بە « احمد » کــە زۆر بــە پەلە بۆ هەلکوتانە سەر دوژمن پێشکەوێو شەونخونی بکات • « احمد » بە بیست هەزار سوارەوە ــ کە لــە سپاکە هەلی بژاردبوو ــ کەوتەڕێ « عبداللــە کوڕی حمیدی کــوڕی قحطبە »شی بە بیست هــەزار کەسەوە لەگەل خــۆی بردو ڕوویان کردە « حەلەوان »و بەم هۆیەوە خەلیفە امین « اسد » برازای « احمد »ی لە زیندان ئازاد کردو بەخشی بە ئەو.ە « احمدو عبدالله »لە خانەقین سپابەزیان کرد ، بەلام « طاهر » فەرماندەی سپای « مأمون » هەر لە جێی خۆی مایەوەو بۆ چاوەڕاو دژی سپای خەلیفەو سیخوڕو خەفیەیێکی زۆری بە ولاتەکەو بەناو سپاکەی امیندا بلاو کــردەوە ، ئــەم سیخوڕو خەفیانە کەوتنە چاوەڕاوو پڕوپاغەندە : کە گۆیا امین دەستی بەخششو کەرەمی درێژ کردووە بــۆ دەستو پێوەندەکانیو ڕزقو ڕۆزی بە سەریاندا هەلڕژاندووە ، بــەم جۆرە فڕوفێلو پروپاغەندەیە نێوانی سپاکەیانی پڕ کرد لە بشێونەو ئاژاوە ،

جا هەر خۆبەخۆ لێیان بوو بە شەڕو کوشتارێکی باشیان لەناو خۆیاناکردو گەڕانەوە بەرەو خانەقین بێ ئەوەی هەر لە سنووری لەشکرەکەی « طاهر » نزیك بینەوە . ئنجا « طاهر » سوودی لەم هەراوهوریایە وەرگرتو بەرەو حەلەوان پێش‌کەوتو لەوێ سپابەزی کـــرد » « الکامل ٢٦٥٦/٦/٩٦ » .

ـ سالی ٢٠٠= ك= ٨١٥ زا « ابوالسرایا کوڕی منصور » لە کوفەوە بەهەشت‌صەت سوارەوە هەلاتو ڕووی کردە « قادسیە »و لەوێوە ڕووی کردە « سووس » لە ولاتی خوزستان ، لەو حەلەدا ساماتێکی زۆر لە هەرێمی ئاهوزا (اهواز)ەوە ئەگوێزرایەوە ، « ابـــوالسرایا » پێ‌ یاگەیی‌و داگیری کردو دابەشی‌کرد بەسەر هاوڕێکانیا ، کاربەدەستی ولات « حسن کوڕی علی مأمونی » هاتە لای‌و داوای لێ کرد ولاتەکەی بەجێ‌بهێلێ ، «ابوالسرایا» گوێی نەدایی‌و نەی‌ویست بەبێ شەڕ بڕوات ، ناچار « مأمونی » لەگەلی کەوتە شەڕەوەو شـــکاندی‌و لە ولاتەکە دەری‌کردو ڕاوی‌ناو برنداری کـــــردو هاوڕێکانی پەرت‌وبلاو کردەوە . « ابـــو السرایاو محمـــد کوڕی محمـــدو ابوالشوك » هەرسێ هەلاتن‌و ڕوویان‌کردە مالەکەی « ابوالسرایا » ـ کە لەو حەلەدا لـــە « راس‌عین » بوو ، هەر کـــە گەیشتنە گولالە (جلولاء) « حمادکوڕی کندغوش » لێیان ڕاپەڕی‌و بە دیل گرتیانی‌و هێنایانی بـــۆ نەهرەوان کەلەو حەلەدا « حسن کوڕی سهل » لەوێ سپابەزی کردبوو ، جـــا « حسن » دەس‌بەجێ « ابوالسرایا »ی کوشت‌و سەرەکەی نارد بـــۆ « خەلیفە مأمون عباسی »و لاشەکەشی لەسەر پردەکەی بەغداد هەلواسی‌و « محمد کوڕی محمد »یشی نارد بـــۆ لای مأمون « الکامل ٣٠٩/٦ » .

ـ سالی ٢٢٠ ل = ٨٣٥ زا « معتصم‌عباسی »فەرمانی دا بە «عوجەیف» کـــە « زوط »ەکان سەرکوت بکات ، عوجەیف هەلی‌کوتایە سەریان پاش شـــەڕو کوشتارێکی زۆر هێنایانی بـــۆ بەغداد ، ژمارەیان بە ژنو مندالەوە ١٧هـــەزار کەس‌بوو ، لەمانە دووازدە هەزاریان شەڕکەر بـــوون ، پاشان

زوطەکانگوێزرانەوە بـۆ خۆرهەڵاتی بەغـداو لەوێوە خرانە ژێر دەستی « بشرکوڕیسمیدع »و بردیانی بۆ خانەقینو لەوێوە ڕەوانەی سەر سنووری وڵاتکران بۆ « عینزربە » ، هەر کە گەییشتنە ئەوێ ئنجا ڕۆمەکان دایان بە سەریانداو هەموویان لەناوبردنو کەسیان لێ ڕزگار نەبوو (الکامل٦/ ٤٤٦) •

خەڵکی وڵاتی شام لە سایەی ئـەم زوطانەوە ـ کـە خێوی گامێش بوونو دوور نییە هەر معیدییەکانی ئێستە بووبن ـ بۆ یەکەم جار چاویان بە گامێش کەوت « التنبیەوالاشراف »ی مەسعودی بەفارسی وەرگێڕراو لاپەڕە ٣٣٨ • ـ ساڵی ٢٥٣ك = ٨٦٧ زا خەلیفەی عەباسی « المعتزبالله » لەشکرێکی خستە ڕێ بۆ ڕاوانانی « مساورخارجی » ، موساور لە دەوروبەری گوڵاڵە (جلولاء) گەییشتە لەشکرەکە کە سەر ئامەدیان کابرایێ بوو ناوی « حطرمس » بوو شکستی پێ داو ڕایفڕاند (الکامل ٧/١٩٤) •

ـ ساڵی ٢٥٦ك= ٨٧٠ « مووسای کوڕی بوغا » کە یەکێ بوو لـە فەرماندە تورکەکانی سپای عەباسی ـ لە خانەقین بوو ، لەوحەلەدا خەلیفەی عەباسی « المهتدیبالله »بە چەشنێکی بەندییانە برا بـۆ زیندانی کۆشك « الجوسق »و « المعتمدعلیالله » لـە شوێنی دانرا بە خەلیفەو بانگەوازی خەلیفەیێتی بە شارو بە وڵاتا جاڕدرا مووسای کوڕی بوغا لـە خانەقینەوە ڕوویکردە سامەڕاء بـۆ ئەوەی دەسبخاتە دەستی خەلیفەی تـازەو گفتی ملکەجێتیو فەرمانبەرێتی بداتێ • لەم حەلەدا هێزەکانی « مساوری خارجی » لەگەڵ لەشکرەکەی بوغادا لـە خانەقین تەقـین بەیەکاو کەوتنە شەڕەوەو ، لەگەڵ ئەوەشدا کە هێزەکانی « مساور » زۆر بوونو لەشکرەکەی مووسا تەنیا دووصەت کەسێ بـوون ، بەڵام دیسانەوە مووسا بەسەر ئەواندازاڵ بوو ژمارەیێکی زۆری لێ کوشتن • (الکامل ٧/٢٣٥ ـ ٢٤٠) •

ـ ساڵی ٣٢٢ك = ٩٣٣ زا (هارونی کوڕی غریبالخال) ـ کە خاڵی

عەباسی‌یەکان بوو کوژرا ، لە کاتی خۆیا خەلیفە « القاهربالله » سەرداریتیی « ماەالکوفە »ی دابوویێ ــ کــە شاری دینەوەر بارەگای بــوو ــ هەروا سەرداریتیی « ماەسبذان »و هی‌تریشی دابوویێ ، پاشان کە « القاهر »لادراو جبەی خەلافەتی لەشان دارنراو لەجێی ئەو « الراضی‌بالله »کرا بە خەلیفە ، ئەم هاروونە پەلپی ئەوەی گرتبوو کە دەبێ ببێت بە سەرۆکی دەوڵەت‌و بــۆ ئەم مەبەستە دینەوەری بە جێ هێشتبوو ڕووی کردبووە خانەقین • ئەم کارەی بوو بە هۆی ئەوەی « ابن‌مقلەو ابن‌یاقووت »و دەستەی « حجریەو ساجیە » لێی دڵگیربن‌و بــە کۆمەڵی سکالاّیبەنە لای « الراضی » ، ئەوسا راضی ڕازی دڵی خۆی دەربڕی کە حەزی لە چارەی نی‌یەو خۆشیی پێ‌یان‌نایێ‌و ماوەی دان کە بەرگری بکەن • (الکامل ٨/٢٨٨) •

ــ ساڵی ٣٥٧ك= ٩٦٣ زا « ابــوالعباس کوڕی‌واصل »ی خسێوی بەصرە کوژرا ئەم کابرایە لە « بهاءالدولة »ی دەیلەمی یاخی بووبوو هەلاّتبوو بەرەو خاکی ولاّتی ژێردەستی « بدر کوڕی حسن وەیهی »و خۆی گەیاندبووە خانەقین کــە ئــەو حەلە « جعد کــوڕی عوام » سەرداری ئەوێ بوو لــە فەرمانبەرانی سەر بە بەدر ، جاپێشوازی لە « ابو العباس »کردو ڕێزی‌لێ‌ناو ئامۆژگاری کرد کە زۆر گورج خانەقین بەجێ‌بهێڵێ‌و خۆی بگەیێنێتە لای بەدر ، بەلاّم ئەبوعەباس ڕایەخی لێ‌ڕاخست‌و بە ناوی ئەوەی کە شەکەتەو دەیەوێ بحەسێتەوە لێی خەوت هەواڵی هەلاّتنی گەیی‌بووە « ابو الفتح کوڕی (عناز) »کە لە فەرمان‌بەرانی سەر بە « بهاءالدولە » بوو و لەو حەلەدا نزیکی هەرێمەکە بوو ، لەپڕ هەڵی‌کوتایە ناو خانەقینەوەو « ابوالعباس »ی گەمارۆ داو دەسگیری کردو بە دیلی ناردی بــۆ بــەغــداد .• « عمیدالجیوش » ــ واتا : سەردارسپا ــ لە بەغداوە ناردی بۆ لای « بهاءالدولە » کە لەوحەلەدا لە « واسط » بوو ، لە ڕێ تەتەرێکی « بهاءالدولە » تووشیان بوو و فەرمانی‌دا بە کوشتنی‌و سەرەکەیان‌ناردبۆ «بهاءالدولە»و کرا بەسەر دارێك‌داو بە هەموو خوزستان‌و فارس‌دا گێڕایان ئــەم ڕوداوە لە ١٠ی مانگی صەفەری ساڵی

٣٥٣كدا بوو • (الکامـل ١٩٦/٩) ـ سالی ٤٣٧ك = ١٠٤٥ زا خێڵێکی « تورکمانی غوز » هەڵیکوتایە سەر خانەقین ، ئەمخێڵە بە دوای کۆمەڵێ خەڵکی « حەلەوان »دا هاتبوون ـ کـە بـە ماڵو منداڵەوە لە ترسی غوز هەڵاتبوون ـ لە خانەقین پێیانا گەیشتنو بەسەریانا زاڵ بـوونو تاڵانیان کردنو بەمجۆرە « غوز »لەم ناوچەیانەدا بڵاو بوونەوە ، هەروا مایدەشتو ئەم ناوەشیان تاڵان کرد • (الکامل ٥٢٩/٩)

ـ سالی ٤٣٢ك = ١٠٧٩ زا ئاوی فورات هەستاو تۆگەز هەڵچوو بەم جۆرە هەندێ لە چەرتو ناعورەکانی « هیت »ی تێكوپەکان داو دەروازەی جۆگەی عیسای تێکشکاند••• ڕووباری « تامەڕا »ش ، سیوچەند گەز هەڵچوو کەوتە سەر پردەکانی « طەرارستان »و خانەقین کە هی سەردەمی «کسرا» بوونو مابوونەوە ، هەردوو پردەکەی پچڕاند (الکامل ١١٦/١٠)•

لێرەدا دەبێ هەندێ هەڵەی « ابن‌الاثیر » ڕاستبکەینەوە کە بە بیستن تۆماری کردووە(١) ئـاوی « تامەڕاء » ئاوی « حەلەوان » نییە کـە بەناو خانەقیندا ڕائەبوورێ ، ئاوی سیروانەو (١٥) کیلۆمەتر لە خانەقینەوە دوورە ، سیروان لە چیاکانی « ئەسەد ئاباد »ەوە بەرەولای خۆرئاوا ئەکشێ بەرەوخوار تا تێکەڵ بە چەند شیوو چەماوی گاورودو جوانرووددو هیچیاکانی شمێرانو دەربەندیخانو ئەمانە دەبێتو لـە ژوور « قزڵڕەباطەوە » تێکەڵ بـە « حەلەوان » دەبێت ، کە لەمەوبەر ووتبوومان لە «تاق‌گەڕا»وەدێت••جـا وا دیارە لە سەر ئاوی تامەراء = سیروان لەو هەرێمەدا دووپردی کەڵەکی یابەلەمی هەبووە : یەکیکیان بۆ ئەوانەی لە ژوور هەرێمی خانەقینی ئێستەوە بـوو ، کـە مێژونووسان ناویانناوە پردی « طەرارستان »و ڕەنگە لـە دەوروبەری « کەلاری » ئێستەدا بوبێتو هەر ناوەکە کەلار بوویێتو بـە هەڵە نووسرابێت ، ئەویتریان بۆ ڕێگەکانی کفریو قەرەتەپە کە بێن بـۆ « قزڵڕەباط = خوسرەوئاباد »و لـە خوار ئێستەی پـردەکـەی گولاڵە

(جلولاء)ەوە بوویێت ، کە ئێستەش شوێنەواری پردەکان بەدی ئەکرێن ..

ـ سالی ٥١٩ك = ١١٢٥ زا لە ١٥ مانگی صەفەردا خەلیفەی عەباسی « المسترشدبالله » لەگەڵ سەرانی دەوڵەتەکەیا بە پیادەیی لە «باب النصر »وە لە شار دەرچوو ـ کە ئەم دەرگایە هەر لەو ڕۆژانەدا خرابووە سەرپشت ناونرابوو « باب النصر » ـ ڕۆیشت لە دەشتی « شماسیه » لەشکربەزی کردو « یرنقش »یش ، لە « سبتی »یە خەیمەو خەرگای کوتا ، ئنجا خەلیفە کەوتەڕێ تا گەیی یە خالصو لەوێ بەهێزەوە دابەزی ، کە « طغرل سلجوقی » ئەم هەواڵەی بیست بەلای ڕاستی خوراساندا لایداو دەسو پێوەندەکانی کەوتنە تالانو خراپکاریو خۆشی لە « رباطجلولاء »ەوە ـ کە دەبێ « قزل رباطی »ئەم دووایی یە بێت ـ سپای خۆی ساو دا . وەزیر « جلال الدین کوڕی صدقە »بە هێزێکی گەورەوە ڕووی تێ کردو لە « دسکرە = دستگرد » خەیمەو خەرگای کوتا ، ئنجا « طغرل »و « دبیس » ڕوویان کردە (هارونیە)و خەلیفەش پێشکەوت بەرەو دەستگردو خۆیو وەزیر لەوێ لەشکربەزیان کرد ، (دبیسو طغرل)یش بڕیاریاندا لە دیالیو تامەڕاوە بپەڕێنەوەوڕووبکەنە پردی « نهروان » ، دەبیس لەوێ بمێنێتەوە بۆ پاراستنی پردەکانو کەڵەکو بەلەمەکانو « طغرل » خۆشی بە لەشکرەوە ڕووبکاتە بەغدادو داگیری بکاتو تالانی بکات . جابەپێی ئەم پیلانو یاسایە کەوتنەڕێو لە تامەراء پەڕینەوەو « طوغرل » لەنێوان تامەڕاو دیالیدا لەشکربەزی کرد (الکامل ١٠/٦٢٦) .

ـ سالی ٥٢٦ك = ١١٣١ زا کە « سلطان محمد سەلجوقی » کۆچی دواییی کرد « سلطان سنجر »ڕووی کردە وڵاتی چیاو « ملك طغرل کوڕی سلطان محمد » ی لەگەڵ خۆی برد ، کەلەو حەلەدا وەکو یاوەری بوو ، چوون تا گەیشتنە « ڕەی »و لەوێوە ڕوویان کردە « هەمەدان » . جا ئەم هەواڵی گەیشتنەیان بە هەمەدان گەیشتە خەلیفە « المسترشدبالله »و

« سلطان مسعود »ئنجا هەردوولایان بڕیاریان دا کـە بەرانگاری بکـەنو خەلیفە خۆی لە مەیداندابێ ، جا خەلیفە خۆی ئامادە کردو « قراجەساقی »و « سلطان مسعود »و « سلجوق‌شاە » هەرسێ ڕوویان کردە « سلطان سنجر ». بەڵام خەلیفـە « المسترشدباللـە » خـۆی دوواخستو ناردی بـە دوای « قزلجە »داو ملی‌باداو پێی‌وت : ئەوەی تـۆ لێی دەترسای کە « سنجر » لە داهاتوودا بە سەرت‌بێنێ ئەوا من‌خۆم ئێستە بەسەرت‌دێنم • پاش ئـەوە لەسەرخۆ کەوتەڕێ تا گەیشتە « خانەقین »و لەوێ خەیمەو خەرگای هەڵدا (الکامل ١٠/٦٧٦) •

ــ ساڵی ٥٦٨ك = ١١٧٢ زا کە هێشتا « ئیلدەکز=ئیلدەنز » لە ژیاندا بوو « پەرچەم »ی ئیوانی (ئیواقی)ی تورکمان بە کۆمەڵێ تورکمانەوە دای بەسەر هەندێ ناوچەی هەمەداندا هەروا دینەوەریشیان‌تالان‌کردو پەلاماری ناموسی خەلکیان دا ، ئیلدەنز کە ئەم هەواڵەی‌بیست ، لەوکاتەدا لـە نەخچەوان بوو ، بەهێزێکی گورج‌وگۆڵەوە بە بنەوبارێکی سووکەوە بە پـەلـە ڕاپەڕیو کەوتەڕێ بۆ سەرکوت‌کردنی « پەرچەم »و هەڵی‌کوتایە سەری ، پەرچەم لەترسا هەڵاتو سەربەرەوخوارەوەبوو بەرەو بەغـداد « ئیلدەنز » دوای‌کەوتو ڕاوی‌نا • خەلیفە وای گومان کرد کە ئەم ڕاونانە پیلانەو مەبەست ئەوەیە : کە « ئیلدەنز » لەپڕ خۆی بکات بە شاری بەغدادا ، جا لە لایێکەوە دەستی کرد بە هێزکۆکردنەوەو شوورەبەستن‌ولەلایێکی‌ترەوە یەکێکی بە دیاریو دەهەنـەوو خـەڵاتو نازناوی زلـەوە بـۆی نـارد «ئیلدەنز» لە خەیاڵی خەلیفەحاڵی بوو پۆزش‌نامەیێکی بۆناردو تێی‌دانووسی : لەم شاڵاوەدا تەنیا مەبەست سەرکوت‌کردنی پیاوخراپانو جەردەکان بوو • ئنجا ئەو لە پردەکەی خانەقین نەپەڕیەوەو گەڕایەوە (الکامل ١١/٣٩٤) لە « الکامل »دا وەکو من بزانم ئیتر ناوی شاری خانەقین نەهاتووە لەگەڵ ئەوەش‌دا کە شاڵاوی « هولاکو »ی تەتەری بۆ سەر بەغدا ساڵی ٦٥٦ك = ١٢٥٨ زا لـە ڕێی خانەقینەوە بووە ، بەڵام لـەم باسەدا ناوی خانەقـین

ئەهاتووە ، دوور نی یە لەو ماوەیەدا وێرانە بوویێت •

ــ ساڵی ٦٨٥ك = ١٢٨٦ زا « ئــەمیر موظەفەر » ــ باپیرە گەورەی بنەماڵەی ئەتابەگیی موظەفەریی شیراز ــ خۆی گەیاندە شیرازو چووە ڕیزی نۆکەرانی « ئەمیر ســورغوظە قەرەخەطائی »و خزمەتی بەجێهێنا ، پاش ئەو ، خزمەتی چوارکەسی تری لە پادشایانی مغولیش کرد ، یەك لەدوای یەك ، کە ئەمانە بوون : « ئەرغون ــ کەیخاتوو ــ غازان ــ ئولجایتوو = خدابەندە » • تاریخ ادبی ایران تالیف ادوارد براون وەرگێڕانی علی اصغر حکمت بە فارسی لاپەڕە ٢١١) •

ــ ساڵی ٦٩٦ك= ١٢٦٦ زا « باینجار « ــ کە یەکێ بوو لە فەرماندەکانی « غازانخان » ــ کابرایێکی « حاجی‌نارین » ناوی بــەدیل گرت‌و هێنــای بەرەو مێرگی خانەقین (بلدةالمرج)و پاش تالاّنکردنی ماڵو سامان ئنجــا «ئەمیر نورین » خستی‌یە زیندانو ، پاش لێکۆڵینەوەی تەواوو خوێندنەوەی ئەو کۆمەڵە بەڵگەیانەی دەربارەی نیشاندرابوو خنکاندرا ، هەروا سامانو ماڵەکەشی سەرپاك داگیرکرا (تاریخ‌غازان بە زمانی فارسی لاپەڕە ١١٠) •

ــ ساڵی ٧١١ك ١٣١١ زا موظەفەر لــە خانەقــین گەیشتە پێشگای ئولجایتوو (خدابندە) جا فەرمانی‌دا فەرمانڕەوایی‌یەکی بەرینو پانوپۆڕی خرایە ژێر دەسەڵاتەوە (تاریخ‌ادبی ٢١١) •

ــ ساڵی ٨٣٦ك = ١٤٣٢ زا « شاە محمد قەرە یوسف » بڕیاری دا کە بەغدا داگیر بکات‌و سپای بەڕێ‌خست‌و لە « بعقــوبە » لەشکریەزی کردو فەرمانی‌دا : بە تالاّنکردنی هەرێمەکە ، جا گرانی‌و قات‌وقڕی کەوتەوە ، ناچار لەوێوە گوێزایەوە بۆ دەرتەنگ (حەلەوان) بە نیازی ئەوەی خەلەو گژوگیای وڵاتەکە بخوات‌و دەرتەنگی گەمارۆدا ، لــەم حەلەدا ئیسپان (اصفهان)ی برای ــ کەوالیی بەغداد بوو ــ لەماڵا نەخۆش بوو ، لە تاوا

ڕاپەڕی‌و بەسپاوە لە بەغداوە کەوتەڕێ‌و شالاوی بردە سەر « شاەمحمد » بێ ئەوەی بزانێ چ خەیالێ لە کەللەی‌داوە ، جا پێشکەوت‌و گەیی‌یە خانەقین پاشان گەڕایەوە (تاریخ غیاثی لاپەڕە ٢٥٤) .

ـ سالانی ٩٣٣ ـ ٩٤٢ك = ١٥٢٥ ـ ١٥٣٥ زا هەرێمی بەغدا کەوتە ژێر دەسەلاتی ئێرانەوە ، پاش ئەوەی کە شاە طەهماسپی صەفەوی بە فڕوفێڵی هاوڕچی برای ذولفیقار خانی موصلۆی کوردی کەلوڕیان کوشت‌و بەغدایان لە سەرداره کوردەکە وەرگرتەوە ـ ئنجا سولطان سولەیمان کە نازناوی « قانوونی »بەخۆیەوە نابوو ، هاتەجۆش‌و شالاوێکی زۆر بەهێزی کرد بەرەو بەغداد بۆ رزگارکردنی لە چنگی « صەفەوی »و لەو حەلەدا « محمدخان تکلویی » فەرمانڕەوای بەغدا بوو ـ بە ناوی صەفەوی‌یەکانەوە ـ جا توانای شەڕی نەبوو حەزی لەوە بوو کە بەغدا بەجێ‌بهێڵێ‌و بڕواتەوە بۆ ئێران ، بەلام « ئولامەتکلویی » هانی دەداکە بەغداد لەدەس‌نەدات ، تا ئەوەتا شای ئێران بە سپاوە بۆ یارمەتی‌و کۆمەکی بەڕێوەوەیە ، جا ئەم قاوە لە شاری بەغدادا بلاو دەکرایەوە کە هێزی شاە ئەوا گەیی‌یە خانەقین‌و خودی شاە طەهماسپ جڵەوکێشی سپاکەیە ، ئنجا تەکلویی‌یەکان کۆبوونەوەو بڕیاریان دا کە بەغداد چۆل نەکەن‌و بەرگری لێ بکەن « القرون الاربعة الاخيرة في العراق »تەئلیفی میستەر لونگریك ، وەرگێڕانی جەعفەر خەیاط بۆ عەرەبی لاپەڕە ٢٧ ـ ١٠ » .

ـ سالانی ١١٣٥ ك ٣٦ ك = ١٧٢٢ ـ ١٢٢٣ زا حەسەن پاشای والیی بەغدا مەترسیی ئەوەی لێ‌نیشت کە نەوەك دەولەتی ئەفغان لەناکاو هەلکوتێتە بەصرەو داگیری بکات ، چونکە دەولەتی ئەفغان کەوتبووە پەرەسەندن‌و تەنینەوەو بەشێ لە خاکی ئێرانی داگیرکردبوو ، جا لەم‌بارەوە پەیکی نارد بۆ سولطانی عوثمانی‌و داوای ڕاپێشاندانی لێ‌کردو لەم بارەوە تەگبیر چی‌یە ؟ تا پێش‌دەستی بکات ، سولطان لە وەرامدا فەرمانی داێ کە لە قۆلی

کرماشانەوە شـالاو بکاتە سـەر ئێرانو داگیری بکاتو خـۆی ئـەرکی فەرماندیی سپاکە بگرێتە ئەستۆ ، جا حەسەن پاشا لەگەڵ ئەوەش‌دا کـە لە تەمەنی حەفتا ساڵی‌دا بوو ، چاکی کرد بە کەمەرداو ئامادە بوو ، تەنانەت کە « عبدالرحمان »ی زاوای کەلەو حەلەدا سەرداری کـەرکـوك بـوو گەیی یە دەنگیا ، جا پشت‌ئەستوورانە بە هەموو جەختو مەردایێتی یەکەوە ڕێی ئێرانی گرتەبەرو بـەهـەمو تۆپخانەو لەشکرو هێزەکانیەوە ــ کـە ساڵەهابوو بۆ ڕۆژێکی وەها مەشقی پێ‌دەکردنو پڕچەکی دەکردن ، ڕوی‌کردە خانەقین ، لەوێ بەگ‌و ئاغاو کوێخا کوردەکانو سەرۆکی دەوڵەتۆکە بچووکە خۆماڵی‌یەکان بەهێزو دەس‌و پێوەندەوە دوای‌کەوتن‌و سپا پێشکەوت تـا گەیی‌یەکرماشان ، بەم جۆرە شارەکەداگیرگراو ، فەرماندەی شارەکە کەناوی « عبدالباقی‌خان »بوو بێ‌لاوجەم‌و بـەرگری کلیلی شـارەکەی هێناو دایـە دەستی ، جا لەو کاتەوە هەرێمەکە دانرا بە یەکێك لە ویلایەتەکانی سەر بە سوڵطان (القرون ٠٠٠٩٠ لاپەڕە ١٦٢) بەڵام ئـەم بێ‌هێزی‌و کـەم‌ذاتی‌و ورەبەرداوی‌یەی دەوڵەتی ئێران زۆری نەکێشا ، هـەرکە « نادرشاە = طەهماسب قولی »هاتە سـەر تەخت ، ئێرانی زیندووکردەوە جا لەمانگی ربیع الاولی ساڵی ١١٤٣ك = ١٧٣٠ زا سپای کێشا بۆ شەڕ بەرامبەر بە سپای عوثمانی کە هەمەدانی داگیرکردبوو ، ئەو قەڵایە بەهێزتریـن پاڵ‌پشتی بوو ، کە شەڕ گەرم بوو « عوثمان‌پاشا » ناچاربـوو بکشێتەوە بـۆ قەڵاکانو سپاکەی لەگەڵ سپای تەیمورپاشای والیی واندا یەکدیگیر بکات ، بەڵام « نادرشاە » دەرفەتی نەدانو بەسەریانا زاڵ بوو ، هەردوو پاشا لە شـەڕا کوژرانو تۆپخانەکانیان داگیرکراو تالآنێکی زۆریان لێ بەجێ‌ما ، ئنجا نادر شاە هاتە ناو شـاری هەمەدانەوە بێ ئەوەی هیچ قۆرت‌و کوسپێکی بێتە ڕێ‌و ، بەرانگاریی هەبێ جا خەڵکی شار بە چەپڵەڕێزانو هەلهەلە هەڵدانەوە پێشوازیی نادرشاو سپایان کردو هێزەکەی عوثمانی کەلەناو هەمەدان بوو کشایەوە بەرەو کرماشانو هەمو چەك‌وتفاق‌و گرانباری بە جێ ما . ئا بەم

ڕەنگە هێزی عوثمانی خاکی ئێرانی بەجێهێشت و گەڕایەوە پشی کۆنەسنوورەکەی « زەهاو ـ خانەقین » (القرون الاربعة ١٦٨٠٠٠٠٠ و خلاصة تاريخ الكورد وكوردستان ٢١١) .

« ماوێتی »

بنکەی ژین

پلەکانی ئاوەڵناو
لە زمانی کوردیدا

د٠ئەورەحمانی حاجی مارف
بەشی کوردی ـ کۆلێجی پەروەردە
زانکۆی بەغدا

لە هەندێ لەو کارانەدا کە لەبارەی ڕێزمانی کوردییەوە نووسراون کێشەی « پلەکانی ئاوەڵناو » لە بەشی « وشەڕۆنان »دا باس کراوە[1]و لە هەندێ بەرهەمیش دا لە باسی «جۆرەکانی ئاوەڵناو»دا لێی کۆڵراوەتەوە[2]. بۆ ڕەتکردنەوەی دانەنانی پلەکانی ئاوڵناو بە حاڵەتی ڕێزمانیو تێگەیشتنی پێوەندی (درێژ ـ درێژتر ـ درێژترین) بە نیشاندانی پێوەندیی وشەی جیاواز ، نەك فۆرمی جیاوازی یەك وشە ، گەلێك بەڵگەی زمانەوانی هەیە .

نەك لەبارەی خاسیەتی ڕۆنانی پلەکانی ئاوەڵناوەوە ، بەڵکو لەبارەی خاسیەتی حاڵەتی ڕێزمانیی پلەکانی ئاوەڵناوەوە ئەوە شایەتی دەدا ، کە لە فۆرمی هەمەچەشنی حاڵەتی پلەکانی ئاوەڵناودا واتای لێکسیکی ئاوەڵناو هەر یەك شتە . ڕاستە لە یەکەم تەماشاکردندا ، زۆر جار وا دێتە پێش چاو ، کە وا جیاوازی لە نێوان پلەکانی ئاوەڵناودا دەبێتە شتی جیاواز ، واتە بەوێنە ـ درێژ و درێژتر و درێژترین ـ وا پێدەچێ واتای شتی جیاواز بگەیەنن . بەڵام لە ڕاستیدا ـ درێژ و درێژتر و درێژترین ـ خاسیەتی هەر یەك شت ڕادەگەیەنن ، بەتایبەتی نیشانەی درێژی . بەڵام لە حاڵەتی (درێژ) خاسیەتی واتای سەربەخۆیی بێپێوەندێتی بە شتی ترەوە نیشان

دەدا • لە حاڵەتی (درێژتر)دا هەر ئەو خاسیەتە واتای بەندێتیو پێوەندێتی نیشان دەدا بە شتی تروەوە لە ڕێی بەراوردکردنیانەوە • فۆرمی (درێژتر) دوو شت (یان دوو پۆل یان دوو دەستە •••) بەرانبەر یەکتر ڕادەگرێ • یەکێکیان لە ئاست ئەوی تردا پتر (درێژ)ە • لەمەوە دەبینین لە بەکارهێنانی ئاوەڵناودا لـە پلەی بەراورددا لـە پێکهاتنیدا پێشبەندی (لە ، ژ •••) هاوبەشی دەکات ، وەك :

منیش لە تۆ زیاتر

پەسەندکەرو گوێلێگر

(گۆران ، ل ١٠٥)

لـە حاڵەتی (درێژترین)دا نیشانەی درێژی ، هەروەك لـە حاڵەتی (درێــژتــر)دا سەرلەنوێ نیسبی واتا دەدا ، بـەڵام جیاوازی لـەگـەڵ (درێژتر)دا ئەوەیە کە فۆرمی (درێژترین) وا دەگەیەنێ ، کە ئەم نیشانەیە لە پلەیەکی باڵادایە لە ئاست هەموو حاڵەتەکانی تری هەمان نیشانەدا • بـەم پێیە (درێژترین) وا دەردەخا کە خاسیەتی ئەو نیشانەی شتە لەگەڵ هەموو پۆلەکانی ئەم یان ئەو شتەدا بەراورددەکرێ ، کە خاوەنی ئەو نیشانەیەنو لە نێوان هەموویاندا ئەم پلەی باڵایانــە • شت هەیە خۆی لە ئەسڵدا درێژ نییە ، بەوێنە (دەرزی) ، بەڵام دەتوانێ وەك هەرە درێژ خۆی بنوێنێ لـە بەراوردکردنیدا لەگەڵ کۆمەڵە دەرزی تردا • لەمەوە دەردەکەوێ ئەگەر شت بەتەنیا وەربگیرێ ، ئەوە لەباری خاسیەتی درێژییەوە هــەر دەشێ وەك (درێژ) تەماشابکرێ (دەرزی درێژ) • ئەم فۆرمەش فۆرمی چەسپیوی ئاوەڵناوە • بەکارهێنانی فۆرمی (درێژتر) یان (درێژترین) ، ئەوە نیشان دەدا ، کە شتەکە بە تەنیا تەماشا نەکراوە ، بەڵکو لە بەرانبەر هاوجنسەکانی ڕاگیراوە(٣) •

هەر ئەو نیسبی‌یەت ڕاگەیاندنەی دەلالەتە ڕێ بە فۆرمی پلەی بەراوردو پلەی بالا لە نێو ڕیزە وشەی تری هاوخاسیەت‌دا شوێنی هەمیشەیی بۆ خۆیان بدۆزنەوە • بە نموونە ، ئەگەر لەنێو ئەو ڕیزە وشانەدا کە خاسیەتی ڕادەی گەرمی‌و ساردی لە یەك نزیك دەخاتەوە ، ناوی وشـەی « فێنك » بێنین ، ئەوە دەبینین جێگایێکی دیاری‌کراوی لە نێوان وشـەکانی « گەرم »و «سارد »دا هەیە• بەلام هەرچی کێشەی دەست‌نیشان‌کردنی شوێنی فۆرمی « فێنکتر »ە شتێکی ترەو جێی لێدوانە : دەمی بوونی نیسبی‌یەت لە گەیاندنی واتای دەلالەتی « فێنکتر »دا پێوەندی ناوبراوی لـەگـەل « گـەرم »و « سارد »دا تێك دەدا .• لە ڕاستی‌دا ئەو جۆرە حالەتانەی وەك : (ئەمڕۆ ساردە ، بەلام لەگەل ئەوەش‌دا لە دوێنێ گەرمترە) نیشانی ئەوە دەدات ، کە جیاوازی لەگەل « فێنك ، فێنکتر »دا ، ئەوەیە دەتوانێ وا ڕابگەیەنێ کـە بە بێ‌نیسبی‌یەت « ساردتر »ە •

بەو پێیە لە هەرسێ فۆرمی پلەکانی ئاوەلناودا مەبەست هـەر یەك دەلالەتە ، بەلام جیاوازیی پلەی بەراوردو پلەی بالا لەگەل پلەی چەسپیودا ، ئەوەیە ئەوان خاسیەتی نیسبی‌یان تێدایە • پلەی بەراوردو پلەی بالا شتێك بەجیا نیشان نادەن ، بەلکو نیشانی بەراوردیان دەدەن لەگەل شتی تردا •

« نیسبی‌یەت » واتای پلەی بەراوردو پلەی بالا یەك دەخاو پێکەوە بەرانبەر پلەی چەسپیو ڕایان دەگرێ • بە واتایێکی دی سێ پلەی ئاوەلناو لە یەك ڕادەدا نین : بەگشتی دۆخی پلەی ئاوەلناو دابەش دەبێ بەسەر پلەی چەسپیوو پلەی نیسبی‌دا • هەرچی پلـەی نیسبی‌یشە دابەش دەبێ بەسەر پلەی بەراوردو پلەی بالادا •

لەبەر ئەوەی هەموو پلەکانی ئاوەلناو هەر یەك شت نیشان دەدەن ، بۆیە ڕاست نی‌یە وەك وشـەی جیاجیا تەماشابکرێن ، واتە وشەی نـوێ ڕۆنانێن ، بەلکو فۆرمی جۆربەجۆری یـەك وشـە دەردەبڕن • کەوابوو

مەسەلەکە وشەگۆڕی‌یە ، نەك وشەڕۆنان [٤] •

ئەو بارو دۆخەی کە وا ژمارەیێکی زۆر لە ئاوەڵناو پلەی بەراوردو پلەی باڵایان لێ پەیدا نابێ ، دژی ئەوە ناوەستێ کە پلەی بەراوردو پلەی باڵا بە حاڵەتی ڕێزمانی دابنرێن • وەك دەزانین لە بەشە ئاخاوتنەکانی تریش‌دا هەندێ وشە هەن بەر ئەم یان ئەو حاڵەتی ڕێزمانی ناکەونو ئەمە نابێتە کۆسپو بەرهەڵست لە ڕێگای بوونی دەستووورە گشتی‌یەکەدا • جا بۆیە سەیر نی‌یە ئەگەر هەندێ ئاوەڵناو پلەی بەراوردو پلەی باڵایان نەبێ • ئەمەش بەندە بەوەوە کە وا ئەو دەلالەتەی ئەو ئاوەڵناوە دەی گەیەنێ لە چۆنیەتی‌دا مەودای بەراوردی نەبێ ••• بەڵام لەگەڵ ئەوەش‌دا ، دەلوێ واتای ئەو جۆرە وشانە بە ڕێگایێکی تر دەربېڕێ ــ واتە بە گۆڕینی واتایان دەتوانن ئەو خاسیەتە وەربگرنو لە پلەی بەراوردو پلەی باڵادا بەکاربهێنرێن • بۆ نموونە :

پلەی بەراورد :

ئەمڕۆ پرچی لە دوێنێ پتر زێڕین بوو •

پلەی باڵا :

ئەمڕۆ پرچی لە هەموو ڕۆژ پتر زێڕین بوو [٥] •

لەبارەی ئەوەوە ، کە پلەکانی ئاوەڵناو فۆرمی ڕێزمانی جیاوازی وشەن ، نەك وشەی جیاجیان ، هەروەها ئەو ڕاستی‌یەش شایەتی دەدا ، کە هەموو پلەکان هەمیشە بە ڕێك‌وپێکی لە یەك ڕەگەوە سازدەکرێن ، لە کاتێك‌دا ئەو وشانەی دەلالەتی جیاواز نیشان دەدەن خاوەنی ڕەگی جیاوازن ، وەك : سارد ، فێنك ، گەرم •••

لە سەرەتادا جیاوازی لە نێوان پلەکانی ئاوەڵناودا لە زمانە هیندو ئەورووپایی‌یەکان‌دا بەندبوو بە حاڵەتی تاك‌و جووت‌و کۆوە • پلەی چەسپیو

پێوەندی‌یێکی دیاری‌کراوی بــە ژمارەی تاکەوە هەبوو • پلەی بەراورد پێوەندی بە جووتەوە ، پلەی باڵا بــە کۆوە هەبوو • پاشماوەی ئــەو پێوەندی‌یە تاکو ئێستا لە هەندێ زماندا ماوەتەوە ، بەتایبەتی پێوەندیی کۆنی پلەی بەراورد بە ژمارەی جووتەوە •

بوونی سێ حاڵەت بە دوو ــ واتە نەمانی حاڵەتی جووت‌و بوونی بــە کۆ ، بووە هۆی تێکدانی پێوەندیی پلەی ئاوەڵناو بــە فۆرمی ژمارەوە • بەوێنە فۆرمی پلەی باڵا هاتە سەر ئەو بارەی بە هەمان دەلالەت نەك هــەر لەگەڵ کۆمەڵێ شت‌دا بەکاربهێنــرێ‌و بەراوردبکرێ ، بەڵکو لەگەڵ دوو شتیش‌دا بەرانبەر یەکتر ڕابگیرێن ، کە زووتر ئەمە نەدەگونجا(٦) •

ئــەگەرچی پلەکانی ئاوەڵناو حاڵەتی ڕێزمانین ، بەڵام هەندێ جار وا ڕوودەدات ئەو جیاوازی‌یەی پلەکان گەشەدەکات بۆ بوون بە وشەی جیاواز •

* ★ *

لــە زوربەی زمانەکانی جیهاندا ئاوەڵناو سێ پلە (١ ــ چەسپیو ، ٢ ــ بەراورد ، ٣ ــ باڵا)ی هەیە • بۆنموونە لــە زمانی لاتینی‌دا « پلەی چەسپیو « gradus positivus »و « پلەی بەراورد « gradus comparativus » و «پلەی باڵاــ « gradus superlativus » بەرچاودەکەوێ • بۆ سازکردنی پلەی بەراورد لــە زمانی لاتینی‌دا نیشــانە (ior) کە هــە جنسی نێرو مێ‌یەو (ius) کە هی جنسی بێ‌لایەنە دەخرێتە سەر ڕەگی ئاوەڵنــاو ، بــەوێنــە : « longus , a , um ــ درێژ » ، long - ior « ــ درێژتر « (بـــۆ جنسی نێرو مێ) ، long - ius درێژتر » (بۆ جنسی بێ‌لایەن) • پێکهێنانی پلەی‌باڵاش بە هۆی لکاندنی نیشانەکانی (issimus) بۆ نێر ، (issima) ــ بۆ مێ ، (issimum) - بۆ بێ‌لایەن » ەوەیە بە ڕەگی

ئاوەڵناوەوە • وەك : « long - issumus درێژترین » (بۆ جنسی نێر) ، « long - issuma درێژترین » (بۆ جنسی مێ) ، « long - issimum - درێژترین » (بـۆ جنسی بێلایـەن) • جگەلەو ڕێـگا مۆرفۆلۆژی‌یە ، هەروەها هەندێ ئاوەڵناو لە ڕێگای لێکسیکی (وەصفی ، تە حلیلی) یەوە پلەی بەراوردو پلەی بالآیان پێ دەدرێ • بە وێنە وشەی « magis - پتر ، زیاتر » لە پێش پلەی چەسپیودا دادەنرێو واتای پلـەی بەراورد پـەیـدا دەبێ ، یاخود وشـەی « maxime لە هەموان پتر ، لە هەموان زیاتر » دەخرێتە بەردەم پلەی چەسپیوو واتای پلەی بالآ سازدەبێ •••(٧)

لە زمانی فەرەنسی‌دا پلەی بەراورد (Le comparatif) پلەی بالآ (Le superlatif) بە یاریدەی ئاوەڵکرداری چەندێنی سازدەبن و فۆرمی ئاوەڵناوەکە هیچ ناگۆڕێ • پلـەی بەراورد ئەگەر بـۆ دەربڕینی چـۆنیتی‌یێکی بـەرزتـر بێ ، ئـەوە وشـەی « plus - پتر ، زیاتر » بەکاردێنرێ • بێتو مەبەسـت لـە ڕادەی چـۆنێتی‌یەکە نزمتر بێ ، ئـەو دەم وشـەی « moins - کەمتر » دەوترێ • کاتێ شتە بەراوردکراوەکان لە یەك ڕادەدا بن ، ئەوسا وشەی « aussi - هەر هێندەی » یان Si - هێندەی » بەکاردەبرێن • بەشی دووەمی بەراوردەکەش بەیاریدەی ئامرازی ((que))ەوە بە بەشی یەکەمەوە دەبەسترێتەوە ••• هەرچی پلەی بالآشە بە یاریدەی ئامرازی ((le , la , les)) سازدەبێو لـە پێش وشـەی دووەمی بـەراوردکراوەکەشـەوە پێشبەندی (de) دادەنرێ •••(٨)

پلەی بەراوردو پلەی بالآ لە زمانی ڕووسی‌دا لە دوو ڕێگەوە سازدەبن : ١ ـ سادە (واتە ڕێگەی مۆرفۆلۆژی) ، ٢ ـ ناسادە (واتـە ڕێگەی

لێکسیکی) • ڕێگەی سادە بە یاریدەی هەندێ نیشانە پێك دێ : بۆ پلەی بەراورد بە زۆری نیشانەی « ee (eu) » یش ناوناوە • پلەی باڵا بە هۆی نیشانەی « ییشی (ئەییشی »یەوە ڕۆدەنرێ • هەرچی ڕێگەی ناسادەشە ، ئەوەیە کە بۆ پلەی بەراورد وشەی « پۆلێ ــ پترزیاتر »و بۆ پلەی باڵا وشەی ساشیی ، ساشای ، ساشۆی هەرە » دەوری پێکهێنانی ئەو حاڵەتە دەبینن[٩] •

لە زمانی ئاوێستادا بۆ پێکهێنانی پلەی بەراوردو پلەی باڵا دوو حاڵەت هەبوو :

١ ــ پێکهاتنی ڕاستەوخۆ لە ڕەگەوە •

لەم حاڵەتەدا پلەی بەراورد نیشانەی « yash , yash یەش ، یاش »[١٠] وەردەگرێو پلەی باڵاش نیشانەی « Ishta ــ یشتە»ی[١١] دەچێتە سەر •

٢ ــ پێکهاتن لە قەدی ئاوەڵناوەوە •

لەم بارەدا پلەی بەراورد نیشانەی « TARA - ــتەرە »[١٢] وەردەگرێو لە چەند فۆرمێکیشدا شێوەی « ARA - ــ ەرە » دەبینرێ • هەرچی پلەی باڵایە نیشانەی « TAMA - تەمە »ی پێوە دەلکێو ناوەناوەش شێوەی « « AMA » »بەرچاو دەکەوێ[١٣] •

لە زمانی فارسیی ناوەڕاست (پەهلەوی)دا پلەی بەراورد بە یاریدەی نیشانە (تەر) پێكدێ ، وەك : « سەخت + تەر سەختتەر » ، « سپووك (سووك ، ئاسان) + تەر سپووکتەر » ••• چەند وشەیێکی کەمیش لە ڕێگای گۆڕینی دەنگی ناوەندەوە پلەی بەراوردیان

وەردەگرت ، « کـەم (کەم) ⟵ کیم (کەمتر) » ، « ڤەسر (فـرە ، زۆر) ⟵ ڤیس (فرەتر ، زۆرتر) » ، « ڤەه (باش) (باشتر) »... نیشانەی هەرە باوی پلـەی بالاّ « تـوم » بوو ، وەك : « خوەس (خاس ، باش) ⟵ خوەستوم (خاسترین ، باشترین) »... هەرچی نیشانەی (یست)ە کـەمتـر بەکاردەهێنرا ، وەك : « مەسیست (مەزنترین) »...

لە ڕستەدا کە بەراوردی دوو شت دەکرا پێشبەندی « هەرچ » یـان « کوو »... بەکاردەهێنران ، کە واتای « لـە »ی کوردی دەگەیەنن . هەرچی پێشبەندی (هەرچ)ە بۆ پلەی بالاّش بەکاردەهێنرا ...[١٤]

لە زمانی فارسیی نوێدا نیشانەی (تەر) پلەی بەراوردو (تەر + ین) پلەی بالاّ سازدەکەن[١٥] .

پلەی بـەراورد لە دیالێکتی ڕۆژئـاوای زمانی بلووجیدا بە یاریدەی نیشانەی (تر) پێكدێ و لە دیالێکتی ڕۆژهەلاّتیشدا بە هۆی (تر ، تەر)ەوە . پلەی بالاّش لە هەردوو دیالێکتدا لە پلەی بـەراوردو هەنـدێ جێنـاو پەیدادەبێ و هەندێ وشەش لە دیالێکتی ڕۆژئاوادا بـە یاریدەی نیشانەی (ترین) سازدەبێ[١٦] .

لە زمانی پشتۆدا پلەی بەراورد بە یاریدەی پێشبەندی[١٧] (تر) پێكدێ و پلەی بالاّش بە هۆی دەستەواژەی (تر تولو)ەوە سازدەبێ ، وەك :

احمد تـر محمود مشردی (ئەحمەد لـە مەحموود گـەورەتـرە)
احمد تـر تولو مشردی (ئەحمەد لـە هەموان گـەورەترە)[١٨] .

لە زمانی کوردیدا ئاوەڵناو لە ڕووی پلەوە سێ جۆرە :

١ ــ پلەی چەسپیو .
٢ ــ پلەی بەراورد .

٣ ـ پلەی باڵا .

پلەی چەسپیو کە ئاوەڵناوێکی ڕووتەو هیچ نیشانەیێکی مۆرفۆلۆژی نی‌یە (تیژ) ، گەرم ، سوێر ، سوور ، ترش ، تاڵ ، سەوز ، ئازا ، ناسك ، پاك ... بێ‌بەرهەم ، بەختەوەر ، ئاگادار ، غەمناك ، نازدار... سەرگەرم ، قوڕبەسەر ، سەربەست ، ڕاستگۆ...) دەبێتە بناغەی دروست‌بوونی پلەی بەراوردو پلەی باڵا .

چەند نموونەیێك :

دەم‌وت دو چاوی خۆمە ئەگەر (بەکرەجۆ)یی ئەشك
نەبوایە تیژو بێ‌ئەمەر و گەرم و سوێر و سوور
(نالی ، ل ١٨٠)

لە جێ‌مانەوە ترش و تاڵت دەکا
ترێ بوو بە سرکە ، عەسەل بوو بە سەم
(مەحوی ، ل ٢٣٦)

لە زمانی ئەدەبیی کوردی‌دا بۆ ڕۆنانی فۆرمی پلەی بەراورد دوو ڕێگەی سەرەکی هەیە :

١ ـ ڕێگەی مۆرفۆلۆژی[١٩] ، کە ئەویش بە یارمەتی نیشانەی (تر)ە ، دەخرێتە سەر ئاوەڵناوی چەسپیو .

وەك :

خۆش + تر   خۆشتر

چاك + تــر   چاكتر

باش + تــر   باشتر

نموونــه :

زەردەخەنەكەت پڕ نەشئە وەك مەی
گڕوگاڵەكەت خۆشتر لە صەد نــەی
(بێكەس ، ل ١٥٤)

وتی : ڕاستە منیش باوەڕ ئەكەم‌و ئەزانم كە وایەو بۆ ئێمە ئەمە چاكەو لەوە چاكتر و باشتر چارەیێك نیيە •

(لە خەوما ، ل ٦١)

لەو ڕستەیەش‌دا كــە بەراوردی تێــدا دەكرێ پێشبەندی (لــە) دەخرێتە نێوان ئەو دوو وشەیەوە یان ئەو دوو دەستەواژەیەوە یان ئەو دوو ڕستەیەوە ــ بە واتاییێكی‌تر ئەو دوو شتەوە ــ كە بەراورد دەكرێن[٢٠] •

وەك :

ترێ لە سێو خۆشترە
ترێ كەڵكی زۆرەو لە سێویش خۆشترە

بنكەی ژین

نازەنین لە تۆ زیرەكترە
نازەنین ئەگەرچی كچێكی سستە ، بەڵام لە تۆ زیرەكترە
زانین لە نەزانین چاكترە
زانین ئەگەر كەمیش بێ لە نەزانین هەر چاكترە
یەك لە دوو ئاسانترە
یەك جار بێیت لە دوو جار ئاسانترە •
•••هتد •

له تێکڕای ئـەو نموونانەدا دەبینین ، ئـەو ئاوەڵناوانەی نیشانەی (تر)یان وەرگرتووەو پلەی بەراورد ڕادەگەیەنن ، کەوتوونەتە دوا ئـەو دوو وشەیەوە ، کە لەگەڵ یەکتردا بەراورد کراون... بەڵام دەبێ ئـەوە لە بیر نەکەین ، کە لە زمانی کوردیدا ئەوەش دەبینرێ ، کـە ئاوەڵناوەکە دەکـەوێتـە نێوان دوو وشە یـــان دوو دەستەواژە یـان دوو ڕســـتە بەراوردکراوەکەوە . وەك :

کانییێکی ڕوونی بەر تریفەی مانگەشەو :
لە بنیا بلەرزی مرواری زیخو چـەو ،
جوانترە لە لای من لە دەریای بێسنوور
(گۆران ، ل ٤٦)

زاوای بەردەرگای ئاواتی دڵ (عیو!)
بووکی ڕازاوەی جوانترە لـە گوڵ (عیو!)
(گۆران ، ل ١٤٩)

... کابرای کاروانچی وتی باوکم خـوا هەڵناگرێ ئێوە ســەعاتێ زیاترە ، بەم تاریکەو سەرماو لێزمەیە ، ئێمەتان لەم قوڕەدا ڕاگرتووە .
(لە خەوما ، ل ٣٤)

لـەو بەرزیەدا ئاوازی شایی
بەرزتر لە تەپڵو ئاوازەی شایی

...هتد .

ئەو ڕێگە ســـەرەکییەی لـــە زمانی ئەدەبیی کوردیدا فۆرمی پلەی بەراورد ڕۆدەنێو لێی دواین ، لە ناوچەی موکریانو سۆران ... یشدا بە

هەمان شێوە دەبینرێن • بەوێنە :

خولاّ لە سولتان مەحموودی گەورەترە

(تحفەء مظفریە ، ب ١ ، ل ١٨٦)

ئەوان لـە مـە بە غیرەتترن

(تحفـەء مظفریـە ، ب ٢ ، ل ٥)

ڕۆڵە ، ئەو ئەنگوستیلەی هەڵگرە ، لە پادشایەتیی تۆ چاترە •

(تحفەء مظفریـە ، ب ١ ، ل ١٩٦)

•••و گەلێکی‌تر •

کوڕە کەچەر وەرە پێشتر
دەم‌و لێوت کەللەی شەکر
ئەتۆ لۆ من لە برام چێتر

(فۆلکلۆر ، ل ١١٩)

•••و گەلێکی‌تر[٢١] •

٢ ــ ڕێگەی لێکسیکی[٢٢] ، ئەمیش بـە یارمەتیی وشـەی وەك (پتر ، زیاتر ، زۆرتر ، کەمتر•••) سازدەبێ •

وەك :

پتر جوانە
زیاتر ئازایە
کەمتر ترشە
زۆرتر باریکە
•••هتد •

ئـەم ڕێگەیە بـە هەمان شێوە لـە بـەشـە دیالێکتی موکریانو سۆران ••• یش‌دا خۆی دەنوێنێ •

هەرچی نیشانەی (تـر)ە ، کـە لـە بەشە دیالێکتەکانی سلێمانیو موکریانو سۆران •••دا نیشانەی بەراوردە لـە شێوەی هەوراماندا لـە وێنەی (تەر)دا بەدەردەکەوێ ، وەك (مەزتەر)•••[٣٣] •

بۆ نموونە :

فەرشێ پەی شیرین شۆخ شیرین ڕەنگ
خاستەر جە دیبای کارخانەی فەرەنگ

(خانای قوبادی ، ل ٦١)

نمانا ظولمەت چیهرەی سەوادی
سیاتەر جە بەخت (خانای قوبادی)

(خانای قوبادی ، ل ٥٧)

واتش : ئەی مەژنوون سالار سەرمەشق
بەدبەختەر جە من تۆ جە سەودای عەشق

(میرزا ئۆلقادر ، ل ٩١)

تێبینی :

لە بەشە دیالێکتی هەورامانی‌دا دوو شت سەرنج ڕادەکێشێ :

١ ــ ئەو نمونانەی لـەبـەر دەستتان ، ئەوە نیشاندەدەن ، کـە ئاوەڵناوەکە دەکەوێتە نێوان دوو شتە بەراوردکراوەکەوە ، نەك دوایانەوە •

٢ ــ ئەو پێشبەندی (لە)یەی لە دیالێکتی خوارووداو ئەو (ژ)ەی لە دیالێکتی ژووروودا لە بەراوردەکەدا دەور دەبینێ ، لەم بەشە دیالێکتەدا لە شێوەی (جە)دا بەدەردەکەوێ •

لە ئەدەبی زووی کاکەیی‌یەکاندا ، وەك ناوچەی هەورامان نیشـانەی

(تەر) بەکارهێنراوە • هەرچی پێشبەندەکەیە لە شێوەی (چە)دایە • بەڵام ئەدەبی نوێی کەوتۆتە ژێـر تەئسـیری زمانی ئەدەبیو نیشانەی (تـر)و پێشبەندی جێی (تەر)و (چە)یان گرتۆتەوە •

نموونە بۆ ئەدەبی کۆن :

موئمین ئەو کەسەن بۆ چە قاڵ

وێش کەمتەر گێرۆ چە ئەدنای مناڵ

(حیلمی ، ل ٨٥)

نموونە بۆ ئەدەبی نوێ :

یەك لە یەك ڕەشتر زوڵف لەگەڵ پەرچەم

گۆنای گوڵێك بوو لە باخچەدا کەم

(سەی وەهاب ، ل ٨٧)

وێڕای ئـەو دەستوورە گشتییانەی خۆنواندنی پلـەی بەراورد ، چەند حاڵەتێکی دیش دێتە پێش چاو ، کـە بـە پێویستی دەزانم سەرنجی خوێنەریان بۆ ڕابکێشم :

١ ـ ڕستەی وا هەیە ، ئەگەرچی ئاوەڵناوەکەی نیشانەی (تـر)ی پێوەیە ، بەڵام پێشبەندی (لـە)و ئەو شتەی لە گەڵی بەراورد دەکرێ ، تێدا نییە • ئەمیش سێ جۆرە :

أ ـ لە ڕستەکانی پێشتردا ئەو شتەی لە گەڵی بەراورددەکرێ وتراوە • بە نموونە لە دێڕی (٩ ـ ١٠)ی کتێبی « لە خەوما »دا وتراوە : « ئەویش وتی باشە ، بـەڵام جارێ هـەر لیرەکان بگۆڕینەوە باشترە » • ڕاستـە لەم ڕستەیەدا ئاشکرا نییە کە گۆڕینەوەی لیرە لە گۆڕینەوەی چ دراوێکی دی چاکترە • بەڵام لە دێڕی (٧ ـ ٨)دا ناوی « بانقەنەوت »و « هەزار

ڕوپیەیی » براوە ، کەواتە کورتەی وتراوەکە ئەمەیە « گۆڕینەوەی لیرەکان لە بانقەنەوت و هەزار ڕوپیەیی چاکترە » ...

(ب) لە ڕستەکانی پێشتردا ، ئەگەرچی ئەو وشەیە یان ئەو دەستەواژەیە یان ئەو ڕستەیەی لە گەڵی بەراورددەکرێ دەقاودەق نەوتراوە ، بەڵام بە شێوەیێکی تر نیشان دراوە . بە نموونە لە لاپەڕە (٥٠)ی هەمان کتێبدا قارەمانی چیرۆکەکە بە دوورو درێژی باسی ئەوە دەکات ، کە بە پەیدابوونی هەندێ پیاوی زاناو تێگەیشتوو دڵی خۆشدەبێ ... و ئنجا لە دوا دێڕدا دەڵێ : « هەتا ئەهات ئومێدم زلتر ئەبوو » . بێگومان دیارە خاوەنی ئەو وتانە مەبەستی ئەوەیە بڵێ : « هەتا ئـەهات ئومێدم لە ئومێدی جاران زلتر ئەبوو » .

قارەمانی هەمان چیرۆك لە لاپەڕە (٣٢)ەوە تا کۆتایی لاپەڕە (٣٤) بەسەرهات و لێقەومان و نەگبەتی و تەنگ و چەڵەمەو نەهاتی خۆی دەگێڕێتەوەو لە کۆتاییدا دەڵێ : « خوا لەوە خراپتر نەدا » . لێرەدا (لە) پێشبەندەکەیەو (وە)ش کە کورتکراوەی (ئەوە)یە دەگەڕێتەوە بۆ هەموو بەسەرهاتەکە .

(ج) ئەو شـتەی بەراوردەکەی لەگەڵ دەکرێ لە هیـچ شوێنێکدا نەوتراوە ، بەڵام لە ناوەرۆکدا هەیە . بەوێنە لە دێڕی (٦)ی لاپەڕە (٥٣)ی بەرهەمی ناوبراوی مامۆستا جەمیل صائیبدا وتراوە : « وا چاکە ئەم ئیشانە سەعاتێك زووتر جێبەجێ بکرێ »و پێشتریش هیچ ئیشارەتێك نییە بـۆ ئەوەی « ئەو ئیشانە » لە کاتی خۆی دوا خرابن یان پێویست بن لەپێش وەختدا جێبەجێ بکرێن ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا لە ناوەرۆکدا دیارە کـە مەبەست وایە : « وا چاکە ئەم ئیشانە (لە کاتی خۆی ...) زووتر جێبەجێ بکرێن » .

٢ ـ شێوە بەراوردێك هەیە هەردوو شتە بەراوردکراوەکەی تێدایە ، بەڵام پێشبەندی (لە) نییەو ئامرازی (یا ، یان ، یانە ، یاخود ...) بەشداری

دەکات : ئەمیش دوو چەشنە :

(أ) ئەوانەی ئاوەڵناوەکەی نیشانەی (تر) وەردەگرێ .
وەك :

نەسرین جوانترە یان لانە .
ڕاوی کەروێشکێ خۆشترە یانە ئەو ماچانە .

(تحفهء مظفریه ، ب ١ ، ل ٣٥٥)

(ب) ئەوانەی ئاوەڵناوەکەی نیشانەی (تر)ی ناچێتە سەر ، وەك
ڕوومەتی کاکە مەم زەریفە ، یان چراو فەنەرە

(تحفهء مظفریه ، ب ١ ، ل ٢٢٨٥)

.. هتـد .

لە دیالێکتی کرمانجیی ژوورووش‌دا هەر (تر) نیشانەی پلەی بەراوردە ، بەڵام پێشبەندی (ژ) لە جێی (لە) دێت .

نموونەیێك :

مە ژ زولفێن د بوتان ڕشترە بەخت
سەحەران تێت پەری پێ نـە حسێن

(جزیری ، ل ٣٢٠)

بنکەی ژین

شەر ژ بێکاری‌یێ چێترە

(کوردۆ ، ل ٢٤٠)

هەبی نەبی چو ژ خودێ‌و پێغەمبەرا مەستر نەبی

(خالید حسەین ، ل ٧)

... و گەلێکی تر .

لـه دیالێکتی کرمانجیی ژوورووش‌دا ، هەروەك دیالێکتی کرمانجیی خواروو ، ئەوەش بەدی دەکرێ ، کە ئاوەڵناوەکە بکەوێتە نێوان دوو بەشە بەراورد کراوەکەوە . وەك :

دەوێ جیرباندی چێترە ژ ماسێ نە جیرباندی

(کوردۆ ، ل ٢٣٥)

لەم دیالێکتەش‌دا هەروەك لە دیالێکتی خوارووداا ، ئەو شێوە بەراوردە هەیە ، کە ئامرازی (یا ، یان ...) لە بریتی پێشبەندی (لە) بەشداری دەکات . وەك :

ئەز جانترم یان تۆ ؟

(خالید حســەین ، ل ٢٦)

لە بەشە دیالێکتەکانی کوردەکانی سۆڤێت‌دا هەندێ جار بەبێ پێشبەندی (ژ) بەراوردەکە پێك‌دێ ــ واتە (ژ) بەشداری ناکات . وەك :

* کەچکا من کەچکا تە ڕندترە[٢٤]

* نیاز من ڕندتر لۆ دکە

* ڕێ‌یا تە ئی مە درێژترە

... هتد[٢٤] .

لە تەك ئەو ڕێگە مۆرفۆلۆژی‌یەدا ، ڕێگەی لێکسیکی‌یش هەیە ، کە بە هۆی وشەی (دها)وە[٢٥] سازدەبێ . وەك :

ئەز ڤیزا دها بەدەو بخوەزم

ــ واتە (من کچێکی پتر جوانم بوێ)[٣٦]

لە بەشە دیالێکتی کوردی ئەرمەنستان‌دا وشەکانی (ژ ، هێ ، داها /

دها)و له بەشە دیالێکتەکانی تری کوردەکانی سۆڤێتدا (ژه ، هی) لەگەڵ پلەی چەسپیو دێنو پلەی بەراورد پێك دێنن • لەم بارەدا پێشبەندی (ژ/ژه) لە پێش ئەو وشەیەوە دادەنرێ کە بەراوردەکەی لەگەڵدا دەکرێو وشەکانی (هێ ، هی ، داها / دها لە پێش ئاوەڵناوەکەوە •
وەك :

* ئەو ئی ژ تە ئاقلە (ئەو پتر لە تۆ ئاقلە ـ ئەو لە تۆ ئاقلترە) •
* ئەلەگەز بلندە لێ ئێگرداغ هێ بلندە (ئەلەگەز بلندە ، بەڵام ئاگریداغ پتر بلندە ـ ئەلەگەز بلندە ، بەڵام ئاگریداغ بلندترە) •
* ئاها مە ڕند دژین ، لێ سبا ئەمە هێ (ذاها/دها) ڕند بژین (ئێستا ئێمە باش دەژین ، بەڵام سبەینێ پتر باش بژین ـ ئێستا ئێمە باش دەژین ، بەڵام سبەینێ باشتر بژین) •
* ئەم سالا ١٩٦٠ دها ڕند بخەبتن (ئێمە لە سالی) ١٩٦٠دا پتر باش کاردبکەین (ـ ئێمە لە سالی ١٩٦٠دا باشتر کاردبکەین) •

••• هتد(٢٧)

لە زمانی ئەدەبیی کوردیدا پلەی باڵاش هەروەك پلەی بەراورد لە دوو ڕێگەوە ڕۆدەنرێ :

١ ـ ڕێگەی مۆرفۆلۆژی ، کە ئەویش بە یارمەتی نیشانەی (تر + ین ←——— ترین) سازدەبێ • واتە یان (ین) دەخرێتە سەر ڕێژەی پلەی بەراورد یان (ترین) دەخرێتە سەر پلەی چەسپیو • وەك : جوانترین ، ئازاترین ، ناسکترین •••

ئەمەوێ کە دەرچووم لەم دێیە بەیانی
خاتیرەم هەڵگرێ جوانترین نیشانی !

(گۆران ، ل ٢٦)

کاتێ نیشانەی (تر) یاخود (تر + ین) دەخرێتە سەر وشەیێك ، هەندێ دیاردەی فۆنەتیکی دێتە گۆڕێ :

١ ــ ئەگەر وشە کۆتایی بــە دەنگی (ت) بێتو دەنگی پێشیشیەوە نەبزوێن ، ئەوە لە دەربڕیندا یەکێك لەو دوو (ت)ە ــ واتە (ت)ی کۆتایی وشەکە یان (ت)ی سەرەتای نیشانەکە ــ قووت دەدرێ . ئەمەش بەر یاسای کورتکردنەوەو تێداچوون[٢٨] دەکەوێ . وەك :

کورت + تر (تر + ین) ⟵ کورتر ، کورترین
پت[٢٩] + تر (تر + ین ⟵ پتر ، پترین
درشت + تر (تر + ین) ⟵ درشتر ، درشترین
ڕاست + تر (تر + ین) ⟵ ڕاستر ، ڕاسترین
خەست + تر (تر + ین) ⟵ خەستر ، خەسترین

٢ ــ بێتو وشــە کۆتایی بە دەنگی (ت) بێتو دەنگی پێشیشیەوە بزوێن یان نەبزوێنی (و ــ W)و (ی ــ Y) بوون ، ئــەوە هەردوو (ت)ەکە دەوترێن . وەك :

(ا) : مات + تر (تر + ین) ⟵ ماتتر ، ماتترین
(ە) : بلیمەت + تر (تر + ین) ⟵ بلیمەتتر ، بلیمەتترین
(وو) : پەڕپووت + (تر + ین) ⟵ پەڕپووتتر ، پەڕپووتترین
(و) : قوت + تر (تر + ین) ⟵ قوتتر ، قوتترین

(ی) : زیت + تر (تر + ین) ← زیتتر ، زیتترین
(ێ) : شێت + تر (تر + ین) ← شێتتر ، شێتترین
(وـ) :چەوت + تر (تر + ین) ← چەوتتر ، چەوتترین .
... هتد .

٣ ـ ئەگەر وشە کۆتایی بە دەنگی (د) بێت ، ئەوە لە دەربڕیندا (د)ەکە ناوترێ . هۆی ئەمەش کاسۆرکردنە یان تواندنەوە[٣٠] . وەك :

زیاد + تر (تر + ین) ← زیاتر ، زیاترین

بلند + تر (تر + ین) ← بلنتر ، بلنترین
توند + (تر + ین) ← تونتر ، تونترین
سارد + تر (تر + ین) ← سارتر ، سارترین

٤ ـ بێتو وشە کۆتایی بە دەنگی ئاوازەداری (ز ، ژ ...) بێ ، ئەوە کپ دەبن و وەك (س ، ش ...) دەوترێن . لێرەدا بەر یاسای تواندنەوە دەکەون . وەك :

بەرز + تر (تر + ین) ← بەرستر ، بەرسترین

بنکەی ژین

تیژ + تر (تر + ین) ← تیشتر ، تیشترین

٥ ـ ئەگەر وشەیێك کۆتایی بە هەر دەنگێکی بزوێن یان نەبزوێن (جگە لە ت ،د،ز،ژ) بێت ، ئەوە بێ هیچ گۆڕێنێك « تر (تر + ین) » وەردەگرێ ، وەك :

گەورە + تر (تر + ین) ← گەورەتر ، گەورەترین

سپی + تر (تر + ین) ←←← سپی‌تر ، سپی‌ترین
ماندوو + تر (تر + ین) ←←← ماندووتر ، ماندووترین
......
خراپ + تر (تر + ین) ←←← خراپتر ، خراپترین
سوور + تر (تر + ین) ←←← سوورتر ، سوورترین
تەڕ + تر (تر + ین) ←←← تەڕتر ، تەڕترین
پیس + تر (تر + ین) ←←← پیستر ، پیسترین
باش + تر (تر + ین) ←←← باشتر ، باشترین
پاك[٣١] + تر (تر + ین) ←←← پاکتر ، پاکترین
تاڵ + تر (تر + ین) ←←← تاڵتر ، تاڵترین
نەرم + تر (تر + ین) ←←← نەرمتر ، نەرمترین
جوان + تر (تر + ین) ←←← جوانتر ، جوانترین
خاو + تر (تر + ین) ←←← خاوتر ، خاوترین

... هتد .

ئەو ڕێگە سەرەکی‌یە (واتە ــ ڕێگەی مۆرفۆلۆژی) ، کە لە زمانی ئەدەبیی کـوردی‌دا فۆرمی پلەی باڵا ڕۆدەنێ‌و لێی دواین ، لـە ناوچەی موکریان[٣٢] وسۆران ... یش‌دا بە هەمان شێوە دەبینرێ .

٢ ــ ڕێگەی لێکسیکی . ئەمیش دوو جۆری هەیە :

(أ) بەیارمەتی وشەی « هەرە »و ئاوەڵناو لە پلەی چەسپیودا . وەك :
هەرە شیرین ، هەرە ئازا ، هەرە گەورە .
ئازاد کوڕی هەرە گەورەی مام بارامە

(ب) بە یارمەتی دەستەواژەی وەك (لە هەموو (هەمووشت) ، لـە هەموان ، لە تەواویان ، لە سەرپاکیان ، لـە سەرتاپایان ، لە گشت ، لـە

تێکڕا •••)و ئاوەڵناو لە پلەی بەراورددا •

نموونە :

جگە لەوەش لە هەموو شت خراپتر :
دڵ خاڵی‌یە ، کوورەم تیا نی‌یە ئاگر ،
(گۆران ، ل ١١٥)

لە هەموان پێشتر ســای سینە سافان
مخدومی (معدوم) مەولەوی جافان
(پیرەمێرد ، ل ٢٤٤)

ئەو دوو جۆرەی ڕێگەی لێکسیکی ، کە لە زمانی ئەدەبی‌دا هەیەو لێی دواین ، بە هەمان چەشن لە بەشە دیالێکتی موکریان‌و سۆران ••• یش‌دا دەبینرێ •

نموونە :

بەزمی ئەمشەو لە هەموو شەوان زیاترە
(تحفەء مظفریە ، ب ١ ، ل ١٨٦)

ئەمنیش یەکم لەوان عالەمان ، خۆدەگرم ، لە هەموان کەمتر
(تحفەء مظفریە ، ب ٢ ، ل ٣٤٢)

نیشانەی (تر + ین ⟵ ترین) ، کە لە بەشە دیالێکتەکانی سلێمانی‌و موکری‌و سۆران •••دا نیشانەی پلەی باڵایە ، لە شێوەی هەورامان‌دا لە وێنەی (تەر + ین ⟵ تەرین)دا بەدەردەکەوێ[٣٣] ، وەك (کەمتەرین•••)•

نموونە :

هەر گاە جە ڕووی لوتف ، زوڵفان عەنبەرین
ئــەر پەرسی ، ئــەحــواڵ ، بەندەی کەمتەرین
(صەیدی ، ل ١٦١)

لــه ئــهدەبی کۆنی کاکەییەکانیشدا ، هەروەك ناوچەی هەورامان (تەرین) بەکارهێنراوە •

نموونە :

مەعلووم جە فــیرقــەی گوناهکارانم
کــەلب کــەمتەریــن قاپی یــارانــم

(حیلمی ، ل ٢٦٠)

له بەشی هەرە گەورەی دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا نیشانەیێکی مۆرفۆلۆژی تایبەتی نییە ، کــه پلەی بالای پێ ڕۆبنرێ[٣٤] ، بۆیه ئــەو مەبەسته به ڕێگەی لێکسیکی سازدەبێ • ئەم ڕێگە لێکسیکییەش به هۆی چەند وشەیەکەوە پێكدێ :

(أ) به یاریدەی وشەی « هــەرە »وە ، کــه له پێش ئاوەڵناوی چەسپیوەوە دێت • ئەمەش ڕێگەی هەرە باوەو له زوربەی زۆری دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا دەبینرێ •

چەند نموونەیێك :
ئەحمەدی خانی مێرەکی هەرە مەزن بوو •
نەسرین کەچەکی هەرە جوان و زیرەکە •

(ب) له بەشه دیالێکتی کوردەکانی یەکێتی سۆڤێتدا به هۆی وشەی « لاپ » ەوە کــه هەر مانای « هــەرە » دەگەیەنێ پلــەی بالا سازدەبێ • وشەی « لاپ »یش هەروەها دەکەوێتە پێش ئاوەڵناوی چەسپیوەوە • وەك :

ئادەمێ لاپ باش (ئادەمیزادی هەرە باش)
کەچکێ لاپ ڕنــد (کچی هەرە جوان)[٣٥]

(ج) له ناوچەی بادینان « هــەر پێ ، هــەر یا ، هەر پێد » لــە پێش

ئاوەڵناوی پلەی بەراوردەوە بەکاردێننو پلەی باڵا دروست دەبێ • وەك :

هەر یا شیرتر
هەر یا بلنتر[٣٦]

(د) لە بەشە دیالێکتی کوردەکانی ئەرمەنستانو زمانی ئەدەبییاندا « هەری » بۆ نێرینەو « هەرە » بۆ مێینەو بۆ کۆ ، « تەوری » بۆ نێرینەو « تەورە » بۆ مێینەو بۆ کۆ ، کە واتای « هەرە » دەگەیەنن ، بۆ سازکردنی پلەی باڵا بەکاردێنرێنو دەخرێنە پێش پلەی چەسپیوەوە[٣٧] •

(هـ) لە بەشە دیالێکتەکانی کوردەکانی سۆڤیێتدا بە یارمەتی وشەی وەك : (حەموو ، حەمووشك ، تەڤ ، تەمام ، گشك ، گشت ، گشتیك ، سافـــك •••)و پێشبەندی (ژ) پلـەی باڵا سازدەبێ[٣٨] • لـەم بارەدا ئاوەڵناوەکە لە پلەی چەسپیودایە • بەڵام لە هەندێ بەشە دیالێکتدا ناوەناوە ئاوەڵناوەکە نیشانەی (تر)ی بەراوورد وەردەگرێ[٣٩] ، [٤٠] ••• لە ناوچەی بادینان‌دا بە پێچەوانەوە ئاوەڵناوەکە پتر نیشانەی (تــر)ی لەگەڵ دێت • وەك :

ڕابە خوە بکــە عەتار••• هندە گوستیلکا بکرە لگەڵ بازنکا لگەڵ خوەبیە ••• گوستیلەکێ ژ هەمیا جوانترو مەستر ژەهری بکەو •••

(خالید حسەین ، ل ٢٧)

زوربەی نووسەرانی ڕێزمانی کوردی وایان داناوە ، کە گوایا پلەی بەراوردو پلەی باڵا تەنیا تایبەتن بە ئاوەڵناوی چۆنێتی[٤١] • ئەگەرچی بە زۆری وایە ، بەڵام وردبوونەوەو لێکۆڵینەوە ئەوە ئاشکرا دەکەن ، کــە نەك تەنیا هەندێ ئاوەڵناوی نیسبی ، بەڵکو چەند بەشە ئاخاوتنێکی دیش نیشانەی پلەی بەراوردو پلەی باڵا وەردەگرن •

ئاشـــکراترین پاشـــگر کە یاریدەی ڕۆنانی سیفەی نیسبی بــدات ،

پاشگری (ی)یە ٠ ئەم پاشگرە کاتێك دەچێتە سەر ناوێکی سادە دەیکاتە ئاوەڵناوێکی دارێژراوو واتای نیسبی دەگەیەنێ ، وەك (کورد + ی ←←← کوردی،جیهان + ی ←←← جیهانی٠٠٠) ٠ جا بەتایبەتی نیشانەی (تر) بـە ڕەوانی دەچێتە سەر ئەو جۆرە وشانەو دەوترێ (کوردیتر ، جیهانیتر٠٠٠)

ئەو جۆرە ناوانەش ، کە واتای چۆنێتیو دەلالەتی شت نیشاندەدەنو بە تایبەتیش ئەوانەیان کە دوو واتا دەبەخشن ـ واتە بۆ ناوو بۆ ئاوەڵناو بەکاردێنرێن ـ دیسان بە ئاسانی نیشانەی (تر) یان (ترین) وەردەگرن[٤٢] ، وەك : بیابان ، گومان ، پیاو ، کەر ، سەگ ٠٠٠ هتد ٠

چەند نموونەیێك :

هەچ کوێ ئەچین بیابانتر
جێگای ترسـو گومانتر
(گۆران ، ل ١٠٨)

هەندرێن لە ئازاد پیـاوترە ٠

هەندرێن پیاوترین کەسی ئەم گەڕەکەیە ٠

هەروەها جێناوی خۆیی (خۆ)و جێناوی چەندێتی (چەند)و جێناوی نەفی (هیچ)٠٠٠یش دەتوانن ئەو نیشانەیە وەربگرن ٠

وێڕای ئەو سێ پلەیە (چەسپیو ، بەراورد ، بالا)ی ئاوەڵناو ، هەروەها دیاردەی هێزپێدانو بێهێزکردن ، گەورەکردنو بچووككردنەوە ، بـەرز و نزم کردنەوە٠٠٠ ی ڕادەی چۆنێتی ئاوەڵناویش هەیە ، کە ئەویش لە زمانی کوردیدا لە چەند ڕێگایەکەوە سازدەبێ :

١ ــ بە یاریدەی هەندێ پێشگر ٠

بەنموونە لە دیالێکتی کرمانجیی خوارووودا پاشگری (کەلە ، ۆکە ، ۆلە ، ۆڵ ٠٠٠)و لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا پاشگری (ۆتانکی ،ۆکی، ۆلەکی٠٠٠) ٠ وەك :

کەلە ــ جوانکەلە

ۆکە ــ گێلۆکە
ۆلە ــ نەرمۆلە
ۆل ــ شڕۆل
...هتد .
ۆتانکی ــ ڕەشۆتانکی
ۆکی ــ زەرکۆکی
ۆلەکی ــ سۆرۆلەکی
...هتد .

٢ ــ بە هۆی دووپات کردنەوەی ئاوەڵناوەکەوە . ئەمیش چەند جۆرێکە :

(أ) دووپات کردنەوەی ئاسایی .
ئەم حاڵەتە لە هەردوو دیالێکتی سەرەکیی کوردیدا وەك یەك دەبینرێن . وەك :

ڕەش ڕەش

بەرامبەر بە تۆ دوو چاوی ڕەش ڕەش
کە ناز ئەفرۆشن بە کەچ نیگای گەش !...
(گۆران ، ل ١٥٤)

جوان جوان

چەمی تانجەرۆی سەردەمی نیسان
پڕە لە وێنەی سروشتیی جوان جوان ،
(گۆران ، ل ١٧٧)

(ب) دووپات کردنەوەیێك کە یەکەم بەش پاشگری (ی) وەردەگرێ . ئەم حاڵەتەش تەنیا لە دیالێکتی ژووروودا هەیە ، وەك :
سۆری سۆر

ڕەشی ڕەش
ساری سار
... هتد .

(ج) دووپات کردنەوەیێك کە هەردوو بەشەکە پاشگر وەربگرن . بەشی یەکەم پاشگری (ی) وەردەگرێ و دووەمیش (ۆتانکی) . ئەمەش تایبەتە بە بەشە دیالێکتی کوردەکانی ئەرمەنستان . وەك :

سۆری سۆرۆتانکی
ڕەشی ڕەشۆتانکی

(د) لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا ژمارەیێك ئاوەڵناو هەیە لە کاتی دووپاتکردنەوەدا بەشی دووەم پاشگری (ی ، کی ، ۆکی) وەردەگرن . ئەو دووپاتکردنەوەیەی بە یاریدەی ئەو پاشگرانە سازدەبن لە ڕووی واتاوە هیچ جیاوازییان نییە . تێکڕایان پلەی بەرزی چۆنێتی ڕادەگەیەنن . وەك :

سۆر ــ سۆری
سۆر ــ سۆرکی
سۆر ــ سۆرۆکی
تال ــ تالی
تال ــ تالکی
تال ــ تالۆکی
... هتد(٤٣) .

٣ ــ دانانی وشەی وەك (زۆر ، فرە ، هێند ، هێندە ، پڕ ، چەند ، چەندە ، یەکجار ، گەلێ ، گەلێك ، گەلە ، گەلەك ، دەها ، کەم ، پچ ، پچێك ، پچەك..) لە پێش ئاوەڵناوەکەوە .

سەرپۆشی لووتکەی بەفری زۆر سپی

بـه دارستان ڕەشـی ناو دۆلی کپی

(گۆران ، ل ١٢٧)

پێستی ڕوومەتیان هێندە ئەستوورە

تـەڕیو تەریقی زۆر لـەوان دوورە

(پیرەمێرد ، ل ٢٤٢)

پڕبلندە ئاستانا دەورەیێ

دێ بلندکە نالیا فریاد من

(پەرتۆیێ هەکاری ، ل ١٧٩)

مالەك گەلە زەنگین هەبی ...

(خالیـد حسەیـن ، ل ١٦)

شەمامەی چەند شیرینە

هەردووك لە باغەل دەنێ

(فۆلکلۆر ، ل ٨٤)

بەژنی چەندە بلندە

مامزی گـەرمەلانێ

(فۆلکلۆر ، ل ٨٤)

...و گەلێکی دی .

ئەنجام :

١ ــ لە زوربەی زمانەکانی جیهاندا ئاوەلناو سێ پلە (١ ــ چە سپیو ، ٢ ــ بەراورد ، ٣ ــ بالا)ی هەیە و لـە زمانی کوردیشدا هەر بـەو چەشنەیە .

٢ ــ لـەبـەر ئـەوەی هەموو پلەکانی ئاوەلناو هـەر یـەك شت نیشان دەدەن ، بۆیە ڕاست نی‌یە وەك وشەی جیا جیا تەماشا بکرێن ــ واتە

وشەی نوێ ڕۆنائێن ، بەڵکو فۆرمی جۆربەجۆری یەك وشە دەردەبڕن •
کەوابوو مەسەلەکە وشەگۆڕیʼیە ، نەك وشەڕۆنان •.• جا ڕاست نیʼیە ، کە
هەندێ لەو کارانەی لەبارەی ڕێزمانی کوردیʼیەوە نووسراون ، کێشەی
« پلەکانی ئاوەڵناو »یان لە بەشی « وشەڕۆنان »دا باسکردووە •

٣ ــ لە هەرسێ فۆرمی پلەکانی ئاوەڵناودا مەبەست هەر یەك دەلالەتە ،
بەڵام جیاوازیی پلەی بەراوردو پلەی باڵا لەگەڵ پلەی چەسپیودا ، ئەوەیە
ئەوان خاسیەتی نیسبیʼیان تێدایە • پلەی بەراوردو پلەی باڵا شتێك بەجیا
نیشان نادەن ، بەڵکو نیشانی بەراوردیان دەدەن لەگەڵ شتی تردا •

(نیسبیʼیەت) واتای پلەی بەراوردو پلەی باڵا یەك دەخاو پێکەوە
بەرانبەر پلەی چەسپیو ڕایاندەگرێ • بە واتایێکیدی سێ پلەی ئاوەڵناو
لە یەك ڕادەدا نین : بەگشتی دۆخی پلەی ئاوەڵناو دابەش دەبێ بەسەر پلەی
چەسپیوو پلەی نیسبیʼدا • هەرچی پلەی نیسبیʼشە دابەش دەبێ بە سەر
پلەی بەراوردو پلەی باڵادا •

٤ ــ لە سەرەتادا جیاوازی لە نێوان پلەکانی ئاوەڵناودا لە زمانە
هیندو ئەوروپاکاندا بەند بوو بە حاڵەتی تاكو جووتو کۆوە • پلەی
چەسپیو پێوەندیʼیێکی دیاریکراوی بە ژمارەی تاکەوە هەبوو •
پلەی بەراورد تاکو ئێستا لە هەندێ زماندا ماوەتەوە ، بەتایبەتی پێوەندیی
کۆی پلەی بەراورد بە ژمارەی جووتەوە •

٥ ــ لە زمانی کوردیʼدا پلەی چەسپیو ئاوەڵناوێکی ڕووتەو هیچ
نیشانەیێکی مۆرفۆلۆژی نیʼیە •

٦ ــ لە زمانی کوردیʼدا بۆ ڕۆنانی پلەی بەراورد دوو ڕێگەی
سەرەکی هەیە :

یەك ــ ڕێگەی مۆرفۆلۆژی ، کە ئەویش لە هەردوو دیالێکتی سەرەکیی
(کرمانجیی ژووروو و کرمانجیی خواروو)ی کوردیʼدا بە یارمەتیی نیشانەی
(تر) سازدەبێ ، کە دەخرێتە سەر ئاوەڵناوی چەسپیو • نیشانەی بەراورد

له شێوەی هەورامانو ئەدەبی زووی کاکەیی‌یەکان‌دا لە وێنەی (تەر)دا بەدەردەکەوێ • لەو ڕستەیەش‌دا کە بەراوردی تێدادەکرێ لە کرمانجیی خوارووداپێشبەندی (لە)و لە کرمانجیی ژووروودا پێشبەندی (ژ) دەخرێتە نێوان ئەو دوو وشەیەوە یان ئەو دوو دەستەواژەیەوە یان ئەو دوو ڕستەیەوە ، کە بەراورد دەکرێن • ئەو پێشبەندە لە بەشە دیالێکتی هەورامان‌دا لە شێوەی (جە)و لە ئەدەبی زووی کاکەیی‌یەکان‌دا لە وێنەی (چە)دا دەبینرێن•

دوو ــ ڕێگەی لێکسیکی • ئەمیش لە دیالێکتی کرمانجیی خوارووا بە یارمەتیی وشەی وەك (پتر ، زیاتر ، زۆرتر ، کەمتر••••) سازدەبێو لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا بە هاریکاریی وشەی (دها)وە پێك‌دێ •

وێڕای ئەو دەستوورە گشتی‌یانەی خۆنواندنی پلەی بەراورد ، چەند حاڵەتێکی دیش دەبینرێن :

(أ) ڕستەی وا هەیە ، ئەگەرچی ئاوەڵناوەکەی نیشانەی (تر)ی پێوەیە ، بەڵام پێشبەندی (لە ، ژ •••)و ئەو شتەی لەگەڵی بەراورد دەکرێ ، تێدا نی‌یە •

(ب) شێوە بەراوردێك هەیە هەردوو شتە بە بەراوردکراوەکەی تێدایە ، بەڵام پێشبەند نی‌یەو ئامرازی (یا ، یان ، یانە ، یاخود) بەشداری دەکات •

٧ ــ لە زمانی ئەدەبیی کوردی‌دا پلەی باڵاش هەروەك پلەی بەراورد لە دوو ڕێگەوە ڕۆدەنرێ :

یەك ــ ڕێگەی مۆرفۆلۆژی ، کە ئەویش بە یارمەتیی نیشانەی (تر + ین ⋙⟶ ترین) سازدەبێ • واتە یان (ین) دەخرێتە سەر ڕێژەی پلەی بەراورد یان (ترین) دەخرێتە سەر پلەی چەسپیو • ئەو نیشانەیە لە شێوەی هەورامانو ئەدەبی زووی کاکەیی‌یەکان‌دا لە وێنەی (تەر + ین ⋙⟶ تەرین)دا بەدەردەکەوێ •

دوو ـ ڕێگەی لێکسیکی • ئەمیش دوو جۆرە :

(أ) بە یارمەتیی وشەی « هەرە »و ئاوەڵناو لە پلەی چەسپیودا •

(ب) بە یارمەتیی دەستەواژەی وەك (لە هەموو ، لە هەموو شت ، هەموان ، لـە تەواویان ، لـە سەرپاکیان ، لـە سەرتاپایان ، لـە گشت ، لەتێکڕا•••) •

لە بەشی هـەرە گەورەی دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا نیشانەیێکی مۆرفۆلۆژیی تایبەتی نی‌یە ، کە پلەی باڵای پێ ڕۆبنرێ ، بۆیە ئەو مەبەستە بە ڕێگەی لێکسیکی سازدەبێ • ئەم ڕێگە لێکسیکی‌یەش بـە هۆی چەند وشەیەکەوە پێك‌دێ :

(أ) بە یاریدەی وشەی « هـەرە »ەوە ، کـە لـە پێش ئاوەڵناوی چەسپیودا دێ •

(ب) لە بەشـە دیالێکتی کوردەکانی سۆڤیەت‌دا بـە هۆی وشـەی « لاپ »ەوە ، کە هەر مانای « هەرە » دەگەیەنێ •

(ج) لە بەشە دیالێکتی کوردەکانی ئەرمەنستانو زمانی ئەدەبی‌یان‌دا « هەری » بۆ نێرینەو « هەرە » بۆ مێ‌ینەو بۆ کۆ ، « تەوری » بۆ نێرینەو « تەورە » بۆ مێ‌ینەو بۆ کۆ ، کە واتای « هەرە » دەگەیەنن •

(د) لە بەشە دیالێکتی کوردەکانی سۆڤیەت‌دا بەیارمەتیی وشەی وەك : (حەموو ، حەموو شك ، تەڤ ، تەمام ، گشك ، گشت ، گشتێك ، سافك•••) •

(ھ) لە ناوچەی بادینان‌دا بە یارمەتی « هەر یێ ، هەر یا ، هەر یێد •••»

٨ ــ زوربەی نووسەرانی ڕێزمانی کوردی وایان داناوە ، کە گوایا پلەی بەراوردو پلەی باڵا تەنیا تایبەتن بە ئاوەڵناوی چۆنێتی • ئەگەرچی بە زۆری وایە ، بەڵام لەم لێکۆڵینەوەیەدا ئەوەمان ئاشکرا کردووە ، کە نەك

تەنیا هەندێ ئاوەڵناوی نیسبی ، بەڵکو چەند بەشە ئاخاوتنێکی دیش نیشانەی پلەی بەراوردو پلەی باڵا وەردەگرن •

٩ ــ وێڕای ئەو سێ پلەیە (چەسپیو ، بەراورد ، باڵا)ی ئاوەڵناو ، هەروەها دیاردەی هێزپێدانو بێهێزکردن ، گەورەکردنو بچووك کردنەوە ، بەرزو نزمکردنەوە•••ی ڕادەی چۆنێتی ئاوەڵناویش هەیە ، کە ئەویش لە زمانی کوردیدا لە چەند ڕێگەیەکەوە سازدەبێ •

(أ) بە یاریدەی هەندێ پێشگر •
(ب) بە هۆی دووپاتکردنەوەی ئاوەڵناوەکەوە •
(ج) دانانی وشەی وەك (زۆر ، فرە••••) لە پێش ئاوەڵناوەکەوە •

١ ــ بۆ نموونە :

أ ــ نووری عەلی ئەمین ، گرتنی کەلێنێکیتر لە ڕێزمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٨ ، ل ٣٤ ــ ٣٥•

ب ــ محەمەد ئەمین هەورامانی ، سەرەتایێك لە فیلۆلۆژیی زمانی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ١٩ •
•••و هەندێکیتر •

٢ ــ بەوێنە :

ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمانو زانستەکانی ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٨٧ ــ ٨٩ :

أ ــ ڕای مامۆستا صادق بەهائەدین ، ل ٨٧ •
ب ــ لێکدانەوەی د• نەسرین فەخری ، ل ٨٧ •
ج ــ بۆچوونی مامۆستا نووری عەلی ئەمین ، ل ٨٩ •
•••و گەلێکیتر •

٣ ـ ئا، ئی، سامیرنیتسکی ، مۆرفۆلۆژیی زمانی ئینگلیزی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٩ ، ل ١٥٦ ـ ١٥٧ .

٤ ـ هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٨ .

٥ ـ لە وتارێکی دیدا بە درێژی لەو جۆرە حاڵەتانە دەدوێین .

٦ ـ سەرچاوەی ناوبراو ، ئی . ئا . سامیرنیتسکی ، مۆرفۆلۆژیی زمانی ئینگلیزی ، ل ١٥٩ .

٧ ـ بڕوانە :

أ ـ ن، م، لێمپێل ، زمانی لاتینی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ١١٦ ـ ١٢٤ .

ب ـ ف، ن، یارخۆ ، ف، ئی، لۆبۆدی ، زمانی لاتینی ، چاپی دووەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٩ ، ل ٥٢ ـ ٥٥ .

٨ ـ ئی، ئۆ، کۆستێتسکایا ، ف، ئی، کارداشێفسکی ، ڕێزمانی فەرەنسی ، چاپی حەوتەم ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ ، ل ٤٦ ـ ٤٨ .

٩ ـ ئی، ئا، گولانۆف ، مۆرفۆلۆژیی زمانی ڕووسیی ئەمڕۆ ، چاپی دووەم ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١٠٢ ـ ١٠٤ .

١٠ ـ لە هیندی کۆندا دەبێتە « یەس ، یانس » .

١١ ـ لە هیندی کۆندا بووە بە « یشتهە » .

١٢ ـ لە هیندی کۆنیشدا هەر « تەرە »یە .

١٣ ـ س، ن، سۆکۆلۆف ، زمانی ئاوێستا ، مۆسکۆ ، ١٩٦١ ، ل ٤٢ ـ ٤٣ .

١٤ ـ ف، س، ڕاستۆرگویڤا ، زمانی فارسیی ناوەڕاست ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٥٣ ـ ٥٤ .

١٥ ـ ذو النور ، دستور پارسی در صرف و نحو و املای فارسی ، تهران ، ١٣٤٣ ، ل ٥٦ ـ ٥٧ .

١٦ ـ ف، ئا، فورۆلۆڤا ، زمانی بلووجی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٣٠ .

١٧ ــ بینیمان لــه زمانەکانی‌دی‌دا (تــر) نیشانەیە ، بەڵام لــە پشتۆدا پێشبەندە .

١٨ ــ ن. ئا. دڤۆریانکۆڤ ، زمانی پشتۆ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٤٠ .

١٩ ــ ئەم ڕێگەیە دەشێ پێشی بوترێ شێوەی سادە یان شێوەی ڕۆنراو .

٢٠ ــ باسی شوێنی هاتنی پێشبەندی (لە) لە باری پلەی بەراورددا لای نووسەرانی ڕێزمانی کــوردی بــە جۆری جیاواز دەربــڕراوە . بەوێنە :

د. قەناتی کوردۆ دەڵێ : «... (لە) دەکەوێتە پێش ئەو ناوەی پلەی نزمتری پێ دەبەخشرێ » (د. قەناتی کوردۆ ، ڕێزمانی کوردی بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجیی‌و سۆرانی ، بەغدا ، ١٩٨٤ . د. کوردستان موکریانی لە ڕووسی‌یەوە کردوویە بــە کوردی ، ل ١٠٥) . لــە بارەی ئەم دەربڕینەی مامۆستا کوردۆوە سێ سەرنج نیشان‌دەدەین :

١ ــ ڕاست نی‌یە وا دەرببڕرێ ، کــە ئــەو وشەیەی بەراوردەکەی لەگەڵدا دەکرێ دەبێ ناو بێ ، چونکە هەندێ بەشە ئاخاوتنی دیش ، وەك (جێناو ، چاوگ ، ژمارە ...) دیسان لە نێوانیان‌دا بەراورد دەکــرێ . وەك :

تۆ لە من ئازاتری
ڕۆیشتن لە ڕاکردن خۆشترە
پێنج لە چوار زیاترە

٢ ــ نەك مەرج نی‌یە ئەو شتەی بەراوردەکەی لەگەڵ دەکرێ هــەر ناوبێ ، بەڵکو مەرج نی‌یە وشەیەکیش بێ ، چونکە وەك ئاشکرایە ، دەشێ دەستەواژەیێك یاخود ڕستەیەکیش بێ . بە نموونە :

نەسرین لە هەزار پیاوی ترسنۆك باشترە .

نەسرین لە ئەو پیاوانەی هەمیشە نووستوون باشترە •

٣ ــ ڕاستە ، کە دەوترێ « ئازاد لــە نەوزاد ئازاترە ، نەسرین لــە لانە جوانترە ••• » ئەوە پلەی نزمتر بە وشەی دووەم دەبەخشرێ ــ واتــە بە « نەوزاد »و « لانە » ــ جا ئەمە وا ناگەیەنێ ، کە هەمیشە پلەی نزمتر بە وشەی دووەم دەدرێ • وەك دەزانین ، ئاوەڵناوی واش هەیە پلــەی نزمتر بدا بە وشەی یەکەم ، نەك دووەم • بــە نموونە ئەگەر بوترێ « ئازاد لــە نەوزاد (سووکترە ، نزمترە ، پیسترە ، خراپترە ، گێلترە•••) ، نەسرین لە لانــە (ناشیرینترە ، وشکترە ، چەوتترە ، سستترە•••) » ، ئــەوە وشەی یەکەم ــ واتــە « ئازاد »و « نەسرین » ــ پلــەی نزمتریان پێدراوە •••

کەواتە وشەی یەکەم نە مەرجە هەر ناو بێ و نە مەرجیشە هەمیشە پلەی نزمتر بە وشەی دووەم ببەخشرێ •

لە کتێبی قوتابخانەکاندا لەبارەی شوێنی پێشبەندی (لە)وە نووسراوە : « (لە) دەخرێتە نێوان هەردوو ناوەکەوە » (زمانو ئەدەبی کوردی بــۆ پۆلی یەکەمی ناوەنــدی ، بــەغــدا ، ١٩٧٦ ، ل ٦٩) • دەربــارەی ئــەم دەربڕینەش دوو تێبینی دەخەینە پێش چاو :

١ ــ بەڵێ لە ڕستەی وەك « دارا لە ئاری باشترە »دا پێشبەندی (لە) نێوان هەردوو ناوەکەدایە ، بەڵام ئــەگەر بوترێ « دارا کوڕێکی چاکەو یارمەتی هەژاران زۆر دەدات و لە ئاری باشترە » ، ئەوە ناکەوێتە نێوان دوو ناوەکەوە ، بەڵکو دەکەوێتە پێش ناوی دووەم • یێتو بوترێ : « پیاوی ئازا لە پیاوی ترسنۆك باشترە » ، ئەوە دەکەوێتە نێوان دوو دەستەواژەوە ••• هتــد •

٢ ــ ئەگەرچی باشە دانەران لە پەراوێزدا ، ئەوەیان وتووە ، کــە « دەتوانین لە جێی دوو ناوەکە ، ڕاناویش بەکاربهێنین » (ل ٦٩) ، بەڵام

وەك پێشتر ڕوونمان کردەوە ، دەشێ هەندێ بەشە ئاخاوتنی دیش بەکاربهێنرێ •

د ـ کەریمی ئەیووبی‌و د• ئی • ئا • سمیرنۆڤا (دیالێکتی کوردی موکری ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ ، ل ٣٩)و د• نەسرین فەخری‌و د• کوردستان موکریانی (ڕێزمانی کوردی بۆ پۆلی یەکەمی بەشی کوردی زانکۆی سەلاحەددین ، ١٩٨٢ ، ل ٩٢)و د• زارێ یووسف (دیالێکتی سلێمانی زمانی کوردی ، مۆسکۆ ، ١٩٨٥ ، ل ٣٨) ••• وایان دەربڕیوە ، کە (لە) دەکەوێتە پێش ئەو ناوەی بەراوردەکەی لەگەڵ دەکرێ • ئەم نووسەرانەش کەوتوونەتە دوو هەڵەوە :

١ ـ وەك وتمان ئەو وشەیەی بەراوردەکەی لەگەڵ دەکرێ ، مەرج نی‌یە هەر ناو بێ‌و بەڵکو دەشێ (جێناو ، چاوگ ، ژمارە •••) ش بێت •

٢ ـ بەشی دووەمی بەراوردەکە نەك هەر مەرج نی‌یە ناو بێ ، بەڵکو مەرج نی‌یە وشەیەکیش بێ ، چونکە هەڵکەوتی زمانی کوردی ئەوە نیشان دەدا کە ئەو شتەی بەراوردی لەگەڵدا دەکرێ ، دەشێ لە دەستەواژەیێك یان ڕستەیەکیش پێکهاتبێ •

(٢١) لەم بەشە دیالێکتانەش‌دا ، هەروەك زمانی ئەدەبی ، ئەو حاڵەتەش دەبینرێ ، کە ئاوەڵناوەکە بکەوێتە نێوان دوو بەشە بەراوردکراوەکەوە • بە نموونە :

مامەکە هەیە لە زووری
سەری گەورەترە لە (هووری)
(فۆلکلۆر ، ل ١٢)

(٢٢) ئەم ڕێگەیە دەشێ پێشی بوترێ ڕێگەی ناسادە یان شێوە وەسفی •

(٢٣) محەمــەد ئەمین هەورامانی ، زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراورددا ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ل ١٨٨ •

(٢٤) بڕوانە : د• چەرکەزی بەکۆ (باکاییڤ) ، زمانی کوردەکانی سۆڤیێت ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ ، ل ١١٧ •

(٢٥) شایانی باسە ، د• قەناتی کوردۆ باسی ئەو جۆرە بەراوردەی کردووە ، بەڵام لەوەدا باش بۆی نەچووە ، کە دەڵێ :

لە کرمانجیی خوارووی دا لە بریتی (دها) وشەی (هێشتا) ئەو دەورە دەبینێ (د• قــەناتی کوردۆ ، ڕێزمانی کوردی بــە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجیو سۆرانی ، بەغدا ، ١٩٨٤ • د• کوردستان موکریانی لە ڕووسی یەوە کردوویە بە کوردی ، ل ١٠٥) • هۆی ئەم هەڵەیەش ئەوەیە ، کە وشەی (دها) لە کرمانجیی ژووروودا دوو مانای سەرەکی هەیە : (١ ــ هێشتا ، ٢ ــ زیاتر ، پتر) • جا نووسەر ئەگەر مانای دووەمی (دها)ی وەربگرتایە ، ئەوە تووشی ئەو هەڵەیە نەدەبوو •

(٢٦) د• قەناتی کوردۆ کە ئــەو نموونەیــەی کردووە بە دیالێکتی خواروو ، وتوویە : « من کچەکەی هێشتا جوانم دەوێ » •

(٢٧) بڕوانە : د• چەرکەزی بەکۆ (باکاییڤ) ، زمانی کوردەکانی سۆڤیێت ، مۆسکۆ ، ١٩٧٣ ، ل ١١٧ ــ ١١٨ •

(٢٨) بــۆ وەرگرتنی زانیــاری لەبارەی یاســای کورتکردنەوەو تێداچوونەوە ، بڕوانە : د• ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٥٤ •

(٢٩) واتای : کەم ، تۆز ، پچ ••• دەگەیەنێ •

(٣٠) بۆ وەرگرتنی زانیاری لەبارەی یا ای کلۆرکردنو تواندنەوەوە ،

بڕوانە : د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، بەغدا ، ١٩٨٦ ، ل ١١٨ ــ ١٢٧ .

(٣١) بەڵام وشـەی (چاك) لە تێـوانیاندا بیژۆکە و زۆرجار دەنگی (ك) ەکەی قووت دەدرێ‌و دەوترێ (چاتر ، چاترین) .
وەك :

پۆستبەکۆڵی (عامیری) فەرمووی کەوا بۆ پوختە بوون
جەوتی سـەرکێوان گەلێ چاتر لە (تاڵی شـاری)یە
(نالی ، ل ٥٨٠)

بێ دیتن‌و بێ واسطە چاتر لە من‌و تۆ
هیچ کەس نی‌یە نەیناسێ ئەگەر شێتە ئەگەر ژیر

بە خەندێکی دڵی بیماری ئەو چاوانە مەشکێنە
لە ئەم گوڵقەندە مەحروومم مەفەرموو بەڵکو چاتر بم
(وەفایی ، ل ٥٥)

ئێستا ئەمن چلۆن وەدەربکەوم ؛ بۆ هیچ شاران ناچێ ڕێگایە .
وەرە ، میر بمکوژە ؛ چاتـرە گەردنت بێ خـۆش‌و ئازایە ؛
(تحفەء مظفریە ، ب١ ، ل ٣٨٠)

دەنگی (ك)ی وشەی (چاك) وەنەبێ هەر لە باری وەرگرتنی نیشانەی (تر ، ترین)دا تێدابچێ ، بەڵکو ئەو دیاردەیە لە باری ئاساییش‌دا دەبینرێ .
وەك :

شیعری من کامیان چا بێ

ئەم جا بێ فرمێسك نابێ
(گۆران ، ل ١٠٤)

(٣٢) د. کەریمی ئەیووبی‌و د. ئی . ئا . سمیرنۆڤا لە لاپەڕە (٣٩)ی کتێبی « دیالێکتی کوردی موکری ، لێنینگراد ، ١٩٦٨ »دا دەڵێن : «ئاوەڵناو کە لە پلەی باڵادا بێ‌و بە یارمەتی پاشگر (ڕاستتر ــ نیشانە ــ ئەوڕەحمان)ی (ترین) پێکهاتبێ دەوری دیارخەر دەبینێ‌و دەچێتە پێش ناوەکەوە ، وەك : گەورەترین شاری یەکێتی سۆڤێت مەسکەوە » . دەبوو نووسەرانی ئەو کتێبە ، وشەی (دەشێ ، دەلوێ ...) لەگەڵ ئەو ڕستەیاندا دابنێن ، چونکە مەرج نی‌یە هەمیشە ئاوەڵناوەکە پێش بکەوێ‌و وەك ئاشکراشە ، تەنانەت لەو نموونەیەدا کە کردوویانە بە بەڵگەی ئەو ڕایەیان ، ڕەنگە وا ڕەواتر بێ ، کە ناوەکە پێش بخرێ‌و بوترێ : « مەسکەو گەورەترین شاری سۆڤێتە » .

(٣٣) بڕوانە : محەمەد ئەمین هەورامانی ، زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراورددا ، بەغدا ، ١٩٨١ ، ل ١٨٨ .

(٣٤) لە ناوچەی بادینانی کوردستانی عیراق‌دا نیشانەی (تر + ین ← ترین) بەکاردێنرێ . (بڕوانە : ١ ــ د. مەکسیمی خەمۆ ، زمانی کوردەکانی بادینانی کوردستانی عێراق کتێبی «وڵاتان‌و میللەتانی ڕۆژهەڵاتی نێزیك‌و ناوە ڕاست » ، ب ٧ ، یەریڤان ، ١٩٧٥ ، ل ٣٣١ ؛ ٢ ــ ئەدەبی‌یاتی ئەو ناوچەیە . بۆ نموونە :

ئەڤ چوە پارستنە مەسیرین هێزە
(خالید حسەین ، ل ٤)

(٣٥) بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، د. چەرکەزی بەکۆ (باکاییڤ) ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، ل ١١٩

(٣٦) بڕوانە : د. مەکسیمی خەمۆ ، زمانی کوردەکانی بادینانی

کوردستانی عێراق ، ل ۳۳۱ •

(۳۸) بڕوانە : سـەرچاوەی ناوبراو ، د• چەرکەزی بـەکۆ ، زمانی کوردەکانی سۆڤێت ، ل ۱۲۰ ــ ۱۲۱ •

(۳۸) هەمان سەرچاوە ، ل ۱۲۱ •

(۳۹) هەمان سەرچاوە ، ل ۱۲۱ ــ ۱۲۲ •

(٤۰) لە شێوەی کەلهوڕیش‌دا هەروەك دیالێکتی ژووروو بە دەگمەن نیشانەی (ترین) بەکاردێنرێ • بۆ سازکردنی ڕێژەی پلەی بالاّ بە زۆری دەستەواژەی (لە گشت ، لە هەمگ •••) دەور دەبینێ • وەك :

وەیس‌مرا لە گشت (لە هەمگ •••) پیاگەیل دێکەگەمان گەوراترە •

(٤۱) بەوێنە :

(أ) نووری عەلی ئەمین ، ڕێزمانی کوردی ، سلێمانی ، ۱۹٦۰ ، ل ۱۱٤ ــ ۱۱٦ •

(ب) عەبدوڵلا شالی‌و ••• ، زمان‌و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی یەکەمی ناوەندی، بەغدا ، ۱۹۷٦ ، ل ٦۸ •

(ج) د• قەناتی کوردۆ ، ڕێزمانی کوردی (بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجیی ژووروو خواروو) مۆسکۆ ، ۱۹۷۸ ، ل ۸۰ ــ ۸۲ (بە زمانی روسی)؛ ل ۱۰٥ ــ ۱۰۷ (بە زمانی کوردی) •

••• و هەندێکی تر •

(٤۲) شایانی باسە د• چەرکەزی بەکۆ باسی ئەو حاڵەتەی کردووە • بڕوانە : سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۱۲۲ •

(٤۳) شایانی باسە مامۆستا قەناتی کوردۆ باسی ئەو دیاردانەی کردووەو منیش لە باسی ئەو کێشەیەدا کەڵکێکی زۆرم لە کارەکەی ئەو وەرگرتووە

(بڕوانــه : ده قه‌ناتی کوردۆ ، ده‌ستووری زمانی کوردی بــه‌که‌ره‌سته‌ی دیالێکتی کرمانجیی ژووروو و خواروو ، مۆسکۆ ، ١٩٧٨ ، ل ٨١ ــ ٨٢) .

لێره‌دا به پێویستی ده‌زانم په‌نجه بــۆ ئه‌وه‌ش ڕابکێشم ، کــه ده کوردستان موکریانی گه‌لێ به‌ندی ئه‌و باسه‌ی به هه‌ڵه‌و ناته‌واوی‌و شێواوی وه‌رگێڕاوه‌ته سه‌ر زمانی کوردی . به‌وێنه ده قه‌ناتی کوردۆ له به‌ندی (١٠٢)دا ده‌ڵێ : « به‌هێزکردن یان ناســك‌کردنی ڕاده‌ی چۆنێتیی ئاوه‌ڵناو به هۆی دووپات‌کردنه‌وه‌ی ئاوه‌ڵناوه‌که‌وه یان پاشگر خستنه سه‌ری ئه‌نجام ده‌درێ » (به زمانی ڕووسی ، ل ٨١) . که‌چی ده کوردستان به‌و جۆره‌ی خواره‌وه‌ی وه‌رگێڕاوه : « به هێزترین پله‌ی ئاوه‌ڵناوی چۆنی ، ئه‌و ئاوه‌ڵناوه‌یه ، که سوفیکی ئه‌وه‌ڵناوی له‌گه‌ڵدا بــه‌کار ده‌هێنرێت » (بــه زمانی کوردی ، ل ١٠٦) ...

* ★ *

پێرست

لاپەڕە	بابەت
٣	ماهشەرەفخانم « مەستوورە »ی ئەردەڵانی « بەشی یەکەم » ....
	« وەرگێڕانی د. حسن جافو شوکور مستەفا »
	عەبدوڕڕەزاق بیمار
٥٥	سەرنجێك لە هۆنراوەی ئەحمەدی ....
	د. شەمسی محەمەد ئیسکەندەر
	بارودۆخی کوردستانو گەلی کورد لە سەدەی ١٦هەمدا « شوکور مستەفا
١١٥	لە ئازەربایجانییەوە کردوویە بە کوردی » «بەشیدووەم » ....
	د. زەنوون محەمەد پیریادی
١٨٠	لێکۆڵینەوەکانی پیری ....
	عبداللطیف عبدالمجید بۆ لەچاپدانی ئامادەکردووە
٢٠٧	لاسو خەزاڵ ....
	د. عبدالستار طاهر
	کۆمەڵەو ڕێکخراوو حیزبە کوردییەکان لە نیو سەدەدا ـ ١٩٠٨ ـ
٢٧٠	١٩٥٨ ....
	محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی
٣٣١	خانەقین لە مێژوودا ....
	د. ئەوڕەحمانی حاجیمارف
٣٥٦	پلەکانی ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا ....

الفهرست

الموضـوع **الصفحة**

ماهشرف خانم « مستوره » الاردلانية تاريخ اردلان « القسم الاول » ٣
(ترجمة د. حسن الجاف وشكور مصطفى)

عبدالرزاق بيمار
ملاحظات حول منظومة « أحمدى » ٥٥

د. شمسي محمد اسكندر
اوضاع كردستان والشعب الكردى في القرن الســادس عشر « ترجمة شكور مصطفى من الآذربايجانية» « القسم الثانى » ١١٥

د. ذنون محمد پيريادى
بحوث حول الشيخوخة ١٨٠

عبداللطيف عبدالمجيد
« بيت لاس وخزال » (اعداد للطبع) ٢٠٧

د. عبدالستار طاهر شريف
الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ ــ ١٩٥٨ ...... ٢٧٠

محمد جميل الروزبيانى
خانقين في التاريخ ٣٣١

د. عبدالرحمان معروف
مراتب الصفة فى اللغة الكردية ٣٥٦

١٠٠٠ دانە لەم ژمارەیە لەچاپدراوە

لێبوونەوە لە چاپ لە ١٩٨٨/١/٢٥دا

بنکەی ژین

دانەی بە دوو دینارو نیوە

لە کتێبخانەی نیشتمانیی بەغدادا

ژمارە ١١٨ی ساڵی ١٩٨٨ی دراوەتێ

مجلة المجمع العلمي العراقي

"الهيئة الكردية"

THE JORNAL OF THE IRAQI ACADEMY

((KURDISH CORPORATION))

المجلد الثامن عشر والتاسع عشر

١٩٨٨

VOLUME 18 , 19
1988

ثمن النسخة ديناران ونصف

مطبعة المجمع العلمي العراقي

بغداد

بکەی ژس